

**MUZEUL BANATULUI MONTAN  
REȘIȚA**

**BANATICA  
30**



**I**

**2020**

# DESPRE PRIMELE DESCOPERIRI NEOLITICE TIMPURI DE LA BOROȘTENI-PEȘTERA CIOAREI (COMUNA PEȘTIȘANI, JUDEȚUL GORJ)

Ioan Alexandru Bărbat\*

*Cuvinte cheie:* nord-vestul Olteniei, peșteră, cercetări arheologice, ceramică, complexul cultural Starčevo-Criș

*Keywords:* north-western Oltenia, cave, archaeological excavations, pottery, Starčevo-Criș cultural complex

## *Introducere*

Începuturile neoliticului timpuriu în zona actuală a județului Gorj sunt mai puțin cunoscute, majoritatea mențiunilor din bibliografie rezumându-se la semnalarea unor materiale ceramice Starčevo-Criș în *Peștera Cioarei* de la Boroșteni, comuna Peștișani. Obiectivul arheologic amintit este consacrat în literatura de specialitate prin descoperirile paleoliticului mijlociu și superior, fiind aproape necunoscut pentru etapele mai „noi” ale preistoriei – postpaleolitice. În acest context, identificarea recentă a unui mic lot de piese ceramice Starčevo-Criș, din primele săpături arheologice în *Peștera Cioarei*, în prezent păstrate la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București<sup>1</sup>, ar justifica o nouă abordare a temei neoliticului incipient pentru zona de nord-vest a Olteniei.

## *Cadrul natural*

*Peștera Cioarei*<sup>2</sup> poate fi localizată la marginea de sud a Munților Vâlcăni (Pl. I/1–2), la circa 500 m nord-est față de satul Boroșteni, pe partea stângă a pârâului Bistricioara, într-un „pinten calcaros de vârstă barremian-apțiană”

\* Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, bd. 1 Decembrie, nr. 39, e-mail: ioan\_alexandru\_barbat@yahoo.com

<sup>1</sup> În continuare utilizăm abrevierea IAVP.

<sup>2</sup> Cod SPEO: 2116/1 (Goran 1982, 105); Cod RAN: 81200.01; Cod LMI: GJ-I-s-A-09125; Latitudine 45° 6'30.60" N, longitudine 23° 1'12.83" E (Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85).



(Cioara)<sup>3</sup>. Cavitatarea naturală, aflată la 350 m altitudine absolută și la aproximativ 30 m de luciul apei Bistricioara, are o suprafață restrânsă, de aproape 85 mp, având lungimea de 27 m, lățimea de 7 m și înălțimea plafonului de 1–3 m față de partea superioară a celui mai recent nivel arheologic<sup>4</sup> (Pl. II, III/1, V/1). Peștera este una uscată, fosilă, lipsită de curenți, favorabilă locuirilor umane, cu deschiderea spre sud-vest<sup>5</sup>, aflându-se într-o regiune în care se fac simțite influențele climatului submediteranean<sup>6</sup>.

### *Un scurt istoric al cercetărilor arheologice*

Prima săpătură arheologică în *Peștera Cioarei* de la Boroșteni are loc în vara anului 1954, prin practicarea unui sondaj de către Constantin S. Nicolăescu-Plopșor și Corneliu N. Mateescu<sup>7</sup>. Unitatea de cercetare a fost dispusă transversal față de axul lung al grotei, asemenea unei „galerii” orientată NE-SV, la 6,60 m de intrare, pe o suprafață de 3 × 1,50 m<sup>8</sup> (Pl. III/1, IV/1). Din informațiile raportului de cercetare reiese că scopul sondajului arheologic, nefinalizat la acel moment, a fost pentru verificarea „stratigrafiei depozitelor de umplere”<sup>9</sup> (Pl. III/2).

<sup>3</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 391–392, 395, Fig. 1; Cârciumaru 1977, 19–20; Popescu 1979, 9–17; Cârciumaru 1980, 61–62, Fig. 11; Roșu 1980, 308–309; Goran 1982, 105; Niculescu *et alii* 1987, 337–339, Fig. 124; Cârciumaru, Bitiri-Ciortescu 1994, 198; Cârciumaru, Ulrix-Closset 1996, 141, 150, Pl. 1; Chirica, Borziac, Chetaru 1996, 142; Cârciumaru, Dobrescu 1997, 31; Cârciumaru *et alii* 1997, 19; Păunescu 1999–2000, 279; Boroneanț 2000, 59; Cârciumaru 2000, 9–12, 14–15, Fig. 3–6; Cârciumaru, Moncel, Cârciumaru 2000, 185–187, Fig. 1; Păunescu 2000, 324; Cârciumaru *et alii* 2002a, 681–682, Fig. 1; Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85; Tulugea 2012, 21; Nițu, Cârciumaru 2014, 82, 84–85, Fig. 1, 2/3.

<sup>4</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395, Fig. 2; Cârciumaru 1977, 20; Cârciumaru 1980, 61, 63, Fig. 12; Cârciumaru, Ulrix-Closset 1996, 141, 152, Pl. 2; Chirica, Borziac, Chetaru 1996, 142; Cârciumaru, Dobrescu 1997, 31–32, Fig. 1; Cârciumaru *et alii* 1997, 19; Păunescu 1999–2000, 279, 290, Fig. 1; Boroneanț 2000, 59; Cârciumaru 2000, 14–15, 21, Fig. 6, 8; Cârciumaru, Moncel, Cârciumaru 2000, 187, 190, Fig. 4; Păunescu 2000, 325, Fig. 124; Cârciumaru *et alii* 2002a, 682; Tulugea 2012, 21; Nițu, Cârciumaru 2014, 84–85, Fig. 2/3.

<sup>5</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 393, 395; Cârciumaru, Dobrescu 1997, 32; Cârciumaru 2000, 14; Tulugea 2012, 21.

<sup>6</sup> Neamu 1974, 8–12; Cârciumaru 2000, 13.

<sup>7</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 391, 395, Fig. 2; Nicolăescu-Plopșor 1956, 16–17, 19; Cârciumaru 1977, 20; Calotoiu, Mocioi, Marinoiu 1987, 23; Cârciumaru, Ulrix-Closset 1996, 142; Chirica, Borziac, Chetaru 1996, 142; Cârciumaru, Dobrescu 1997, 32; Cârciumaru *et alii* 1997, 20; Păunescu 1999–2000, 279; Boroneanț 2000, 59; Cârciumaru 2000, 17; Cârciumaru, Moncel, Cârciumaru 2000, 189; Păunescu 2000, 325; Cârciumaru *et alii* 2002a, 682; Păunescu 2003, 130; Roșu 2004, 32; Tulugea 2010, 17; Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85; Mustăța 2012, 22; Tulugea 2012, 15, 137–138; Pătroi 2013, 136.

<sup>8</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395, Fig. 2; Cârciumaru, Dobrescu 1997, 31; Cârciumaru *et alii* 1997, 20; Cârciumaru 2000, 17; Păunescu 2000, 325.

<sup>9</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395.

După aproape două decenii, în luna iunie a anului 1973, cu prilejul prelevării eşantioanelor pentru studiul palinologic al sedimentului de la interiorul cavității naturale, Marin Cărciumaru adâncește sondajul întreprins de Nicolăescu-Plopșor și Mateescu la mijlocul secolului XX, atingând astfel patul peșterii *Cioarei*<sup>10</sup>.

Reluarea cercetărilor în grota amintită se petrece în anul 1979 (Pl. IV/1–2), având drept coordonatori pe Maria Bitiri-Ciortescu și Marin Cărciumaru, iar cu excepția unor întreruperi sunt continuate până în anul 2001, fapt care a condus la epuizarea aproape integrală a sedimentului arheologic<sup>11</sup> (Pl. V/1). Printre obiectivele principale ale acestor săpături sistematice, la care au luat parte atât colaboratori din țară și străinătate, cât și studenți, au fost și obținerea unor profile longitudinale și transversale ale depozitului arheologic de la interiorul peșterii *Cioarei*<sup>12</sup> (Pl. V/2–3).

### *Stratigrafia. Nivelul postpaleolitic*

Lucrările apărute în trecut sau mai recent, care au avut ca subiect stratigrafia din *Peștera Cioarei* de la Boroșteni<sup>13</sup>, ne determină să nu mai reluăm discuțiile privind succesiunea fiecărui nivel în parte, ci doar să insistăm asupra depunerilor postpaleolitice, unde au fost întâlnite și primele fragmente ceramice neolitice timpurii.

Din desenul profilului de nord al sondajului practicat de Constantin S. Nicolăescu-Plopșor și Corneliu N. Mateescu în 1954 (Pl. III/2), dar și din descrierea celor 4 m de stratigrafie, rezultă că ultimul nivel arheologic (nr. 9) din peștera *Cioarei*, cel mai recent, cu o grosime de 0,20–0,40 m, suprapune nivelul 8, datat în paleoliticul superior<sup>14</sup>. În stratul postpaleolitic, brun-negricios, cu nuanțe mai deschise la bază, cercetările au scos la iveală fragmente ceramice neolitice,

<sup>10</sup> Cărciumaru 1977, 20; Cărciumaru 1980, 63, Fig. 12; Cărciumaru, Ulrix-Closset 1996, 142; Cărciumaru, Dobrescu 1997, 32; Cărciumaru *et alii* 1997, 20; Boroneanț 2000, 59; Cărciumaru 2000, 19; Cărciumaru, Moncel, Cărciumaru 2000, 189; Cărciumaru *et alii* 2002a, 682; Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85; Tulugea 2012, 21, 24.

<sup>11</sup> Cărciumaru, Ulrix-Closset 1996, 142; Chirica, Borzic, Chetaru 1996, 142; Cărciumaru, Dobrescu 1997, 32; Cărciumaru *et alii* 1997, 20; Păunescu 1999–2000, 279; Boroneanț 2000, 59; Cărciumaru 2000, 20–22, Fig. 8; Cărciumaru, Moncel, Cărciumaru 2000, 189–190, Fig. 4; Păunescu 2000, 325, Fig. 124; Cărciumaru *et alii* 2002a, 682; Cărciumaru *et alii* 2002b, 65; Păunescu 2003, 134; Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85; Tulugea 2012, 24.

<sup>12</sup> Cărciumaru 2000, 20, 22.

<sup>13</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395–397, Fig. 3; Cărciumaru 2000, 25–37, Fig. 9–12; Păunescu 2000, 326–327.

<sup>14</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395–397, Fig. 3; Cărciumaru 1977, 20; Cărciumaru, Dobrescu 1997, 31; Cărciumaru *et alii* 1997, 20; Păunescu 1999–2000, 279; Cărciumaru 2000, 17; Păunescu 2000, 325–326, Fig. 125; Tulugea 2010, 17; Tulugea 2012, 45, 137.

hallstattiene, medievale și moderne<sup>15</sup>. Autorii citați susțineau, pe temeiul afirmațiilor profesorului Em. Protopopescu-Pache, că sedimentul brun-negricios este rezultatul descompunerii materialelor organice, care provine din „gunoiul animalelor ce au pătruns în peșteră”, producându-se astfel un humus de nuanță brună sau neagră<sup>16</sup>.

Un detaliu pe care l-am remarcat în momentul examinării graficii profilului de nord al sondajului transversal și a explicațiilor din legenda acestuia, publicate în anul 1955, este acela că în partea inferioară a nivelului cu depuneri arheologice postpaleolitice, pe circa 1 m lungime, este marcată o zonă bogată în cenușă și cărbune<sup>17</sup> (Pl. III/2). În raportul redactat de Nicolăescu-Plopșor și Mateescu nu sunt efectuate alte mențiuni privind existența vreunui context arheologic în nivelul 9, dar după opinia noastră aceste amprente de „cărbune și cenușă” nu reprezintă decât urmele unei vetre, care se găsea la aproximativ 0,20–0,30 m față de nivelul de călcare din peșteră de la mijlocul secolului XX. Complexul menționat este în mod cert ulterior paleoliticului, fiind chiar la baza stratului postpaleolitic, și ar putea corespunde, ipotetic, cu un context arheologic specific neoliticului timpuriu. Ca o remarcă, semnalăm faptul că o parte din materialul ceramic neolitic, găsit în momentul efectuării sondajului arheologic din 1954, prezenta nuanțe negre-cenușii (Pl. VI/2–5, 7), semn al unei eventuale arderi secundare.

Noile săpături arheologice, desfășurate în ultimele decenii, au contribuit semnificativ la completarea imaginii generale asupra depozitului arheologic al peșterii *Cioarei*<sup>18</sup> (Pl. V/2), rezultând o serie de informații despre modul de acumulare al sedimentului și un tablou aproape complet al situației stratigrafice<sup>19</sup>. Astfel, s-a observat că grotă a fost frecventată la vremea paleoliticului mijlociu și superior, când a avut loc și cea mai mare depunere de sediment, a cărui profunzime, împreună cu nivelul postpaleolitic, ajunge chiar și la 6,5 m „față de punctul 0”<sup>20</sup>.

Cercetările sistematice au adus date interesante privind activitatea antropică din ultimul nivel arheologic, notat P<sup>21</sup>, cenușiu-închis în condițiile unei

<sup>15</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 396–397, Fig. 3; Păunescu 1999–2000, 279; Păunescu 2000, 326, Fig. 125.

<sup>16</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 399.

<sup>17</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 396, Fig. 3; Păunescu 2000, 326, Fig. 125.

<sup>18</sup> Chirica, Borzic, Chetaru 1996, 142; Cărciumaru, Dobrescu 1997, 32; Cărciumaru *et alii* 1997, 20; Boroneanț 2000, 59; Cărciumaru 2000, 20–22, Fig. 8; Cărciumaru, Moncel, Cărciumaru 2000, 189–190, Fig. 4; Păunescu 2000, 325, Fig. 124; Păunescu 2003, 134; Luca, Suci, Dumitrescu-Chioar 2011, 85.

<sup>19</sup> Cărciumaru 2000, 25–37, Fig. 9–12; Păunescu 2000, 326–327.

<sup>20</sup> Cărciumaru *et alii* 2002b, 65.

<sup>21</sup> Echivalent cu nivelul 9 la Constantin S. Nicolăescu-Plopșor și Corneliu N. Mateescu.

sedimentări naturale (Pl. V/3), care din punct de vedere climatic corespunde cu holocenul<sup>22</sup>. Stratul postpaleolitic, numai gros de 0,60 m, fiind caracterizat prin vetre, lentile de cărbune, cenușă și diverse lutuieri, lucru vizibil și pe grafica profilului longitudinal, în dreptul secțiunilor S II, S VI, S XIII și S XIV<sup>23</sup> (Pl. IV/2, V/2–3). Nu putem decât să admitem că o parte din aceste intervenții aparțin și comunităților neolitice timpurii, mai ales că Marin Cărciumaru a subliniat că stratul O este afectat de locuirile ulterioare paleoliticului superior<sup>24</sup>.

### *Materialul arheologic*

I. *Ceramica*. De curând, în depozitele IAVP au fost găsite două loturi restrânse de materiale ceramice neolitice timpurii (13 piese)<sup>25</sup>, a căror descoperire a fost efectuată la interiorul peșterii *Cioarei* de la Boroșteni (Pl. VI/1–13, VII/1–5). Conform informațiilor de pe biletele care însoțeau obiectele menționate, dar și prin corelarea acestor date cu planurile săpăturilor din peștera amintită, aflăm că artefactele provin din campaniile anilor 1954<sup>26</sup> (Pl. VI/1–7, VII/1–2) și 1981<sup>27</sup> (Pl. VI/8–13, VII/3–5), mai exact din secțiunile S I (Pl. III/1) și S II (Pl. IV/1–2, V/1).

Ia. (S I/1954). Din publicarea rezultatelor cercetărilor întreprinse în 1954, reiese foarte clar descoperirea unor fragmente ceramice tipice pentru „neoliticul vechi” la interiorul peșterii *Cioarei*, o parte dintre aceste piese provenind de la piciorul unui vas, care a fost atribuit „culturii Criș”<sup>28</sup>. Alte materiale ceramice, în număr de șapte (Pl. VI/1–7), inventariate la IAVP (nr. 13.232), cu marcajul „Bor. 54 -0,20”<sup>29</sup>, considerăm că este necesar a fi menționate, mai reprezentative fiind două fragmente, a căror descriere o redăm în rândurile care urmează:

1. Fragment de vas (perete). Peretele ceramic este aproape drept, fragmentul provenind din jumătatea inferioară a unui recipient de formă tronconică. Pasta

<sup>22</sup> Cărciumaru, Ulrix-Closset 1996, 144; Cărciumaru, Dobrescu 1997, 33, Fig. 2; Cărciumaru 2000, 37; Păunescu 2000, 327.

<sup>23</sup> Cărciumaru, Dobrescu 1997, 33–34, Fig. 2; Cărciumaru 2000, 26, 37, Fig. 9; Păunescu 1999–2000, 290, Fig. 2; Păunescu 2000, 327.

<sup>24</sup> Cărciumaru, Dobrescu 1997, 33; Păunescu 1999–2000, 282; Cărciumaru 2000, 37; Păunescu 2000, 333.

<sup>25</sup> Ca urmare a condițiilor de păstrare din peșteră, fragmentele ceramice dețin pe suprafața lor și câteva depuneri de carbonat de calciu ( $\text{CaCO}_3$ ).

<sup>26</sup> Pentru sondajul arheologic din 1954, vezi trimiterile bibliografice de la nota 7.

<sup>27</sup> În anul 1981 au fost săpate două suprafețe de  $2,50 \times 0,50$  m, practicate lângă o secțiune anterioară (S II/1979), la cercetările de la acea dată luând parte și paleontologul Elena Terzea (Cărciumaru 2000, 56, 69–70; Păunescu 2000, 325).

<sup>28</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 401; Comșa 1982, 37; Calotoiu, Mocioi, Marinoiu 1987, 23; Tulugea 2010, 17; Mustăța 2012, 22; Tulugea 2012, 45, 137–138.

<sup>29</sup> Boroșteni. 1954, 0,20 m.

fină a ceramicii conține litoclaste, cu diametrul de 0,01–0,50 mm, și pleavă foarte bine tocată (resturi de păioase). La exterior și interior, angoba roșcată a fragmentului a fost lustruită cu multă atenție. Fragmentul ceramic a fost ars reducător. Dimensiuni: 39,47 mm – înălțime păstrată, 32,40 mm – lățime păstrată, 7,90–9,70 – mm grosimea peretelui (Pl. VI/1, VII/1);

2. Fragment de vas (perete). Peretele ceramic, puțin curbat, provine probabil din zona „umărului” unei oale globulare/sferice. Pasta grosieră a ceramicii conține litoclaste din cuarțit, cu diametrul între 0,01–3,00 mm, și pleavă mărunțită (resturi de păioase). Suprafața exterioară a fragmentului ceramic a fost slab netezită, prezentând ornamente din împunsături cu „unghia”, pe când interiorul a fost bine netezit. În urma arderii reducătoare a rezultat o culoare brun închisă la exteriorul și interiorul fragmentului ceramic. Dimensiuni: 43,10 mm – înălțime păstrată, 68,82 mm – lățime păstrată, 10,93–13,20 – mm grosimea peretelui (Pl. VI/6, VII/2).

Restul fragmentelor sunt neornamentate și prezintă aceleași caracteristici tehnologice cu obiectele ceramice descrise anterior, pe suprafața acestora distinguându-se și amprenta lăsată de o ardere secundară (Pl. VI/2–5, 7).

Ib. (S II/1981). Lotul de fragmente ceramice descoperit în anul 1981, alături de un bilet cu însemnarea „PC S II C 4 b (3) – 1981”<sup>30</sup>, este compus din șase piese (Pl. VI/8–13), mai reprezentative fiind următoarele:

1. Fragment de vas de tip „globular/sferic” (buză și umăr). Buza este dreaptă, puțin evazată, cu cantul „vălurit” și gâtul scurt. Pasta fină a ceramicii cuprinde materiale organice bine mărunțite (fibre vegetale) și litoclaste cu diametrul de 0,01–0,30 mm. Slipul roșu-cărămiziu la exterior și vișiniu închis la interiorul buzei de oală, uneori exfoliat, a fost bine lustruit. Fragmentul ceramic prezintă o ardere în mediu oxidant. Dimensiuni: 51,56 mm – înălțime păstrată, 78,35 mm – lățime păstrată, 200,00 mm – diametrul aproximativ al buzei, 7,41–8,26 mm – grosimea peretelui (Pl. VI/8, VII/3);

2. Fragment de vas de tip „globular/sferic” (perete și o parte din fund). Peretele este curbat și provine din jumătatea inferioară a unei oale. Pasta semi-fină a ceramicii cuprinde materiale organice bine mărunțite (fibre vegetale) și litoclaste cu diametrul de 0,01–0,50 mm. Slipul roșu-cărămiziu la exterior și brun-cafeniu la interior al fragmentului ceramic, cu urme de exfoliere, este bine lustruit. Pe suprafața exterioară a piesei ceramice, în zona diametrului maxim, observându-se și câteva motive decorative de tip adâncit, sub forma unor „ciupituri cu unghia” dispuse oblic. Arderea fragmentului ceramic a fost parțial oxidantă. Dimensiuni: 102,89 mm – înălțime păstrată, 76,29 mm – lățime păstrată, 5,97–15,42 mm – grosimea peretelui (Pl. VI/13, VII/4);

<sup>30</sup> Peștera Cioarei, secțiunea S II, careul 4, b3, 1981; Cărciumaru 2000, 69–70.

3. Fragment de vas (perete) cu profilul ușor curbat. Pasta semifină a ceramicii cuprinde materiale organice bine mărunțite (fibre vegetale) și litoclaste cu diametrul de 0,01–0,50 mm. Pe suprafața exterioară a peretelui de vas întâlnim o aplicație plastică alveolată, poate dintr-un motiv decorativ mai complex, asemănător unui brâu (?), interiorul fiind netezit. Piesa ceramică prezintă o nuanță cărămizie la exterior și una cafeniu deschisă la interior. Arderea fragmentului ceramic s-a petrecut într-un mediu reducător. Dimensiuni: 27,90 mm – înălțime păstrată, 30,53 – lățime păstrată, 10,11 mm – grosimea peretelui (Pl. VI/12, VII/5).

Alte trei piese ceramice, fără ornamentație, sunt similare ca mod de confecționare, prezentând aproximativ aceeași cromatică (Pl. VI/9–11).

II. *Utilajul litic*. La interiorul peșterii *Cioarei* au fost documentate și obiecte din piatră obținute prin cioplire, o parte dintre acestea reprezentând unelte<sup>31</sup>. Din păcate, informațiile despre inventarul litic cioplit sunt mai mult pe cale indirectă, rezultând din câteva mențiuni în istoriografia recentă.

În momentul publicării utilajului litic din nivelul arheologic O, paleolitic superior, Marin Cărciumaru și Roxana Dobrescu susțineau că din analiză au fost excluse piesele care proveneau de la contactul cu stratul arheologic superior, postpaleolitic<sup>32</sup>. În schimb, Alexandru Păunescu este de părere că o parte din piesele cioplite din nivelul O, mai ales utilajul litic laminar, ar trebui considerate drept specifice locuirii Starčevo-Criș<sup>33</sup>. Printre argumentele invocate de Păunescu, dincolo de cele tehnolo-tipologice, au fost perturbările produse de către comunitățile postpaleolitice în stratul paleolitic superior<sup>34</sup>. Tot aici, în contextul discuțiilor purtate asupra aceluiași instrumentar litic, Alexandru Păunescu susținea originea sudică a comunității Starčevo-Criș de la Boroșteni-Peștera Cioarei<sup>35</sup>.

### *Cronologia relativă*

Din descrierile celor două loturi de fragmente ceramice, apreciem că primul orizont de locuire postpaleolitică din *Peștera Cioarei* de la Boroșteni aparține neoliticului timpuriu, mai precis complexului cultural Starčevo-Criș. Încadrarea cronologică și culturală propusă este similară cu cea efectuată acum

<sup>31</sup> În cutia cu piesele ceramice Starčevo-Criș (IAVP), descoperite în S II/1981 (C4, b3), se afla și partea distală a unei lame de „silex”, cu secțiunea triunghiulară, a cărei încadrare cronologică poate fi atribuită doar ipotetic neoliticului timpuriu (?).

<sup>32</sup> Cărciumaru, Dobrescu 1997, 45; Cărciumaru 2000, 141.

<sup>33</sup> Păunescu 1999–2000, 282–283, 287; Păunescu 2000, 332.

<sup>34</sup> Cărciumaru, Dobrescu 1997, 33; Păunescu 1999–2000, 282; Cărciumaru 2000, 37; Păunescu 2000, 332–333.

<sup>35</sup> Păunescu 1999–2000, 282.



peste șase decenii în urmă, când s-a afirmat apartenența la „neoliticul vechi” și la „cultura Criș” a unor piese ceramice apărute în „nivelul 9”<sup>36</sup>.

Dincolo de atribuirea la neoliticul timpuriu a ceramicii și, implicit, a uneia dintre secvențele de locuire ulterioare paleoliticului din *Peștera Cioarei*, a mai rămas de văzut și cărei faze a complexului cultural Starčevo-Criș îi aparțin descoperirile din cavitatea naturală.

Cu mai mult timp în urmă, Eugen Comșa considera că fragmentele care provin de la piciorul unui vas ceramic<sup>37</sup>, strânse din suprafața primului sondaj (1954), reprezintă dovada unei locuiri de la finalul neoliticului timpuriu, autorul citat argumentând prin „răspândirea” în etapele Starčevo-Criș târzii a unor astfel de tipuri ceramice<sup>38</sup>. Afirmția lui Comșa ar putea părea ușor controversată, mai ales că din textul lui Constantin S. Nicolăescu-Plopșor și Corneliu N. Mateescu nu reies alte detalii referitoare la aspectul aceluși picior de vas, care să valideze o astfel de supoziție. Cert este că geneza acestor elemente din morfologia formelor ceramice se petrece mult mai devreme<sup>39</sup>, iar puținele fragmente analizate mai sus ilustrează, după cum o să vedem în continuare, o etapă Starčevo-Criș timpurie.

Astfel, o primă observație este în legătură cu pasta fragmentelor ceramice, care a fost atent omogenizată, în compoziție găsindu-se materie organică (fibre vegetale) mărunțită și litoclaste, acestea din urmă cu dimensiunile de 0,01–0,50 mm. Într-un singur caz au fost deosebite roci metamorfe, cum sunt cuarțitele translucide, cu diametrul de 0,01–3,00 mm. O a doua observație este asupra rarității tehnicilor decorative, care se rezumă la câteva motive obținute prin adâncire și aplicare (Pl. VI/6, 12–13, VII/2, 4–5). În sfârșit, tot legat de metodele de confecționare ale ceramicii, sesizăm că în urma angobării vaselor și a procedeelor de ardere a rezultat o ceramică cu aspect monocrom la exterior și interior, cu nuanțe de roșcat, vișiniu, roșu-cărmiziu, cărmiziu-gălbui, cafeniu, brun, uneori și negru-cenușiu (ardere secundară?). Un ultim amănunt ar fi faptul că fragmentele ceramice sunt bine netezite, în cazul a două piese monocrome distingem acea manieră de angobare și lustruire a vaselor definitorie pentru fazele primare ale neoliticului<sup>40</sup> (Pl. VI/1, 8, VII/1, 3).

Printre fragmentele ceramice Starčevo-Criș din S II/1981 se numără și

<sup>36</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395, 397, 401.

<sup>37</sup> Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 401; Comșa 1982, 37; Calotoiu, Mocioi, Marinoiu 1987, 23; Tulugea 2010, 17; Mustăța 2012, 22; Tulugea 2012, 45, 137–138.

<sup>38</sup> Comșa 1982, 37. Informație preluată și de alți autori: Calotoiu, Mocioi, Marinoiu 1987, 23; Tulugea 2010, 17; Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85; Tulugea 2012, 45, 137–138.

<sup>39</sup> Nica 1976, 438, 444, 449–450, Fig. 2/9, 7/7, 11–12, 12/1, 13/1; Nica 1977, 21, Fig. 7/2–3, 5, 7, 12–13; Nica 1992, 109, Fig. 2/7; Nica 1995, 19–20, 22, Fig. 2/19, 3/1, 13, 5/6.

<sup>40</sup> Ciută, Anghel, Sabău 2000, 117–121; Ciută 2005, 78, 83–85; Thissen 2015, 13–16.

două piese care ar putea proveni din același recipient. În această situație sunt o buză fragmentară (Pl. VI/8, VII/3), cu o parte din umărul vasului, alături de un perete de oală decorat prin „ciupituri cu unghia” organizate oblic, din care se păstrează parțial și porțiunea dinspre fund (Pl. VI/13, VII/4). Dacă presupunerile noastre se adevăresc, atunci suntem în fața unui singur model de vas, des întâlnit la nivelul neoliticului timpuriu, de tip globular, cu buza dreaptă, puțin evazată, cu corpul bombat, având fundul înalt și drept, de regulă subțiat la mijloc<sup>41</sup>. Astfel de forme ceramice, prevăzute și cu ornamente adâncite, asemenea unor „ciupituri cu unghia”, sunt întâlnite încă din primele faze ale neoliticului timpuriu, după cum ne indică analogiile de la Șoimuș-*Teleghi*<sup>42</sup>, Șeușa-*La Cărarea Morii*<sup>43</sup>, Ocna Sibiului-*Triguri*<sup>44</sup> și Grădinile-*La Islaz*<sup>45</sup>.

Factura foarte bună a ceramicii, aspectul monocrom și raritatea motivelor decorative (adâncite sau aplicate) ar putea fi câteva dintre indiciile care pledează pentru plasarea orizontului de locuire neolitic de la Boroșteni-Peștera Cioarei în etapele Starčevo-Criș timpurii, având astfel corespondențe într-o serie de situri aflate la interiorul și exteriorul Arcului Carpat, după cum urmează: Gura Baciului<sup>46</sup>, Cristian I<sup>47</sup>, Ocna Sibiului-*Triguri*<sup>48</sup>, Miercurea Sibiului-*Petriș*<sup>49</sup>, Șeușa-*La Cărarea Morii*<sup>50</sup>, Șoimuș-*Teleghi*<sup>51</sup>, Foeni-*Sălaș*<sup>52</sup>, Timișoara-*Fratelia*<sup>53</sup>, Grădinile-*La Islaz*<sup>54</sup>, Cârcea-*La Hanuri*<sup>55</sup>, Verbița-*Eleșteu*<sup>56</sup>, Măgura-*Buduiasca/Boldul lui Moș Ivănuș*<sup>57</sup> etc.

În concluzie, credem că nu greșim când afirmăm că aspectul ceramicii studiate ne face să înclinăm spre o fază timpurie a ei, posibil la momentul

<sup>41</sup> Lazarovici 1979, 36–37, Fig. 2/C1; Lazarovici, Maxim 1995, Fig. 38/KA; Maxim, Lazarovici 1995, 71, Fig. 1; Maxim 1999, 31, Fig. 28/KA; Ciută 2005, 82, Pl. XLVII/A2b.

<sup>42</sup> Bărbat 2013, 119, 311, Pl. LXVII/2.

<sup>43</sup> Ciută 2000, 68, 90, Fig. 14/5; Ciută, Anghel, Sabău 2000, 123, Fig. 11/a; Ciută 2005, 86, 187, Pl. LXX/5; Ciută 2009, 66, 68, Pl. XV/5.

<sup>44</sup> Paul 1995, 44, Taf. XVI/b.

<sup>45</sup> Nica 1981, 31, 35, Fig. 3/8.

<sup>46</sup> Vlassa 1972a, 183–184; Vlassa 1972b, 13–15; Vlassa 1976, 216–220, 224; Lazarovici, Maxim 1995, 68–93, 123–143.

<sup>47</sup> Luca 2015, 136–145, 203–204, 219–221.

<sup>48</sup> Paul 1989, 4–10; Paul 1995, 30–39, 42–48; Ciută 2005, 78–88, 118–119, 151.

<sup>49</sup> Luca, Suciu, Diaconescu 2008a, 330–333, 337; Luca, Suciu, Diaconescu 2008b, 10–13, 17.

<sup>50</sup> Ciută 2000, 63–70, 73–76; Ciută 2005, 78–88, 118–119, 153; Ciută 2009, 63–70, 73–76.

<sup>51</sup> Bărbat 2013, 305–311.

<sup>52</sup> Ciubotaru 1996, 8–9, 12; Drașovean 2007, 70–71; Drașovean 2009, 272–273.

<sup>53</sup> Drașovean 2001, 33–35.

<sup>54</sup> Nica 1981, 32, 34–35, 38.

<sup>55</sup> Nica 1976, 436, 439–443, 452, 455, 457–460; Nica 1977, 16–17, 19–23, 25, 49, 51–52.

<sup>56</sup> Berciu 1959, 75–76.

<sup>57</sup> Andreescu, Mirea 2008, 59–61; Thissen 2015, 17–22.



Starčevo-Criș IIA, conform reperelor cronologice stabilite de Gheorghe Lazarovici<sup>58</sup>. Astfel, cel mai probabil, la începutul mileniului VI a.Chr. s-ar putea situa orizontul de locuire neolitic timpuriu din *Peștera Cioarei*. Totodată, atragem atenția că încadrarea cronologică propusă pentru descoperirile Starčevo-Criș de la Boroșteni, având în vedere numărul restrâns de artefacte ceramice avute la îndemână și starea fragmentară a materialelor, trebuie privită cu prudență.

### *Începuturile neoliticului în nordul Gorjului*

Așa cum se înfățișează și datele publicate în ultimele repertorii arheologice, constatăm că teritoriul actual al județului Gorj, în bună parte corespunzător cu nordul și nord-vestul Olteniei, este aproape lipsit de situri neolitice timpurii, exceptând partea montană a unității administrativ teritoriale<sup>59</sup>. Din acest areal, pe lângă situl de la Boroșteni-*Peștera Cioarei*, în bibliografia arheologică mai găsim câteva referințe asupra descoperirilor de la Baia de Fier-*Peștera Muierilor*<sup>60</sup>, unde Eugen Comșa amintește două fragmente ceramice cu „nisip și pleavă în pastă”<sup>61</sup>.

Cu toate că avem un număr limitat de obiective arheologice Starčevo-Criș în regiunea amintită, cu foarte puține informații despre caracteristicile culturii materiale, interesant este faptul că locuirile neolitice timpurii din ambele peșteri se găsesc la „intersecția” unor căi de comunicație dinspre nordul și nord-vestul Olteniei către sud-vestul Transilvaniei. Artere de circulație cunoscute mai ales în evul mediu<sup>62</sup> și epoca modernă<sup>63</sup>, după cum ne stau drept mărturie documentele păstrate până în prezent. Descoperirile arheologice mai vechi sau recente, multe dintre ele fortuite, indicând, se pare, folosirea acestor rute încă din antichitate<sup>64</sup>.

<sup>58</sup> Lazarovici 1977, 36; Lazarovici 1979, 43–44, 63–64; Lazarovici 1984, 60–62; Lazarovici 1998, 13–31; Maxim 1999, 40–41, 43; Lazarovici 2006, 140–141, 144; Roman 2008, 84, 141–142; Angeleski 2012, 157–158; Tudorie 2013, 27, 59–60.

<sup>59</sup> Tulugea 2010, 17; Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011, 85; Mustăța 2012, 22; Tulugea 2012, 45, 137–138.

<sup>60</sup> Nicolăescu-Plopșor 1956, 15; Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1957, 20.

<sup>61</sup> Comșa 1982, 37–38; Tulugea 2010, 17; Tulugea 2012, 45, 138.

<sup>62</sup> Tufescu, Mocanu 1964, 7; Pataki 1973, XXXV, 203–204, 236; Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989, 104; Baron 1998, 57–61.

<sup>63</sup> Danciu 1961, 56–57, 62; Tufescu, Mocanu 1964, 7, 25, 41–43; Baron 1998, 13–14, 34, 36, 66; Gălățan Jieț 2018, 259–264.

<sup>64</sup> Daicoviciu *et alii* 1953, 209; Tufescu, Mocanu 1964, 6–7; Lazin, Negruț, Poporogu 1972, 5–30; Stanca 1972, 385–386; Glodariu 1974, 158–161; Ferenczi 1978a, 120, 126–132; Ferenczi 1978b, 119, 122–123; Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989, 94, 99–104, 120; Baron 1998, 52–56; Marinoiu 2004, 205–206; Fodorean 2006, 235–237; Hortopan 2006, 86; Calotoiu 2007, 38–39, 91–107.

În acest caz ar trebui tratate cu mai multă atenție orizonturile de locuire postpaleolitice din peșterile menționate, a căror cultură materială nu oglindesc doar prezența unor grupuri umane, ci și tranzitarea unui anumit spațiu geografic.

Probabil menirea acestor peșteri, odată cu perioada neoliticului timpuriu, este al unor puncte care fac parte din itinerarul primelor comunități Starčevo-Criș către spațiul intracarpatic transilvănean, cu totul diferit față de cele cunoscute până în acest moment, pe valea Oltului<sup>65</sup> și prin Munții Poiana Ruscă<sup>66</sup>. După acest posibil scenariu, „în drumul lor spre sud-vestul Transilvaniei”, comunitățile neolitice dinspre sudul și nordul Dunării ar fi trebuit să treacă prin Subcarpații Olteniei, apoi să traverseze Munții Vâlcău sau din zona învecinată (Munții Parâng), ca într-un final să coboare înspre Culoarul Streiului. Poate în acest fel s-ar putea explica și o parte din descoperirile neolitice de la sud-estul depresiunii Hațegului, de pe raza comunelor Pui<sup>67</sup> și Baru Mare<sup>68</sup>.

### *Considerații finale*

Prezentarea chiar și parțială a ceramicii neolitice timpurii de la Boroșteni-Peștera Cioarei, descoperite în timpul cercetărilor arheologice din anii 1954 și 1981, ne oferă primele dovezi despre prezența unor populații Starčevo-Criș vechi în zona de nord-vest a Olteniei. Odată cu redescoperirea și altor loturi de materiale arheologice din situl *Peștera Cioarei*, vor putea fi confirmate sau infirmate aserțiunile noastre referitoare la apariția unor comunități Starčevo-Criș timpurii, de la începutul mileniului VI a.Chr., în cavitatea naturală aflată la poalele Munților Vâlcău.

Nu în ultimul rând, considerăm că este absolut necesară o reluare a cercetărilor de teren pentru partea de sud a județului Hunedoara și de nord a județului Gorj, periegheze care în mod obligatoriu ar trebui dublate și de sondaje arheologice. Un astfel de proiect ar putea conduce și la identificarea unor noi situri neolitice, dar mai ales la reconstituirea dezvoltării așezărilor umane din acest sector al Carpaților Meridionali.

<sup>65</sup> Luca 1999, 8; Luca 1999–2000, 57; Luca 2000, 95; Luca 2006, 13; Luca, Suciș 2007, 84; Luca, Suciș 2008, 45–46; Luca, Suciș Diaconescu 2008a, 338; Luca, Suciș Diaconescu 2008b, 17; Luca 2015, 227.

<sup>66</sup> Luca 1999, 8; Luca 1999–2000, 57; Luca 2000, 95; Luca, Roman, Diaconescu 2004, 29–32, 40, 44–45; Luca *et alii* 2005; Luca 2006, 13; Luca, Suciș 2007, 85; Luca 2008, 46; Roman 2008, 82; Luca, Suciș 2008, 45–46; Luca, Suciș, Diaconescu 2008a, 338; Luca, Suciș, Diaconescu 2008b, 18; Luca, Suciș, Dumitrescu-Chioar 2011, 88–89.

<sup>67</sup> Nicolăescu-Plopșor *et alii* 1957, 47; Drașovean 1981, 35, 37; Pavel 1999, 75; Andrișoiu *et alii* 2001, 165; Ciută 2001, 18; Ciută 2005, 66, 151–152, 188; Luca 2008, 120; Roman 2008, 82; Luca, Suciș, Dumitrescu-Chioar 2011, 112.

<sup>68</sup> Materiale inedite (Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva).

### *Mulțumiri*

Ne exprimăm și pe această cale recunoștința față de prof. univ. dr. Marin Cârциumaru (Universitatea „Valahia” din Târgoviște, Școala Doctorală; Muzeul Evoluției Omului și Tehnologiei în Paleolitic, Târgoviște), responsabilul științific al sitului Boroșteni-Peștera Cioarei, pentru acordul oferit în vederea publicării materialelor arheologice neolitice timpurii, dar și pentru posibilitatea utilizării în acest articol a unor fotografii din arhiva personală. Tot aici le mulțumim colegilor de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, C.Ș. I dr. Roxana Dobrescu, dr. Tiberiu Vasilescu și C.Ș. II dr. Adina Boroneanț, pentru tot sprijinul oferit în momentul documentării lotului de materiale arheologice de la Boroșteni-Peștera Cioarei.

### BIBLIOGRAFIE

- Andreescu, Mirea 2008,  
R.-R. Andreescu, P. Mirea, *Teleorman Valley. The Beginning of the Neolithic in Southern Romania*, în *ActaTS*, VII, 2008, 57–75.
- Andrițoiu *et alii* 2001,  
I. Andrițoiu, R. Pavel, I. V. Ferencz, D. Drăghia, *Ohaba Ponor, com. Pui, jud. Hunedoara. Punct: Bordu Mare*, în *CCA, campania 2000*, Suceava, 2001, 165–166.
- Angeleski 2012,  
S. Angeleski, *The Early and Middle Neolithic in Macedonia*, BAR IS 2332, Oxford, 2012.
- Baron 1998,  
M. Baron, *Cărbune și societate în Valea Jiului – perioada interbelică* –, Petroșani, 1998.
- Bărbat 2013,  
I. A. Bărbat, *Complexul cultural Starčevo-Criș în bazinul Mureșului mijlociu*, teză de doctorat, Facultatea de Istorie și Filologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, 2013, ms.
- Berciu 1959,  
D. Berciu, *Săpăturile de la Verbița (r. Plenița, reg. Craiova)*, în *MCA*, V, 1959, 75–81.
- Boroneanț 2000,  
V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, 2000.
- Calotoiu 2007,  
G. Calotoiu, *Așezări traco-geto-dacice în Bazinul mijlociu al Jiului*, Târgu-Jiu, 2007.

Calotoiu, Mocioi, Marinoiu 1987,

G. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *Mărturii arheologice în Gorj*, Tîrgu-Jiu, 1987.

Cârciumaru 1977,

M. Cârciumaru, *Interglaciularul Boroșteni (EEM = RISS – WÜRM = MIKULINO) și unele considerații geocronologice privind începuturile musterianului în România pe baza rezultatelor palinologice din Peștera Cioarei – Boroșteni (jud. Gorj)*, în SCIV(A), 28/1, 1977, 19–36.

Cârciumaru 1980,

M. Cârciumaru, *Mediul geografic în pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, București, 1980.

Cârciumaru 2000,

M. Cârciumaru, *Peștera Cioarei Boroșteni: paleomediul, cronologia și activitățile umane în paleolitic*, Târgoviște, 2000.

Cârciumaru, Bitiri-Ciortescu 1994,

M. Cârciumaru, M. Bitiri-Ciortescu, *Boroșteni*, în C. Preda, coord., *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I, A-C, București, 1994, 198.

Cârciumaru, Ulrix-Closset 1996,

M. Cârciumaru, M. Ulrix-Closset, *Paléoenvironnement et adaptation culturelle des néandertaliens de la grotte Cioarei à Boroșteni (Roumanie)*, în M. Otte, ed., *Nature et Culture, Actes du colloque international de Liège, 13–17 décembre 1993*, vol. I, ERAUL 68, Liège, 1996, 141–158.

Cârciumaru, Dobrescu 1997,

M. Cârciumaru, R. Dobrescu, *Paleoliticul superior din Peștera Cioarei (Boroșteni)*, în SCIV(A), 48/1, 1997, 31–62.

Cârciumaru, Moncel, Cârciumaru 2000,

M. Cârciumaru, M.-H. Moncel, R. Cârciumaru, *Le Paléolithique moyen de la grotte Cioarei-Borosteni (commune de Pestisani, département de Gorj, Roumanie). Étude préliminaire de l'industrie lithique. La question des Moustériens sub-carpathiques et de l'occupation des Carpathes*, în *L'Anthropologie*, 104/2, 2000, 185–237.

Cârciumaru et alii 1997,

M. Cârciumaru, R. Dobrescu, M. Anghelinu, G. Olteanu, O. Cârștina, R. Pavel, R. Cârciumaru, R. Dincă, M. Cosac, D. Mărgărit, *Mărturii de artă paleolitică în peștera Cioarei de la Boroșteni, comuna Peștișani, județul Gorj*, în *Litua*, VII, 1997, 19–28.

Cârciumaru et alii 2002a,

M. Cârciumaru, M.-H. Moncel, M. Anghelinu, R. Cârciumaru, *The Cioarei-Borosteni*

*Cave (Carpathian Mountains, Romania): Middle Palaeolithic finds and technological analysis of the lithic assemblages*, în *Antiquity*, 76, 2002, 681–690.

Cârciumaru *et alii* 2002b,

M. Cârciumaru, M. Anghelinu, R. Dincă, M. Mărgărit, M. Cosac, O. Cârstina, *Boroșteni, com. Peștișani, jud. Gorj. Punct: Peștera Cioarei*, în *CCA, campania 2001*, Buziaș, 2002, 65.

Chirica, Borziac, Chetraru 1996,

V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, BAI V, Iași, 1996.

Ciubotaru 1996,

D. Ciubotaru, *Câteva observații privind materialele fazelor timpurii ale culturii Starčevo-Criș*, în *BCȘS*, II, 1996, 7–12.

Ciută 2000,

M. Ciută, *Contribuții la cunoașterea celui mai vechi orizont al neoliticului timpuriu din România: Cultura Preciș*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, 51–101.

Ciută 2001,

M. Ciută, *Contribuții la repertoriul descoperirilor arheologice aparținând culturii Preciș*, în *PA*, I, 2001, 9–32.

Ciută 2005,

M.-M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, BUA XII, Alba Iulia, 2005.

Ciută 2009,

M.-M. Ciută, *Cercetări arheologice la Șeușa-La Cărarea Morii, I. Locuirile preistorice*, BB XLIII, Alba Iulia, 2009.

Ciută, Anghel, Sabău 2000,

M. Ciută, D. Anghel, D. Sabău, *Considerații cu privire la tehnologia de confecționare a ceramicii culturii Preciș*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, 103–132.

Comșa 1982,

E. Comșa, *Unele date cu privire la descoperirile de epocă neolitică de pe teritoriul județului Gorj*, în *Litua*, II, 1982, 35–41.

Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989,

H. Daicoviciu, Ș. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1989.

Daicoviciu *et alii* 1953,

C. Daicoviciu, S. Ferenczi, A. Bodor, C. Nicolescu-Plopșor, N. Goștar, D. Radu, M.

Detiu, P. Duka, H. Deac. A. Dankanits, C. Bulz, L. Fodor, E. Gasparoglu, E. Popovici, P. Căpățână, *Șantierul Grădiștea Muncelului*, în SCIV, IV/1–2, 1953, 153–219.

Danciu 1961,

M. Danciu, *Date noi privitoare la lupta împotriva invaziei otomane în Transilvania la sfârșitul sec. XVIII*, în SUBBSH, IV/1, 1961, 53–63.

Drașovean 1981,

F. Drașovean, *Cultura Starčevo-Criș în bazinul Mureșului mijlociu*, în *Apulum*, XIX, 1981, 33–45.

Drașovean 2001,

F. Drașovean, *Early Neolithic Settlement at Timișoara-Fratelia*, în F. Drașovean, ed., *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*, BHAB XXX, Timișoara, 2001, 33–40.

Drașovean 2007,

F. Drașovean, *Regional Aspects in the Process of Neolithisation of the Banat (South-Western Romania): The Settlement of Foeni-Sălaș*, în M. Spataro, P. Biagi, eds., *A Short Walk Through the Balkans: First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, SPPRFVG 12, Trieste, 2007, 67–76.

Drașovean 2009,

F. Drașovean, *Aspecte regionale în procesul de neolitizare a Banatului. Locuirea Starčevo-Criș de la Foeni-Sălaș*, în V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, eds., *Itinera in Praehistoria, Studia In Honorem Magistri Nicolae Ursulescu Quinto Et Sexagesimo Anno*, Iași, 2009, 269–280.

Ferenczi 1978a,

I. Ferenczi, *Considerații de ordin geomorfologic și topografic cu privire la desfășurarea campaniilor împăratului Traian pentru cucerirea complexului de cetăți dacice din Munții Sebeșului (I)*, în *Apulum*, XVI, 1978, 119–134.

Ferenczi 1978b,

I. Ferenczi, *O posibilitate de înaintare a trupelor romane, cu ocazia celor două războaie dacice (101–102, 105–106), până acum necunoscută, prin Carpații Meridionali*, în *Tibiscus*, V, 1978, 115–126.

Fodorean 2006,

F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, PISC 7, Cluj-Napoca, 2006.

Gălățan Jieț 2018,

D. Gălățan Jieț, *Pasul Vâlcă și invaziile străine, cetățile din coastele Petrilei*, în *Litua*, XX, 2018, 259–265.

Glodariu 1974,

I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale cavaleriei maure în războaiele dacice*, în H. Daicoviciu, ed., *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, 151–164.

Goran 1982,

C. Goran, *Catalogul sistematic al peșterilor din România 1981*, București, 1982.

Hortopan 2006,

D. Hortopan, *Considerații privind rețeaua rutieră romană din Dacia meridională în secolele II-III p. Chr.*, în *Litua*, XI, 2006, 81–96.

Lazarovici 1977,

G. Lazarovici, *Gornea Preistorie*, CBSA 5, Reșița, 1977.

Lazarovici 1979,

G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN IV, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici 1984,

G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în *ActaMP*, VIII, 1984, 49–104.

Lazarovici 1998,

G. Lazarovici, *About the Neolithisation Process of the Second Migration of the Early Neolithic*, în F. Drașovean, ed., *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, BHAB XIV, Timișoara, 1998, 7–37.

Lazarovici 2006,

G. Lazarovici, *The Anzabegovo-Gura Baciului Axis and the First Stage of the Neolithization Process in Southern-Central Europe and the Balkans*, în N. Tasić, C. Grozdanov, eds., *Homage to Milutin Garašanin*, SASA SE, Belgrade, 2006, 111–158.

Lazarovici, Maxim 1995,

G. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului, monografie arheologică*, BMN XI, Cluj-Napoca, 1995.

Lazin, Negruț, Poporogu 1972,

G. Lazin, C. Negruț, I. Poporogu, *Descoperiri monetare antice în Valea Jiului*, Petroșani, 1972.

Luca 1999,

S. A. Luca, *Aspecte ale neoliticului și eneoliticului din sudul și sud-vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, 5–33.

Luca 1999–2000,

S. A. Luca, *Aspekten des Neolithikums und des Äneolithikums aus dem Süden und Südwesten Siebenbürgens*, în *AnB* (S.N.), VII-VIII, 1999–2000, 53–74.

Luca 2000,  
S. A. Luca, *Aspekten des Neolithikums und des Äneolithikums aus dem Süd-Westen Siebenbürgen*, în SAA, VII, 2000, 91–123.

Luca 2006,  
S. A. Luca, *Aspecte ale neoliticului și eneoliticului din Transilvania (II)*, în *Corviniana*, X, 2006, 11–44.

Luca 2008,  
S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, BB XXVI, Sibiu, 2008.

Luca 2015,  
S. A. Luca, *Viața trăită sub zei. Situl Starčevo-Criș I de la Cristian I, județul Sibiu, România*, SSEEP II, Suceava, 2015.

Luca, Suciu 2007,  
S. A. Luca, C. Suciu, *Migrations and Local Evolution in the Early Neolithic of Transylvania. The Typological-Stylistic Analysis and the Radiocarbon Data*, în M. Spataro, P. Biagi, eds., *A Short Walk through the Balkans: The First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, SPPRFVG 12, Trieste, 2007, 77–87.

Luca, Suciu 2008,  
S. A. Luca, C. Suciu, *Migrations and Local Evolution in the Early Neolithic of Transylvania. The Typological-Stylistic Analysis and the Radiocarbon Data*, în *ActaTS*, VII, 2008, 39–56.

Luca, Roman, Diaconescu 2004,  
S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în peștera Cauce*, vol. I, BS IV, Sibiu, 2004.

Luca, Diaconescu, Suciu 2008a,  
S. A. Luca, D. Diaconescu, C. I. Suciu, *Archaeological Research in Miercurea Sibiului-Petriș (Sibiu County, Romania): The Starčevo-Criș Level During 1997–2005 (A Preliminary Report)*, în DP, XXXV, 2008, 325–343.

Luca, Diaconescu, Suciu 2008b,  
S. A. Luca, D. Diaconescu, C. I. Suciu, *Cercetările arheologice de la Miercurea Sibiului-Petriș (județul Sibiu, România). Nivelul Starčevo-Criș în campaniile de cercetare 1997–2005 (raport preliminar)*, în *BrukAM*, III, 2008, 7–46.

Luca, Suciu, Dumitrescu-Chioar 2011,  
S. A. Luca, C. I. Suciu, F. Dumitrescu-Chioar, *Catalogue of the Early Neolithic (Starčevo-Criș Culture) Settlements in Western Part of Romania – Transylvania, Banat, Crișana, Maramureș, Oltenia and Western Muntenia*, în S. A. Luca, C. Suciu, ed., *The First Neolithic*



*Sites in Central/South-East European Transect*, vol. II, *Early Neolithic Starčevo-Criș Sites on the Territory of Romania*, BAR IS 2188, Oxford, 2011, 79–132.

Luca et alii 2005,

S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, H. Ciugudean, G. El Susi, C. Beldiman, *Cercetări arheologice în peștera Cauce*, vol. II, BS V, Sibiu, 2005.

Marinoiu 2004,

V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Craiova, 2004.

Maxim 1999,

Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei. Date arheologice și matematico-statistice*, BMN XIX, Cluj-Napoca, 1999.

Maxim, Lazarovici 1995,

Z. Maxim, G. Lazarovici, *Base des données internationale pour la culture Starčevo-Criș*, în *ActaMN*, 32/I, 1995, 67–82.

Mustăța 2012,

D. Mustăța, *Repertoriul descoperirilor arheologice din județul Gorj*, Târgu-Jiu, 2012.

Neamu 1974,

G. Neamu, *Fenomene climatice în zona subcarpatică de sub munții Gorjului*, în *Probleme de geografie a județului Gorj. Culegere de comunicări științifice*, Târgu-Jiu, 1974, 8–12.

Nica 1976,

M. Nica, *Cârcea, cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați*, în *SCIV(A)*, 27/4, 1976, 453–463.

Nica 1977,

M. Nica, *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*, în *Dacia* (N.S.), XXI, 1977, 13–53.

Nica 1981,

M. Nica, *Grădinile, o nouă așezare a neoliticului timpuriu în sud-estul Olteniei*, în *AO* (S.N.), 1, 1981, 27–39.

Nica 1992,

M. Nica, *Le groupe culturel Cârcea – Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique*, în *ZNM*, XIV/1, 1992, 103–112.

Nica 1995,

M. Nica, *Le groupe culturel Cârcea – Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique et anatolien*, în *ActaMN*, XXXII/I, 1995, 11–28.

Nicolăescu-Plopșor 1956,

C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în R.P.R.*, în SCIV, VII/1–2, 1956, 7–39.

Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955,

C. S. Nicolăescu-Plopșor, C. N. Mateescu, *Șantierul arheologic Cerna-Olt*, în SCIV, VI/3–4, 1955, 391–409.

Nicolăescu-Plopșor et alii 1957,

C. S. Nicolăescu-Plopșor, E. Comșa, D. C. Nicolăescu-Plopșor, A. Bolomey, *Șantierul arheologic Baia de Fier (reg. Craiova, r. Novaci)*, în MCA, III, 1957, 13–27.

Niculescu et alii 1987,

G. Niculescu, C. Muică, G. Erdeli, C. Drugescu, *Munții Vîlcan*, în D. Oancea, V. Velcea, coord., *Geografia României III. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, 337–339.

Nițu, Cârciumaru 2014,

E.-C. Nițu, M. Cârciumaru, *Selection, Opportunism and Conceptual Contradictions in the Mousterian from the Carpathian Caves (Romania)*, în AM, 2014, XI/2, 81–102.

Pataki 1973,

I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*, BI XXXIX, București, 1973.

Paul 1989,

I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-danubiană*, în SCIV(A), 40/1, 1989, 3–27.

Paul 1995,

I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, BUA I, Alba Iulia, 1995.

Pavel 1999,

R. Pavel, *Ohaba Ponor, Peștera Bordu Mare, jud. Hunedoara*, în CCA, campania 1998, Vaslui, 1999, 75.

Pătroi 2013,

C. N. Pătroi, *Neo-eneoliticul în Oltenia. Repertoriu de așezări și descoperiri*, Craiova, 2013.

Păunescu 1999–2000,

A. Păunescu, *Peștera Cioarei de la Boroșteni (jud. Gorj): O peșteră mică, dar cu descoperiri de „excepție”*, în BMTA (S.N.), V–VI, 5–6, 1999–2000, 279–292.

Păunescu 2000,

A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre*, București, 2000.

Păunescu 2003,

A. Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*, București, 2003.

Popescu 1979,

N. Popescu, *Munții Vilcan*, MN 21, București, 1979.

Roman 2008,

C.-C. Roman, *Habitatul uman în peșterile din sud-vestul Transilvaniei*, BB XXV, Sibiu, 2008.

Roșu 1980,

A. Roșu, *Geografia fizică a României*, București, 1980.

Roșu 2004,

L. Roșu, *With C.S. Nicolăescu-Plopșor Through the Ages. An Archaeological Memoir*, RWH 103, București, 2004.

Stanca 1972,

S. Stanca, *Descoperiri arheologice și numismatice la Petroșeni*, în *ActaMN*, IX, 1972, 385–386.

Thissen 2015,

L. Thissen, *Ceramics from an Early Neolithic (Criș I) Site in S Romania: Măgura 'Buduiasca – Boldul lui Moș Ivănuș'*, în *BMJTSA*, 7, 2015, 5–44.

Tudorie 2013,

A. Tudorie, *Aspecte tehnologice ale ceramicii Starčevo-Criș din Transilvania*, BB LXVI, Sibiu, 2013.

Tufescu, Mocanu 1964,

V. Tufescu, C. Mocanu, *Depresiunea Petroșanilor (Valea Jiului)*, București, 1964.

Tulugea 2010,

C. A. Tulugea, *Repertoriul arheologic din nordul Olteniei (Neolitic, Eneolitic)*, în *Buridava*, VIII, 2010, 16–28.

Tulugea 2012,

C. A. Tulugea, *Preistoria nordului Olteniei*, Râmnicu Vâlcea, 2012.

Vlassa 1972a,

N. Vlassa, *Eine Frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starčevo-Körös-Zeit in Cluj-Gura Baciului, Siebenbürgen*, în *PZ*, 47/2, 1972, 174–197.

Vlassa 1972b,

N. Vlassa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, în *ActaMN*, IX, 1972, 7–28.

Vlassa 1976,

N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN III, Cluj-Napoca, 1976.

### ABOUT THE FIRST EARLY NEOLITHIC FINDS FROM BOROȘTENI- PEȘTERA CIOAREI (PEȘTIȘANI COMMUNE, GORJ COUNTY)

#### *Abstract*

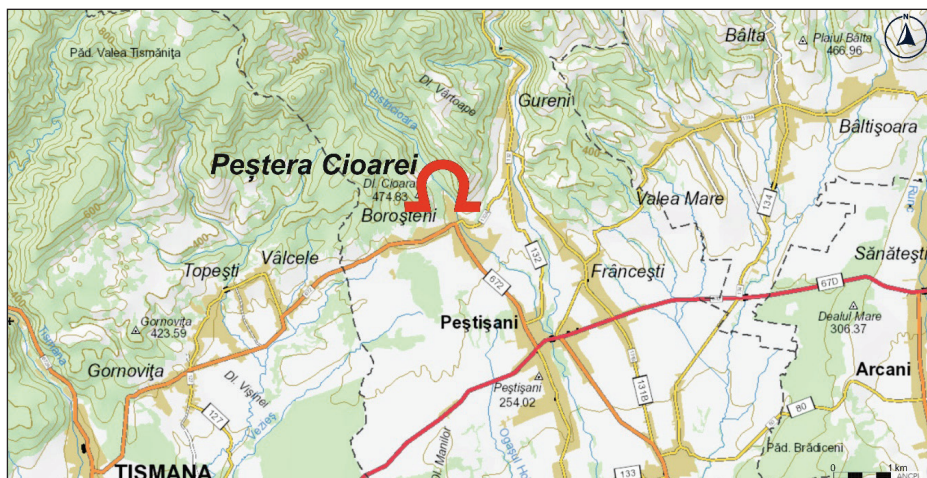
Through this article, we aim to present a small cache of Early Neolithic ceramic sherds (13 items) discovered in Boroșteni-Peștera Cioarei (Peștișani Commune, Gorj County), during the excavations conducted in 1954 and 1981. The Peștera Cioarei archaeological site is referenced in the bibliography for the Middle and Upper Palaeolithic discoveries, and to a lesser extent for the later chronological horizons, as well as for the Early Neolithic.

From a chronological viewpoint the ceramic materials described in the present paper, discovered during the archaeological exploration of the Cioarei cave, belong to an early phase of the Starčevo-Criș cultural complex and most likely date from the beginning of the 6<sup>th</sup> millennium BC.

The occurrence of a new early Starčevo-Criș site in the north-western part of the Oltenia region is significant as a likely result of the migration of certain Neolithic communities from the Danube Valley towards the south of the Southern Carpathians, an event that took place in the context of the neolithization of the Carpathian Basin and of the neighbouring areas.



1



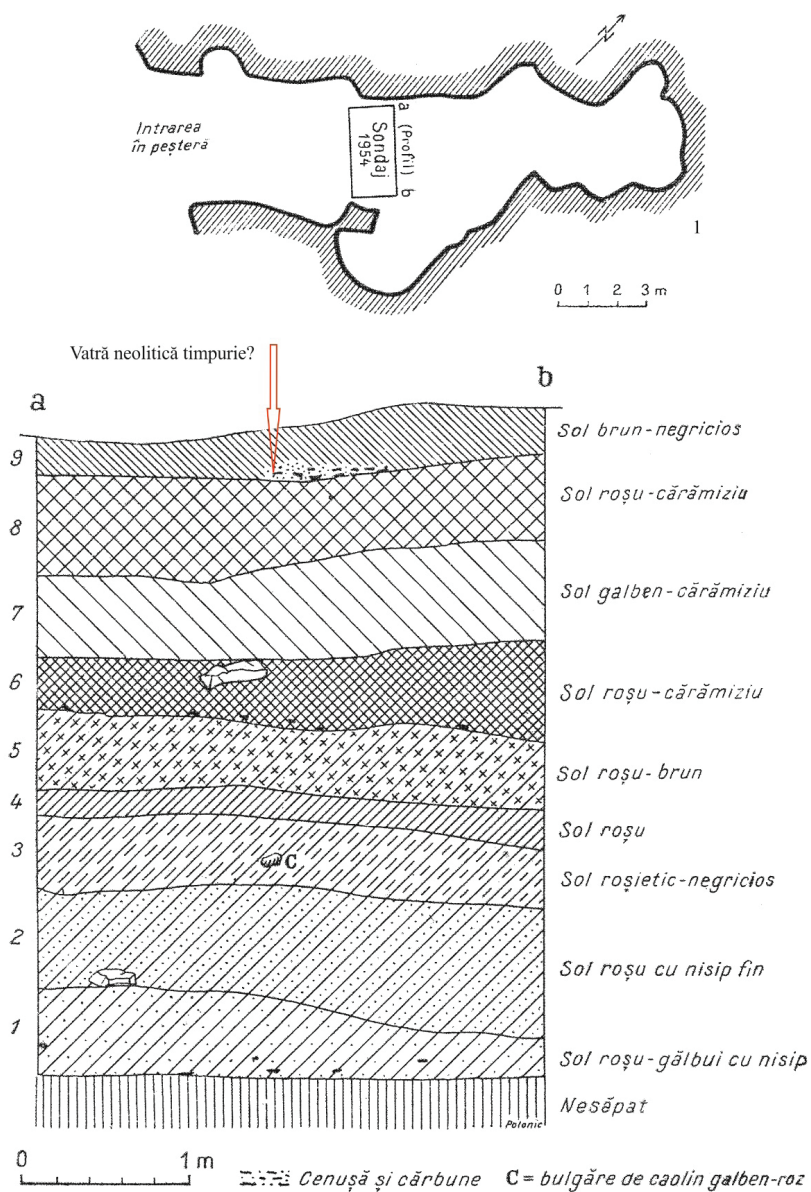
2

Pl. I. 1. Harta României cu localizarea satului Boroșteni (desen: I. C. Codrea și I. A. Bărbat); 2. Amplasamentul sitului *Peștera Cioarei* (prelucrare după <http://geoportal.gov.ro/geoportal/home/webmap/viewer.html>). / 1. A map of Romania identifying the location of Boroșteni village (drawing by I. C. Codrea and I. A. Bărbat); 2. The location of the *Peștera Cioarei* site (adapted from <http://geoportal.gov.ro/geoportal/home/webmap/viewer.html>).





Pl. II. Fotografie efectuată la intrarea în *Peștera Cioarei* de la Boroșteni (foto: M. Cârciumar). / Photograph taken in front of the Boroșteni-*Peștera Cioarei* site (photo by M. Cârciumar).



2

Pl. III. 1. Planul peșterii Cioarei (după Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395, Fig. 2); 2. Profilul de nord al primului sondaj arheologic din partea centrală a peșterii Cioarei (prelucrare după Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 396, Fig. 3). / 1. The layout of the Cioarei cave (after Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 395, Fig. 2); 2. The northern profile of the first archaeological survey from the central part of the Cioarei cave (adapted from Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955, 396, Fig. 3).





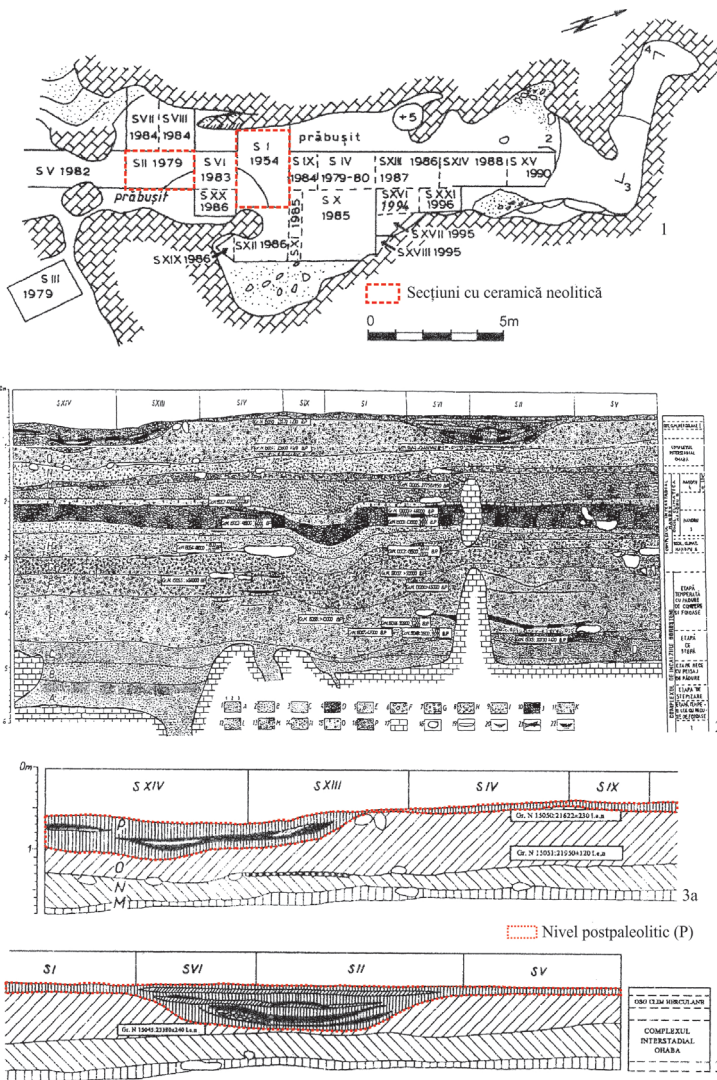
1



2

Pl. IV. 1. În primul plan al fotografiei se observă caseta practică în 1979 (S II), iar în al doilea plan se poate distinge sondajul S I din 1954 (foto: M. Cârciumaru); 2. Detaliu din timpul cercetărilor arheologice sistematice (S II/1979) (foto: M. Cârciumaru). / 1. The foreground of the photograph contains the section surveyed in 1979 (S II), while in the background the S I survey from 1954 can be distinguished (photo by M. Cârciumaru); 2. Detail captured during the systematic archaeological surveys (S II/1979) (photo by M. Cârciumaru).

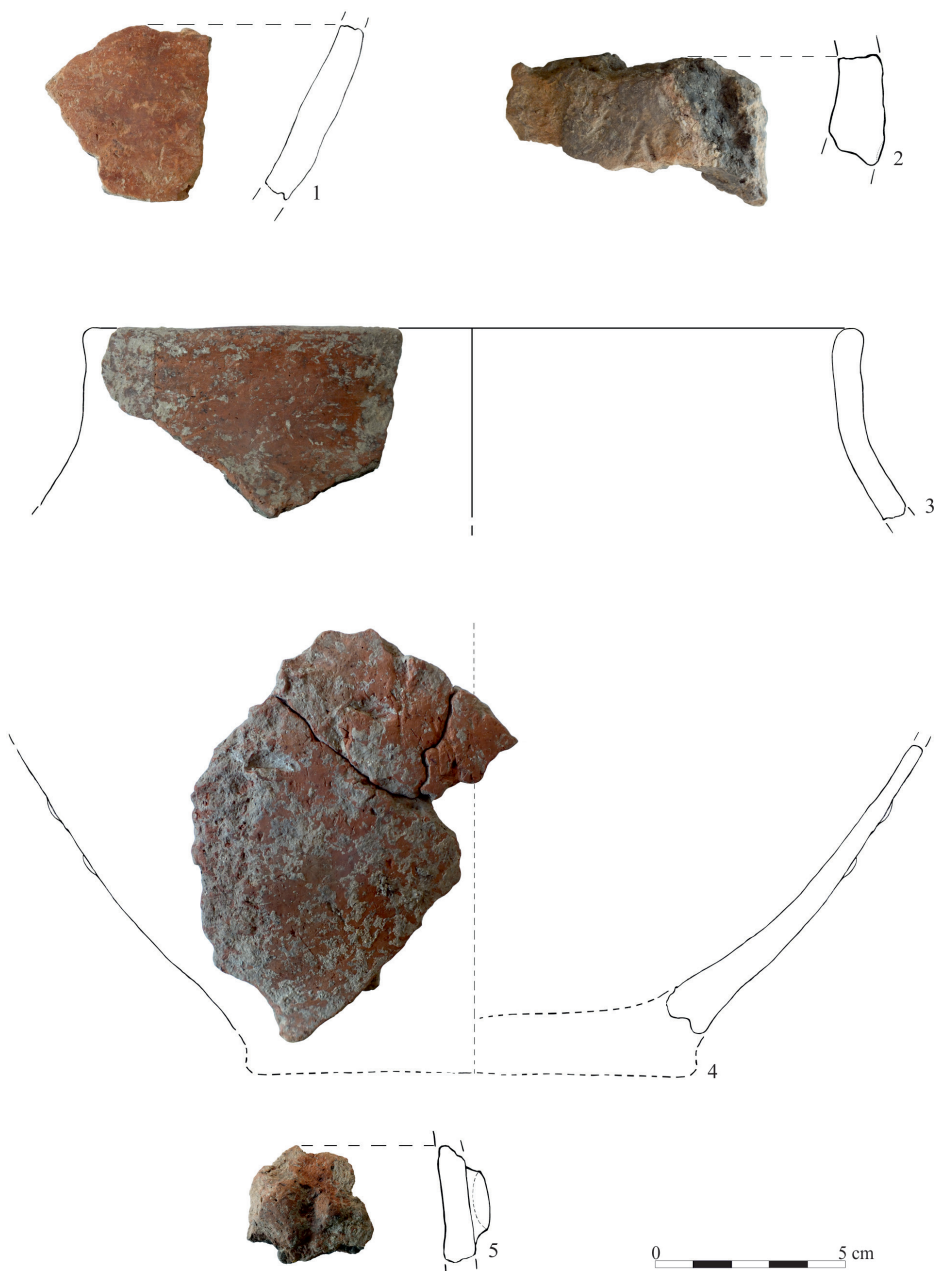




Pl. V. 1. Planul peșterii *Cioarei* alături de secțiunile arheologice (prelucrare după Cârциumaru 2000, 21, Fig. 8); 2. Profilul longitudinal, cu axul nord-sud, de la interiorul peșterii *Cioarei* (după Cârциumaru 2000, 26, Fig. 9); 3. Partea superioară a profilului longitudinal, pe care este evidențiat nivelul postpaleolitic de la interiorul peșterii *Cioarei* (prelucrare după Cârциumaru, Dobrescu 1997, 33, Fig. 2). / 1. The layout of the *Cioarei* cave together with the archaeological sections (adapted from Cârциumaru 2000, 21, Fig. 8); 2. The longitudinal profile, with the north-south axis, from the interior of the *Cioarei* cave (after Cârциumaru 2000, 26, Fig. 9); 3. The upper part of the longitudinal profile, showing the post-paleolithic level inside the *Cioarei* cave (adapted from Cârциumaru, Dobrescu 1997, 33, Fig. 2).



Pl. VI. 1–7. Ceramică neolitică timpurie descoperită în partea centrală a peșterii *Cioarei* (S I) (foto: I. A. Bărbat); 8–13. Ceramică neolitică timpurie descoperită la intrarea în peștera *Cioarei* (S II) (foto: I. A. Bărbat). / 1–7. Early Neolithic ceramics discovered in the central part of the *Cioarei* cave (S I) (photo by I. A. Bărbat); 8–13. Early Neolithic ceramics discovered at the entrance of the *Cioarei* cave (S II) (photo by I. A. Bărbat).



Pl. VII. 1–5. Fotografii și desene cu fragmentele ceramice Starčevo-Criș descoperite la interiorul peșterii *Cioarei* (foto și desen: I. A. Bărbat). / 1–5. Photographs and drawings of the Starčevo-Criș ceramic sherds discovered inside the *Cioarei* cave (photo and drawing by I. A. Bărbat).

## PUNCTE CU MATERIALE STARČEVO-CRIȘ DESCOPERITE RECENT ÎN JUDEȚUL TIMIȘ

*Dan-Leopold Ciobotaru\**, *Octavian-Cristian Rogozea\*\**, *Petru Ciocani\*\*\**

*In memoriam Gheorghe Drăgoi (1960–2020)*

*Cuvinte cheie:* ceramică, Starčevo-Criș, faza III, cercetări de suprafață, vestul României

*Keywords:* pottery, Starčevo-Criș, phase III, survey, west Romania

În intervalul 2015–2016 au fost cercetate mai multe zone din județul Timiș, cu scopul identificării și cartării siturilor arheologice. Acest demers a avut la bază două motivații diferite: cartarea unor zone care urmează să fie incluse în noul intravilan al unor localități, mai exact în intravilanul comunei Pădureni, și cartarea unor zone care urmează să fie distruse prin amenajări funciare, zona comunelor Dudeștii Vechi și Beba Veche.

Cu prilejul cercetărilor arheologice preventive desfășurate în hotarul localității Dudeștii Vechi din vara și toamna anului 2016, punctul *Cociohatu Mic-Ferma 3*, au fost identificate sau reidentificate în zona Dudeștii Vechi-Vălcăni-Beba Veche-Cherestur-Cheghlevici-Pordeanu mai multe puncte arheologice inedite sau cunoscute deja în bibliografia de specialitate<sup>1</sup>.

O evidență a siturilor din zonă este necesară, înainte ca acestea să fie distruse. Lucrările de „îmbunătățiri funciare” făcute în zona Dudeștii Vechi (în special în punctul Cociohat) – Colonia Bulgară de către așa-zii investitori au transformat și distrus de multe ori peisajul și, implicit, au afectat iremediabil siturile arheologice din zonă.

\* Muzeul Național al Banatului Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: ciobotarudan@yahoo.com

\*\* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com

\*\*\* Universitatea Eberhard Karls, Tübingen, Burgsteige 11, 72070, e-mail: petru.ciocani@uni-tuebingen.de

<sup>1</sup> Pentru descoperirile atribuite epocii bronzului vezi Rogozea, Rogozea 2016, 143–146, 152–158, 169. Pentru descoperirile specifice secolelor II–IV vezi Micle, Rogozea 2017, 483–494. Pentru materialele medievale vezi Craiovan, Rogozea 2016, 106–107, 110–111.

*Beba Veche/ Óbéba (maghiară); Altbeba  
(germană) – com. Beba Veche*

Istoricul cercetărilor. Materialele arheologice specifice neoliticului (tim-puriu și târziu) și secolelor II-IV d. Hr. provenite din punctele denumite de noi convențional Beba Veche-1 și Beba Veche-2 au fost descoperite de Gheorghe Drăgoi din Dudeștii Vechi. Cele două puncte din hotarul localității Beba Veche au fost reidentificate în octombrie 2016, ocazie cu care au fost înregistrate și coordonate geografice exacte. Proximitatea celor două puncte ne îndeamnă să credem, în momentul de față, că ambele fac parte din același sit. Materialele specifice secolelor II-IV descoperite aici au fost integrate într-un studiu cu caracter de repertoriu al descoperirilor de acest tip din vestul României<sup>2</sup>.

*1. Beba Veche-1*

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 7'7.59"N 20°19'0.91"E, 76 m altitudine.

b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 138331.29278 (X), 523883.61315 (Y).

c. Repere geografice: situl se află la 1,89 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche, 5,8 km sud-vest de biserica catolică din Cherestur, la 5,5 km nord-est de biserica catolică din Rabe și 1,54 km sud de șoseaua Beba Veche-Cheghlevici (DJ682) (Pl. I/1).

d. Reper hidrografic: situl se află la 650 m est de un pârau care traversează localitatea Beba Veche și la 125 m nord de pâraul Cociohat.

e. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind mai înalt cu cca. 2 m decât terenul din jur.

f. Materialul arheologic: fragment ceramic provenind de la un vas de factură semifină, cu o grosime a peretelui de 9–11 mm, cu suprafața ocru deschis. Suprafața a fost netezită brut, folosind probabil un mănunchi de vegetale care au imprimat o rețea de amprente neregulate, longitudinale pe suprafața moale a vasului. De asemenea, pe fragment se găsesc ciupituri care par să fie dispuse neregulat pe suprafața ceramicii. Pasta este bine arsă pentru neoliticul timpuriu, în mediu oxidant. Peretele fragmentului este ars uniform în profunzime, ocru aprins, fără miez negricios. Pasta conține lut și puțină pleavă mărunțită. Ceramica prelevată din acest sit indică prezența unei locuiri neolitice timpurii, cel mai probabil de fază Starčevo-Criș III (Pl. IV/1).

*2. Beba Veche-2*

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 7'0.68"N 20°19'4.57"E, 75 m altitudine.

<sup>2</sup> Micle, Rogozea 2017, 483–484



b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 138397.22934 (X), 523665.88352 (Y).

c. Repere geografice: situl se află la 2,1 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche, 5 km sud-vest de biserica romano-catolică din Cherestur, 5,1 km nord-est de biserica romano-catolică din Rabe și la 1,72 km sud de șoseaua Beba Veche-Cherestur (DJ 682) (Pl. I/2).

d. Reper hidrografic: situl se află la 100 m sud de pârâul Cociohat.

e. Forma de relief: situl se află în Câmpia Arancăi, pe un grind mai înalt.

f. Materialul arheologic: Fragment ceramic provenind cel mai probabil de la un vas globular cu fundul plat, de factură semifină. Grosimea peretelui este de 7–8 mm, iar culoarea ocru pal uniform. Suprafața a fost netezită, apoi au fost aplicate șiruri orizontale uniforme de ciupituri. Pasta este arsă mediocru în mediu oxidant, pentru o scurtă durată, astfel că uzura mecanică și spălarea au îndepărtat o bună parte din pelicula netezită de la suprafață. Peretele fragmentului prezintă aspectul tip sandvici, cu miez brun închis, specific neoliticului timpuriu, iar pe suprafață se disting clar golurile datorate plevei de spice decorate folosite din belșug în pastă (Pl. IV/2).

Fragment ceramic provenind de la un vas globular sau semisferic cu diametrul maxim în jur de 30 cm, de factură semifină spre grosieră. Grosimea peretelui este de 11–12 mm, iar culoarea ocru pal. Suprafața a fost netezită brut, apoi au fost realizate ciupituri în șiruri ușor oblice, întrerupte de un șir de ciupituri orizontale în zona superioară. Ulterior, decorul pe lutul încă moale a fost renetezit ușor. Pasta este arsă mediocru în mediu oxidant. Peretele fragmentului prezintă aspectul sandvici, cu miez brun închis, iar pe suprafață se disting golurile datorate plevei. Este posibil ca fragmentul să fi avut o angobă de ocru deschis, dar uzura mecanică și spălarea au îndepărtat pelicula suprafeței (Pl. VI/3).

Perete de vas de factură fină. Grosimea peretelui este de 6–7 mm, iar culoarea ocru pal, cu zone unde se păstrează suprafața originală ocru-cărămiziu închis. Suprafața inițială era probabil netezită, cu urme de lustruire. În lutul încă moale au fost practicate șiruri verticale sau ușor oblice de împunsături cu unghia practicate din latura stângă. În partea superioară decorul este întrerupt, astfel că se creează o suprafață lustruită netezită fin, nedecorată în zona din apropierea gâtului. Decorul împuns este ușor aplatizat prin netezire. Pasta este arsă mai intens, în mediu oxidant, iar miezul tip sandvici are culoare brun-negru. Pasta conține pleavă în cantitate mai mică și particule minuscule de mică (Pl. IV/4).

Perete de vas globular de mici dimensiuni, cu buza scurtă și ușor evazată, fără gât, de factură fină. Diametrul la pântec în jur de 15 cm. Suprafața exterioară cărămizie s-a uzat mecanic, astfel că în prezent este ocru pal. Grosimea peretelui este de 6–7 mm. Pasta fină conține sporadic pleavă (Pl. VI/5).

Perete de vas de provizii, formă sferică, de factură grosieră. Vasul are o buză scurtă, verticală, iar la baza buzei este practicat un șir de împunsături cu unghia dinspre stânga. Grosimea peretelui este de 17–18 mm, iar culoarea ocru pal, cu o ardere oxidantă, dar de intensitate redusă. Pasta conține fragmente fine de scoici pisate, care par să provină din argila folosită (Pl. IV/6).

Picior de vas cu fundul scobit și înălțat din categoria fină. Culoarea este ocru deschis. Arderea este bună, în mediu oxidant, iar pasta conține nisip fin și foarte sporadic pleavă mărunțită (Pl. IV/7).

Perete de vas de categorie fină, de culoare brun la interior și ocru roșiu la exterior și urme de lustruire. Grosimea peretelui este de 5 mm. Arderea este medie, oxidantă, dar interiorul vasului nu a beneficiat de oxigen, fiind probabil acoperit de un alt vas sau întors în cuptor. Pasta conține nisip fin, dar și pleavă. Pe diametrul maxim al pântecului au fost practicate două nodozități alăturate orizontal (Pl. IV/8).

Perete de strachină, categoria semifină. Grosimea peretelui 6–7 mm, culoare cărămiziu la exterior și brun deschis la interior. Diametrul buzei strachinii este de 24 cm. Arderea este mediocră, în mediu oxidant, astfel că suprafața fragmentului și profilele sunt puternic dizolvate. Pasta conține pleavă tocată (Pl. V/1).

Fragment de buză, de factură grosieră, cu suprafața interioară netezită și suprafața exterioară netezită și acoperită cu barbotină. Arderea a fost făcută într-o atmosferă oxidantă (de unde și culoarea brun-deschis a suprafeței). Pasta este degresată cu pleavă. Ca decor au fost preferate alveolele pe parte superioară a buzei. Grosimea fragmentului este 1,2 cm (Pl.V/3).

Fragment de perete provenit de la un vas grosier, cu pasta degresată cu pleavă. Suprafețele arese într-o atmosferă oxidantă au culoare brun deschis și sunt netezite. Ca decor, pe suprafața exterioară au fost trasate incizii. Grosimea fragmentului este 0,9 cm (Pl.II/4).

Fragment de buză de oală de factură semifină. Este vorba de o oală cu pântec sferic, cu gât înalt, cu buza dreaptă. Grosimea peretelui este de 6 mm, iar diametrul gurii de 14 cm. Culoarea suprafeței este brun deschis, iar arderea de calitate bună pentru neoliticul timpuriu, dar cu aport scăzut de oxigen. În spărtură se constată existența miezului negru, datorat expunerii insuficiente la ardere. Pasta este confecționată din lut cu urme fine silicioase și pleavă tocată (Pl.V/2).

### *Cherestur/Pusztakeresztúr (maghiară) – com. Beba Veche*

Istoricul cercetărilor. Materialele arheologice din siturile Cherestur–1 respectiv Cherestur–2 ne-au fost semnalate de Ferdinand Mirciov și Gheorghe Drăgoi din Dudeștii Vechi. La fel ca punctele arheologice menționate mai

sus și pentru aceste situri au fost înregistrate coordonate geografice exacte în 09.06.2016. O parte din materialele descoperite în hotarul localității Cherestur au fost introduse în bibliografia de specialitate, mai precis, au fost publicate materialele specifice neoliticului târziu (cultura Tisa)<sup>3</sup>, material specific epocii bronzului (cultura Mureș)<sup>4</sup> și secolelor II-IV d. Hr.<sup>5</sup>.

### 3. Cherestur-1

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46°7'35.53"N 20°22'25.91"E, 77 m altitudine.

b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 142778.02077 (X), 524487.75229 (Y).

c. Repere geografice: Așezarea este amplasată pe un grind la 598 m NVV de biserica catolică din Cherestur, 5,8 km SEE de biserica ortodoxă română din Beba Veche, 13,7 km nord de biserica ortodoxă română din Vălcani, la est de șoseaua Cherestur-Beba Veche (DJ682) (Pl. I/ 3).

d. Reper hidrografic: în preajma sitului există un meandru fosil semipermanent (pârâul Cociohat curge în momentul de față la 2 km nord de sit).

e. Forma de relief: situl este așezat pe un grind înalt cu cca. 2 m față de restul zonei, în Câmpia Arancăi.

f. Materialul arheologic: Perete de vas de factură grosieră. Grosimea peretelui este de 12–14 mm, iar culoarea cărămizie. Arderea este mediocră, oxidantă, cu miezul negru. Pasta conține pleavă în amestec. Pe suprafața exterioară este decor din ciupituri (Pl. V/5).

Perete de vas de factură grosieră. Grosimea peretelui 15–17 mm, de culoare ocru deschis. Arderea este mediocră, în mediu oxidant. Pasta conține pleavă și cioburi pisate. Pe suprafața exterioară este prezent un decor format din două alveole incomplete (Pl. V/6).

Perete de vas de factură semifină. Grosimea peretelui este de 11 mm, iar culoarea ocru. Arderea este bună, în mediu oxidant, cu miezul negru. Pasta conține pleavă tocată. Pe suprafața exterioară este prezent decor de ciupituri în șiruri (Pl. V/7).

Perete de vas semifin, cu grosimea peretelui de 12 mm. Culoarea suprafeței este ocru-cărămiziu. Arderea este medie, în mediu oxidant, cu miezul negru. Pasta conține pleavă. Pe suprafața exterioară este redat un decor format din șiruri orizontale de ciupituri cu unghia. Suprafața interioară este netezită fin, fiind cel mai probabil un castron cu gura foarte largă (Pl. V/8).

Perete de vas de factură semifină, cu grosimea peretelui de 12 mm. Culoarea

<sup>3</sup> Rogoza 2016, 11–12.

<sup>4</sup> Rogoza, Rogoza 2016, 144–145.

<sup>5</sup> Micle, Rogoza 2016, 486–487.



suprafeței este ocru pal, cu miezul brun, iar arderea de slabă calitate, în mediu oxidant. Pasta conține pleavă iar suprafața exterioară are decor ciupit (Pl. V/9).

Buză de vas cu gura largă, de tip strachină sau bol. Pasta semifină, cu grosimea peretelui de 1 cm. Suprafața a fost inițial bine netezită și are o culoare ocru. Arderea este mediocră, oxidantă cu miez negru. Pasta conține sporadic pleavă fină (Pl. V/10).

Buză de vas cu gura largă, probabil fructieră sau strachină. Grosimea peretelui este de 16 mm, iar diametrul buzei aproximativ 28 cm. Culoarea este ocru iar suprafața interioară netezită. Arderea este medie, oxidantă, de scurtă durată, deoarece miezul negru acoperă toată suprafața spărturii, iar suprafața ceramicii clivează. Pasta conține pleavă în cantitate mare. Muchia buzei este decorată cu urmele a două alveole care formau un decor continuu (Pl. V/11).

Fragment de picior de vas, scobit, diametrul aproximativ 9 cm. Grosimea piciorului este de 9 mm, iar înălțimea de 3,3 cm. Arderea este medie, oxidantă, cu miez negru. Culoarea este ocru deschis, iar pasta conține pleavă tocată și, sporadic, nisip cu bob mediu (Pl. V/12).

Perete de vas semifin cu grosimea de 10–11 mm și culoarea ocru deschis. Arderea este medie, oxidantă, cu miez brun. Pasta conține sporadic pleavă fină. Pe suprafață se păstrează urmele a trei alveole realizate cu vârful degetului, organizate în șiruri (Pl. V/13).

#### 4. *Cherestur-2*

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 8'1.61"N 20°23'25.50"E, 77 m altitudine.

b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 144102.52871 (X), 525217.81422 (Y).

c. Repere geografice: situl se află la 1,1 km nord-est de biserica catolică din Cherestur, 4,9 km nord-vest de biserica catolică din Cheghlevici, 12,7 km sud-vest de biserica catolică Sfântul Laszlo din Mako și 623 m nord de șoseaua care traversează localitatea (DN682) (Pl. II/1).

d. Reper hidrografic: lucrările de îmbunătățiri funciare au schimbat substanțial peisajul însă analiza imaginilor satelitare relevă că situl era înconjurat de un meandru pe latura de nord, est și vest.

e. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind.

f. Materialul arheologic: perete de bol cu buză, grosime perete 9 mm, suprafața exterioară netezită, fără decor (Pl. VI/1); picior de vas scobit (Pl. VI/2); buză de vas tronconic (Pl. VI/3), cu peretele oblic, suprafața netezită. Grosimea peretelui 11 mm. Pe exteriorul buzei ușor evazate este aplicat un decor de brâu alveolar cu împunsături practicate cu vârful degetului; toartă de vas fragmentară. Grosimea peretelui vasului 8 mm (Pl. VI/4); perete de vas grosime 13 mm, categoria grosieră. Pe suprafața exterioară este aplicat un decor format din ciupituri

dispușe în șiruri oblice (Pl. VI/5); toartă de vas fragmentară (Pl. VI/6); perete de vas, grosimea 9 mm. Pe suprafața exterioară este aplicat un decor barbotinat (Pl. VI/7); fragment de fund plat de vas (Pl. VI/8); perete de vas, grosimea 12 mm. Pe suprafața exterioară este aplicat un ornament în relief barbotinat, format din caneluri paralele verticale (Pl. VI/9); fragment de fund scobit de vas (Pl. VI/10). Alături de fragmentele ceramice au mai fost descoperite și piese litice cioplite, mai exact două rășnițe din granit (Pl. VII/1–2) și trei topoare din calcar<sup>6</sup> (Pl. VII/3–5).

*Dudeștii Vechi/Beșenova Veche, Beșenova-Mare, Bejenari sau Beșinova (denumirea veche în română); Сгар Бешенов, transliterat Stár Bišnov sau Star Beshenov (bulgară), Altbeschenowa (germană); Óbesenyő (maghiară)-com. Dudeștii Vechi)*

##### 5. Dudeștii Vechi–33/Canalul Nou

a. Istoricul cercetărilor. Materialele arheologice provenite din zona aflată la sud-est de ferma Cociohatul Mare sunt cunoscute încă din anul 1999, când Constantin Kalciov amintește aici materiale de sec. II–IV d. Hr., medieval timpurii și movile de pământ<sup>7</sup>. O cercetare de suprafață în această zonă a fost făcută de Petru Ciocani în 29.07.2016, care descoperă ceramică Starčevo-Criș. Noi cercetări arheologice sunt făcute de Universitatea de Vest, mai precis o supraveghere a lucrărilor de excavare a unui canal de irigație în iulie 2017<sup>8</sup>. Cu acest prilej a fost constatată distrugerea zonei înainte de începerea supravegherii arheologice<sup>9</sup>. În această zonă s-a constatat distrugerea unei movile de pământ, a unor complexe arheologice (gropi menajere?) și a unui mormânt de înhumatie cu defunctul depus pe spate, capul spre est, fără inventar funerar. Pe suprafață au fost descoperite fragmente ceramice preistorice, fragmente cu grafit în pastă caracteristice celei de a doua epoci a fierului și fragmente medieval timpurii.

b. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 3'13.03"N, 20°24'16.72"E, 76 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 144687.07521 (X), 516253.73201 (Y).

d. Repere geografice: situl se află la 5,6 km NNV de biserica ortodoxă din Vălcani, 11,87 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche, la 7,28 km

<sup>6</sup> Determinarea materiei prime a fost făcută de către prof. Petru Urdea, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru amabilitatea arătată.

<sup>7</sup> Kalciov 1999, 157, pct. 57–59.

<sup>8</sup> Supraveghere făcută de O. C. Rogoza.

<sup>9</sup> Fotografiele făcute de Petru Ciocani în 12.07.2016 alături de analiza imaginilor oferite de Google Earth arată că distrugerea zonei a fost făcută mult înainte de solicitarea supravegherii arheologice.

sud-vest de biserica catolică din Cheglevici și la 1 km sud-vest de ferma din Cociohatul Mare (Pl. II/2).

e. Reper hidrografic: modificările antropice ale reliefului petrecute în cca. 400 de ani au schimbat radical morfologia zonei. Analizarea imaginilor satelitare relevă existența unui fost curs de apă la 830 m nord. Aceeași situație este întâlnită și pe *Prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic/ Ridicarea topografică iozefină – 1769–1772 (Josephinische Landesaufnahme)*.

f. Forma de relief: situl a fost amplasat pe un grind, în Câmpia Arancăi.

#### 6. Dudeștii Vechi–42/Cociohatul Mic

a. Istoricul cercetărilor: Acest punct cu materiale care aparțin neoliticului timpuriu și epocii bronzului (cultura Mureș)<sup>10</sup> a fost descoperit în 27.05.2016. Situl a fost afectat în primă fază de lucrările de nivelare, ulterior fiind afectat și de excavarea unui șanț pentru irigații, orientat est-vest.

b. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 3'13.16"N 20°22'3.92"E, 75 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 141834.86833 (X), 516423.63144 (Y).

d. Repere geografice: situl se află la 6,1 km nord-vest de biserica ortodoxă din Vâlceni, 10 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche și 9 km sud-vest de biserica catolică din Cheglevici (Pl. II/3).

e. Reper hidrografic: situl este amplasat într-o zonă afectată puternic de lucrările de îmbunătățiri funciare începute în sec. XVIII și continuate chiar și în momentul de față, analiza imaginilor satelitare fiind singura care oferă imagini utile în reconstituirea paleomediului. Pe acestea sunt vizibile numeroase meandre dispărute în prezent.

f. Forma de relief: situl a fost amplasat pe un grind.

Materialul arheologic: Perete de vas, de factură semifină, grosimea peretelui 1,4 mm. Pe suprafața exterioară este redat un ecor format din șiruri de ciupituri ordonate, de mici dimensiuni (Pl. IV/1).

Perete de vas cu grosimea de 5 mm, culoare ocru deschis. Arderea este mediocră, iar pasta conține fragmente de cioburi pisate. Pe exterior fragment este decorat cu o toartă perforate, formată din trei nervuri paralele, curbate. Fragmentul respectiv aparține cel mai probabil orizontului epocii bronzului (Pl. I V/2).

#### 7. Pădureni (com. Pădureni)

Istoricul cercetărilor: Cercetările arheologice de teren, determinate de nevoia întocmirii unui *Memoriu Arheologic* necesar la redactarea *Planului Urbanistic General* al comunei Pădureni, au dus la descoperirea a 28 de noi

<sup>10</sup> Rogoza, Rogoza 2016, 156.

puncte de interes arheologic<sup>11</sup>. Printre acestea s-au numărat mai multe puncte cu descoperiri specifice preistoriei. Mai exact, în punctul denumit convențional de noi Pădureni-23 au fost descoperite materiale specifice neoliticului timpuriu, eneoliticului final/bronzului timpuriu (cultura Baden) și epocii mijlocii a bronzului (grupul Cornești-Crvenča/cultura Vatina). Materiale caracteristice neoliticului timpuriu au mai fost identificate și în punctul Pădureni-24.

#### 8. Pădureni-23

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°35'52.71"N 21°11'39.45"E, 83 m altitudine.

b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 203318.83361 (X), 462428.17559 (Y).

c. Repere geografice: situl se află la 1,45 km vest de biserica ortodoxă din Pădureni, la 5,75 km sud-est de biserica catolică din Parța, la 9 km nord-est de biserica romano-catolică din Petroman, la 318 m vest de șoseaua Timișoara-Jebel (DN59) și la 160 m vest de ferma Smithfield (Pl. III/1).

d. Reper hidrografic: în teren mai este vizibil traiecul unui meandru fosil ce mărginea așezarea pe latura de nord. Micul curs de apă reprezintă un braț de divagare datorat cel mai probabil pârâului Timișu Mort.

e. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind, în Câmpia Moșnița, subunitate a Câmpiilor Joase cu depozite aluvio-proluviale din sectorul Timiș-Bega-Bârzava.

f. Materialul arheologic: Perete de vas de factură grosieră. Culoarea este ocru gălbui iar arderea mediocră, oxidantă. Pasta conține ceramică pisată în amestec. Pe suprafață este aplicat un decor de tip toartă, cu două nervuri paralele alungite (Pl. IV/3).

Perete de vas din categoria semifină. Grosimea peretelui este de 1 cm, iar culoarea ocru la exterior și ocru deschis la interior. Arderea este slabă, oxidantă, cu suprafața afectată. Pasta conține pleavă. Pe suprafața exterioară este aplicat un decor format din două nodozități (Pl. IV/4).

#### 7. Pădureni-24

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°36'1.67"N 21°12'6.87"E, 84 m altitudine.

b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 203925.76039 (X), 462676.29800 (Y).

c. Repere geografice: situl se află la 863 m nord-vest de biserica ortodoxă din Pădureni, la 6 km sud-est de biserica catolică din Parța, la 9,6 km nord-est

<sup>11</sup> Cercetările au fost făcute în anul 2015. Materialele ne-au fost cedate spre publicare de către Cristian Floca, căruia îi aducem mulțumirile cuvenite.

de biserica romano-catolică din Petroman și la 300 m est de șoseaua Timișoara-Jebel (DN59) (Pl. III/2).

d. Reper hidrografic: situl se află lângă un fost curs de apă, actual meandru fosil.

e. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind, în Câmpia Moșnița, subunitate a Câmpiilor Joase cu depozite aluvio-proluviale din sectorul Timiș-Bega-Bârzava.

f. Materialul arheologic: Perete de vas de factură semifină. Culoarea exterioară este ocru, iar cea interioară brun închis. Arderea este slabă, oxidantă la exterior, de scurtă durată. Suprafața interioară nu a beneficiat de prezența aerului, probabil având gura acoperită. Pasta conține pleavă. Pe suprafața exterioară este aplicat un decor de brâu alveolat și o nodozitate barbotinată (Pl. VIII/5).

Fund de vas scobit din categoria semifină. Grosimea păstrată a peretelui vasului este de 5 mm, iar diametrul exterior al fundului este de 8,6–9 cm. Adâncimea scobiturii este de 1,2 cm. Culoarea suprafețelor este ocru pal. Arderea mediocră, oxidantă, cu miez negru. Pasta conține pleavă (Pl. VIII /6).

Perete de vas de factură semifină, cu grosimea peretelui de 7 mm. Culoarea ocru deschis, cu miez negru și suprafața prăfoasă. Pasta conține pleavă. Pe partea exterioară este aplicat un decor de tip nodozitate barbotinată cu impresiune mediană realizată cu unghia (Pl. VIII /7).

Perete de vas din categoria semifină, cu grosimea peretelui de 9 mm. Culoarea este ocru deschis, cu miez negru. Arderea este slabă, oxidantă, cu suprafața cu aspect prăfos. Pasta conține pleavă tocată. Pe suprafața exterioară este aplicat un decor neregulat de impresiuni cu vârful degetelor de la o mână de copil (Pl. VIII /8).

Fragment de picior de vas scobit, de factură semifină. Grosimea piciorului este de 9 mm, iar diametrul exterior al piciorului de 10 mm. Culoarea este brun deschis, cu miez negru. Arderea este medie, slab oxidantă, cu suprafață prăfoasă. Pasta conține sporadic pleavă (Pl. VIII /9).

### *Concluzii*

Materialele provenite de pe suprafața siturilor menționate mai sus pot fi încadrate în neoliticul timpuriu, mai exact în faza III a culturii Starčevo-Criș. Pe teritoriul Banatului românesc analogii pentru materialele noastre apar la Buziaș-Valea Secerii<sup>12</sup>, Cruceni-Ob. 34<sup>13</sup>, Foeni-ob. 9a<sup>14</sup>, Giulvăz-Gară<sup>15</sup>, Unip-La

<sup>12</sup> Lazarovici, Sfetcu 1990, 47.

<sup>13</sup> Drașovean 2018, 121.

<sup>14</sup> Drașovean 2018, 110.

<sup>15</sup> Lazarovici 1969, 22; Lazarovici 1979, 196.

Vișini<sup>16</sup>, Parța-Tell II<sup>17</sup>, Zăguzeni-2<sup>18</sup>, Gornea-Căunița de Sus<sup>19</sup>, Gornea-Locurile Lungi<sup>20</sup>, Liubcova-Ornița<sup>21</sup>, Pojejena –Nucet (nivel II)<sup>22</sup> etc.

În zona Clisurii Dunării, dar în județul Mehedinți, materiale similare apar și la Schela Cladovei-Canton<sup>23</sup>, Ieșelnița-Icoana<sup>24</sup>, Gura Văii-Ostrovul Banului, Ostrovul Golu<sup>25</sup>.

Pentru Transilvania amintim materiale contemporane la Gura Baciului<sup>26</sup>, Hunedoara-Grădina Castelului<sup>27</sup>, Crăciunești-Zidul de Sus/Hunfalvy János<sup>28</sup>, Deva-Mina de Cupru<sup>29</sup>, Romos-Unde drumul trece prin Vad<sup>30</sup>, Sântămărie de Piatră-Sub Biserică<sup>31</sup>, Streisângeorgiu<sup>32</sup>, Șeușa-La Cărarea Morii<sup>33</sup>, Zăun-Dâmbul Cimitirului<sup>34</sup> etc.

Existența în zona Beba Veche-Dudeștii Vechi<sup>35</sup> a unor locuri neolitice timpurii nu este deloc surprinzătoare, dacă ținem cont de condițiile favorabile de mediu din Câmpia Arancăi. Această câmpie este o subunitate a Câmpiei Banatului, care se întinde în partea de nord-vest a Banatului, cuprinzând teritorii din vestul României, nordul Serbiei și sud-estul Ungariei.

În partea ungară și sârbă a acestei câmpii, în ultimele decenii, au fost întreprinse intensiv campanii de cercetări perieghetice sistematice<sup>36</sup>, care au dus la descoperirea a numeroase așezări neolitice timpurii. Pe de altă parte însă, în partea românească a acestei câmpii cercetările perieghetice au avut un caracter

<sup>16</sup> Lazarovici *et alii* 1981, 19.

<sup>17</sup> Drașovean *et alii* 2002, 228.

<sup>18</sup> Lazarovici 1979, 209.

<sup>19</sup> Lazarovici 1977, 40; Lazarovici 1979, 196.

<sup>20</sup> Lazarovici 1977, 11, 40.

<sup>21</sup> Luca 1998, 95–97.

<sup>22</sup> Luca 1995, 9.

<sup>23</sup> Lazarovici 1983, 19–20; Boroneanț 2012, 207.

<sup>24</sup> Boroneanț 2012, 129.

<sup>25</sup> Lazarovici, Lazarovici 2006, 105.

<sup>26</sup> Lazarovici, Maxim 1995, 98–101.

<sup>27</sup> Luca 1999, 60.

<sup>28</sup> Bărbat 2012, 30.

<sup>29</sup> Rișcuța 1999–2000, 39.

<sup>30</sup> Bărbat 2012, 35.

<sup>31</sup> Bărbat 2012, 36, 43.

<sup>32</sup> Bărbat 2012, 38, 43.

<sup>33</sup> Ciută 2009, 77–78.

<sup>34</sup> Băcuet-Crișan 2007, 31.

<sup>35</sup> Pentru siturile din Câmpia Moșniței, unde se află siturile Pădureni-23 și Pădureni-24, în prezent nu este posibilă o analiză a distribuției din cauza numărului redus de așezări atribuite acestui interval cronologic și a lipsei unor informații exacte legate de amplasarea celor cunoscute.

<sup>36</sup> vezi Matuz, Béres 2000; Pópity 2006; \*\*\*2012; \*\*\*2016.

sporadic și s-au concentrat aproape exclusiv în zona Dudeștii Vechi-Sânnicolau Mare<sup>37</sup>, iar din această cauză o mare parte a Câmpiei Banatului a rămas, din punct de vedere arheologic, *terra incognita*.

În apropiere, pe teritoriul României, locuiri neolitice timpurii similare celor de la Beba Veche-1, Beba Veche-2, Cherestur-1, Cherestur-2, Dudeștii Vechi-33/*Canalul Nou*, Dudeștii Vechi-42/*Cociohatu Mic* sunt cunoscute la Comloșu Mic<sup>38</sup>, Dudeștii Vechi-*Orezărie*<sup>39</sup>, Dudeștii Vechi-12 (*Bucova Pusta VI*)<sup>40</sup>, Dudeștii Vechi-21 (*Toncivotu*)<sup>41</sup>, Dudeștii Vechi-25 (*Cociohatul Mic, Mihoc*)<sup>42</sup>, Dudeștii Vechi-27 (*Pescărie*)<sup>43</sup>, Dudeștii Vechi-28 (*Drumul Cenadului*)<sup>44</sup>, Dudeștii Vechi-4 (*Kalcsov 1*)<sup>45</sup>, Dudeștii Vechi-5 (*Bucova Pusta IV*)<sup>46</sup>, Dudeștii Vechi-6 (*Movila lui Deciov*)<sup>47</sup>, Igriș-8a/*Iarc*<sup>48</sup>, Sânnicolau Mare-*Bucova Pusta III.1 (Antonius)*<sup>49</sup>.

Tot în vecinătate, însă în nord-estul Serbiei, locuiri de acest fel sunt cunoscute la: Banatski Monoštor-*Bašče*<sup>50</sup>, Banatski Monoštor-*Humka*<sup>51</sup>, Banatsko Arandelovo-10<sup>52</sup>, Banatsko Arandelovo-17<sup>53</sup>, Banatsko Arandelovo-59<sup>54</sup>, Banatsko Arandelovo-*Brdo-zapad*<sup>55</sup>, Banatsko Arandelovo-*Obala selešto*<sup>56</sup>, Crna Bara-8<sup>57</sup>, Crna Bara-20<sup>58</sup>, Crna Bara-*Prkos*<sup>59</sup>, Crna Bara-*Drumul*

<sup>37</sup> vezi Kalciov 1999; Kalcsov 2006; Ciocani, Jozsa 2015.

<sup>38</sup> Lazarovici 1969, 3, nr. 8; Lazarovici 1979, 192; Luca 2010, 74.

<sup>39</sup> Kalciov 1999, 154, sit 4; Kalcsov 2006, 42, sit 4; Ciocani, Jozsa 2015, 20, sit 2.

<sup>40</sup> Kisléghi Nagy 1907, 278–279; Kisléghi Nagy 2015, 129, 133–135; Ciocani, Jozsa 2015, 20, nr. 3.

<sup>41</sup> Kalciov 1999, 157, sit 50; Kalcsov 2006, 45, sit 3; Ciocani, Jozsa 2015, 23, sit 13.

<sup>42</sup> Ciocani, Jozsa 2015, 24, sit 17; Rogozea, Rogozea 2016, 153–154.

<sup>43</sup> Kalciov 1999, 158, sit 78; Ciocani, Jozsa 2015, 26, sit 20.

<sup>44</sup> Ciocani, Jozsa 2015, 26, sit 21.

<sup>45</sup> Kalciov 1999, 154, sit 2; Kalcsov 2006, 42, sit 2; Ciocani, Jozsa 2015, 19, sit 1.

<sup>46</sup> Kisléghi Nagy 1907, 266–278; Kisléghi Nagy 1912, 312; Kisléghi Nagy 2015, 99–113; Ciocani, Jozsa 2015, 20, nr. 4; Krauß *et alii* 2016, 300; Krauß *et alii* 2018.

<sup>47</sup> Kisléghi Nagy 1909; Kisléghi Nagy 1911; Maillol *et alii* 2004; Kisléghi Nagy 2015, 138, 146, 159; Ciocani, Jozsa 2015, 24, sit 19.

<sup>48</sup> Ionescu 2015, sit 30.

<sup>49</sup> Kisléghi Nagy 1912, 312; Lazarovici 1979, 187–188; Kisléghi Nagy 2015, 148–149.

<sup>50</sup> Girić 1972, 174, nr. 17.

<sup>51</sup> Гарашанин, Гарашанин 1951, 85; Arandjelović-Garašanin 1954, 40, nr. 30; Girić 1972, 175, nr. 18.

<sup>52</sup> \*\*\*2012, 263–265.

<sup>53</sup> \*\*\*2012, 270.

<sup>54</sup> \*\*\*2012, 306, 308.

<sup>55</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 12; \*\*\*2012, 305, sit 56.

<sup>56</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 11; \*\*\*2012, 297, nr. 51.

<sup>57</sup> \*\*\*2016, 56.

<sup>58</sup> \*\*\*2016, 67.

<sup>59</sup> Girić 1972, 178, nr. 30.



spre Vălcani<sup>60</sup>, Idoș-Gradište<sup>61</sup>, Idoș-Kečkeler<sup>62</sup>, Idoș-Livade<sup>63</sup>, Majdan-39<sup>64</sup>, Mokrin-Hegedišev vinograd<sup>65</sup>, Mokrin-Papir<sup>66</sup>, Mokrin-Ritić<sup>67</sup>, Novi Kneževac-Brestik<sup>68</sup>, Novi Kneževac-Budžak majur<sup>69</sup>, Novi Kneževac-Budžak-Slatina<sup>70</sup>, Novi Kneževac-Park<sup>71</sup>, Novi Kneževac-Širine<sup>72</sup>, Novi Kneževac-Širine-sever<sup>73</sup>, Ostojićevo-Nad Markučevom kopovom<sup>74</sup>, Ostojićevo-Talađ<sup>75</sup>, Padej-67<sup>76</sup>, Padej-Barnahat<sup>77</sup>, Padej-Hatahat<sup>78</sup>, Padej-Ibelaj<sup>79</sup>, Padej-Pesir<sup>80</sup>, Podlokanj-Debelica<sup>81</sup>, Podlokanj-Južne Bašte<sup>82</sup>, Podlokanj-Kočovat<sup>83</sup>, Podlokanj-Selo-jug<sup>84</sup>, Podlokanj-Sirovičin Budžak-istok<sup>85</sup>, Podlokanj-Sirovičin Budžak-zapad<sup>86</sup>, Podlokanj-Velike Livade<sup>87</sup>, Rabe-Šaširaš<sup>88</sup>, Sajan-Domboš (Jaroš)<sup>89</sup>, Sajan-

<sup>60</sup> Kisléghi Nagy 1912, 316–317; Arandjelović-Garašanin 1954, 40, nr. 33; Kisléghi Nagy 2015, 161.

<sup>61</sup> Гарашанин, Гарашанин 1951, 81; Arandjelović-Garašanin 1954, 41, nr. 38; Гирић 1957; Marić *et alii*, 2016.

<sup>62</sup> Girić 1972, 176, nr. 26.

<sup>63</sup> Brukner 1968, 39, nota 58; Girić 1972, 176, nr. 25.

<sup>64</sup> \*\*\*2012, 243, p. 245.

<sup>65</sup> Гарашанин, Гарашанин 1951, 81; Arandjelović-Garašanin 1954, 42, nr. 4; Girić 1972, 175, nr. 21.

<sup>66</sup> Girić 1972, 175, nr. 20.

<sup>67</sup> Brukner 1968, 39; Girić 1972, 175, nr. 22.

<sup>68</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 13; \*\*\*2012, 165, sit 49.

<sup>69</sup> Girić 1972, 179, nr 36; \*\*\*2012, 202, sit 6.

<sup>70</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 7; \*\*\*2012, 199, site 98.

<sup>71</sup> Girić 1972, 173, nr. 9; Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 4; \*\*\*2012, 2012, 195, sit 93.

<sup>72</sup> Girić 1972, 179, nr. 37; 2012, 2012, 192, sit 89.

<sup>73</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 3; \*\*\*2012, 124, sit 5.

<sup>74</sup> Girić 1972, 174, nr. 16; \*\*\*2016, 203, nr. 48.

<sup>75</sup> Girić 1972, 174, nr. 15; \*\*\*2016, 203, nr. 46.

<sup>76</sup> \*\*\*2016, 322.

<sup>77</sup> \*\*\*2016, 280, nr. 31.

<sup>78</sup> Girić 1972, 173–174, nr. 12; \*\*\*2016, 322, nr. 70.

<sup>79</sup> Girić 1972, 178, sit 29.

<sup>80</sup> Girić 1972, 172, nr. 7; \*\*\*2016, 322, nr. 69.

<sup>81</sup> Girić 1972, 180, sit 40; Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 18.

<sup>82</sup> Girić 1972, 180, sit 41; \*\*\*2012, 333, sit 93.

<sup>83</sup> Girić 1972, 180, site 38; Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 57, sit 19; \*\*\*2012, 330, sit 87.

<sup>84</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 17; \*\*\*2012, 333, sit 93.

<sup>85</sup> Girić 1972, 180, sit 42; Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 15; \*\*\*2012, 281–284, sit 31, 32 și 33.

<sup>86</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 15; \*\*\*2012, 279, sit 29.

<sup>87</sup> Girić 1972, 180, sit 39; \*\*\*2012, 334.

<sup>88</sup> Girić 1972, 179, sit 35; Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 8; \*\*\*2012, 228, site 28.

<sup>89</sup> Brukner 1968, 38, not 57; Girić 1972, 178, sit 28.

*Kasalo*<sup>90</sup>, *Sajan–Nagy port*<sup>91</sup>, *Sanad–Sanadske Livade*<sup>92</sup>, *Sanad–Zlatan Breg*<sup>93</sup>, *Siget–Jug Sela*<sup>94</sup>, *Srpski Krstur–I*<sup>95</sup>, *Srpski Krstur–11 & 12*<sup>96</sup>, *Srpski Krstur–34*<sup>97</sup>, *Vrbica–6*<sup>98</sup>, *Vrbica–9*<sup>99</sup>, *Vrbica–Škola*<sup>100</sup>.

În sud-estul Ungariei, în proximitatea frontierei cu România, locuiri neolitice timpurii sunt cunoscute la: *Deszk–B, C, E*<sup>101</sup>, *Deszk–G*<sup>102</sup>, *Deszk–I (Okopi-dűlő)*<sup>103</sup>, *Deszk–Olajkút I*<sup>104</sup>, *Deszk–Ordos Csatornánál*<sup>105</sup>, *Ferencszállás–Somogyi-Dűlő*<sup>106</sup>, *Kiszombor–65*<sup>107</sup>, *Kiszombor–80*<sup>108</sup>, *Kiszombor–D*<sup>109</sup>, *Klárafalva–Vasút utca*<sup>110</sup>, *Szeged–Szőreg, Téglagyár*<sup>111</sup>, *Tiszasziget–Agyagbánya*<sup>112</sup>, *Tiszasziget–Andróé-alja (Őszentiván VIII)*<sup>113</sup>, *Tiszasziget–Csűrű-föld I*<sup>114</sup>, *Tiszasziget–Csűrű-föld II*<sup>115</sup>, *Tiszasziget–Jató II*<sup>116</sup>, *Tiszasziget–Kónya-tanya*<sup>117</sup>, *Tiszasziget–Papok földje*<sup>118</sup>, *Tiszasziget–Szécsi-tanya*<sup>119</sup>, *Tiszasziget–Szélmalom domb (Őszentiván I & II)*<sup>120</sup>,

<sup>90</sup> Girić 1972, 174, sit 14.

<sup>91</sup> Girić 1972, 174, sit 13.

<sup>92</sup> Girić 1972, 178, sit 32.

<sup>93</sup> Girić 1972, 178, sit 31.

<sup>94</sup> Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003, 59, sit 9; \*\*\*2012, 332, sit 89.

<sup>95</sup> \*\*\*2012, 57–59.

<sup>96</sup> \*\*\*2012, 70–74.

<sup>97</sup> \*\*\*2012, 95–98.

<sup>98</sup> \*\*\*2016, 41.

<sup>99</sup> Girić 1972, 175, nr. 23; \*\*\*2016, 45.

<sup>100</sup> Girić 1972, 178, sit 33; \*\*\*2016, 45, nr. 10.

<sup>101</sup> Paluch 2012, 298.

<sup>102</sup> Paluch 2012, 298.

<sup>103</sup> Paluch 2012, 298.

<sup>104</sup> Trogmayer 1967; Trogmayer 1968, 8; Paluch 2012, 298.

<sup>105</sup> Paluch 2012, 299.

<sup>106</sup> Paluch 2012, 300.

<sup>107</sup> Paluch 2012, 305–306.

<sup>108</sup> Paluch 2012, 306.

<sup>109</sup> Paluch 2012, 305.

<sup>110</sup> Paluch 2012, 306.

<sup>111</sup> Trogmayer 1977, 53; Paluch 2012, 313.

<sup>112</sup> Pópity 2006, 108–110, sit 31 și 32; Paluch 2012, 318.

<sup>113</sup> Kutzián 1961; Matuz, Béres 2000, 55; Paluch 2012, 318.

<sup>114</sup> Pópity 2006, 108, sit 12; Paluch 2012, 319.

<sup>115</sup> Pópity 2006, 108, sit 12; Paluch 2012, 319.

<sup>116</sup> Matuz, Béres 2000, 55; Pópity 2006, 108, sit 35; Paluch 2012, 320.

<sup>117</sup> Paluch 2012, 319.

<sup>118</sup> Pópity 2006, 108–110, sit 13; Paluch 2012, 319.

<sup>119</sup> Paluch 2012, 319.

<sup>120</sup> Banner 1928, 180–203; Banner 1929, 70–76; Banner, Párducz 1946–1948, 35; Matuz, Béres 2000, 55; Paluch 2012, 319.

Tiszasziget–Sziget-alja<sup>121</sup>, Tiszasziget–Szüget-tető<sup>122</sup>, Tiszasziget–Templom domb (Ószentiván III)<sup>123</sup>, Tiszasziget–Térvár, Fehér-part II<sup>124</sup>.

Datorită numărului mare de situri descoperite în Câmpia Arancăi în ultimele decenii, în special în partea ungară și sârbă, structura rețelei de așezări neolitice timpurii și modul de distribuție al așezărilor în spațiu au devenit destul de clare.

Așezările au un aranjament linear, fiind dispuse de-a lungul cursurilor de apă, iar distanța între situri este destul de mică – cca. 1–2 km (Fig. 1). Distanța redusă între așezări aparent ar sugera o densitate crescută în ocuparea spațiului din Câmpia Arancăi în neoliticul timpuriu, însă luând în considerare locuirea de scurtă durată a siturilor, indicată în mare măsură de grosimea redusă a

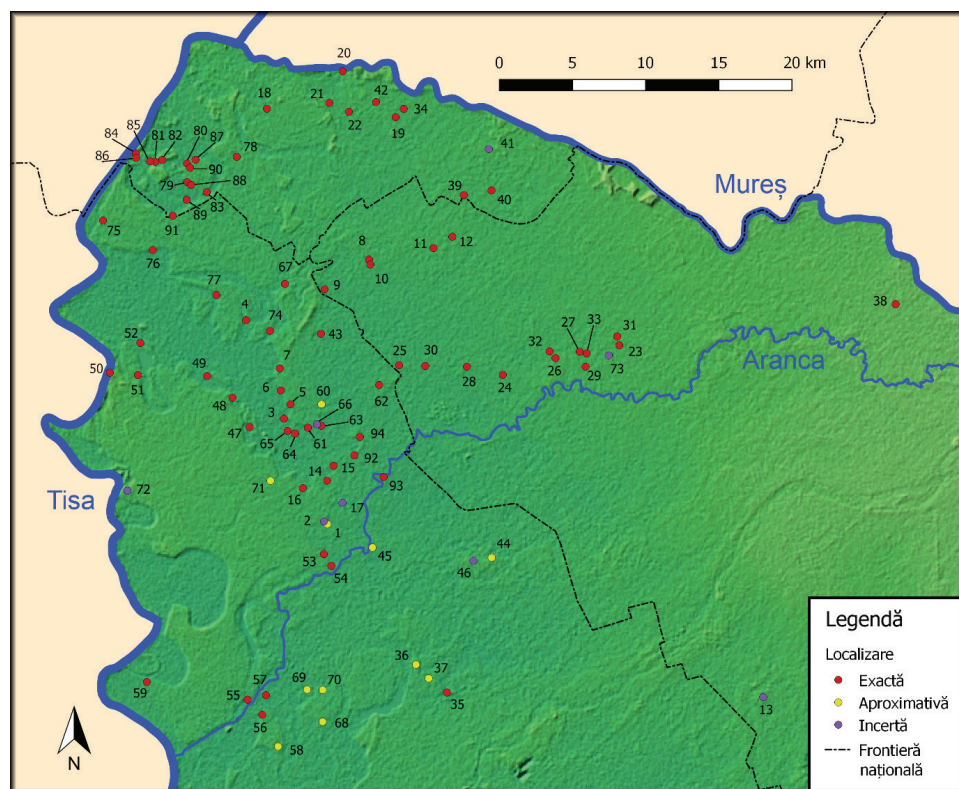


Fig. 1. Distribuția descoperirilor atribuite neoliticului timpuriu din Câmpia Arancăi. / The distribution of the archaeological sites attributed to the Early Neolithic in the Aranca plane (Hungary, Serbia and Romania).

<sup>121</sup> Pópitý 2006, 108, sit 33; Paluch 2012, 320.

<sup>122</sup> Paluch 2012, 319.

<sup>123</sup> Paluch 2012, 319–320.

<sup>124</sup> Pópitý 2006, 108, sit 55; Paluch 2012, 320.

depunerilor culturale neolitice timpurii, dar și de datele radiocarbon<sup>125</sup>, se poate concluziona că aceste situri, în mare parte, nu a fost ocupate concomitent, ci succesiv. Această strategie de ocupare a siturilor este direct legată de stilul de viață încă nu în totalitate sedentar al comunităților neolitice timpurii, a căror subzistență bazată pe păstorit, cules și cultivarea incipientă a plantelor a necesitat o oarecare mobilitate<sup>126</sup>. Așadar, doar o parte din siturile neolitice timpurii descoperite în Câmpia Arancăi au fost sincrone, iar densitatea reală de ocupare a spațiului (numărul de așezări locuite concomitent) în acest stadiu al cercetării nu poate fi evaluată. O astfel de evaluare va fi posibilă odată cu creșterea numărului de situri cercetate invaziv și a numărului de analize radiocarbon.

În partea vestică a acestei câmpii, care are un peisaj mai reliefat, siturile sunt amplasate de-a lungul marginii teraselor înalte de loess, formate în Pleistocen, care sunt bine înălțate deasupra câmpiei inundabile datând din Holocen.

În partea centrală a Câmpiei Arancăi, unde peisajul este mult mai uniform, siturile sunt distribuite de-a lungul unui fost curs de apă, care la sfârșitul secolului al XVIII-lea încă mai era activ<sup>127</sup>, fiind cunoscut sub numele de Gornya Aranka<sup>128</sup>. Actualmente el este canalizat și denumit Mureșan în partea sa de est, iar Țiganca în partea sa de vest. Acest curs de apă fosil se află la nord de Aranca și, în mare măsură, are o traiectorie paralelă cu a ei. În plus, la fel ca Aranca, nu a funcționat ca un pârau în propriul sens al cuvântului, ci ca un braț de divagare al Mureșului în Tisa<sup>129</sup>. Distribuția siturilor de-a lungul acestui braț fosil sugerează că el ar fi fost activ în perioada neoliticului timpuriu. Un alt indiciu în acest sens este apariția unui fragment ceramic de factură neolitică, la adâncimea de cca. 1,5 m, într-un foraj de cercetare geomorfologică (forajul 10), în albia brațului fosil, la nord de situl Bucova Pusta IV<sup>130</sup>.

În partea estică a Câmpiei Arancăi numărul așezărilor neolitice timpurii cunoscute este încă extrem de mic, ceea ce, din păcate, nu permite discutarea modului lor de distribuție.

\*

<sup>125</sup> vezi Biagi, Spataro 2004; Krauß *et alii* 2018.

<sup>126</sup> Ciocani 2018, 41, 52.

<sup>127</sup> În „Prima ridicare topografică militară habsburgică” (Iozefină) încă apare ca un sistem activ, dar în „A doua ridicare topografică militară habsburgică” (Franciscană) este deja inactiv.

<sup>128</sup> Hidronimul apare în „A doua ridicare topografică militară habsburgică” (Franciscană) și în „A treia ridicare topografică militară habsburgică” (Franciscană-Iozefină), fiind o formă adaptată a denumirii locale în dialectul bulgar bănățean – Gornata Ránga (tradus: Aranca de Sus).

<sup>129</sup> Kiss *et alii* 2014, 55.

<sup>130</sup> Cercetarea geomorfologică a fost condusă de Bastiaan Notebaert în 2014, la care a luat parte și unul din autorii acestui studiu (P.C.).

Rândurile de față au fost scrise în amintirea prietenului nostru Gheorghe Drăgoi, cel care a contribuit enorm, prin sacrificiu propriu, la cunoașterea topografiei arheologice a zonei Beba Veche-Dudeștii Vechi-Vălcani. Domnul Drăgoi sau Nea Puiu (pentru noi) s-a străduit să cerceteze perighetic cu orice ocazie hotarele localităților amintite mai sus. Vânător pasionat, obișnuia să caute cio-buri și cu ocazia partidelor de vânatoare, ținând grupa pe loc și atrăgându-și ironiile amicale ale colegilor. Un optimist convins și plin de energie, Nea Puiu nu ezita să ne însoțească pe teren chiar și după turele de noapte. Ne vizita săpăturile cu orice ocazie și se bucura să vadă că zona începe să fie cercetată arheologic. Munca domnului Puiu este vizibilă pe harta punctelor arheologice din Câmpia Arancăi și în colecția personală compusă din materiale care aparțin majorității epocilor istorice. Colecția este compusă din numeroase fragmente ceramice, plastică antropomorfă și un ac din bronz atribuite epocii bronzului, *terra sigillata* etc. Piese au fost recuperate și salvate după distrugerea siturilor din zonă. În prezent, colecția se află la Muzeul Național al Banatului. Domnul Puiu spera că după ce îi va fi înapoiată (conform legii), această colecție va sta la baza unei expoziții în satul Vălcani. Poate că acest vis ar fi realizabil încă...

Anexa I – Siturile atribuite neoliticului timpuriu din vestul județului Timiș, nord-estul Serbiei, sud-estul Ungariei (numerele din tabel coicind cu cele de pe hartă – Fig. 1.)

Nr.	Sit	Est	Nord	Localizare*
1	Banatski Monoštor – <i>Bašće</i>	20°16'55.80"E	45°57'22.45"N	Aprox.
2	Banatski Monoštor – <i>Humka</i>	-	-	Incertă
3	Banatsko Aranđelovo – 10	20°14'35.14"E	46° 1'15.58"N	Exactă
4	Banatsko Aranđelovo – 17	20°12'31.23"E	46° 4'51.50"N	Exactă
5	Banatsko Aranđelovo – 59	20°14'55.19"E	46° 1'47.91"N	Exactă
6	Banatsko Aranđelovo – <i>Brdo-zapad</i>	20°14'23.76"E	46° 2'17.59"N	Exactă
7	Banatsko Aranđelovo – <i>Obala selešto</i>	20°14'20.04"E	46° 3'6.53"N	Exactă
8	Beba Veche–1	20°19'0.99"E	46° 7'9.21"N	Exactă
9	Beba Veche–2	20°19'6.40"E	46° 6'56.19"N	Exactă
10	Beba Veche–11	20°16'40.43"E	46° 6'3.05"N	Exactă
11	Cherestur–1	20°22'25.91"E	46° 7'35.53"N	Exactă
12	Cherestur–2	20°23'25.52"E	46° 8'1.62"N	Exactă
13	Comloșu Mic	-	-	Incertă
14	Crna Bara – 20	20°16'55.69"E	45°58'59.24"N	Exactă
15	Crna Bara – 8	20°17'13.60"E	45°59'32.03"N	Exactă
16	Crna Bara – <i>Prkos</i>	20°15'37.12"E	45°58'41.66"N	Exactă

Nr.	Sit	Est	Nord	Localizare*
17	Crna Bara – <i>Drumul spre Vălcani</i>	-	-	Incertă
18	Deszk – B, C, E	20°13'31.20"E	46°12'41.60"N	Exactă
19	Deszk – G	20°20'20.55"E	46°12'23.15"N	Exactă
20	Deszk – I ( <i>Okopi-dűlő</i> )	20°17'31.99"E	46°14'6.38"N	Exactă
21	Deszk – <i>Olajkút 1</i>	20°16'50.25"E	46°12'55.58"N	Exactă
22	Deszk – <i>Ordos csatornánál</i>	20°17'52.40"E	46°12'36.35"N	Exactă
23	Dudeștii Vechi–12 ( <i>Bucova Pusta VI</i> )	20°32'19.90"E	46° 4'2.78"N	Exactă
24	Dudeștii Vechi–21 ( <i>Toncivotu</i> )	20°26'9.50"E	46° 2'55.65"N	Exactă
25	Dudeștii Vechi–25 ( <i>Mihoc</i> )	20°21'3.99"E	46° 3'14.90"N	Exactă
26	Dudeștii Vechi–27 ( <i>Pescărie</i> )	20°28'54.74"E	46° 3'35.84"N	Exactă
27	Dudeștii Vechi–28 ( <i>Drumul Cenadului</i> )	20°30'13.69"E	46° 3'48.33"N	Exactă
28	Dudeștii Vechi–33 ( <i>Canalul Nou</i> )	20°24'15.52"E	46° 3'13.61"N	Exactă
29	Dudeștii Vechi–4 ( <i>Kalcsov 1</i> )	20°30'33.09"E	46° 3'15.55"N	Exactă
30	Dudeștii Vechi–42 ( <i>Cociohatul Mic</i> )	20°22'3.87"E	46° 3'13.35"N	Exactă
31	Dudeștii Vechi–5 ( <i>Bucova Pusta IV</i> )	20°32'13.79"E	46° 4'23.01"N	Exactă
32	Dudeștii Vechi–6 ( <i>Movila lui Deciov</i> )	20°28'36.99"E	46° 3'47.81"N	Exactă
33	Dudeștii Vechi– <i>Orezărie</i>	20°30'36.26"E	46° 3'44.75"N	Exactă
34	Ferencszállás – <i>Somogyi-dűlő</i>	20°20'47.49"E	46°12'43.64"N	Exactă
35	Idoš – <i>Gradište</i>	20°23'19.95"E	45°51'11.86"N	Exactă
36	Idoš – <i>Kečkeler</i>	20°21'42.05"E	45°52'13.22"N	Aproximativă
37	Idoš – <i>Livade</i>	20°22'23.52"E	45°51'44.44"N	Aproximativă
38	Igriș – <i>8a/Iarc</i>	20°46'59.36"E	46° 5'37.16"N	Exactă
39	Kiszombor – 65	20°24'1.40"E	46° 9'33.58"N	Exactă
40	Kiszombor – 80	20°25'29.30"E	46° 9'44.72"N	Exactă
41	Kiszombor – D	-	-	Incertă
42	Kláralfalva – <i>Vasút utca</i>	20°19'18.70"E	46°12'58.26"N	Exactă
43	Majdan – 39	20°16'29.81"E	46° 4'24.59"N	Exactă
44	Mokrin – <i>Hegedišev vinograd</i>	20°25'38.79"E	45°56'11.16"N	Aproximativă



Nr.	Sit	Est	Nord	Localizare*
45	Mokrin – <i>Papir</i>	20°19'21.60"E	45°56'31.81"N	Aproxima-tivă
46	Mokrin – <i>Ritić</i>	-	-	Incertă
47	Novi Kneževac – <i>Brestik</i>	46° 0'56.31"N	20°12'45.88"E	Exactă
48	Novi Kneževac – <i>Budžak majur</i>	46° 1'58.74"N	20°11'47.15"E	Exactă
49	Novi Kneževac – <i>Budžak-slatina</i>	46° 2'47.91"N	20°10'29.64"E	Exactă
50	Novi Kneževac – <i>Park</i>	46° 2'52.49"N	20° 5'20.22"E	Exactă
51	Novi Kneževac – <i>Širine</i>	46° 2'47.97"N	20° 6'48.06"E	Exactă
52	Novi Kneževac – <i>Širine-sever</i>	46° 3'59.70"N	20° 6'56.91"E	Exactă
53	Ostojićevo – <i>Nad Markučevom kopovom</i>	45°56'16.39"N	20°16'44.89"E	Exactă
54	Ostojićevo – <i>Talađ</i>	45°55'49.41"N	20°17'10.53"E	Exactă
55	Padej – 67	45°50'52.56"N	20°12'48.00"E	Exactă
56	Padej – <i>Barnahat</i>	45°50'18.91"N	20°13'36.23"E	Exactă
57	Padej – <i>Hatahat</i>	45°51'1.71"N	20°13'46.37"E	Exactă
58	Padej – <i>Ibelaj</i>	45°49'9.27"N	20°14'25.54"E	Aprox.
59	Padej – <i>Pesir</i>	45°51'28.65"N	20° 7'27.04"E	Exactă
60	Podlokanj – <i>Debelica</i>	46° 1'49.31"N	20°16'32.79"E	Aprox.
61	Podlokanj – <i>Južne Bašte</i>	46° 0'55.86"N	20°15'57.36"E	Exactă
62	Podlokanj – <i>Kočovat</i>	46° 2'30.85"N	20°19'37.26"E	Exactă
63	Podlokanj – <i>Selo-jug</i>	46° 1'0.37"N	20°16'33.70"E	Exactă
64	Podlokanj – <i>Sirovičin Budžak-is-tok</i>	46° 0'42.83"N	20°15'7.28"E	Exactă
65	Podlokanj – <i>Sirovičin Budžak-zapad</i>	46° 0'47.21"N	20°14'47.08"E	Exactă
66	Podlokanj – <i>Velike Livade</i>	-	-	Incertă
67	Rabe – <i>Šaširaš</i>	46° 6'13.35"N	20°14'34.43"E	Exactă
68	Sajan – <i>Domboš (Jaroš)</i>	45°50'4.43"N	20°16'50.71"E	Aprox.
69	Sajan – <i>Kasalo</i>	45°51'17.04"N	20°15'55.01"E	Aprox.
70	Sajan – <i>Nagy port</i>	45°51'12.72"N	20°16'45.16"E	Aprox.
71	Sanad – <i>Sanadske livade</i>	45°58'56.57"N	20°13'54.57"E	Aprox.
72	Sanad – <i>Zlatan breg</i>	-	-	Incertă
73	Sânnicolau Mare – <i>Bucova Pusta III.1 (Antonius)</i>	-	-	Incertă
74	Siget – <i>Jug sela</i>	46° 4'29.06"N	20°13'47.66"E	Exactă
75	Srpski Krstur – 1	46° 8'28.28"N	20° 4'52.49"E	Exactă
76	Srpski Krstur – 11 & 12	46° 7'29.12"N	20° 7'47.36"E	Exactă
77	Srpski Krstur – 34	46° 5'47.69"N	20°10'56.17"E	Exactă
78	Szeged – <i>Szőreg, Téglagyár</i>	46°10'54.23"N	20°11'56.63"E	Exactă



Nr.	Sit	Est	Nord	Localizare*
79	Tiszasziget – <i>Agyagbánya</i>	46° 9'57.03"N	20° 9'19.84"E	Exactă
80	Tiszasziget – <i>Andróé-alja</i> ( <i>Ószentiván VIII</i> )	46°10'38.23"N	20° 9'18.19"E	Exactă
81	Tiszasziget – <i>Csűrű-föld I</i>	46°10'41.33"N	20° 7'36.94"E	Exactă
82	Tiszasziget – <i>Csűrű-föld II</i>	46°10'45.72"N	20° 7'59.51"E	Exactă
83	Tiszasziget – <i>Jató II</i>	46° 9'34.58"N	20°10'21.20"E	Exactă
84	Tiszasziget – <i>Kónya-tanya</i>	46°10'58.57"N	20° 6'35.21"E	Exactă
85	Tiszasziget – <i>Papok földje</i>	46°10'42.32"N	20° 7'20.11"E	Exactă
86	Tiszasziget – <i>Szécsi-tanya</i>	46°10'49.60"N	20° 6'35.14"E	Exactă
87	Tiszasziget – <i>Szélmalom domb</i> ( <i>Ószentiván I &amp; II</i> )	46°10'47.02"N	20° 9'45.05"E	Exactă
88	Tiszasziget – <i>Sziget-alja</i>	46° 9'51.08"N	20° 9'31.94"E	Exactă
89	Tiszasziget – <i>Szüget-tető</i>	46° 9'17.83"N	20° 9'18.41"E	Exactă
90	Tiszasziget – <i>Templom domb/</i> <i>Ószentiván VIII</i>	46°10'29.05"N	20° 9'27.80"E	Exactă
91	Tiszasziget – <i>Térvár, Fehér-part</i> <i>II</i>	46° 8'42.32"N	20° 8'34.54"E	Exactă
92	Vrbica – 6	45°59'55.54"N	20°18'19.32"E	Exactă
93	Vrbica – 9	45°59'7.01"N	20°19'50.46"E	Exactă
94	Vrbica – Škola	46° 0'36.26"N	20°18'37.26"E	Exactă

\* Marea majoritate a siturilor incluse în această analiză sunt situri publicate în literatura de specialitate, și doar o mică parte sunt cele verificate de autori. În categoria siturilor cu localizare exactă sunt incluse cele direct verificate de autori, cele cu coordonate geografice publicate sau cele ale căror poziție este indicată pe hărți cu scară largă sau pe imagini satelitare. Categoria siturilor cu localizare aproximativă include siturile ale căror publicații oferă o localizare descriptivă detaliată fiind indicată locația lor în raport cu repere moderne sau fiind menționat microtoponimului zonei. Pentru localizarea siturilor cu locație descriptivă, au fost utilizate hărți topografice sârbești (Topografska karta 1:50.000, Vojnogeografski institut, drugo izdanje, 1983) și românești (Harta topografică 1:25000, Direcția topografică militară, 1975), precum și hărți militare habsburgice (<http://mapire.eu/en/>). Marja de eroare a site-urilor cu locație aproximativă este estimată la cca. 0,5 km. A treia categorie cuprinde situri din publicații a căror localizare este indicată foarte vag, cel mai des fiind menționată doar localitatea modernă în apropierea căreia se află situl.

## BIBLIOGRAFIE

- Arandjelović-Garašanin 1954,  
D. Arandjelović-Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1954.
- Banner 1928,  
J. Banner, *Az Ószentiváni ásatások*, în *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*, 4/1–2, 1928, pp. 148–243.
- Banner 1929,  
J. Banner, *Az Ószentiváni bronzkori telep és temető*, în *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*, 5/1–2, 1929, 52–81.
- Banner, Párducz 1946–1948,  
J. Banner, M. Párducz, *Újabb adatok dél-Magyarország újabbnékorához*, în *AE*, 7–9, 1946–1948, 19–41.
- Băcșeș-Crișan 2007,  
S. Băcșeș-Crișan, *Cultura Starčevo-Criș în Depresiunea Șimleului*, Sibiu, 2007.
- Bărbat 2012,  
I. A. Bărbat, *Descoperiri aparținând neoliticului timpuriu din colecțiile de arheologie ale Muzeului Devean*, în *Terra Sebus*, 4, 2012, 23–64.
- Biagi, Spataro 2004,  
P. Biagi, M. Spataro, *Noi datări cu radiocarbon în așezările culturii Criș din Banat și Transilvania (România)*, în *PB*, III, 2004, 7–20.
- Boroneanș 2012,  
A. Boroneanș, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier*, Cluj–Napoca, 2012.
- Brukner 1968,  
B. Brukner, *Neolit u Vojvodini. Dissertationes*, V, Beograd/Novi Sad, 1968.
- Ciocani 2018,  
P. Ciocani, *Sociocultural development during the Neolithic and Eneolithic in northwestern Banat: the role of resources*, Teză de doctorat, mss., Tübingen, 2018.
- Ciocani, Josza 2015,  
P. Ciocani, A. Josza, *Discontinuity in the archaeological research: Neolithic and Eneolithic sites in the surroundings of Dudeștii Vechi*, în *ReDIVA*, III, 2015, 9–52.

Ciută 2009,

M.-M. Ciută, *Cercetările arheologice de la Șeușa-La Cărarea Morii, I. Locuirile preistorice*, Alba-Iulia, 2009.

Craiovan, Rogozea 2016,

B. Craiovan, O.-C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite evului mediu din vestul României*, în *PB*, VI, 2016, 101–138.

Drașovean 2018,

F. Drașovean, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Timiș. Topografia arheologică a comunei Foeni*, în *PB*, VIII, 2018, 103–138.

Drașovean et alii 2002,

F. Drașovean, L. Ciubotaru, Gh. Lazarovici, *Parța, jud. Timiș. Punct: Tell II*, în *CCA – campania 2001 (2002)*, 227–228.

Girić 1972,

M. Girić, *Körös-Starčevo nalazišta u severnom Banatu*, în N. Tasić, ed., *Počeni ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju. Materijali*, X, Subotica, 1972, 169–187.

Гарашанин, Гарашанин 1951,

М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951.

Гирић 1957,

М. Гирић, *Неолитско насеље код Иђоша. (Парцијални извештај о ископавањима у 1954 години)*, în *RadVM*, VI, 1957, 219–230.

Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 2003,

С. Грчки-Станимиров, С. Станимиров-Грчки, *Преисторија – Заједничка неписана прошлост*, în В. Ђ. Крестић, ed., *Историја Новог Кнежевца и околине. Нови Кнежевац*, 2003, 47–81.

Ionescu 2015,

Al. Ionescu, *Cercetări arheologice neinvazive vizând reconstituirea geografiei istoricea zonei Igrış (com. Sânpetru Mare, jud. Timiș)*, Disertație de masterat, Universitatea de Vest, Timișoara, 2015.

Kalciov 1999,

C. Kalciov, *Repertoriul arheologic al comunei Dudeștii Vechi-Fost Beșenova Veche (jud. Timiș)*, în *SIB*, XIX-XX (1995–1996), 1999, 153–161.

Kalcsov 2006,

C. Kalcsov, *Din trecutul acestor meleaguri*, în A. Ronkov, I. Sârbu, eds., *Monografia localității Dudeștii Vechi, jud. Timiș*, Timișoara, 2006, 27–50.

Kislégghi Nagy 1907,

Gy. Kislégghi Nagy, *Arankavidéki Halmok (Torontál m.)*, în *AÉ*, XXVII, 1907, 266–279.

Kislégghi Nagy 1909,

Gy. Kislégghi Nagy, *Az Óbessenyői őstelep (Torontál m.)*, în *AÉ*, XXIX, 1909, 146–154.

Kislégghi Nagy 1911,

Gy. Kislégghi Nagy, *Az Óbessenyői őstelep (Torontál m.)*, în *AÉ*, XXXI, 1911, 147–164.

Kislégghi Nagy 1912,

Gy. Kislégghi Nagy, *Torontál vármegye őstörténete*, în Samu Borovszky, ed., *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*, Budapest, 1912, 304–330.

Kislégghi Nagy 2015,

Gy. Kislégghi Nagy, *Jurnal arheologic*, ed. D. Tănase, Timișoara, 2015.

Kiss et alii 2014,

T. Kiss, B. Sümeghy, G. Sipos, *Late Quaternary paleodrainage reconstruction of the Maros River alluvial fan*, în *Geomorphology*, 204, 2014, 49–60.

KrauB et alii 2016

R. KrauB, C. Schmid, D. Ciobotaru, V. Slavchev, *Varna und die Folgen – Überlegungen zu den Ockergräbern zwischen Karpatenbecken und der nördlichen Ägäis*, în M. Bartelheim et alii, eds., *Von Baden bis Troia. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*, Rahden, 2016, 273–315.

KrauB et alii 2018,

R. KrauB, B. De Cupere, E. Marinova-Wolff, *Foraging and food production strategies during the Early Neolithic in the Balkans-Carpathian area. The site of Bucova Pusta in Romanian Banat*, în M. Ivanova et alii, eds., *Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans*, Oxford-Philadelphia, 2018, 157–172.

Kutzián 1961,

I. Kutzián, *Tiszasziget (Komitat Ksongrád, Kreis Szeged)*, în *AÉ*, 88, 1961, 285.

Lazarovici 1969,

Gh. Lazarovici, *Cultura Starčevo-Criș în Banat*, în *ActaMN*, VI, 1969, 3–26.

Lazarovici 1977,

Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Reșița, 1977.

Lazarovici 1979,

Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.

- Lazarovici 1983,  
Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu din zona Porților de fier (Clisură)*, în *Banatica*, 7, 1983, 9–34.
- Lazarovici, Maxim 1995,  
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1995.
- Lazarovici, Sfetcu 1990,  
Gh. Lazarovici, O. Sfetcu, *Descoperiri arheologice de la Silagiu-Buziaș*, în *Banatica*, 10, 1990, 45–58.
- Lazarovici, Lazarovici 2006,  
C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, vol. I, *Neoliticul*, Iași, 2006.
- Lazarovici et alii 1981,  
Gh. Lazarovici, F. E. Resch, C. Germann, *Așezarea preistorică de la Unip (jud. Timiș). Raport preliminar*, în *AnB (S.N.)*, I, 1981, 13–20.
- Luca 1995,  
S. A. Luca, *Așezarea aparținând culturii Starčevo-Criș de la Pojejena-„Nucet” (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 13/1, 1995, 5–22.
- Luca 1998,  
S. A. Luca, *Liubcova-Ornița*, Târgoviște, 1998.
- Luca 1999,  
S. A. Luca, *Contribuții la istoria veche a Hunedoarei. Săpăturile arheologice sistematice din Grădina-Castelului – campaniile anilor 1996–1998*, I, Hunedoara, 1999.
- Luca 2010,  
S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc. Repertoriu*, ed. II, Sibiu, 2010.
- Maillol et alii 2004,  
J. M. Maillol, D. L. Ciobotaru, I. Moravetz, *Analize geofizice în situl arheologic Movila lui Deciov, comuna Dudeștii Vechi*, în *PB*, III, 2004, 21–36.
- Marić et alii 2016,  
M. Marić, N. Mirković–Marić, B. Molloy, D. Jovanović, P. Mertl, L. Milašinović, J. Pendić, *New results of the archaeological excavations on the site Gradište near Idoš: season 2014*, în *GlasnikSAD*, XXXII, 2016, 125–153.

Matuz, Béres 2000,

E. Matuz, M. Béres, *Tiszasziget földjének régészeti topográfiája és településtörténete*, în M. Gárgyánné Lampert, ed., *Tiszasziget története*, Tiszasziget, 2000, 52–95.

Micle, Rogozea 2016,

D. Micle, O.-C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul descoperirilor atribuite secolelor II–IV din vestul României*, în *Arhevest*, V, 2017, 483–520.

Paluch 2012,

T. Paluch, *Catalogue of the Körös culture sites in the Csongrád county*, în A. Anders, Z. Siklósi, eds., *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect, III. The Körös Culture in Eastern Hungary*, BAR 2334, Oxford, 2012, 297–322.

Pópity 2006,

D. Pópity, *Field walking at Tiszasziget in 2004–2006 (New data on the settlement history of the village)* în *Régészeti kutatások Magyarországon*, 2006, 105–120.

Rișcuța 1999–2000,

N. C. Rișcuța, *O descoperire arheologică veche de la Deva*, în *Sargetia*, XXVIII–XXIX/1, 1999–2000, 39–52.

Rogozea, Rogozea 2016,

O.-C. Rogozea, P. Rogozea, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României*, în *Sargetia* (S.N.), VII, 2016, 139–200.

Rogozea 2016,

O.-C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș*, în *PB*, VI, 2016, 11–32.

Rogozea 2017,

O.-C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (III)*, în *PB*, VII, 2017, 9–19.

Trogmayer 1967,

O. Trogmayer, *Deszk – Erdölbrunnen No. 1 (Ko. Csongrád, Kr. Szeged)*, în *AE*, 94, 1967, 218.

Trogmayer 1968,

O. Trogmayer, *A Körös-csoport barbotin kerámiájáról*, în *AE*, 95, 1968, 6–12.

Trogmayer 1977,

O. Trogmayer, *Szőreg őstörténete*, în A. Hegyi, ed., *Szőreg és népe*, Szeged, 1977, 51–66.



\*\*\* 2012,

\*\*\*, *Архолошка Топографија Баната (Topografia arheologică a Banatului)*, I, Нови Сад (Novi Sad), 2012.

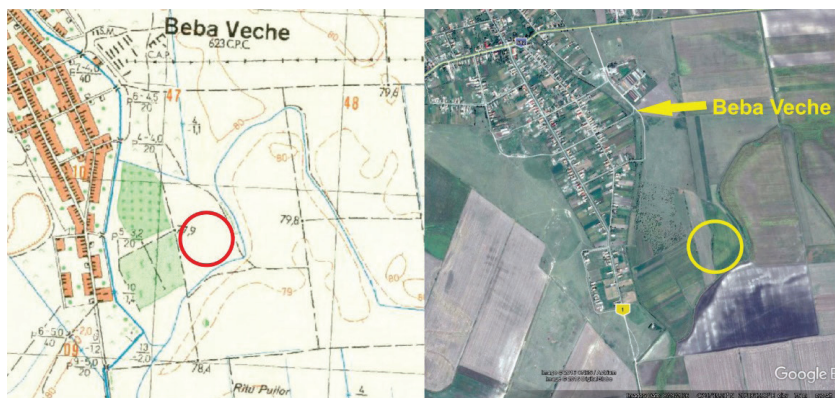
\*\*\* 2016,

\*\*\*, *Архолошка Топографија Баната (Topografia arheologică a Banatului)*, II, Нови Сад (Novi Sad), 2016.

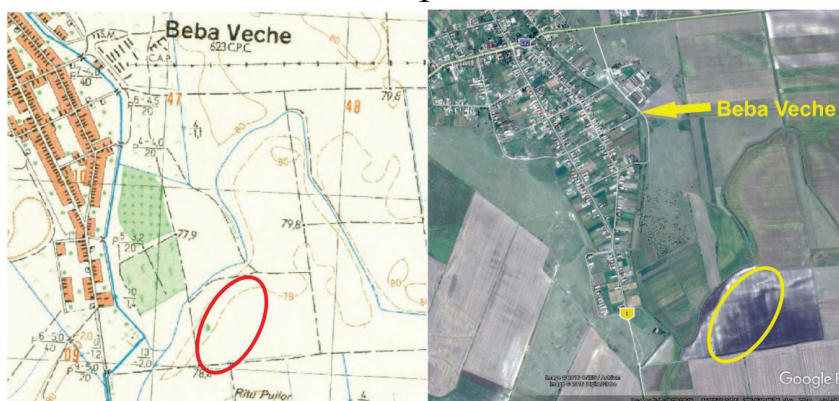
## SITES WITH STARČEVO-CRIȘ MATERIALS RECENTLY FOUND OUT IN TIMIȘ COUNTY

### *Abstract*

The current study is meant to introduce eight archaeological sites into the scientific circuit. These sites belong to the Early Neolithic period, to be more precise, the third phase of the Starčevo-Criș culture. From a location standpoint, six of these sites are found in the Aranca's Plain (Câmpia Arancăi) and two sites in the Moșnița Plain (Câmpia Moșnița). On the one hand, this increases the still low number of known sites, on the other, it contributes to the reconstruction and better understanding of the Early Neolithic settlement network.



1

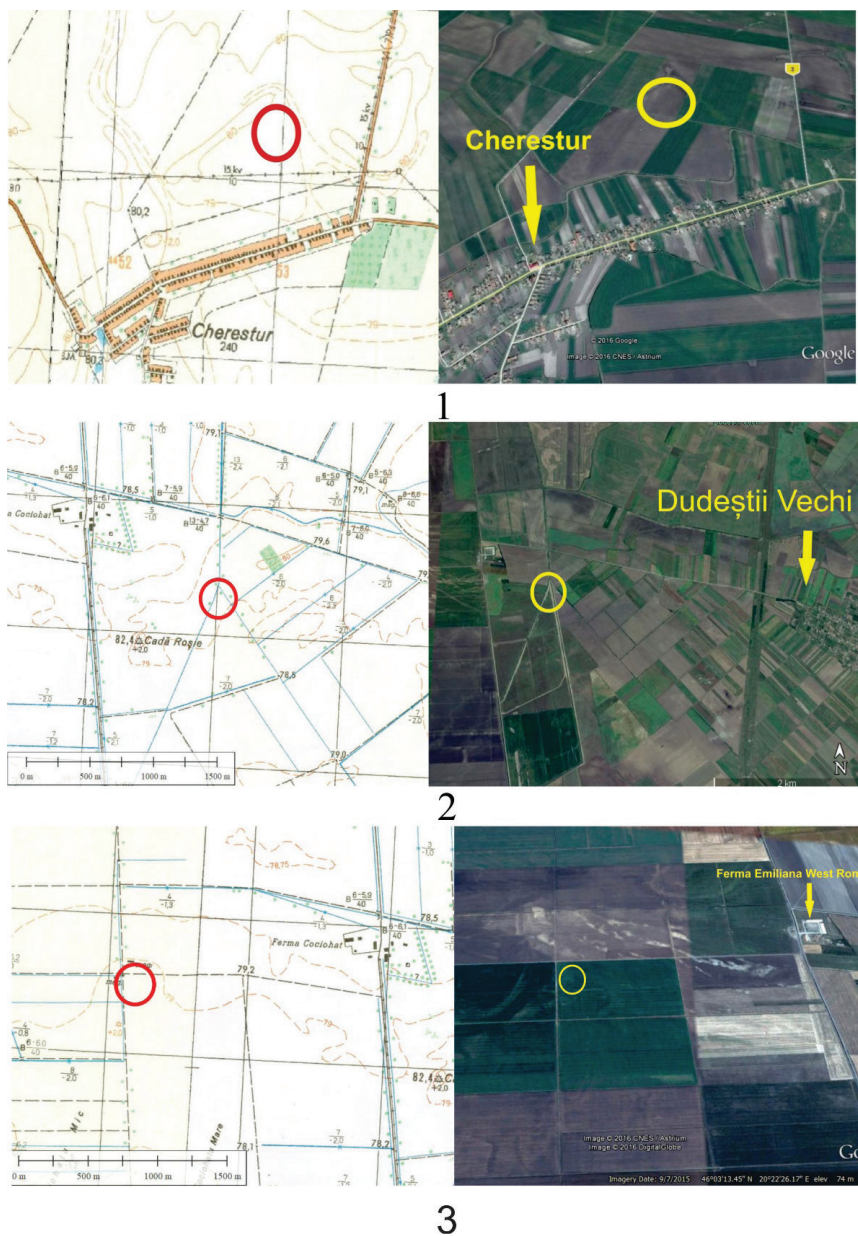


2



3

Pl. I. 1. Amplasarea sitului Beba Veche-1. / The location of Beba Veche-1 archaeological site; 2. Amplasarea sitului Beba Veche-2. / The location of Beba Veche-2 archaeological site; 3. Amplasarea sitului Cherestur-1. / The location of Cherestur-1 archaeological site.



Pl. II. 1. Amplasarea sitului Chereștur-2. / The location of Chereștur-2 archaeological site; 2. Amplasarea sitului Dudeștii Vechi-42. / The location of Dudeștii Vechi-42 archaeological site; 3. Amplasarea sitului Pădureni-23. / The location of Pădureni-23 archaeological site.



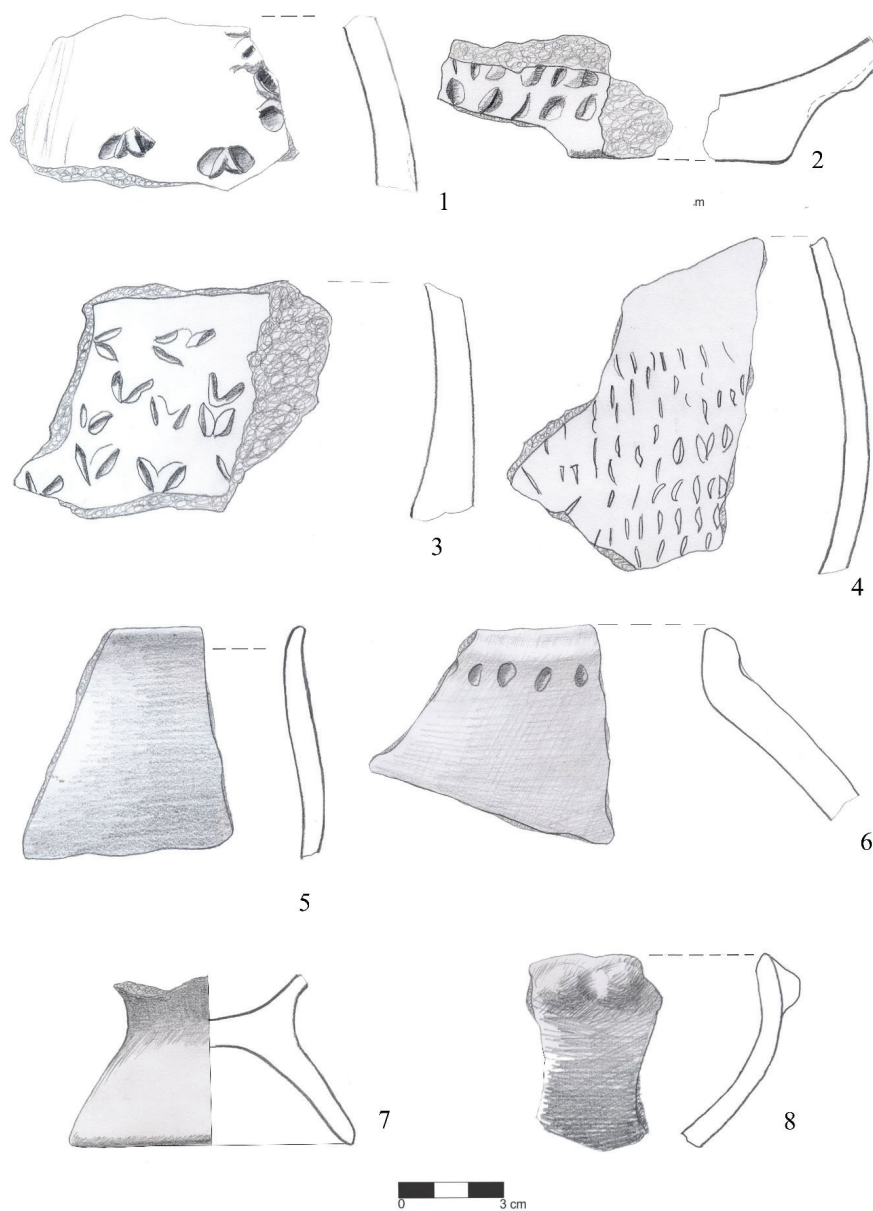


1

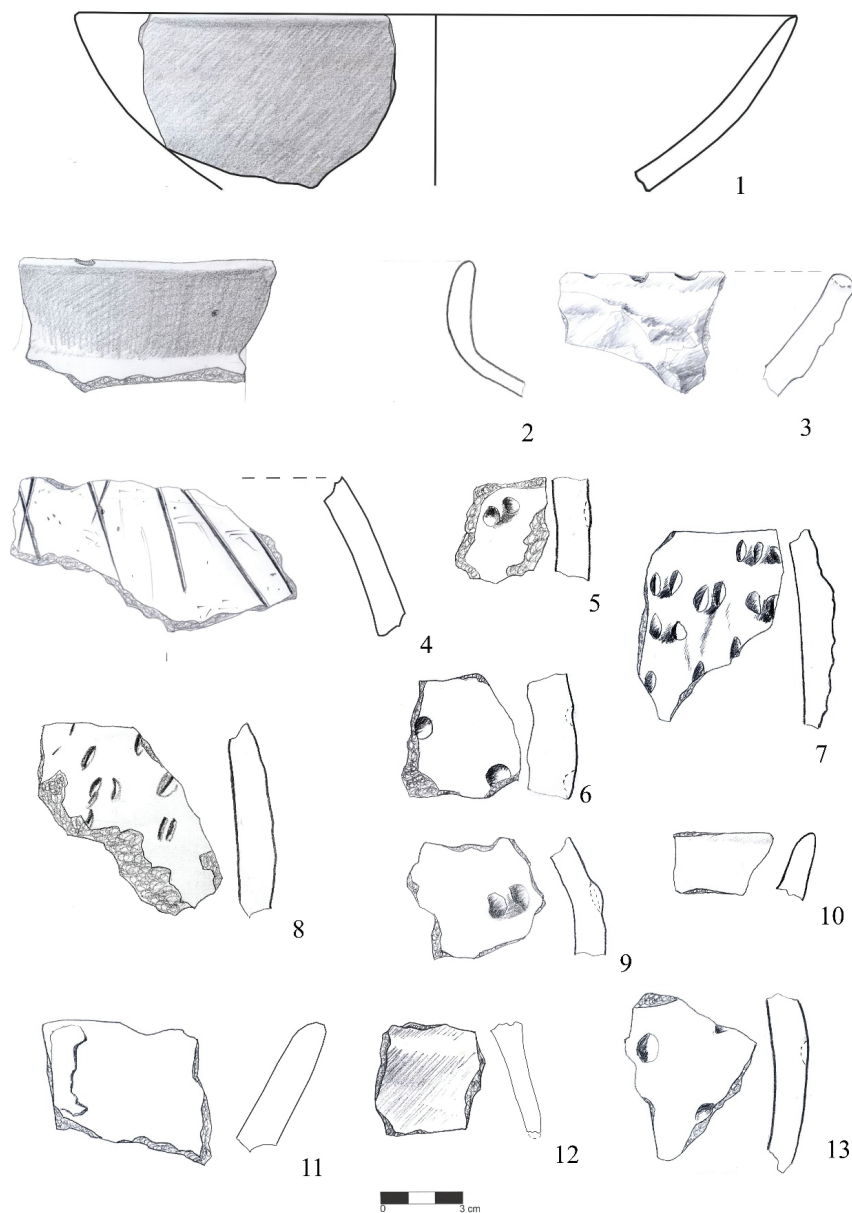


2

Pl. III. 1. Amplasarea sitului Pădureni-23. / The location of the Pădureni-23 archaeological site; 2. Amplasarea sitului Pădureni-24. / The location of the Pădureni-24 archaeological site.

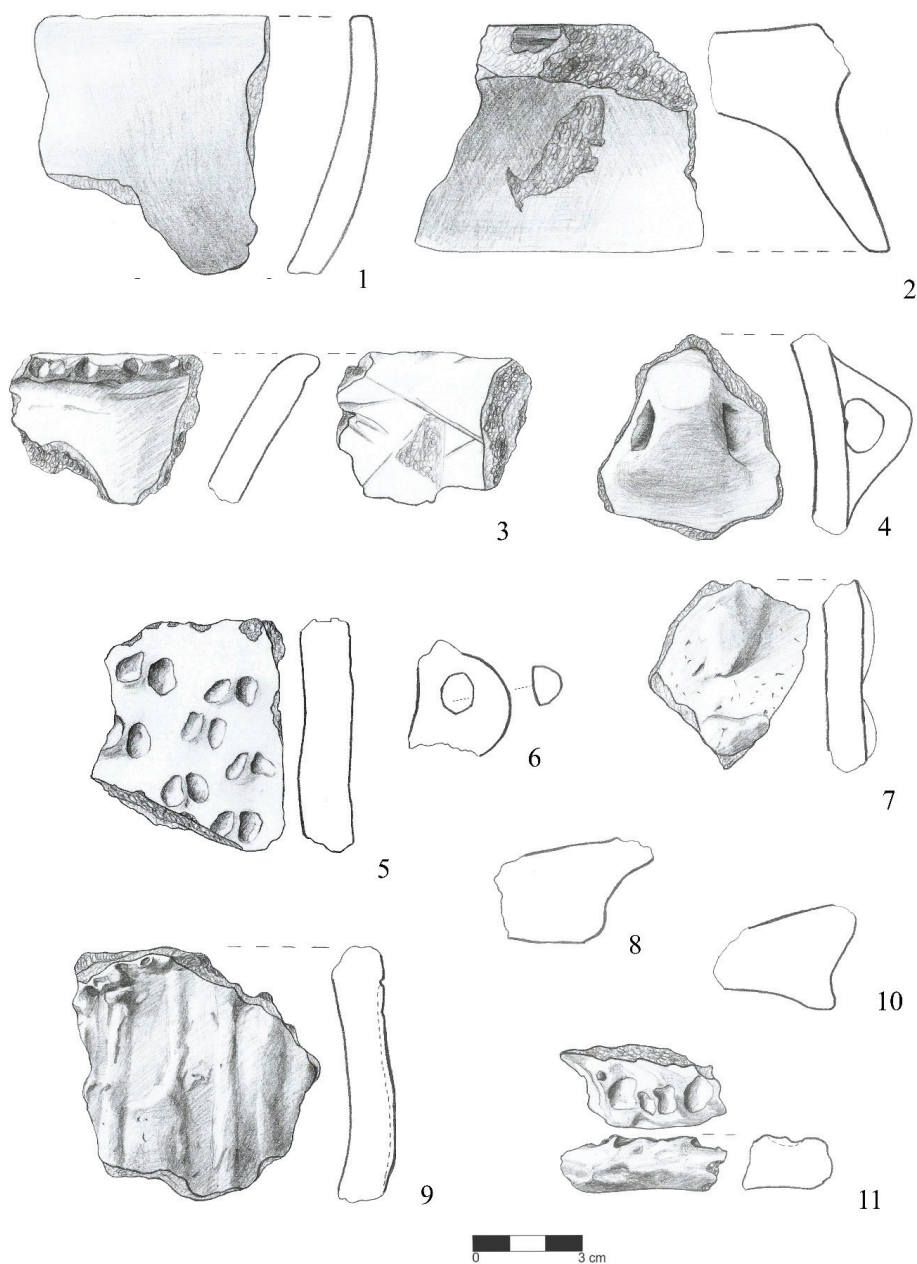


Pl. IV. 1. Ceramică din situl Beba Veche-1. / Pottery from Beba Veche-1; 2-8. Ceramică din situl Beba Veche-2. / Pottery from Beba Veche-2.

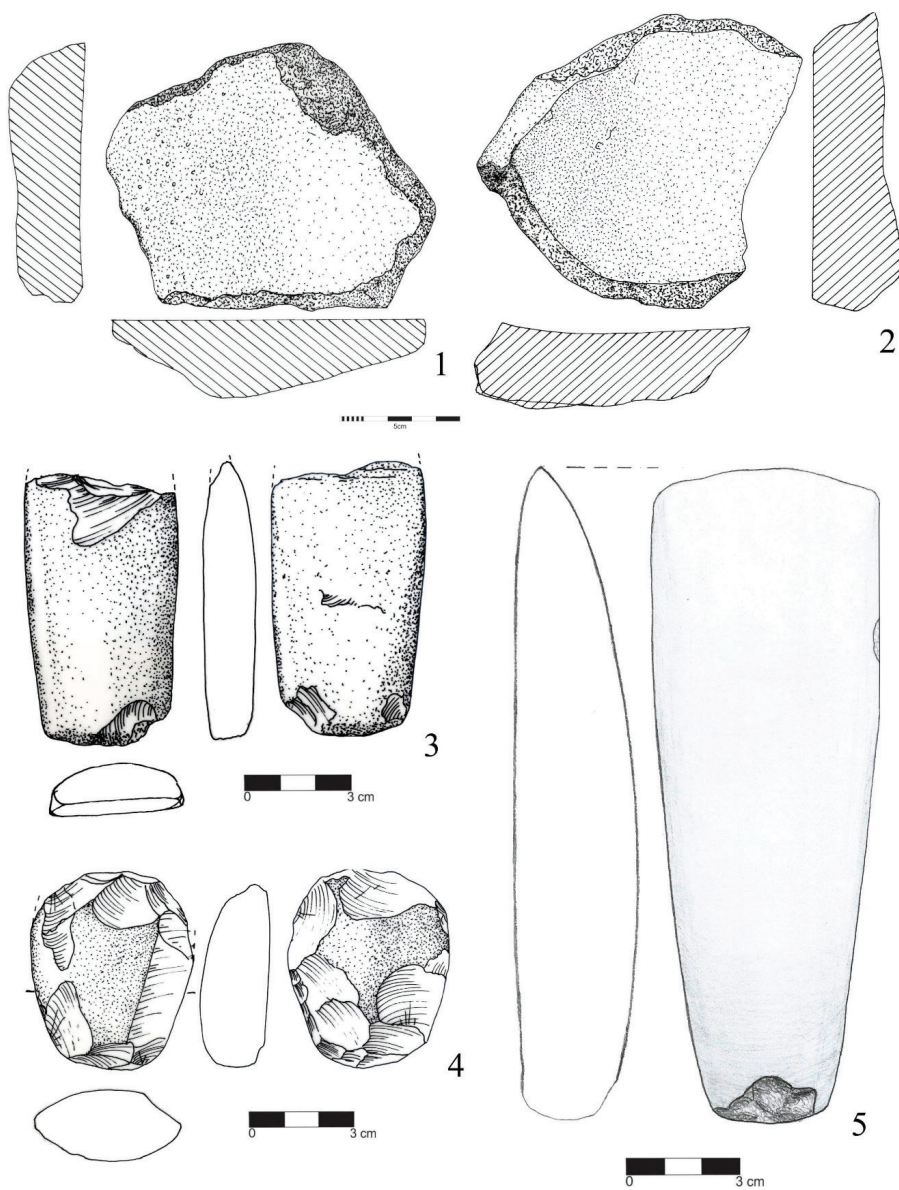


Pl. V. 1–4. Ceramică din situl Beba Veche-2. / Pottery from Beba Veche-2; 5–13. Ceramică din situl Cherestur-1. / Pottery from Cherestur-1.





Pl. VI. 1-11. Ceramică din situl Cherestur-2. / Pottery from Cherestur-2.



Pl. VII. 1-5. Material litic șlefuit din situl Cherestur-2. / Polish stone tools from Cherestur-2.



Pl. VIII. 1-2. Ceramică din situl Dudeștii Vechi-42. / Pottery from Dudeștii Vechi-42; 3-4. Ceramică din situl Pădureni-23. / Pottery from Pădureni-23; 5-9. Ceramică din situl Pădureni-24. / Pottery from Pădureni-24.

# RESURSE ANIMALE EXPLOATATE ÎN DAVA GETO-DACICĂ DE LA CÂRLOMĂNEȘTI, COMUNA VERNEȘTI, JUDEȚUL BUZĂU

Georgeta El Susi\*

*Cuvinte cheie:* Cârломănești, geți, exploatarea animalelor, păsări domestice, vânătoare

*Keywords:* Cârломănești, Getae, animal exploitation, domestic fows, hunting

Cetatea geto-dacică este amplasată pe un platou relativ oval, cu suprafața de 7500 m<sup>2</sup>, situat în marginea satului Cârломănești, la circa 13 km nord-vest de municipiul Buzău (Fig. 1). Platoul respectiv se individualizează de restul terasei prin ravene adânci ale râurilor Buzău și Nișcov (pe laturile nord și vest), iar spre sud și est prezintă pante abrupte. Interfluviul Buzău-Nișcov în care este plasată așezarea se deschide larg spre valea Buzăului, permițând pătrunderea curenților de aer cald, astfel că zona este dominată de un microclimat mai cald și uscat. Vegetația este una de tranziție între silvostepă și etajul pădurilor de deal. Evident, poziția favorabilă a fost potrivită pentru agricultură, creșterea animalelor și vânătoare, după cum o ilustrează și datele de faună holocenă. Arealul a beneficiat încă din preistorie de o eficientă protecție naturală, fiind locuit atât în epoca bronzului (cultura Monteoru), cât și în epoca dacică, atunci când s-a dezvoltat o impresionantă așezare de tip dava<sup>1</sup>. Materialul arheologic recuperat de-a lungul anilor include și o cantitate mare de resturi de faună, un prim eșantion de 2818 oase, recoltat între 1973–1975 fiind publicat în 1977<sup>2</sup>. Odată cu reluarea cercetării în 2001 s-au adunat cantități însemnate de resturi animaliere. În materialul de față vom prezenta o parte din datele analizelor de faună pe loturi colectate între 2005–2012. Evident, cercetările arheologice sunt în derulare, ceea ce implică colectarea unor noi eșantioane, care vor fi publicate ulterior.

---

\* Cercetător independent, Reșița, e-mail: getasusi@yahoo.com

<sup>1</sup> Babeș *et alii* 2005, 107–109.

<sup>2</sup> Udrescu 1977, 365–374.

### *Așezarea din sec. III î.Chr.*

Eșantionul faunistic include 322 oase, prelevate dintr-un bordei (cpl. 55) și cuptorul menajer aferent (cpl. 49)<sup>3</sup>. Din locuință provin 290 fragmente și din cuptorul menajer doar 32 (Tabel 1). Resturile din umplutura cuptorului aparțin mamiferelor domestice, oasele fiind în mare parte arse și sparte, stabilindu-se o contemporaneitate între cele două complexe pe baza corelării unor metapodii de cal. Conform statisticilor, cele mai multe fragmente provin de la porc; 71 resturi (28,51%) aparțin la minimum 11 indivizi (29,73%). Bovinele și ovicaprinele au frecvențe asemănătoare ca număr de resturi, dar ca număr minim de indivizi (NMI) rumegătoarele mici le surclasează. Astfel ovinele și caprinele totalizează 25,7% pe cele 64 de resturi și 24,32% pe cei 9 indivizi. Oasele bovinelor reprezintă 26,11% pe cele 65 resturi și 10,81% pe cei 4 indivizi. Cabalinele sunt notate cu 8,84% pe cele 22 oase și 10,81% pe cei 4 indivizi. Cu siguranță ele au fost utilizate ocazional în consum. Speciile sălbatice au un aport semnificativ ca NMI, cam 21,63%, deși oasele lor nu reprezintă decât 10% din lotul determinat. Cele 11 exemplare suine au fost sacrificate după următoarea schemă: doi indivizi sub 10–12 luni, cinci între 1–2 ani, trei între 2–3 ani și unul în jur de 3,5–4 ani. Porcul crescut are unele caractere de primitivitate, de pildă pe dimensiunile unui lacrimar s-a estimat un indice = 2, valoare apropiată de a mistrețului, dacă nu cumva este un exemplar cu o componentă sălbatică. Pe un alt lacrimar s-a estimat o valoare a indicelui de numai 1,7. Cele 65 resturi de vită provin de la patru exemplare sacrificate între 18–24 luni, 24–30 luni, 6–9 ani și peste doi ani (un exemplar). Din cele 64 oase de ovicaprine, două provin de la o capră de 5–7 ani și 14 resturi de la trei ovine: un exemplar sacrificial sub 6 luni și două femele adulte. Pentru 48 oase nu s-a precizat cu certitudine genul, fiind încadrate în grupa *Ovicaprine*. Pe lângă cele trei ovine și o caprină s-au identificat alți cinci indivizi cu genul neprecizat, având următoarele vârste de tăiere: doi sub 10 luni, unul de 18–24 luni, unul de 4–5 ani și altul peste doi ani. Materialul cabalinelor este interesant, mai ales că în umplutura locuinței s-au identificat o pereche de metacarpe cu lungimile maxime de 221–222 mm, cât și un metatars drept cu lg. de 263 mm. Din umplutura cuptorului s-a recuperat un metatars stg. cu lg. maximă 264,5 mm, piesa făcând parte din scheletul exemplarului de mai sus. Animalul respectiv avea o talie mică, de 136,42 cm. Indicii metacarpului (15,99; 16,06) și metatarsului (12,93; 12,48) încadrează exemplarul în categoria cailor cu extremități medii-semimasive. Există niște discrepanțe dimensionale între perechile de metapodii. Metacarpul, metatarsul de pe partea dreaptă sunt ceva mai scurte cu vreo 2 mm dar ceva mai groase la epifize comparativ cu metatarsele, care sunt ceva mai lungi și mai subțiri la capete.

<sup>3</sup> Babeș et alii 2010, 51.



Trenul anterior al animalului era ceva mai înalt, pe metacarpe estimându-se o talie de 137,18 cm iar pe metatarse o talie mai mică, de 135,81 cm. Exemplarul respectiv decedase/fusese tăiat la o vârstă matură, peste 10–12 ani (metapodiile 2, 4 fiind sudate). Cele 22 oase de cal provin de la patru exemplare: unul de 18 luni (metatars distal abia sudat), un altul de 13–15 ani (estimare realizată pe dimensiunile unui dinte inferior: h–16,5 mm)<sup>4</sup>, exemplarul de peste 10–12 ani și un altul cu vârsta neprecizată.

Oase de mamifere sălbatice s-au identificat exclusiv în locuință; din 25 oase 13 provin de la trei cerbi. Primul avea în jur de 27–30 luni, al doilea sub 2–2,5 ani și un altul peste 1–2 ani. Nouă oase provin de la doi mistreți ce au depășit doi ani. Cele două oase de căprior provin de la două animale, un adult și un imatur ce a fost vânat în sezonul cald (12–16 luni). De la un iepure provine un fragment de tibie proximală cu lț. maximă 21,5 mm.

Din păcate, eșantionul faunistic este redus pentru a evidenția și alte aspecte. Deocamdată, precizăm că, în alimentația comunității respective animalele de talie mică, porcinele, ovinele, caprinele erau exploatare pentru carne pe tot parcursul anului. Calul era și el utilizat în alimentație, mai ales după reducerea „performanțelor economice”, vitele erau exploatare pentru carne și lapte. Numărul mic de exemplare identificate nu permite estimarea unui raport între grupele de vârstă, cel puțin pentru vite, oi și capre. Vânătoarea avea un rol ceva mai mare decât se va întâmpla în nivelul următor de locuire, procentajul ei fiind aproape dublu. Sub raport morfo-dimensional nu sunt sesizabile diferențe semnificative față de secolele următoare, fiind crescute aceleași tipuri primitive de animale domestice, cu performanțe economice modeste.

### *Așezarea din sec. II-I î.Chr.*

Din complexele date între secolele II-I î.Chr. s-au prelevat 12483 fragmente, dintre care, 12313 (98,64%) sunt oase de mamifere, 84 oase de pasăre (0,67%) și 86 oase de pești (0,69%) (Tabel 2). Termenul de „complex”, în accepția autorilor cercetării semnifică aglomerări de materiale pe nivelul de călcare, vetre și gropi cu funcționalitate variată: gropi de stâlpi/pari, gropi în clădiri sau țarcuri, gropi-siloz pentru bunuri, gropi de lut, gropi de gunoi, latrine<sup>5</sup>. Potrivit statisticilor, 6486 fragmente (92,14%) au fost atribuite la opt specii domestice și 553 oase (7,86%) la 12 specii sălbatice. Pe lângă cele 7039 resturi faunistice determinate, clasa mamiferelor include și un număr de 5274 fragmente de coaste și așchii nedeterminate (42,25%). Resturile faunistice sunt bine păstrate, dintre ele un număr de 137 fragmente (1,1%) au urme de ardere.

<sup>4</sup> Levine 1982, 249, appendix IIIa.

<sup>5</sup> Babeș *et alii* 2005, 107–109.



Concret, 22 oase au pete de ardere, mai mult de jumătate provin de la vită. Este vorba în principal de oase din extremitățile distale ale membrilor posterioare. Probabil că, în procesul de frigere al unor bucăți de carne, aceste zone seci au venit în contact direct cu focul. 29 resturi sunt calcinate și 86 au o pigmentație roșcată ori neagră. Ele provin din zona vetrelor, locuințelor ori vor fi fost arse pentru igienizare (cele calcinate?). Pe un lot de 65 oase, însemnând 0,52% s-au evidențiat urme clare de tăiere, ca efect al unor acțiuni de tranșare a carcasei, dezarticulare, scoaterea mușchilor, tendoanelor, scoaterea creierului, măduvei ori jupuirea pieilor. Dintre piesele cu astfel de urme, cele mai multe se înregistrează pe oasele speciilor de talie mare, acestea necesitând eforturi sporite de spargere. 25 oase cu urme de tăiere provin de la vită, 10 de la suinele domestice, 14 de la ovicaprine, 10 de la cal și 6 de la cerb. Astfel de urme sunt prezente pe resturile bovinelor: pe neurocraniu pentru spargerea lui și scoaterea creierului (Fig. 2/e, g), îndepărtarea extremităților distale ale membrilor prin tăieri la nivel de falange proximale (Fig. 2/b, d), tranșarea animalului în părți mai mici, la nivel de humerus, omoplat (Fig. 2/a, c, f). Și pe oasele cabalinelor s-au identificat astfel de urme, poziționarea lor pe schelet este ilustrată în Fig. 3. Prezența urmelor este legată, fie de tranșarea carcasei în părți mai mici în vederea consumului (Fig. 3/a), fie pentru dezarticulare, scoaterea tendoanelor, pieilor (Fig. 3/b, c). În primul caz, este vizibilă o urmă de tăiere verticală pe capul humeral. În al doilea caz, falangele 2, 3 au tăieri. În general, tranșarea carcaserelor de cal este aidoma celor de vită, argument în plus pentru evidențierea utilizării calului în alimentație chiar și accidental sau în anumite momente de criză. Raportat la numărul mare de oase, cele cu astfel de urme sunt totuși puține, probabil că existau indivizi specializați ori care stăpâneau tehnica de tranșare a animalelor. 46 piese (0,37%) au urme de roadere la extremități, datorate în principal câinelui; este vorba de oase provenite de la animale subadulte, cu epifizele încă nesudate (cartilaginoase). Cele mai multe piese provin de la bovine – 19 fragmente, suine – 12 fragmente, rumegătoarele mici – 10 fragmente, cabaline – 4 fragmente și cerb – unul.

Nu intenționăm să detaliem prelucrarea osului și cornului, dar considerăm necesare unele observații generale. Pentru obținerea uneltelor se utilizau mai ales oasele de ovicaprine (în speță, astragale, metapodii), bovine (astragale), cal (metapodii), cervidee, mistreț, păsări, și mai puțin oasele de porc. În cazul cabalinelor, metapodiile II/IV erau utilizate pentru obținerea unor vârfuri ascuțite, morfologia lor fiind potrivită. De asemenea, metapodul III era utilizat pentru obținerea unor patine. Piese finite nu am identificat în eșantion ci doar un metatars cu fața anterioară șlefuită, probabil pentru obținerea unei patine. Și un femur de câine avea extremitatea proximală îndepărtată și diafiza fasonată, probabil se intenționa obținerea unui mâner. De asemenea, o ulnă de la o

pasăre de talie mare (dropie?) era tăiată în treimea distală și secțiunea fasonată. În unele cazuri s-au identificat chiar metapodiile din care s-au decupat fragmentele pentru obținerea unor vârfuri ascuțite. Este cazul a două metapodii de ovicaprin recuperate din cpl. 8A (Fig. 4), din care s-au desprins baghete, pentru a se obține împungătoare. Există și câteva spărturi din pereți de corn de cerb, ca deșeuri de prelucrare a acestei materii prime, acestea fiind adunate, mai ales din gropile 22, 41, 43. Erau utilizate atât coarnele provenite de la animalele vânat, cât și cele culese; este valabil și pentru căprior. Pe lângă piesele elaborate<sup>6</sup>, în material s-au depistat câteva fragmente cu urme de folosire. Este vorba de extremități distale de femur, humerus, de la vită ori cal, neprelucrate; în general, epifizele aveau suprafețele „corodate”, periostul fiind deteriorat. Posibil că oasele respective, având o oarecare greutate, au fost utilizate ca percutoare.

În material s-au identificat și câteva oase cu patologie. Cel mai interesant este un coxal fracturat de la vită, recoltat din complexul 8a (Fig. 5/b). Pe imagine este vizibilă deplasarea ușoară a cavității acetabulare. În urma fracturării la nivelul ilionului, osul s-a vindecat anormal, morfologia acestuia fiind alterată. Osul a suferit și o infecție locală, probabil animalul respectiv a trăit un timp, dar capacitatea de muncă a fost diminuată. Astfel de cazuri de paleopatologie sunt rare în literatura veterinară, profesorul S. Haimovici amintește de un caz de fractură pe coxal de vită în analiza faunei de epocă bronzului de la Gârbovăț<sup>7</sup>. De la bovine mai provin un centrotars cu metatarsul aferent, puternic afectate de osteoartrită (Fig. 5/a). În urma unei suprasolicitări a articulației respective s-a produs o inflamație a oaselor, generându-se numeroase osteofite sub fețele articulare<sup>8</sup>. Articulația era încă mobilă. Astfel de afecțiuni ale articulației tarso-metatarsiene sunt relativ dese în materialele faunistice<sup>9</sup>. În privința dentiției bovinelor amintim câteva cazuri de molari inferiori (mai ales M3) fără colonetă, ori serii dentare cu uzură inegală, datorate, probabil, alimentelor prea dure, generând defecte de masticăție. Și unele oase de ovicaprine prezintă particularități patologice. Amintim un caz de oligodonție (absența lui P2) pe o mandibulă provenită din cpl. 4 (Fig. 5/d). Pe alte două mandibule recoltate din cpl. 43 și cpl. 4 am constatat un abces dentar, în primul caz între M1/M2 și P3/P4, în al doilea caz (Fig. 5/e). Pe oasele porcului am identificat doar trei cazuri de patologie osoasă. Amintim două mandibule recoltate din cpl. 27 și cpl. 1, cu inflamație între M1/M2 (paradontoză), ceea ce a dus la bombarea peretelui mandibular datorită abscesului dentar dezvoltat. De asemenea, pe diafiza unui

<sup>6</sup> Oasele au fost separate odată cu determinarea arheozoologică în vederea prelucrării de specialitate.

<sup>7</sup> Haimovici, Hrisanidi 1969, 219.

<sup>8</sup> Baker, Brothwell 1980, 115.

<sup>9</sup> Baker, Brothwell 1980, 117.

femur de porc s-a observat calusul de vindecare al unei fracturi, datorate unui traumatism (Fig. 5/c). Pe o maxilă de mistreț, din cpl. 4 s-a observat o inflamație între M2/M3, ca urmare a unui abces dentar, fără a se pierde dintele. Probabil că frecvența destul de mare a afecțiunilor dentare la suine se leagă de o alimentație dură, în condiții de creștere liberă, ca de altfel și la mistreț, ambii taxonii având cam același tip de hrană.

### *Vârste de sacrificare*

Porcinele au cel mai mare număr de resturi, 2295 însemnând 32,6%. În ceea ce privește ponderea elementelor osoase pe regiuni anatomice, am utilizat următoarea clasificare: A-craniul; B-coloana (vertebre, coaste); C-centura scapulară, stilopodul, zeugopodul, adică regiunile carnate ale membrelor anterioare; D-centura pelvină, stilopodul, zeugopodul, regiunile carnate ale membrelor posterioare; E-autopodul ce include extremitățile distale ale membrelor, fără valoare alimentară. În cazul suinelor, ponderea diverselor regiuni corporale este ușor disproporționată, astfel craniul reprezintă 29,63%, coloana 15,56%, categoriile C-D 38,82%, categoria E, 16% (Fig. 7). Disproporție apare între segmentul proximal și distal al membrelor; primul are o pondere dublă, ceea ce înseamnă că după tranșare (consum) părțile distale (seci) ale picioarelor nu au ajuns toate în gropile de deșeuri, au fost aruncate probabil altundeva ori s-au pierdut. Și scheletul axial este subreprezentat datorită faptului că multe spărturi de coaste s-au deteriorat ori au fost incluse în categoria material indeterminabil. Cert este că animalele au fost utilizate în cea mai mare parte în consum (nu doar părți din ele).

Interesant este și materialul provenit din scheletele a trei purcei, doi feteuși (ori abia născuți) și unul de lapte. Primul schelet s-a recoltat din umplutura lui cpl. 31B, carourile D1-C2, la demontarea martorului. Scheletul este incomplet, desigur a fost aruncat întreg, dar oasele mici fragile s-au pierdut, au fost împrăștiate ori au fost consumate de diverse animale. De la animal s-au păstrat mandibulele, omoplații, un humerus, un radius, o tibie și părți din coxalul drept. Precizăm că premolarul de lapte, Pd4 se află în criptă, aceasta abia deschizându-se. Pe baza lungimii oaselor, prin comparație cu material similar, s-a estimat că fetusul respectiv avea cam 90–100 de zile de la debutul gestației, adică 2–3 săptămâni înainte de naștere. Se știe că scroafele au perioada de gestație în medie de 115 zile<sup>10</sup>. Așadar, datele de dentiție le confirmă pe cele de schelet postcefalic, fixând ca vârstă pentru fetusul respectiv, ultimele săptămâni de sarcină. Cel de-al doilea schelet, și el incomplet, a fost prelevat tot din cpl 31B, din el s-au păstrat un omoplat, humerusurile, un radius, femurele și o tibie. Pe jumătățile

<sup>10</sup> Ullrey *et alii* 1965, 713, tab. 2; Prummel 1989, 78.

mandibulare se păstrează Pd4, care pare să fie în erupție incipientă. Corelând această informație cu datele de lungime a oaselor păstrate, se apreciază că avem de-a face tot cu un fœtus, dar aflat în faza mult mai avansată de dezvoltare ca primul caz. Cel de-al treilea schelet aproape complet provine de la un purcel de lapte, fiind prelevat din cpl. 31, adâncimea 1,68–1,76 m, dar s-au găsit oase de-ale sale și la 1,78–1,83 m. Din păcate, nu se poate aprecia exact vârsta în absența dentiției, dar nu a atins 10–12 luni, pentru că omoplații și humerusurile nu sunt sudate distal. Pe baza lungimii oaselor respective (inclusiv aici și epifizele păstrate) s-a estimat o medie a taliei de aproximativ 53 cm. Pe metapodii valoarea este mai crescută, de 60,3 cm, față de numai 49,6 pe oasele lungi. Și acest schelet se pare că a fost complet, deci nu este vorba de un animal tăiat, tranșat ori consumat, mai degrabă unul mort și aruncat.

În campania din 2010 s-au găsit un ulcior conținând 24 metapodii de porc, aparținând la minimum 3–4 exemplare: unul de sacrificat între 2–2,5 ani și restul sub 1–2 ani; piesele sunt arse, unele au urme de tăiere, probabil cum au fost îndepărtate din picior (Fig. 6). Deocamdată ne scapă explicația situației respective

Vârstele de sacrificare ale suinelor au fost determinate pe baza schemelor de erupție și uzură dentară ale lui M.-P. Horard Herbin (1997)<sup>11</sup> și Grant (1982)<sup>12</sup>. Profilele de abataj au fost stabilite pe baza a 125 resturi maxilare (62 stg. + 63 dr.) și 165 resturi mandibulare (70 stg. + 95 dr.). În fig. 8 se evidențiază nr. de cazuri pe fiecare vârstă de sacrificare, pe maxilare existând unele hiatusuri; lipsesc maxilele de la specișenele sub 2 luni, 4–8 luni, 6–12 luni, peste 5 ani. Pe mandibulă există exemplare pentru toate grupele de vârstă. Se pare că cele mai multe resturi cefalice provin de la animale de 8–10 luni, 12–14 luni, 16–20 luni, 22–24 luni. Există opt specișene sub 2 luni, este vorba de oase de fœtuși, animale moarte la naștere, puține credem că au fost sacrificate pentru consum. Corelând datele celor două categorii de resturi dentare s-au estimat 145 indivizi, cu următoarea repartitie pe clase de vârstă. Până la 6 luni există un procent de 10,34% sacrificări; între 6–12 luni se înregistrează 17,93%, cu un vârf de tăiere între 8–10 luni. Până la 1,5 ani se sacrifică 28,9% și 33% până la doi ani. Între 2–3 ani există un procent de tăiere de numai 7,59% și doar 1,46% peste 3 ani (Fig. 8/dreapta sus). Vârsta optimă pentru tăiere era, așadar, cuprinsă între 1–2 ani, corelată probabil cu atingerea unei greutate optime. Lotul de exemplare reproducătoare (animale sacrificate peste 2–3 ani) este 9,65%. În ciuda unui procent reproductiv sub 10%, condițiile ambientale favorizante vor fi asigurat un spor natural crescut. Se pare că, prin creșterea extensivă a porcului

<sup>11</sup> *Apud* Blaise 2009, Fig. 38.

<sup>12</sup> Grant 1982, 91–108.

în condiții de semi-libertate, în păduri, tufărișuri, pajiști, câmpuri vechi se pot produce totuși deficiențe alimentare sezoniere<sup>13</sup>. În acest caz, creșterea poate fi mai lentă și, în general, greutatea corporală se atinge mai târziu. Sacrificarea se va face după primul an de viață, astfel s-ar explica ponderea maximă a tăierilor între 1–2 ani (cam 62%). Datorită cantității mari de resturi maxilare ce au acoperit cam toate perioadele de vârstă, am întocmit schema de sacrificare exclusiv pe baza lor. Nu am introdus în discuție și datele oferite de suturile postcraniene. Raportul masculi/femele pe baza maxilei este 25/16 iar pe mandibulei de 22/11. Raportul 2/1 (masculi/femele) este normal, în condițiile în care masculii se sacrificau, păstrându-se femelele pentru reproducere.

Cu cele 1854 fragmente, reprezentând 27,87%, *ovinele* și *caprinele* se plasează pe locul secund în eșantionul analizat. Doar 512 piese au fost determinate ca specie, dintre ele 196 sunt resturi de capră (38,28%) și 316 resturi de ovine (61,72%); circa 1342 resturi sunt neatribuite specific, fiind grupate în categoria ovicaprinelor. Ponderea diverselor segmente corporale este oarecum echilibrată în privința categoriilor A-E. Fiecare dintre ele reprezintă în jur 18–19% (Fig. 7), doar elementele din regiunile bogat carnate (C, D) sunt mai numeroase, reprezentând 43,06%. Stabilirea claselor de abataj s-a realizat pe baza schemelor de erupție și uzură dentară ale lui Higham (1967)<sup>14</sup>, Payne (1973)<sup>15</sup> și Grant (1982). În cazul caprinelor, din cei 43 indivizi identificați pe seriile dentare, 25,58% aveau între 2–6 luni (clasa B) și numai 4,65% între 6–12 luni (clasa C). Deci o primă concluzie, o treime din numărul de exemplare identificate s-a tăiat în primul an de viață, mai ales între 2–6 luni, deci mulți iezi sacrificați pentru carne, cât și pentru obținerea unei cantități mai mari de lapte. Nu există animale tăiate sub 2 luni (clasa A). Între 1–2 ani (clasa D) există un procent de sacrificări pentru carne, de 39,53%. Probabil că erau vizați masculii și femelele sterpe sau cu producție diminuată de lapte. În intervalul 2–4 ani (E, F) se înregistrează 23,26%, între 4–6 ani (G) 4,65% și peste 6 ani (clasa H) 2,33% (Fig. 9). Așadar, caprinele erau crescute preponderent pentru carne, obținerea laptelui se făcea mai ales prin reducerea efectivului de animale tinere (exploatare de tip A)<sup>16</sup>.

În privința ovinelor lucrurile stau puțin diferit. Nici în acest caz nu există animale tăiate sub 2 luni, iar între 2–6 luni se sacrifică doar 4,76%. Slaba pondere a acestei grupe de vârstă înseamnă, fie prezervarea unui efectiv de animale în vederea înmulțirii turmei, fie exista o pendulare sezonieră a turmelor de ovine. Între 6–12 luni se înregistrează doar 19,05%, iar între 1–2 ani se atinge procentul maxim de tăieri, cam 38,1%. Între 2–4 ani se sacrifică 28,57%, iar

<sup>13</sup> Blaise 2009, 138.

<sup>14</sup> Higham 1967, 84–106.

<sup>15</sup> Payne 1973, 281–303.

<sup>16</sup> *Apud* Blaise 2009, 115–116.

între 4–6 ani 9,52%. Deci, caracteristic pentru ovine este exploatarea cărnii, preponderent de la exemplarele subadulte (exploatare de tip B). Exploatarea lăunii și lăptelui se făcea mai ales de la animalele adulte și mai puțin prin sacrificarea mieilor în perioada de lactație (exploatare de tip B)<sup>17</sup>. Caprinele erau crescute prin apropiere, se pare că relieful accidentat și vegetația specifică zonei le era favorizantă. Ele erau numeroase în turmele de rumegătoare mici, de pildă în eșantionul nostru, din cei 84 indivizi identificați pe baza resturilor maxilare, 43 sunt capre și 21 oi. În privința proporției pe sexe, pentru capre se constată un raport de tăiere femele: masculi de 10/7 pe coxale și de 8/4 pe coarne. În privința ovinelor, raportul berbeci/ovine este 2/7 pe coarne și 4/10 pe coxal. Raporturile nu spun foarte mult pentru că ele se referă doar la o parte din indivizii identificați, existând un plus de 31 animale fără atribuire certă la una din cele două specii. Și pentru această grupă de indivizi nedepărtați specific, ponderea claselor de vârstă este cam aceeași (Fig. 9).

Cu cele 1962 fragmente (26,34%), *bovinele* se plasează pe locul trei în eșantionul analizat. Ponderea diverselor segmente corporale (conform clasificării de la suine) este oarecum echilibrată. Astfel, elementele cefalice reprezintă 17,15%, coloana 23,56% iar oasele din părțile bogat carnatate (categoriile C+D) 34,81%. Părțile distale ale membrelor însumează 24,5%. Distribuția acestor categorii de elemente osoase sugerează utilizarea completă a carcăsei în alimentație, tranșarea animalelor realizându-se pe-aproape. Există mai multe crani fragmentare (cel puțin nouă piese), din păcate neîntregibile și nedimensionabile. Spargerea avansată cât și deteriorarea din strat nu au permis detalieri ale caracteristicilor morfologice ale pieselor respective. Spargerea lor pentru extragerea creierului s-a făcut fie la jumătatea liniei intercornuale antero-posterior, păstrându-se în multe cazuri regiunea temporală și orbita de aceeași parte, fie la nivelul parieto-occipital. În alte cazuri se păstrează orbita, un fragment de nazal și maxila de aceeași parte. Există situații în care decupajul calotei s-a realizat la nivelul parieto-occipital, deci nu exista un tipic pentru spargerea craniilor. În cele mai multe cazuri coarnele au fost îndepărtate cu grijă de la bază, posibil pentru obținerea părții cornoase în vederea prelucrării. Detașarea capului de trunchi s-a executat în numeroase cazuri la nivelul axisului ori a condililor occipitali, aceștia prezentând urme evidente de tăiere.

Și în cazul *vitei*, stabilirea grupelor de vârstă s-a făcut exclusiv pe resturile maxilare, bine reprezentate în eșantion. În acest sens, s-au avut în vedere schemele de uzură ale lui Grant<sup>18</sup>, combinate cu erupția dentară cf. Higham (1967) și Grigson (1982)<sup>19</sup>. Pe resturile de maxilar superior s-au identificat minimum 28

<sup>17</sup> Apud Blaise 2009, 114, Fig. 20.

<sup>18</sup> Grant 1982, 98–102.

<sup>19</sup> Hillson 2005, 233.



exemplare, din care 14,28% sunt animale sacrificate între 6–12 luni, 7,14% între 1–2 ani, 53,57% între 2–3 ani și 25% peste 3–3,5 ani. Specimenele sub 6 luni lipsesc. Seria mandibulară a oferit o distribuție detaliată, acoperind cam toate grupele de vârstă. Dintre cele 32 animale identificate, doar 3,12% s-au tăiat în jur de 5–6 luni, exemplare sub această limită neexistând; între 6–12 luni s-a sacrificial 12,5%, 15,63% până la 2 ani, 21,87% între 2–3 ani și 46,87% peste 3–4 ani. Un fapt interesant ce merită a fi amintit, pe seria maxilarelor, între 2–3 ani s-a tăiat 53,57%, iar pe seria mandibulară doar 21,87%; la fel, în categoria 3–4 ani, maxilarele reprezintă doar 25% și mandibulele 46,87% (Fig. 10). Este clar că, în ciuda cantității mari de oase de vită, o mare parte din seria maxilarelor nu se regăsește în seria mandibulelor. Mai degrabă, multe oase rezultate din consum nu se regăsesc în complexele din arealul investigat, ele au ajuns în zone necercetate, multe s-au aruncat în afara cetății, s-au pierdut. Combinând statisticile pe seriile dentare s-au obținut minimum 54 indivizi, distribuiți astfel pe grupe de vârstă: 1,85% între 5–6 luni, 14,81% între 6–12 luni, doar 12,96% între 1–2 ani, 31,48% între 2–3 ani și 38,9% peste 3–4 ani. Dintre animalele ce au depășit acest stadiu, un procent de 12,96% s-a tăiat între 3–6 ani, 22,22% între 6–9 ani și 3,7% peste 9 ani (Fig. 10, stg. sus). Așadar, se practicau puține tăieri de viței pentru a stimula lactația, prin urmare exploatarea vitei pentru lapte reprezenta un prim obiectiv urmărit de comunitate. Este așa numita sacrificare postlactație<sup>20</sup>. Exploatarea cărnii se făcea pe segmentul de vârstă 1–3 ani, așa cum denotă procentul de 44,44% animale sacrificate în acest interval. Păstrarea unui procent însemnat de animale (38,9%) până la o vârstă avansată denotă utilizarea vitei la munci agricole, ca animal de povară, fond reproductiv. Chiar dacă procentul de vite sacrificate pentru carne este mare, nu credem că obținerea ei era scopul principal urmărit de comunitate. Consumul cărnii de vită nu era specific geto-dacilor, vitele fiind exploatate mai degrabă pentru lapte și forța de muncă. În analiza primului eșantion de la Cârlo-mănești se precizează că „animalele adulte reprezintă o treime, fără a fi înregistrate ... exemplare cu dentiția într-un grad mai mare de uzură... Raportul adult: subadult de 1/2 semnifică creșterea vitelor deopotrivă pentru consum și în scopuri utilitare (lapte, forță de muncă)”<sup>21</sup>. În eșantionul nostru raportul adult: subadult este 1/1.6, deci un pic modificat față de primul lot, în sensul creșterii ponderii de animale adulte. Evident, totul ține și de mărimea eșantionul, probabil pe măsură ce lotul faunei din stațiune va crește, vor apare unele modificări în statisticile aferente analizei.

Cu un procent de 4,64% (326 oase) *calul* se plasează pe locul patru în lotul analizat. 44% din resturi provin din părțile cu valoare alimentară mare, adică

<sup>20</sup> Blaise 2009, 133–134.

<sup>21</sup> Udrescu 1977, 366.

părțile car-nate ale membrelor; extremitățile distale ale scheletului apendicular reprezintă 26,67%, resturile cefalice 16,87% iar scheletul axial 12,27%. Oasele prelevate din săpătură sunt deșeuri menajere, multe dintre ele cu urme de tăiere, tranșarea carcăsei executându-se aidoma cu a altor mamifere utilizate în consum. Întrucât resturile cefalice ale cabalinelor includ multă dentiție izolată, dispersată pe diverse adâncimi am utilizat, pe lângă datele oferite de resturile maxilare, și pe cele furnizate de stadiile de epifizare a oaselor lungi<sup>22</sup>. Concret, pe dentiție s-au identificat doar opt indivizi, clasificați astfel: trei indivizi în jur de 2,5–3,5 ani (un  $M_3$  în erupție, un  $P_2$  și  $P_3$  din mandibule diferite, cu rădăcinile schițate doar). Alți doi indivizi au  $M_3/P_2$  cu rădăcinile complete, sunt undeva pe la 7–8 ani<sup>23</sup>; un individ avea în jur de 14–15 ani (incisiv cu fața ocluzală triunghiulară), alți doi indivizi peste 10 ani (un  $M_3$  și un  $P_2$  puternic erodați). Întrucât dinții provin de la adâncimi diferite există puține șanse să aparțină aceleiași serii dentare. În material s-a identificat un singur rest maxilar de la un mascul. Corelând statistica dentară cu cea oferită de epifizările oaselor lungi s-au estimat, în ansamblu, 30 exemplare. Dintre acestea, zece (33,33%) au fost tăiate sub 3–4 ani, opt (26,67%) în jur de 4–5 ani (multe radiusuri distale, tibii proximale, femure cu suturile vizibile) și 12 exemplare (40%) au depășit 4–5 ani. Se remarcă, așadar, ponderea majoritară a animalelor imature corporal, în proporție de 60%. Probabil unele exemplare au decedat datorită unor boli, altele au fost sacrificate datorită afecțiunilor patologice, altele au fost consumate în perioade critice ale așezării. Este greu de crezut că membrii comunității și-au tăiat animalele la o vârstă tânără, cu atât mai mult cu cât exploatarea lor se făcea până pe la 14–15 ani, poate și mai mult.

S-au determinat 47 oase de *câine* (0,67%), dintre care 14 resturi provin din craniu, 24 din scheletul apendicular și șapte din coloană. Ele au fost atribuite unui număr de opt exemplare, unul ceva mai mic, restul de talie medie și mare. Notăm câteva aspecte legate de distribuția unor resturi în complexe. Din cpl. 8A/V4bS, la demontarea martorului s-au recuperat mandibula dreaptă, un atlas, trei vertebre cervicale, o tibie distală și metacarpele II–V din laba anterioară; toate elementele provin dintr-un singur schelet. Din cpl. 45/V4bS s-au prelevat metacarpele IV, V și metatarsul II din labele anterioară și posterioară ale aceluiași individ. În groapa menajeră (cpl. 4/V4bN) s-au aruncat oase din scheletul a cel puțin trei (patru) câini: un exemplar de 4–5 luni (maxila dr. și mandibulele cu  $M_2$  neerupt) și doi adulți de mărime medie și unul de talie sub-medie. Din cpl. 45 provin metacarpele IV, V din laba anterioară și metatarsul III din cea posterioară, piesele au mărime mare, posibil să fi aparținut unui câine

<sup>22</sup> Udrescu *et alii* 1999, tab. 5, 60.

<sup>23</sup> Levine 1982, 246–247.

lup. În general, multe metapodii izolate sunt dispersate în umplutura complexelor, dar în cazurile amintite oasele fac parte din niște conexiuni.

*Cerbul* ocupă primul loc printre mamiferele vâdate, cu cele 263 oase reprezentând 3,74% Conform distribuției elementelor scheletice, centurile și părțile carnatate ale membrilor (C+D) reprezintă 40,3%, craniul doar 18,63%, coloana 8% și părțile distale ale membrilor 33%. Cert este că animalele au fost aduse integral în așezare după vânare, extremitățile distale ale membrilor regăsindu-se în unele gropi menajere, cele mai multe în cpl. 4, 43 și 51. Pe dentiție s-au prezumat circa 11 indivizi, dintre care șase indivizi aveau până pe la 2,5 ani și cinci peste această vârstă. Distribuția animalelor tinere și subadulte este următoarea: un animal avea 4–5 luni (capturat vara), unul 14–16 luni (prins vara), unul 18–19 luni (capturat pe la finele toamnei), doi indivizi 16–24 luni și un altul 27–30 luni (prins pe la finele verii). Ceilalți cinci indivizi au dentiția definitivă completă, fiind trecuți de 27–30 luni. Dintre ei, doi au 4–6 ani, unul 4–5 ani, unul 8–10 ani și un altul fiind sacrificat în acest interval larg de timp. Să mai notăm două frontale cu coarnele prezente, aparținând la doi indivizi prinși în sezonul rece. Prima piesă provine din cpl. 46, cu dimensiunile pivotului (înălțime/diametru) de 32/ 48 mm și cel de-al doilea fragment provenit din cpl. 4 cu dimensiunile de 36/ 48 mm corespunzător unor exemplare de 9–11 ani<sup>24</sup>. Aceste două piese nu-și au corespondentul printre seriile maxilare. În general, datele furnizate de suturile scheletului apendicular se corelează cu cele cefalice.

Cu un număr de 140 resturi (1,99%), *mistrețul* se plasează pe locul secund printre mamiferele vâdate. Au fost identificate oase din toate părțile corpului, craniul reprezentând 12,86%, coloana 19,28% iar extremitățile distale ale membrilor 22,86%. Ponderea majoritară, de 48,57% o au părțile bogat carnatate ale membrilor (șuncile). Din cele 10 exemplare identificate, cinci au în jur de 12–24/26 luni. Estimarea s-a făcut pe un rest maxilar cu  $M^2$  uzură-d,  $M^1$ -e, un altul cu  $M^3$  în erupție și  $M^2$ -b, o falangă I neepifizată proximal, un calcaneu spre epifizare și un humerus recent epifizat distal<sup>25</sup>. Evident aceste piese provin din complexe și adâncimi diferite. Între 2–4 ani există trei exemplare, apreciere dată de un  $M^3$  în uzură-c,  $M^2$ -d, un  $M^3$  în uzură-b și un canin superior cu un coeficient de formă, cu valoarea 1,27. În plus, există un rest maxilar cu un fragment de canin (mascul) ce pare tocit, el ar sugera un exemplar matur. Și un altul cu  $M^3$  în uzură-k, ce corespunde vârstei de 7–10 ani.

*Iepurele* este un taxon bine reprezentat în eșantion, este vorba de 74 resturi însemnând 1,05%. Valoarea alimentară și utilitară a mamiferului fiind redusă, vânarea sa se făcea ocazional. Totuși, numărul important de resturi sugerează

<sup>24</sup> Degmečić *et alii* 2013, 669, Fig 1–2.

<sup>25</sup> Bridault *et alii* 2000, 16, Fig. 4.

un biotop propice lui (specia este un indicator al unor spații deschise cu mici pâlcuri de pădure), cât și o densitate sporită în împrejurimi. Materialul analizat provine cel puțin de la 7(8) exemplare, dintre care unul subadult. În mare parte oasele analizate provin din consum, dar există două cazuri cu schelete întregi, ce credem că provin de la animale moarte în vizuină. De la *căprior* s-au identificat 33 resturi însemnând 0,47%; mai mult de jumătate dintre ele provin din scheletul centurilor și membrelor, deci părțile cu valoare alimentară mare. Extremitățile distale ale membrelor sunt puține, există și câteva spărturi de craniu, un frontal cu cornul prezent (este vorba de un exemplar vânat în sezonul de vară). Există și câteva coarne picate, cu urme de folosire (au fost culese pentru unelte). Pe cele câteva resturi maxilare s-au identificat următorii indivizi. Un animal de 3–4 luni (vânat vara), unul de 8–10 luni (prins iarna) și un altul de 3–6 ani. Conform unor indicii de schelet postcefalic, ar mai fi un exemplar de 5–7 luni (sutura Ph. I vizibilă proximal), un altul în jur de 15 luni (tibia proximală abia sudată) și doi (trei) peste 12–15 luni. Per ansamblu, s-au estimat șapte exemplare, dintre care trei au fost sacrificate sub 1 an, unul pe la 15 luni și trei peste această limită.

Din cele 15 oase de *bour* (0,21%), opt provin din groapa menajeră, cpl. 4, fiind vorba de oase aparținând aceluiași individ. Din animalul respectiv s-au identificat oase din membrul posterior stg. (femurul, tibia, metatarsul, centrotarsul, calcaneul, talusul) și drept (metatarsul proximal). Din membrul anterior stg. sunt prezente humerusul și metacarpul. Fie s-au adus numai „picioarele” din animalul respectiv, fie carcasa completă, dar restul elementelor osoase nu s-au aruncat în groapa respectivă, ci în altă parte, s-au pierdut, pot fi găsite ulterior. În cpl. 30 și cpl. 51 s-au identificat câte o falangă, fiecare de la câte un individ, având în vedere adâncimile diferite de unde provin. Cele 9 resturi de *vulpe* (0,13%) provin din scheletele a cel puțin patru (cinci) animale. Semnalăm o densitate relativ sporită a speciei în zonă. În groapa lui cpl. 4 s-au găsit o maxilă, o ulnă completă și spărturi din humerusul și tibia unei vulpi adulte, iar în cpl. 19A, un fragment de craniu și o tibie reprezentând un alt exemplar. Oase dispartate de la alte două (trei) exemplare s-au identificat în cpl. 51, 41, 48. Este cert că oasele respective provin de la animale vânatte în epoca dacică pentru blană, dacă nu cumva pentru a limita efectul de prădător asupra păsărilor de curte.

*Castorului* îi aparțin 6 oase (0,09%) de la trei subadulți și un adult. Se pare că în zonă avea o densitate importantă, vânărea sa se făcea ocazional. O spărtură de craniu (regiunea occipitală), un fragment de mandibulă cu lg. jugală 43 mm, un omoplat și o ulnă provin de la patru *bursuci* adulți. Vânărea speciei, comună în peisajul așezării, se făcea ocazional. De la *pisica sălbatică* provin două mandibule cu dimensiuni nu foarte mari, comparativ cu material preistoric. Totuși,

față de datele metrice ale speciei domestice, acestea sunt ceva mai crescute, motiv pentru care am atribuit cele două piese unui exemplar sălbatic. *Iderul* este reprezentat printr-un fragment de mandibulă cu  $M_1$  în erupție, un animal tânăr; osul a fost descoperit în cpl. 51/V4bN. Din cpl. 51/V4bN provine un calcaneu cu lungimea maximă 59,5 mm, atribuit *lupului*. Un radius cu lg. maximă de 51,5 mm, recoltat din cpl. 21/V4bS a fost atribuit *veveriței*.

Păsările sunt notate cu 84 resturi dintre care 51 aparțin *găinii domestice*. S-au păstrat doar elemente din scheletul extremităților și câteva coaste; în primul eșantion de la Cârlomanești nu au fost identificate resturi de găină. Eșantionul nostru include fragmente de la minimum 12 exemplare, dintre care patru juvenili/subadulți și opt adulți. Dintre adulți, trei sunt cocoși, patru găini și unul neprecizat (estimare pe baza tarsometatarsului). Potrivit lui West and Zhou<sup>26</sup> expansiunea masivă a găinii domesticite în Europa a avut loc în epoca fierului, deși cele mai vechi dovezi provin din neoliticul și bronzul timpuriu al Greciei și Ucrainei. Una din posibilele căi de expansiune a găinii domestice (și a păsărilor de curte în general) în Europa este filiera sudică, incluzând India, Persia, Asia Mica și Tracia<sup>27</sup>. Se știe că în Grecia era cunoscută drept „pasăre persană”, fiind introdusă de perși în secolul al VI-lea î.Chr. În sec. al V-lea î.Chr. găina este comună lumii rurale grecești, fiind legată de cultul lui Asclepios. Creșterea ei pentru carne și ouă s-a făcut secundar, în principal fiind utilizată pentru luptele de cocoși și în ritualurile magice. În afară de filiera balcanică, o altă posibilă cale de expansiune ar fi din ținuturile nord-pontice, prin Ucraina, unde există numeroase descoperiri din sec. XI-VIII î.Chr.<sup>28</sup> și Dobrogea<sup>29</sup>. Probabil că în ținuturile noastre va fi pătruns pe una din cele două căi (ori ambele). Menționăm că resturi ale unei găini de talie mică (*Gallus gallus*) s-au găsit în siturile preistorice de la Bordușani-Popină și Hârșova<sup>30</sup>, de asemenea, în așezări eneolitice și ale bronzului timpuriu din Bulgaria<sup>31</sup> (destul de controversate după unii autori), dar cele mai timpurii dovezi certe de găină domestică în Bulgaria sunt cele din sanctuarul de la Kabyle (Yambol) din sec. VII î. Chr.<sup>32</sup>. În prezent, cea mai timpurie și certă dovadă pentru Europa Centrală provine din hallstattul B3 de la Ostrov-Zápy, din Cehia<sup>33</sup>. De asemenea, din așezarea

<sup>26</sup> Apud Kysely 2010, 10–12.

<sup>27</sup> Boev 2004, 126.

<sup>28</sup> Apud Kysely 2010, 20.

<sup>29</sup> Boev 2004, 126.

<sup>30</sup> Gál, Kessler 2001, 261

<sup>31</sup> Boev 2009, 49

<sup>32</sup> Boev 2004, 126.

<sup>33</sup> Kysely 2010, 29.

hallstatiană (C-D) de la Doroslovo (Serbia)<sup>34</sup> provin două resturi. Deocamdată, pe teritoriul României, taxonul a fost identificat doar la Vlaha-Pad<sup>35</sup>. În schimb, în locuirile siturilor celtice din Banat și Transilvania ea este o prezență comună, mai ales în depunerile de ofrandă din necropole<sup>36</sup>.

Clasa *Aves* conține alte 33 oase de pasăre, dintre care 26 neatribuite specific<sup>37</sup>. Potrivit unor caracteristici morfo-dimensionale<sup>38</sup>, patru fragmente recoltate din cpl. 19A ar proveni de la o pasăre de pradă, de mărimea unui vultur. Din același complex, dar de la altă adâncime provine o spărtură din epifiza proximală a unui carpometacarp, atribuit berzei. Din cpl. 45/V4bS provine un humerus distal de dropie. Menționăm că în materialul din strat (ce nu a fost introdus în lucrarea de față) s-au găsit mai multe oase de dropie. Deci, specia era frecvență în împrejurimile așezării, sugerând un ambient silvostepic, cald și uscat. De la pești s-au identificat 86 fragmente (vertebre, dinți faringieni, radii), toate provin de la teleosteeni, știucă, somn, crap.

### *Raporturile interspecifice*

Eșantionul faunistic prezentat în materialul de față reflectă câteva fațete interesante ale economiei animaliere de-a lungul locuirii dăvei de la Cărlomănești. Dăva a reprezentat un centru de consum în care nevoia de carne și produse secundare a fost acoperită parțial de animalele crescute în împrejurimi și, parțial, de locuitorii așezării. Așa s-ar putea explica și ponderea mare a speciilor domestice pe toată durata de funcționare, fără o prea mare contribuție a vânătorului în plan alimentar. Probabil, efectivele de animale crescute în zonă erau destinate pentru a satisface nevoile apropiate, cum ar fi laptele, carnea și tracțiunea. Suplimentarea cantității de carne se făcea și cu animale din împrejurimi. Datele statistice evidențiază ponderea covârșitoare a mamiferelor domestice în proporție de 92,14% față de numai 7,86%, specii vânat. Economia animală era orientată pe exploatarea suinelor domestice pentru carne și grăsime, a vitelor, oilor și caprelor pentru lapte, piei, lână, forța de muncă, și a calului pentru călărie, tracțiune, ocazional ca sursă de hrană. Specie prolifică și relativ ușor de gospodărit, porcul reprezenta o sursă de carne la îndemână pe tot parcursul anului. Resturile sale reprezintă cam o treime din eșantionul determinat, fiind notat cu 32,6%. Bovinele și rumegătoarele mici au contribuții apropiate, de 26,34% și 27,87%. Subliniem ponderea însemnată a caprinelor în turmele de rumegătoare mici, ambientul facilitând creșterea lor. Ecvideele înregistrează

<sup>34</sup> Bökönyi 1981, 107.

<sup>35</sup> Kelemen 2012, 19.

<sup>36</sup> El Susi 2019, 95–104.

<sup>37</sup> Este vorba de coaste sau oase de la tineret și subadult.

<sup>38</sup> Cohen, Serjeantson 1996, 42.



4,63%. Am menționat prezența măgarului și catârului printre speciile domestice, probabil că erau elemente comune în fauna locală, mult mai numeroase decât o arată oasele găsite. Găina era o prezență comună în epocă, frecvența sa nedepășind 1%.

Se pare că vânătoarea se practica ocazional, pentru obținerea blănurilor, reducerea acțiunii unor prădători, în scop de agrement; aspectul alimentar conta mai puțin. Cerbul era principalul mamifer sălbatic vânat (3,74%), în mai mică măsură mistrețul (1,99%) și iepurele (1,05%). Restul speciilor au frecvențe mici, sub 0,5%. De menționat prezența castorului pe cursurile de apă din zonă, habitatul său incluzând păduri riverane de esență moale. Printre oasele de păsări sălbatice menționăm cele de dropie. Identificarea unor oase întregi de Falconiforme (păsări de pradă), în gropile menajere ale sitului ar sugera dacă nu cumva se practica o vânătoare cu șoimi. Cele mai multe specii sălbatice sunt prezente și în fauna locală actuală, cu excepția bourului, castorului și dropiei.

Prin comparație cu locuirea monteoreană, suprapusă de cea dacică, rata vânătorii se reduce sensibil de la 10,31% în nivelele de epocă bronzului<sup>39</sup> până la 7,86% epoca dacică. Procentajele reflectă într-o oarecare măsură reducerea densității (implicit restrângerea arealului) unor specii adaptate unui mediu bogat în păduri, în paralel cu creșterea frecvenței celor de silvostepă. Concret, în epoca bronzului, animalele caracteristice unui biotop împădurit (cerb, mistreț, urs) înregistrează 9%, față de cele adaptate unui mediu stepic (bour, căprior, iepure), notate cu 1,24%. În epoca dacică prima grupare de taxoni înregistrează doar 5,73% față de 1,73%, ponderea celei de-a doua grupări. Sunt totuși cifre care sugerează alterări importante în biotop, în principal reduceri ale suprafeței împădurite și extinderea zonelor deschise.

Comparații cu primul lot de la Cârломănești<sup>40</sup> evidențiază modificări semnificative doar în raportul ovicaprine/suine domestice. Astfel, în primul lot, rumegătoarele mici prevalează cu 41,4% față de 27,83% în cel de-al doilea. Resturile suinelor înregistrează doar 24,7% în primul lot față de 32,6%, în cel de-al doilea. Doar ponderea bovinelor este asemănătoare în ambele loturi, de circa 26%. Ponderea vânătorii este doar 4,5% în primul eșantion față de 7,86% în al doilea. Cu siguranță, materialul nostru, mult mai consistent, a permis identificarea unui număr sporit de oase de vânat. Diferențele cifrice enunțate între cele două eșantioane pot reflecta secvențe cronologice sau zone diferite din sit, fiecare oferind o anume „încărcătură osteologică”.

Până în prezent, s-a scris mult despre exploatarea animalelor în locuirile La Tène din Muntenia (și nu numai), existând o serie de sinteze pertinente pe

<sup>39</sup> Date personale nepublicate încă.

<sup>40</sup> Udrescu 1977, 365–374.

această temă<sup>41</sup>. Pe baza datelor recente de la Cârloânești încercăm să definim tipul de economie animalieră dezvoltat de comunitățile locale și să-l încadrăm în contextul mai larg al siturilor din Muntenia. Cu câteva excepții, așezările utilizate spre comparație au evoluat la latitudini joase, la câmpie, la șes, pe lângă cursuri de apă (Dunăre, în cazul Bordoșani). Excepție face Cârloânești-ul aflat la limita dintre câmpie și dealurile Buzăului, cât și așezarea de la Cetățeni localizată la altitudine, în zona subcarpatică. Per ansamblu, s-ar putea spune că s-au exploatat resurse naturale provenite din ecosisteme asemănătoare, fapt parțial confirmat de analizele faunistice elaborate. Exploatarea animalelor evidențiază totuși trăsături distincte, proprii fiecărui sit în parte, astfel încât este aproape imposibil de a găsi criterii comune pentru a le grupa. Un factor de eroare, deloc de neglijat, îl reprezintă cele câteva eșantioane mici, cu care au fost exemplificate așezările de la Cetățeni, Grădiștea și Căscioarele, în rest vorbim de eșantioane consistente (Tab. 2). Pentru materialul de la Zimnicea<sup>42</sup> nu s-au publicat procentajele speciilor și nici distribuția celor peste 1500 oase analizate, din acest considerent l-am exclus din analiza finală. Legat de exploatarea altor grupe de animale, ca păsările, peștii și moluștele, procentajele par să reflecte în mică măsură activitățile legate de procurarea lor. Creșterea păsărilor de curte s-a practicat în lumea geto-dacică, dar nu pe scară largă; probabil procentajul lor a fost mult mai mare decât cel oferit de datele paleofaunistice<sup>43</sup>. Doar câteva loturi includ resturi de la păsările de curte, doar 51 oase la Cârloânești, un os la Radovanu<sup>44</sup> și unul la Zimnicea<sup>45</sup>. Aproape toate siturile sunt localizate pe lângă cursurile de apă, chiar Dunăre, dar ponderea oaselor de pește, moluște este nesemnificativă. Numai la Bordoșani (adunate sistematic și analizate), oasele de pește reprezintă 36,35%<sup>46</sup> sau 13,43%, la Vlădiceasca<sup>47</sup>, în rest valorile nu depășesc 1%. În ceea ce privește vânătoarea, se pare că practicarea ei în scop alimentar se făcea pe scară redusă la geto-dacii din așezările joase, chiar dacă unele elemente ale faunei sălbatice vor fi avut arealele de distribuție mult coborâte pe altitudine. Rata vânatului oscilează între 4–16%. Ceva mai mult se înregistrează la Grădiștea (21,5%) și Cetățeni (25,8%), ultimul sit fiind localizat în subcarpații Getici, la altitudine, într-o regiune mult mai bogată în vânat.

Cu excepția dăvei de la Cârloânești, vitele prevalează în restul siturilor;

<sup>41</sup> Haimovici 1987, 144–153; Udrescu 1984, 81–91; Udrescu 1989, 197–202.

<sup>42</sup> Haimovici 1972, 191–205.

<sup>43</sup> Oasele s-au consumat de animale, multe n-au ajuns în depozite, s-au deteriorat în timp, nu s-au adunat etc.

<sup>44</sup> El Susi 2009, 138.

<sup>45</sup> Haimovici 1972, 192.

<sup>46</sup> Bălășescu 1997, 54.

<sup>47</sup> Udrescu 1988–1989, 85.

ele înregistrează 42,9% la Vlădiceasca, 38–35,5% la Radovanu, 39,8% la Căscioarele, 38,7% la Cetățeni, 33,8% la Bordușani și 32,4% la Piscu Crăsani. Prevalența porcului apare doar la Cârломănești (lotul doi), în restul așezărilor înregistrează diferite frecvențe: 13,6% la Vlădiceasca, 17,3% la Grădiștea, 20,9% la Căscioarele, 26,2% la Piscu Crăsani, 27–28% la Radovanu, 31,2% la Bordușani. Deci, proporții variabile influențate în mare măsură de consistența lotul, modul de prelevare, zona de prelevare etc. Predominanța ovicaprinelor în proporție de 41,4% este notată doar în primul eșantion de la Cârломănești; frecvențe sporite se înregistrează și la Căscioarele (30%), Piscu Crăsani (27,7%), Cârломănești – lot 2 (27,8%); în schimb, în restul siturilor au ponderi mai mici, de 21–22% la Vlădiceasca, Grădiștea, sau foarte mici, de 11% la Cetățeni și Bordușani (Fig. 11).

Așadar, în ceea ce privește raportul bovine/porcine/ovicaprino, se prefigurează mai multe variante de exploatare. Așezări cu un procent ridicat de bovine și suine și o cotă redusă de ovicaprine. Încadrăm aici siturile de la Radovanu (lot 1982) și Bordușani (plasat pe malul Dunării). O altă variantă ar include siturile de la Grădiștea și Vlădiceasca, cu o pondere mai mică a porcului în alimentație, baza economică fiind asigurată de vite și ovicaprine. În schimb, la Piscu Crăsani, Căscioarele, Radovanu se înregistrează procente mari ale vitei, suinelor și ovicaprinelor. Cam acestea sunt modelele ipotetice pe care le-am identificat. Cârломănești pare dificil de asociat uneia din schemele de mai sus, fie că vorbim de prevalența ovicaprinelor în primul eșantion, fie de cea a suinelor în cel de-al doilea. Având în vedere cantitatea mare de oase prelevată până în prezent (circa 20 mii)<sup>48</sup>, putem considera că datele avansate au o bază solidă de certitudine. Diferențele dintre situri, repetăm, se justifică printr-un cumul de factori, ca de pildă: un anumit stadiu de cercetare a sitului și paleofaunei (niciun eșantion nu ilustrează exhaustiv o așezare), natura sitului, suprafața săpată, anumiți factori locali-specfici, care au favorizat un anumit tip de exploatare a resurselor locale, care să răspundă cel mai bine cerințelor comunităților respective și, nu în ultimul rând, cantitatea de oase analizate.

## BIBLIOGRAFIE

Babeș *et alii* 2005,  
M. Babeș, I. Motzoi-Chicideanu, D. Măgureanu, S. Matei, *Cârломănești, com. Vernești, jud. Buzău*, în CCA, *Campania 2004*, București, 2005, 107–109.

Babeș *et alii* 2010,

<sup>48</sup> Pe lângă cele 12483 fragmente prezentate în articol, în studiu se mai află încă vreo 7100 oase.

M. Babeș, D. Măgureanu, S. Matei, D. Costache, M. M. Ștefan, D. Ștefan, *Cârlo-mănești, com. Vernești, jud. Buzău*, în CCA, Campania 2009, București, 2010, 51–52.

Baker, Brothwell 1980,

J. Baker, D. Brothwell, *Animal Diseases in Archaeology*, Academic Press, London, 1980.

Bălășescu 1997,

A. Bălășescu, *Archaeozoology, Archaeological Researches at Bordușani-Popină (Ialomița County). Preliminary Report 1993–1994*, în CercArh, X, 1997, 48–63.

Blaise 2009,

E. Blaise, *Economie animale et gestion des troupeaux au néolithique final en Provence: approche archéozoologie et contribution des analyses isotopiques de l'émail dentaire*, Thèse de Préhistoire, 2009, <http://www.tel.archives-ouvertes.fr/tel-00402302>.

Bökönyi 1981

S. Bökönyi, *Eisenzeitliche Tierhaltung und Jagd im jugoslawischen Donaugebiet*, în Materijali (Référétes des Symposium Novi Sad, 10–13 sept. 1979), 19, 1981, 105–121.

Boev 2004,

Z. Boev, *Средно- и къснохолоценовски птици от находища в източната част на Горнотракийската низина (Южна България)*, în HNS, 16, 2004, 123–132.

Cohen, Serjeantson 1996,

A. Cohen, D. Serjeantson, *A manual for the identification of bird bones from archaeological sites (second edition)*, London, Archetype Publications, 1996.

Degmečić et alii 2013

D. Degmečić, T. Florijančić, S. Ozimec, I. Bošković, I. Budor, *Age determination of red deer (Cervus elaphus L.) stags in the Baranja region (Eastern Croatia) using the parameters of pedicles*, 48. Hrvatski i 8. Međunarodni Simpozij Agronoma, Dubrovnik, Hrvatska, 17–22 veljač 2013, Zbornik Radova, 2013, 667–671.

El Susi 2009,

G. El Susi, *Cercetări faunistice recente în fortificația getică de la Radovanu – Gorgana a doua (județul Călărași)*. Campania 2008, în Drobeta, 19, 2009, 138–152.

El Susi 2019,

G. El Susi, *Animal offerings in celtic necropolises in Transylvania*, în EphNap, 29, 2019, 95–104.

Gál, Kessler 2002,

E. Gál, E. Kessler, *Bird remains from the Eneolithic and Iron Age site, Bordușani-Popină and Eneolithic site Hârșova (Southeast Romania)*, în ActaZC, 45, 2002, 253–262.

Grant 1982,

A. Grant, *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*, în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne, eds., *Ageing and Sexing Animals from Archaeological sites*, Oxford, BAR, 109, 1982, 91–108.

Haimovici, Hrisanidi 1969,

S. Haimovici, St. Hrisanidi, *Studiul unor afecțiuni osteo-dentare ale resturilor subfosile de mamifere descoperite prin săpături pe teritoriul României, în stațiuni aparținând unor culturi și civilizații din epoca metalelor*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași*, f. 1, XV, 1969, 215–236.

Haimovici 1972,

S. Haimovici, *Date privind resturile de animale descoperite în așezarea getică de la Zimnicea*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza Iași”*, f. 1, XIV, 1968, 191–205.

Haimovici 1987,

S. Haimovici, *Creșterea animalelor la geto-dacii (sec IV î.e.n.-sec. I e.n.) din Moldova și Muntenia*, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 144–153.

Higham 1968,

C. W. Higham, *Stock rearing as a cultural factor in prehistoric Europe*, în *PPS*, 33, 1968, 84–106.

Hillson 2005,

S. Hillson, *Teeth*, ed. II, seria *Cambridge Manuals in Archaeology*, 14, 2005.

Kelemen 2012

I. Kelemen, *The Archaeozoological Analysis of the Animal Bones Discovered in the Early Iron Age Pit at Vlaha-Pad*, în S. Berecki, ed., *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș*, 7–9 oct. 2011, 133–139.

Kyselý 2010,

R. Kyselý, *Review of the oldest evidence of domestic fowl Gallus gallus f. domestica from the Czech Republic in its European context*, în *ActaZC*, 53A, 1–2, 2010, 9–34.

Levine 1982,

M. Levine, *The use of crown height measurements and eruption-wear sequences to age horse teeth*, în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne, eds., *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, Oxford, BAR 109, 1982, 233–250.

Payne 1973,

S. Payne, *Kill-off patterns in sheep and goats: the mandibles from Aşvan Kale*, în *Anatolian Studies*, 23, 1973, 281–303.

Prummel 1989,

W. Prummel 1989, *Appendix to Atlas for identification of foetal skeletal elements of cattle, horse, sheep and pig*, in *Archaeozoologia*, III/1–2, 1989, 71–78.

Udrescu 1977,

M. St. Udrescu, *Fauna descoperită în așezarea geto-dacă de la Cîrlomănești*, în *SCIV(A)*, 28, 3, 1977, 365–374.

Udrescu 1984,

M. St. Udrescu, *Problemes d'archéozoologie concernant les périodes géto-daces et daco-romaines en Roumanie*, în Oxford, BAR 227, 1984, 81–91.

Udrescu 1988–1989,

M. St. Udrescu, *Materialul osteologic din așezarea geto-dacă de la Vlădiceasca (Valea Argovei); Date zooarheologice*, în *CCDJ*, IV, 1988–89, 83–88.

Udrescu 1989,

M. St. Udrescu, *Vînătoarea la geto-dacii din sud-estul României; date zooarheologice*, în *Thraco-Dacica*, 10, 1989, 197–202.

Udrescu *et alii* 1999,

M. St. Udrescu, L. Bejenaru, C. Tarcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

Ullrey *et alii* 1965,

D. E. Ullrey, J. I. Sprague, D. E. Becker, E. R. Miller, *Growth of the swine fetus*, în *JAnS*, 24, 1965, 711–717.

## ANIMAL RESOURCES EXPLOITED IN THE GETO-DACIAN DAVA FROM CÂRLOMĂNEȘTI, VERNEȘTI COMMUNE, BUZĂU COUNTY

### *Abstract*

The site is located about 13 km north-west from Buzău city, in the perimeter of Cârломănești village, on an oval-shaped plateau of about 7500 square meters, at an altitude of 200 m. The vegetation of the zone is an admixture of hill forest and steppe elements. Obviously, the favorable position was suitable for agriculture, animal breeding, and hunting as illustrated by faunal analysis. Since prehistory the area has enjoyed a proper natural protection, so an important Monteoru settlement and an impressive Geto-Dacian dava, dated in the 2<sup>nd</sup>–1<sup>st</sup> centuries BC had developed over there. An impressive and diversified archaeological material has been recovered over time including a large amount of animal bones. The first faunal sample was collected during 1973–1975's campaigns counting for 2,818 bones. The second sample we are talking about was gathered during 2005–2012' campaigns and consists of 12,483 bones. The mammals account for 98.64%, birds 0.74% and fish 0.69%. Fish remains originate in freshwater species, as carp, pike, catfish etc. Of



12,313 mammal bones, 5,274 fragments (42.25%) are not exactly assigned to species. Of 7,039 identified bones, 6,486 (98.64%) belong to domestic mammals and 553 bones (7.86%) to the wilds. The pig bones prevail among domesticates, its share is 32.6%. The small ruminants rank the second with 27.87% followed by cattle with 26.34% and equids with 4.66%. To note the presence of donkey and mule remains among domestic species. By compare with the former sample from Cârlo-mănești, some changes in the share of the main domestic mammals occur. The cattle share keep unchanged, they are quoted by 26% in both samples. Variations occur only in the ovicaprids/pig report. The small ruminants prevail by 41.4% in the former sample against 27.8% in the second. Pig is quoted only by 24.7% against 32.6. The hunting percentage is around 7%.

The pig age-class distribution suggests a low percentage of individuals slaughtered below 6 months (11.92%), 15.6% between 6–12 months, 57.8% between 1–2 years, 10% between 2–5 years (especially between 2–2.5 years), and 0.9% over 5 years. The stock breeding (animals slaughtered over 2–3 years) is 11%. The report male/female is 17/5 on maxillary remainders and 19/6 on mandibles. However, this rate suggests the use of females for farrowing and the males, predominantly for meat. In case of cattle, of 47 individuals suggested by dentition, 14.9% were slaughtered below one year, 17.02% below two years, 29.79% below three years, and 38.29% over this limit. Of the specimens exceeding 3–4 years, about 23.4% were killed between 3(4)–6 years, 10.6% between 6–9 years, and 6.38% much later. Consequently, few slaughters of calves are registered, preserving an important stock to stimulate dairy production. A large proportion (40%) of specimens was kept to an advanced stage for by-products. Even if the rate of immature bovines is about 47%, the beef consumption was not specific to Dacians' diet, rather the milk-based products.

The further age-class distribution was suggested in case of goat. No slaughters have done before 2 months, about 13.7% between 2–6 months, and 10.34% between 6–12 months. One third of the specimens were cut off between 1–2 years and 20% between 2–4 years meaning slaughter for flesh and reducing the number of low output goats. 24% is the rate of animals killed between 4–6 years, suggesting milk, and wool exploitation. Senile specimens were not found. The age profiles of the sheep are something different than goat. There are no animals slaughtered below 2 months and only 4.76% between 2–6 months. The share increases at 23.8% between 6–12 months, meaning slaughters for a mutton of good quality. Only 19% were slaughtered between 1–2 years and 23% between 2–4 years; that means the using of the mutton of males, as well the reformation the flock, by cutting the barren ewes or with diminished output. A small percent was kept between 4–6 years, about 19% and 9.5% over 6 years, meaning milk and wool exploitation. The specific vegetation and rugged area were propitious mostly to goat breeding. His number overlaps the sheep so, of 71 ovicaprids, 29 are goats (40.8%) and 21 sheep (29.6%). Of the 12 equids identified, at least one-third or more were sub-adulte specimens. Excepting three of them, four individuals exceeded 10 years; the others were slaughtered at an adult stage. For sure horse was occasionally eaten; at least this is suggested by the bony sample.

Tabel 1. Distribuția resturilor animaliere în contexte din sec. IV-III î.Chr. /  
Distribution of animal remains in contexts of the IV<sup>th</sup>-III<sup>rd</sup> centuries BC.

Complexe	Cpl. 49	Cpl.55	Total NISP	%	Total NMI	%
Sus domesticus	3	68	71	28,51	11	29,73
Bos taurus	5	60	65	26,11	4	10,81
Ovis/capra	8	56	64	25,7	9	24,32
Equus caballus	3	19	22	8,84	4	10,81
Canis familiaris		2	2	0,8	1	2,7
Sp. domestice	19	205	224	89,96	29	78,37
Cervus elaphus		13	13	5,22	3	8,11
Sus scrofa		9	9	3,61	2	5,41
Capreolus c.		2	2	0,8	2	5,41
Lepus sp.		1	1	0,4	1	2,7
Sp. sălbatice		25	25	10,04	8	21,63
Sp. determinate	19	230	249	100	37	100
Așchii+coaste	13	60	73			
Total eșantion	32	290	322			

Tabel 2. Frecvențele speciilor (ca NISP) în așezări La Tène din Muntenia. /  
Frequencies of species (by assemblage/ NISP) in La Tène settlements in Wallachia.

Sit	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Porc	32,66	24,7	13,6	28,5	27,3	17,3	31,28	20,9	26,24	14,52
Vită	27,96	26,3	42,9	35,5	38,3	33,2	33,8	39,8	32,45	38,71
Oaie/c	26,24	41,4	21,5	13,9	22,6	22,3	11,65	29,9	27,77	11,29
Cabaline	4,67	2,6	3,6	5,4	5,3	5	2,07	4,7	6,48	9,67
Câine	0,64	0,5	4,7	1,4	1,2	0,7	5,5	3,3	2,26	-
Sp. domestice	92,17	95,5	86,3	84,7	94,7	78,5	84,3	98,6	95,2	74,19
Vânat	7,83	4,5	13,7	15,3	5,3	21,5	15,7	1,4	4,8	25,81
Total lot	12466	2818	2264	3916	379	575	3829	403	4955	62

1- Cârломănești 2013; 2- Cârломănești 1977; 3- Vlădiceasca; 4- Radovanu 1982; 5- Radovanu 2009; 6- Grădiște; 7- Bordușani – Popină; 8- Căscioarele; 9- Piscu Crăsani; 10- Cetățeni.

Tabel 3: Distribuția speciilor în complexele din sec. II-I î.Chr. / Distribution of species in the complexes of the 2<sup>nd</sup>-1<sup>st</sup> c. B.C.

Complex	Cpl. 1/2008-09	Cpl. 1A/2005-08	Cpl. 2/2010-12	Cpl. 2/2005	Cpl. 3/2005	Cpl. 4/2008-10	Cpl. 4/2006	Cpl. 5/2012	Cpl. 7/2007	Cpl. 7/2011	Cpl. 8A/2005	Cpl. 8B/2005	Cpl. 8/2011	Cpl. 9/2005-06
Areal	V4bN	V4bN	V1bN	V3bN	V4bN	V4bN	V4bS	V1bN	V4bS	V1aN	V3bN-V4bS	V3bN-V4bS	V1aN	V3bN-V4bS
Sus domesticus	240	5	41	9	5	342	3	4		3	32	18		2
Bos taurus	112	6	24	9	9	271	7	7			27	27	2	4
Ovis/Capra	174	4	17	10	2	291	7	2	2	2	20	15		2
Equus caballus	21		11	1	1	96	1	2	2		7	2		1
Equus asinus											1			
Canis familiaris						13	1				1			
Sp. domestice	547	15	93	29	17	1013	19	15	4	5	88	62	2	9
Cervus elaphus	4	2	20	2		24	1			2	2	7		1
Sus scrofa	14		2	1		31					1	2		1
Capreolus c.				2		4								
Lepus europaeus	3					17								
Bos primigenius	1					9								
Vulpes vulpes						3								
Castor fiber						2								
Meles meles						1								
Martes martes														
Felis silvestris														
Canis lupus														
Sciurus vulgaris														
Carnivora						1								

Sp. sălbatice	22	2	22	5		92	1			2	3	9		2
Sp. determinate	569	17	115	34	17	1105	20	15	4	7	91	71	2	11
Coaste	406		51	28	15	464	4	4	2		42	19		8
Așchii sp. mari	94	11	37	5	11	117	1	2	2	2	7	11	3	
Așchii sp. mici	262		28		1	115		10	2		7	2	6	
Total mamifere	1331	28	231	67	44	1801	25	31	10	9	147	103	11	19
Gallus domesticus	8		4			4					1			
Aves	1		2			5								
Pisces	1					9	1				1			
TOTAL	1341	28	237	67	44	1819	26	31	10	9	149	103	11	19

Tabel 3 – continuare

Complex	Cpl. 12/2005	Cpl. 12/2006,07	Cpl. 12/2011	Cpl. 13/2011	Cpl. 14/2011	Cpl. 16/2011	Cpl. 17/2011	Cpl. 18/2005-06	Cpl. 18/2011	Cpl. 18A/2008	Cpl. 19/2009	Cpl. 19/2007	Cpl. 19/2006	Cpl. 19A/2006
Areal	V4bN	V4bs	V1aN	V1aN	V1aN	V1aN	V1aN	V4bs	V1aN	V4bN	V4bN	V4bS	V4bS	V4bs
Sus domesticus		15	11	1	2	2		22	2	4	20	27	4	4
Bos taurus	3	5	1	2	1	3		15	5	2	27	16	1	5
Ovis/Capra	1	13	1	1	1	1	3	5	3	2	19	6	5	2
Equus caballus		2						2			7	12		2
Equus asinus														
Canis familiaris		1												
Sp. domestice	4	36	13	4	4	6	3	44	10	8	73	61	10	13
Cervus elaphus		6	1	2	2			4			1		1	1
Sus scrofa			1					3			1			







Sp. sălbatice	5		3	6	2	24	13	1	7			3		5
Sp. determinate	136	13	25	32	24	190	141	9	185	9	8	71	20	28
Coaste	46	13	10	4	12	51	82	1	50		3	33	2	22
Așchii sp. mari	2		5	1	8	53	24	5	62	1		10		6
Așchii sp. mici	15	5			2	29	11		34			4		3
Total mamifere	199	31	40	37	46	323	258	15	331	10	11	118	22	59
Gallus domesticus	1					1			1					
Aves	2					1			2					
Pisces	3					1			4			1		
TOTAL	205	31	40	37	46	326	258	15	338	10	11	119	22	59

Tabel 3 – continuare

Complex	Cpl. 25/2008-09	Cpl. 25/2011,12	Cpl. 26/2011,12	Cpl. 27/2008	Cpl. 27/2011,12	Cpl. 28/2008	Cpl. 28/2011,12	Cpl. 29/2011,12	Cpl. 30/2011,12	Cpl. 31/2007	Cpl. 31/2005	Cpl. 31/2009	Cpl. 31A/2005	Cpl. 31A/2007
Areal	V4bN	V1bN	V1bN	V4bN	V1bN	V4bN	V1bN	V1bN	V1bN	V4bS	V4bS	V4bN	V4bS	V4bS
Sus domesticus	49	15	7	1	7		4	1	17	1		110	1	Sq4bS
Bos taurus	82	10	13		8	1	3	3	37			31		2
Ovis/Capra	46	15	3		6		3	1	13	2	7	32	6	2
Equus caballus	5			1			3	1	1			3		
Equus asinus								1						
Canis familiaris		1	1									1		
Sp. domestice	182	41	24	2	21	1	13	7	68	3	7	177	7	4
Cervus elaphus	6	6	4		2			1	1			7		
Sus scrofa	8	4							2		1	3		





Sp. sălbatică	2	2		2	2	4	2	2	1	5	2	2	1	2
Sp. determinate	70	45	6	20	9	64	40	47	1	82	39	2	6	31
Coaste	40	17	2	3	8	15	11	12	2	43	6			7
Așchii sp. mari	12	3		4		4	3	2		32	6			14
Așchii sp. mici		21	1			13	8			19	5		5	
Total mamifere	122	86	9	27	17	96	62	61	3	176	56	2	11	52
Gallus domesticus														
Aves										1				
Pisces										1				
TOTAL	122	86	9	27	17	96	62	61	3	178	56	2	11	52

Tabel 3 – continuare

Complex	Cpl. 40/2008-10	Cpl. 40/2006	Cpl. 40/2012	Cpl. 41/2007, 2005	Cpl. 41/2012	Cpl. 41/2008-9	Cpl. 41/2011	Cpl. 42/2007	Cpl. 43/2007	Cpl. 43/2005-06	Cpl. 43/2012	Cpl. 44/2007	Cpl. 44/2006	Cpl. 44/2012
Areal	V4bN	V4bS	V1qN	V4bS	V2qS	V4qN	V1qN	V4qS	V4bS	V4bS	V1qN	V4bS	V4bS	V1qN
Sus domesticus	10	4	16	75	12	41		1	8	5	2	11	5	1
Bos taurus	7	2	4	71	5	46	4	3	8	3	3	20	5	1
Ovis/Capra	4	6	7	45	10	55	1	2	9	1		7	7	2
Equus caballus	1		2		1				3		1	8	2	
Equus asinus														
Canis familiaris		1		2		1				1				
Sp. domestice	22	13	29	193	28	143	5	6	28	10	6	46	19	4
Cervus elaphus	1	1	1	5	3	1				1	3		2	
Sus scrofa		1	2	4	2	3			1					

[illegible]





Sp. sălbatice	1		8	1			1	1	24	1	2	1	2	25
Sp. determinate	17	6	123	5	1	106	19	31	311	16	79	7	19	405
Coaste	7	1	44	1		25	9	10	128	4	17	4	30	165
Așchii sp. mari	6	4	3		2	12		2	82		14	1		13
Așchii sp. mici	3	6	48		3	24	1	4	107		22	3		104
Total mamifere	33	17	218	6	6	167	29	47	628	20	132	15	49	687
Gallus domesticus						16					1		1	5
Aves						2		1	4				1	1
Pisces				1	3	21		2	3					6
TOTAL	33	17	218	7	9	206	29	50	635	20	133	15	51	699

Tabel 3 – continuare

Complex	Cpl. 52/2009	Cpl. 52/2006-07	Cpl. 52/2012	Cpl.53/2007	Cpl.53/2009	Cpl. 53/2012	Cpl. 54/2012	Cpl. 55/2012	Cpl. 57/2012	Cpl. 58/2012	Cpl. 60/2012	Cpl. 62/2012	Cpl. 64/2012	Cpl. 65/2012
Areal	V4bN	V4bS	V1bN	V4bS	V4bN	V1bN	V1bN	V1bN	V2bS	V2bS	V2bS	V2bS	V1bN	V1bN
Sus domesticus	28	5	9	7	1	7	4	3	4	2	1	4	4	11
Bos taurus	33	4	1	11	1	3	2	1	2	1	4	11	15	21
Ovis/Capra	51		9	13	1	3	1		6	5	2	2	5	9
Equus caballus	1	1		1			1						4	
Equus asinus														
Canis familiaris				1										1
Sp. domestice	113	10	19	33	3	13	8	4	12	8	7	17	28	42
Cervus elaphus	1					1	4						2	3
Sus scrofa	1				1		3		1					1



Tabel 3 – continuare

Complex	Cpl. 70/2012	Cpl. 73/2012	Cpl. 74/2012	Cpl. 76/2012	Cpl. 77/2012	Cpl. 79/2013	Cpl. 82/2014	Cpl. 84/2012	Cpl. 86/2012	Total NISP	%
Areal	V1bN	V2bS	V2bS	V1bN	V1bN	V2bS	V1bN	V1bN	V1bN		
Sus domesticus	7	9		1	4	11	18	8	1	2295	32,6
Bos taurus	9	5		2	2	5	5	11	3	1962	26,34
Ovis/Capra	6	12	2	3		4	17	11	3	1854	27,87
Equus caballus	3			3		1	1			326	4,63
Equus asinus										2	0,03
Canis familiaris						1				47	0,67
Sp. domestice	25	26	2	9	6	22	41	30	7	6486	92,14
Cervus elaphus		1				1	6	4		263	3,74
Sus scrofa	1					1	9			140	1,99
Capreolus c.						1				33	0,47
Lepus europaeus	2									74	1,05
Bos primigenius										15	0,21
Vulpes vulpes										9	0,13
Castor fiber	1									6	0,09
Meles meles										4	0,06
Martes martes										1	0,01
Felis silvestris										2	0,03
Canis lupus										1	0,01
Sciurus vulgaris										1	0,06
Carnivora	1									4	0,01
Sp. sălbatice	5	1				3	15	4		553	7,86

Sp. determinate	30	27	2	9	6	25	56	34	7	7039	100
Coaste	10	3	2	3		11	52	30	5	2877	
Așchii sp. mari	4	1	1	2		1	2			1028	
Așchii sp. mici	27						15	12		1369	
Total mamifere	71	31	5	14	6	37	125	76	12	12313	
Gallus domesticus										51	
Aves										33	
Pisces										86	
TOTAL	71	31	5	14	6	37	125	76	12	12483	

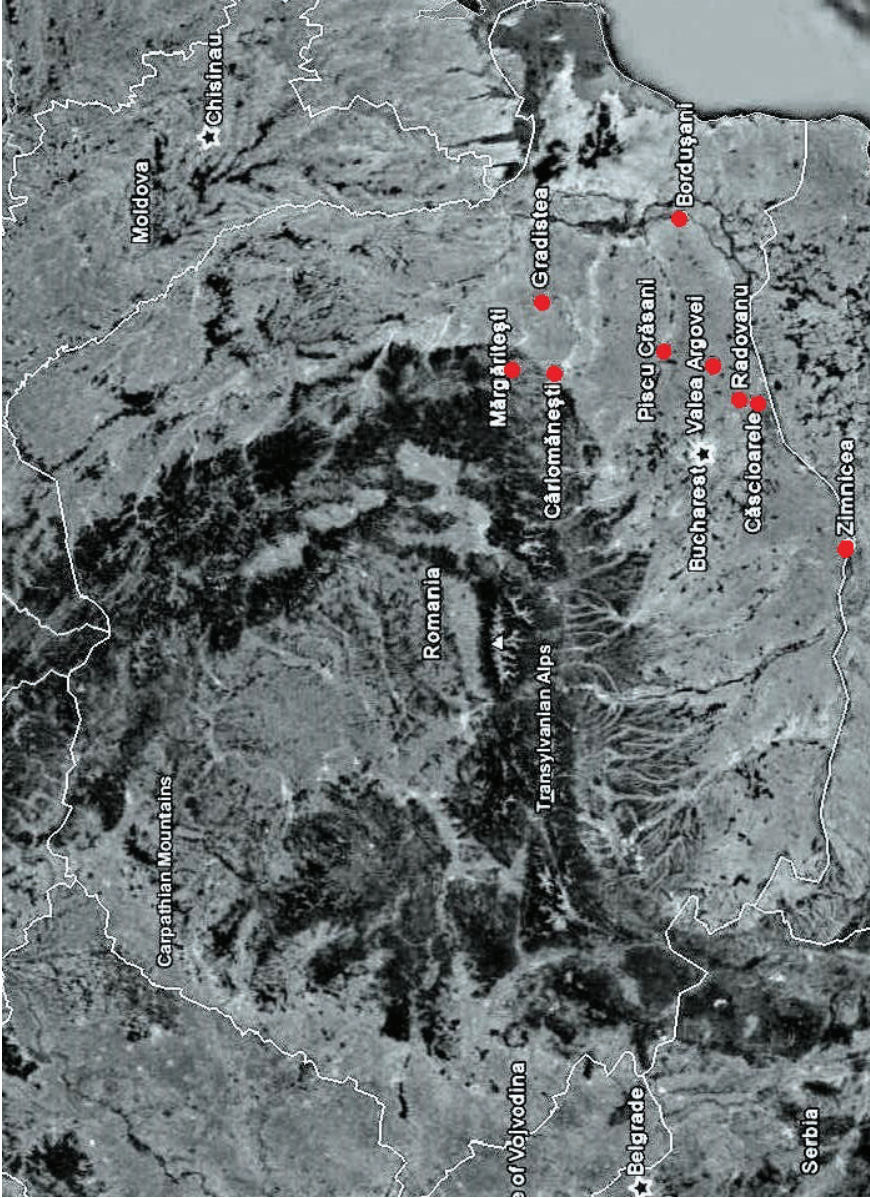


Fig. 1. Harta distribuției așezărilor La Tène amintite în text. / Map of La Tène sites mentioned in the article.





Fig. 2. Oase de animale cu urme de tăiere. / Animal bones with cut-marks.



Fig. 3. Oase de cal cu urme de tăiere. / Horse bones with cut-marks.





Fig. 4. Metacarpe de ovine folosite pentru unelte. / Sheep metacarpals used for tools.



Fig. 5. Oase cu patologie. / Bones with pathology.



Fig. 6. Metapodii de porc. / Pig metapodials.

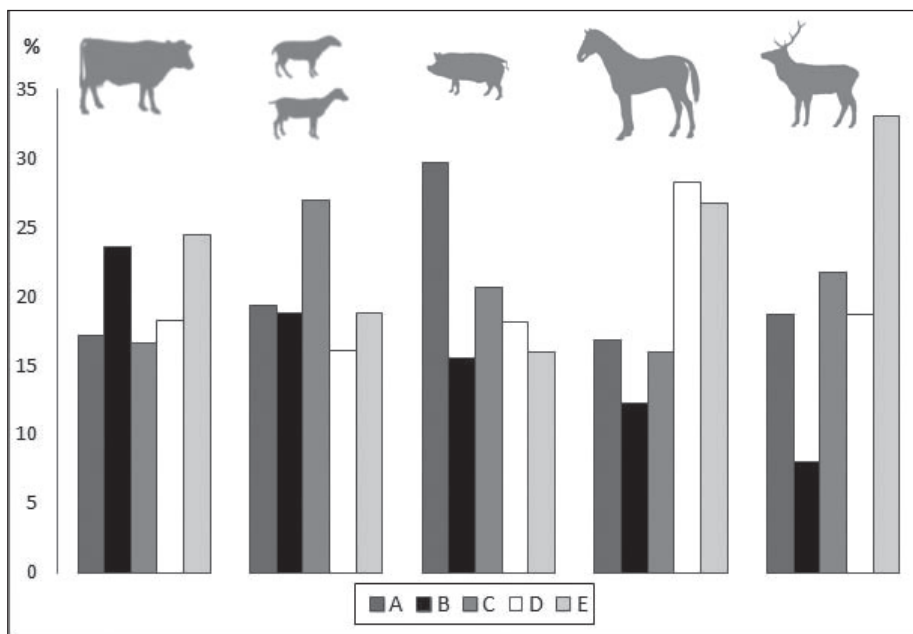


Fig. 7. Reprezentarea părților scheletice la unele specii de la Cârloănănești.  
/ Distribution of body parts of sever species at Cârloănănești.

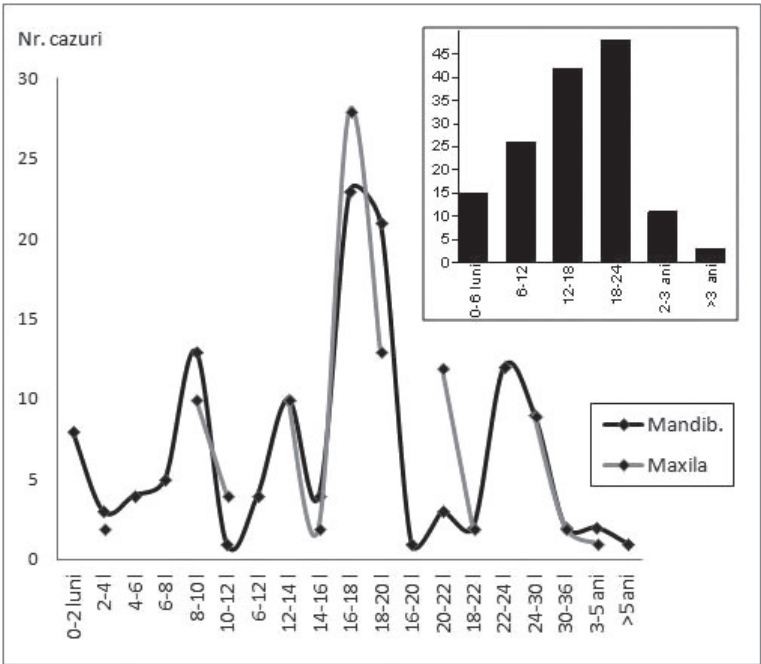


Fig. 8. Vârstele de sacrificare la porcine cf. dentiției. / Kill-off patterns in pig based on dentition.

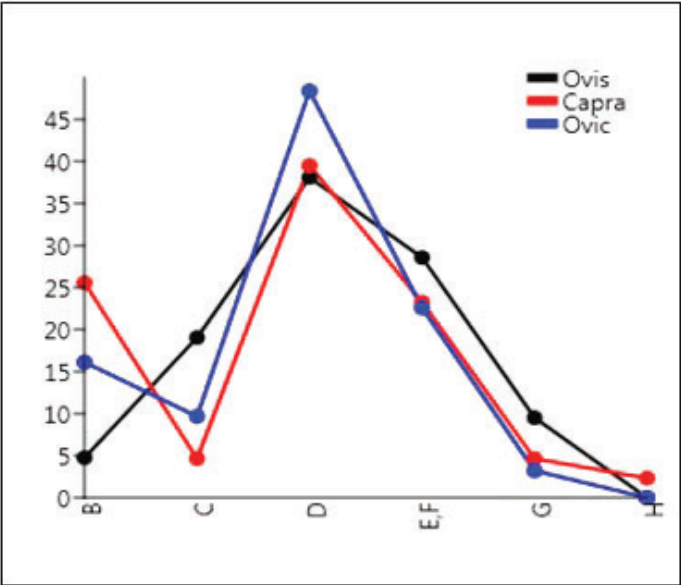


Fig. 9. Vârstele de sacrificare la ovicaprine cf. dentiției. / Kill-off patterns in ovicaprids based on dentition.

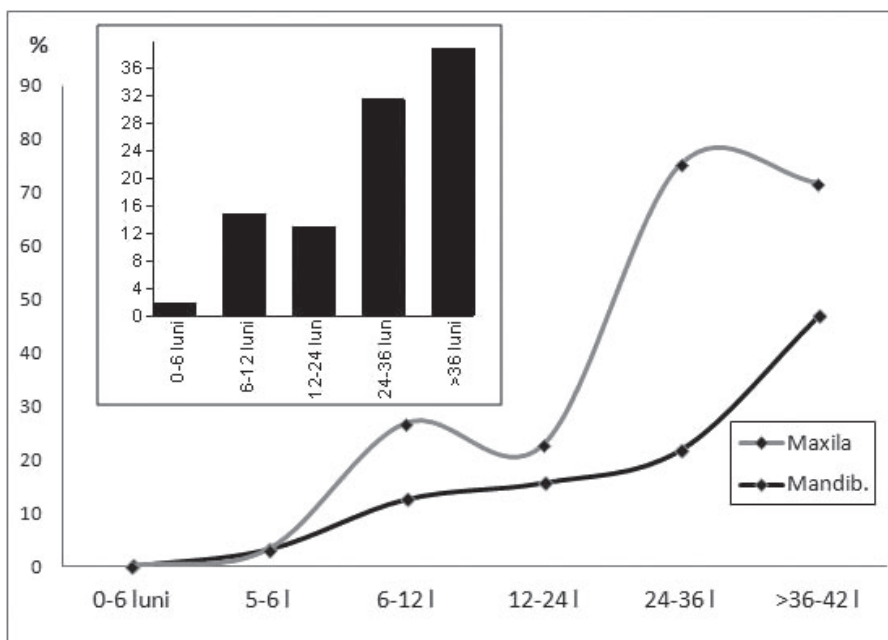


Fig. 10. Vârstele de sacrificare la vită cf. dentiției. / Kill-off patterns in cattle based on dentition.

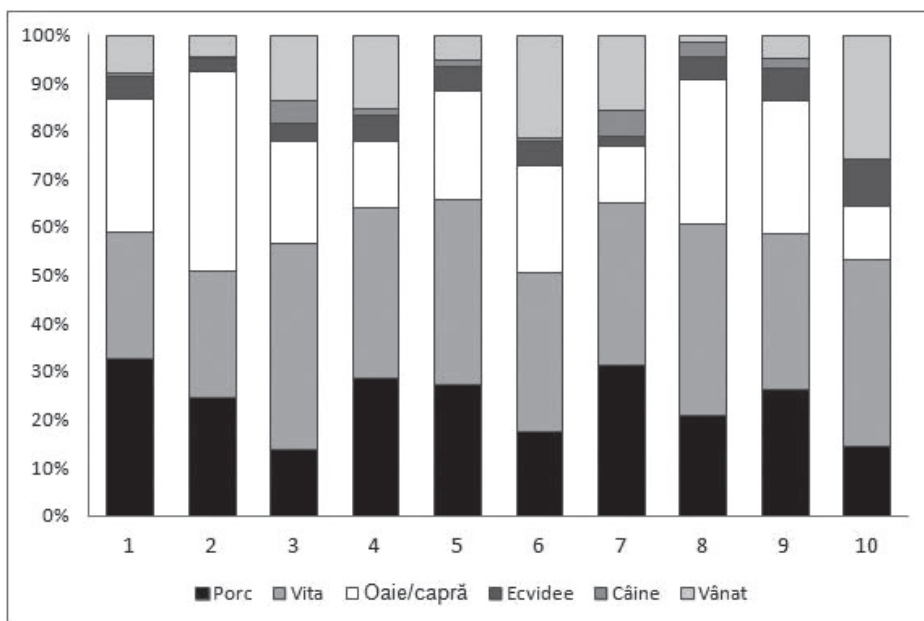


Fig. 11. Ponderea speciilor în așezări La Tène din Muntenia. / Species frequencies in La Tène sites from Romanian Plain.

# UM CONTRAPONTO À EVOLUÇÃO CERAMOLÓGICA DO ATELIER DA QUINTA DO ROUXINOL: A QUINTA DE SÃO JOÃO DA ARRENTELA, PORTUGAL (70-425+ D.C.)

*José Carlos Quaresma\*, Cézer Santos\*\**

*Palavras chave:* Província da Lusitania, Baixo-Tejo, comércio, diversidade intra-regional, Alto Império e Antiguidade Tardia

*Cuvinte cheie:* Lusitania, Baixo-Tejo, comerț, diversitate intra-regională, Imperiul timpuriu și Antichitate târzie

## *0. Introdução. Enquadramento, caracterização e faseamento do sítio*

### *0.1. Enquadramento e caracterização*

A possível *villa* romana da Quinta de São João (ou Quinta da Laranjeira) situa-se na freguesia de Arrentela, concelho do Seixal, e implanta-se numa pequena encosta orientada a Oeste, junto ao rio Judeu, um dos esteiros do Rio Tejo, conhecido como Baía do Seixal. A sua localização privilegiada permite uma ligação eficaz ao Tejo e, em particular, à cidade de *Olisipo* (Fig. 1).

Os solos arenosos em torno da baía são bastante fracos e pouco vocacionados para a agricultura intensiva, excepto, talvez, a da vinha e olival. No entanto, poderiam ser bastante favoráveis à exploração florestal. A região é também pontuada por diversos estratos de argila, resultantes dos depósitos antigos do pré-Tejo e de formações aluvionares mais recentes. Tal explica, a proliferação de oficinas de produção oleira em quase toda a margem esquerda do Baixo Tejo, como é o caso da olaria romana da Quinta do Rouxinol e, possivelmente, a própria Quinta de São João, onde se observam algumas evidências desta indústria.

Ainda no âmbito dos recursos temos de evidenciar, talvez, o mais significativo de todos e o que poderá ter levado à fundação do sítio romano que agora abordamos neste artigo.

\* Faculdade de Ciências Sociais e Humanas Universidade Nova de Lisboa, CHAM-Centro de Humanidades – FCSH/UNL, Av. de Berna 26 C, 1069-061 Lisboa, e-mail: josecarlosquaresma@gmail.com

\*\* Câmara Municipal do Seixal, Alameda dos Bombeiros Voluntários 45, 2844-001 Seixal, e-mail: cezer.santos@gmail.com

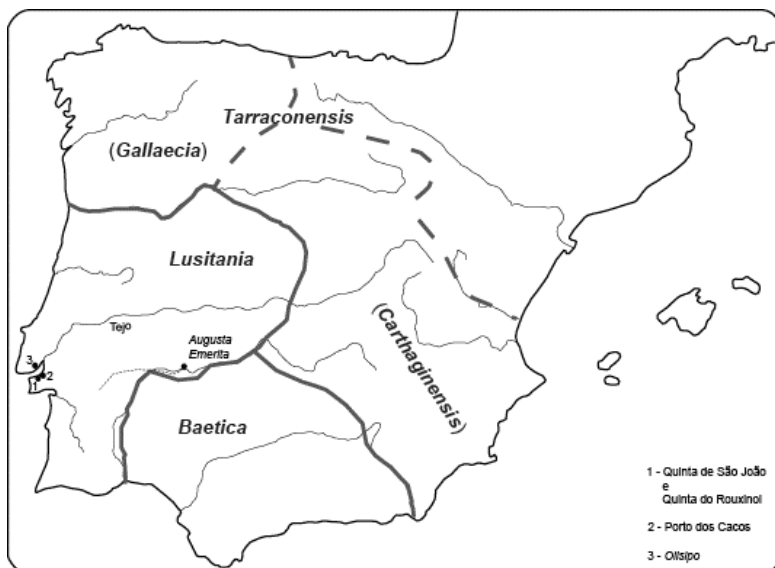


Fig. 1. Localização da Quinta de São João da Arrentela na *Hispania*. /  
 Locația sitului de la Quinta de São João da Arrentela în *Hispania*.

Esse recurso é o ouro. São conhecidos, no actual território do Seixal, pelo menos dois enormes complexos de exploração aurífera romana (cronologia atestada pela recolha superficial de *terra sigillata* hispânica, cerâmica comum bética e cerâmica comum local): o Complexo Mineiro de Vale de Gatos, na Cruz de Pau<sup>1</sup> e o Complexo de Silha do Alferes/Vale Longo, em Paio Pires, próximo de Coima<sup>2</sup>.

Trata-se de uma exploração aurífera com recurso a abertura de uma rede de galerias abertas nos níveis aluvionares de areia consolidada onde se depositaram as palhetas de ouro. A dimensão destes complexos é surpreendentemente grande, tendo em consideração o tipo de substrato onde se encontram escavados: em Vale de Gatos, a área pode superar largamente os 50 hectares, e, em Silha do Alferes, os 100 hectares. O sítio romano da Quinta de São João situa-se precisamente a meio caminho entre ambos, podendo colocar-se a hipótese de ter existido uma relação entre os três locais, algo para o qual não existe, porém, qualquer evidência.

Os primeiros vestígios deste sítio arqueológico foram identificados em 31 de Março de 1950, no decorrer de trabalhos agrícolas para abertura de surribas e desaterros na Quinta de São João. Consequentemente surgem uma série de sepulturas ainda com restos humanos, algum espólio cerâmico e numismático de cronologia romana e identificados por Maria de Lourdes Costa Arthur. Durante

<sup>1</sup> Vale *et alii* 1999; Sagueiro *et alii* 2000.

<sup>2</sup> Vale, Sabrosa 1998; Santos, Raposo 2001.



os anos de 1983/84 realizou-se campanhas de prospecção e limpeza dos taludes existentes no terreno e, em 1992, por iniciativa do mesmo Ecomuseu, efectuou-se uma campanha de prospecção geofísica, organizada por uma equipa da Universidade de Aveiro, que tinha como objectivo identificar possíveis estruturas e estabelecer os limites da área arqueológica. Em finais de 2002 e no decurso de 2003, realizou-se uma intervenção arqueológica de emergência promovida pelo Serviço de Arqueologia do Ecomuseu Municipal do Seixal, na sequência da urbanização parcial da Quinta de São João e da abertura de uma vala de saneamento básico. As primeiras sondagens são realizadas com o objectivo de confirmar os resultados da campanha da prospecção geofísica de 1992, em áreas coincidentes com a obra, não se tendo confirmado os dados da geofísica. Foi, porém, na abertura da vala para a infraestrutura de saneamento, na zona de intersecção com o ramal já existente na Calçada da Boa-Hora, junto das ruínas do edifício da Quinta da Laranjeira, que surgem os vestígios arqueológicos: um conjunto de estruturas e vários fragmentos de cerâmica de cronologia romana. Foi neste local que se implementou os trabalhos arqueológicos de emergência (Fig. 2).

### *0.2. Faseamento estratigráfico*

A realidade estratigráfica do sítio é relativamente complexa (Fig. 3). Os primeiros níveis pertencem a uma camada de aterro do século XIX, e/ou anterior, com cerca de 1,50 m de potência. Estes depósitos são suportados por um grande muro de contenção de terras que percorre quase toda a extensão da Calçada da Boa-Hora. Este aterro sobrepõe-se a um sedimento castanho-escuro, cuja espessura varia entre os 10 cm e os 50 cm, uma unidade estratigráfica que cobre uniformemente toda a área escavada e foi observada em toda a extensão da vala para a infraestrutura de saneamento. Desenvolve-se de uma forma quase horizontal, contrariando a actual topografia do terreno. É designada no registo gráfico/ desenho dos perfis como camada [D] e poderá corresponder a um antigo solo agrícola que cobre e “sela” os níveis de abandono do sítio romano; distingue-se não só pela variação cromática, mas também por apresentar raro espólio, contrastando com os estratos inferiores, ricos em material romano.

Ora, sob esta camada, desenvolvem-se os contextos do período romano aos quais atribuímos cinco fases, com base na análise crono-estratigráfica detalhada e no estudo de todo o material arqueológico que permitisse facultar informação cronológica fina e estatisticamente válida. Não deixa, porém, de haver fortes limitações para a compreensão rigorosa da evolução do espaço, assim como a sua funcionalidade. Estas devem-se, essencialmente, à dimensão da área escavada, que nos deixa com mais questões do que respostas. O período de ocupação do sítio, a partir dos dados disponíveis do sector escavado, enquadra-se entre o último quartel do século I e, pelo menos, o primeiro quartel do século

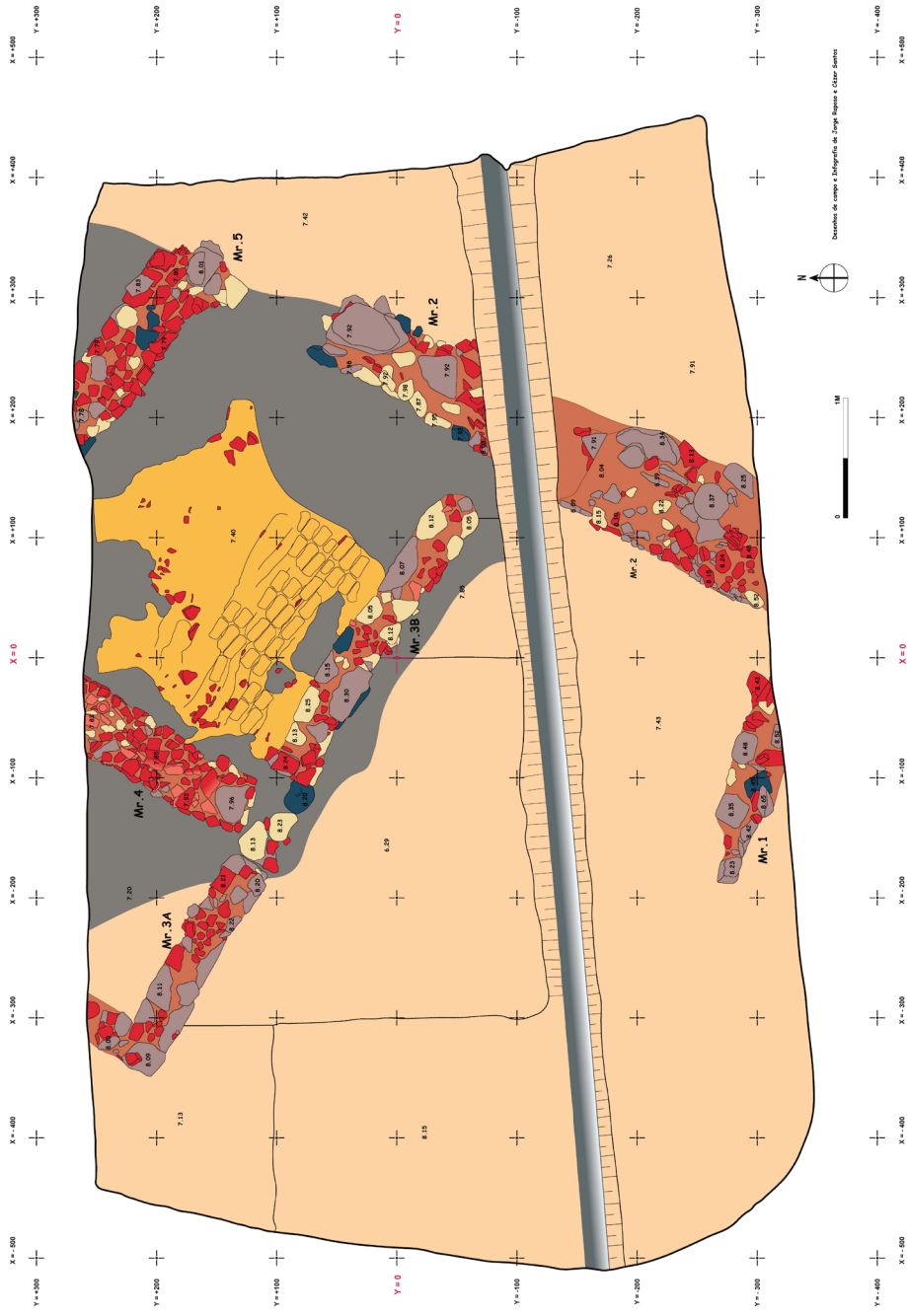


Fig. 2. Planta da área escavada. / Planul zonei excavate.

V d.C., com o seguinte faseamento: fase 1 (70–100 d.C.), fase 2 (100–125 d.C.), fase 3 (270–300 d.C.), fase 4 (350–400 d.C.) e fase 5 (400/425+ d.C.).

#### *0.2.1. Fase 1 (70–100 d.C.) e fase 2 (100–125 d.C.)*

As primeiras duas fases são sobretudo depósitos coluvionares ou, eventualmente, aterros antrópicos que embalam um conjunto significativo de materiais de cronologias Alto Imperiais. É provável que num momento precoce, os estratos inferiores, da fase 3, sejam também de génese similar aos das fases 1 e 2.

É também provável que se trate de um contexto de regularização da topografia original do sítio, pois os estratos revelam um depósito de tendência inclinada no eixo Norte/Sul, com uma horizontalização no sentido Nascente/Ponte. Isto permite vislumbrar a possível existência duma primitiva “vala” ou linha de água que fluiria em direcção ao Rio Judeu (Baía do Seixal), porém, a área escavada é insuficiente para tirar qualquer conclusão definitiva.

#### *0.2.2. Fase 3 (270–300 d.C.)*

Esta fase corresponde essencialmente ao período de construção e de utilização deste espaço, relativo às áreas dos muros 1, 2 e 3 (Fig. 2). É difícil discernir como estas estruturas se poderiam articular ou qual seria a sua função. Apesar de parecerem limitar espaços, os muros não entram em contacto entre si, tornando muito difícil compreender qualquer evolução construtiva ou funcional.

O muro 2 é uma estrutura de grande dimensão, comparativamente aos restantes muros intervencionados. Tem cerca 1 m de largura e apresenta apenas uma só face, mais especificamente o alçado noroeste, algo característico de estruturas para contenção de terras. O aparelho é misto, edificado com recurso a blocos e placas de arenito ferruginoso, tijolo e blocos de calcário. No lado sudeste, encostado ao muro, encontra-se uma série de depósitos que interpretamos como sendo resultantes da formação de um aterro suportado pelo muro 2. Porém, o depósito mais relevante neste contexto é o que resulta da desagregação da parede de adobe deste. Trata-se de um sedimento rubefacto, de cor vermelho forte, indicando a presença de fogo a elevadas temperaturas, característica expectável em sedimentos que se encontram em contacto com estruturas de combustão de alta temperatura, como os fornos oleiros.

Perpendicular ao muro 2, surge parte de uma estrutura que designamos como muro 1. Encontra-se bastante desagregado por ter sido o primeiro elemento arqueológico identificado no decorrer da obra de saneamento e por isso bastante afectado pela máquina. Devido ao seu estado de destruição, torna-se impossível saber qual seria o seu desenvolvimento. Outro factor que contribui para a dificuldade em interpretar esta estrutura é o facto de não ser possível observar o contacto entre o muro 1 e o muro 2, devido ao facto de se encontrar em área não escavada.

Associado ao muro 1, existe um conjunto de depósitos, compostos essencialmente por carvões e abundante material arqueológico: *terra sigillata*, ânfora, agulha de rede, anel, pulseira e cerâmica comum. À primeira vista, parece tratar-se de um contexto de lixeira, já que os artefactos metálicos se encontram fracturados, portanto, inutilizados, podendo ter ocorrido esta função apenas após o abandono desta estrutura. Tendo em conta as características deste conjunto (muro 1 e 2), assim como os depósitos de carvões e de sedimento rubefactos, podemos interpretá-lo como parte de um forno, à semelhança ao que acontece no Porto dos Cacos, particularmente o Forno 1, que se encontra integrado a um muro de contenção ou fachada de bateria<sup>3</sup>.

Em termos construtivos o Muro 3 é bastante heterogéneo, distinguindo-se diferenças significativas nos dois troços que compõem a estrutura. O segmento A, a Noroeste, tem uma técnica construtiva bastante robusta, composta por grandes blocos e placas de arenito ferruginoso e cerâmica de construção, com uma altura de cerca 80 cm. A secção B do muro, a Sudeste, apresenta um aparelho muito menos cuidado, composto por um misto de materiais (calcário, tijolo, arenito, cerâmica comum, ânfora e basalto) reutilizadas e aparelhadas de forma aparentemente aleatória, com uma altura de cerca 40 cm. A separar estes dois troços existiu uma porta que, posteriormente (fase 4), terá sido entaipada. Identificou-se ainda alguns restos de um pavimento em terra batida e argila, que serviu esta fase de utilização e, provavelmente, a fase seguinte.

#### 0.2.3. Fase 4 (350–400 d.C.)

A quarta fase é marcada por grandes transformações no espaço, com a desactivação de estruturas e compartimentação de outras. Acredita-se que estas mudanças possam ser resultado de um grande incêndio que terá devastado o edificado original, deixando como evidência estratigráfica uma camada de carvões que chega a ter cerca 40 cm de espessura.

Na zona sul, a estrutura correspondente ao Muro 1 (eventual corredor de forno) é desactivada e passa a ser utilizado como zona para descarte de detritos, como já se referiu anteriormente.

A Norte, na área delimitada pelos Muros 2 e 3, após destruição por um incêndio, o espaço é reformulado através de uma compartimentação feita pelos Muros 4 e 5. O sistema construtivo destas estruturas é bastante distinto das anteriores, sendo constituído quase exclusivamente por restos cerâmicos reciclados (tijolo, telha, ânfora e cerâmica comum). Em determinado momento, durante esta fase, foi aberta uma fossa no interior deste compartimento cuja função não nos é possível compreender, mas que poderá ter sido usada como

<sup>3</sup> Raposo 1990, 136.

fossa detritica. Dentro desta recolheu-se diversos materiais: cerâmica comum, vidros, *terra sigillata*, ossos de caprídeos, moedas e uma estatueta em bronze que representa a divindade romana Mercúrio<sup>4</sup>.

Misturado com o nível de cinzas e carvões, identificou-se um depósito de derrube de telhado, composto integralmente por *imbrex* (algo que marca o sítio é a quase inexistência de *tegulae*) e outras cerâmicas. Este método constructivo das coberturas é também observável na olaria romana da Quinta do Rouxinol. Respectivamente ao depósito de carvões, julgamos possível existir dois níveis de carbonização, um respeitante à fase de ocupação, e, possivelmente, um outro, mais ténue, relacionado com o momento de abandono definitivo destas estruturas. Devido às suas características não foi possível distingui-las eficazmente durante a escavação; porém, são identificáveis no perfil estratigráfico e podem ser interpretadas como dois momentos distintos de incêndio.

Não existem vestígios claros da presença de pavimentos, com a excepção de um fino depósito de sedimento argiloso e avermelhado, semelhante às terras rubefactas que encostam ao Muro 2, que surge pontualmente sob o derrube da parede de adobe (fase 5).

#### 0.2.4. Fase 5 (400/425+ d.C.)

A quinta fase define o período em que existe o abandono e colapso permanente destas estruturas. A parede do Muro 3, no compartimento compreendido entre o Muro 4 e 5, é formada por tijolos de adobe (com cerca de 20 × 8 cm cada um) e cai, em bloco conexo, para o interior do edifício, selando os contextos aí presentes. Para além dos restos de um possível pavimento, referido anteriormente, encontra-se um derrube de telhas pouco compacto e um nível de carvões que se dissolve na camada carbonizada que já referimos. Isto leva-nos a crer que poderá ter existido um segundo incêndio nesta área.

No compartimento do lado noroeste do Muro 4 não existem derrubes, o que nos leva a interpretar o espaço como uma área aberta ao ar livre durante a fase anterior. Talvez na remodelação da quarta fase se tenha desmontado, até às fundações, o que restava neste troço do Muro 3, formando uma espécie de palimpsesto.

O sítio acaba por ser sepultado gradualmente, por acção coluvionar, com sedimentos areno-argilosos, sobre os quais se forma um grande depósito que se estende quase até à urbanização da Quinta de São João (observado no acompanhamento da vala para saneamento da futura urbanização), que se caracteriza por ser um sedimento castanho escuro, muito rico em matéria orgânica. Interpretamos esta camada como um antigo campo agrícola, formado provavelmente durante a Idade Média, em função da presença de alguns *Ceitis* que

<sup>4</sup> Santos 2011.

foram recolhidos na área. Por último, existem outros fenómenos cumulativos de colmatção da zona, por acção natural e antrópica, até à contemporaneidade.

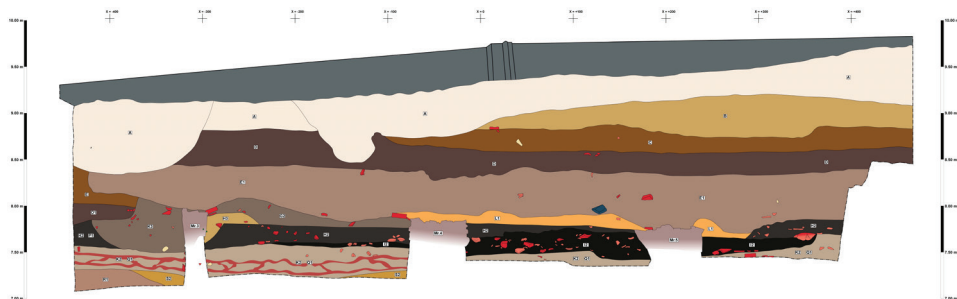


Fig. 3. Perfil estratigráfico norte – Zona B2. / Profil stratigraphic de nord – Zona B2.

## 1. Análise da evolução estratigráfica das cerâmicas finas e vidros

### 1.1. Fase de 70–100 d.C.

A fase flávia da Quinta de São João da Arrentela apresenta um conjunto estatisticamente interessante, dominado pela *terra sigillata*, mas com outras tipologias finas que nos indicam alguma diversidade económica extra-regional, que tornam a *Baetica* a terceira região fornecedora de cerâmicas, a seguir à *Hispania* e ao Sul da *Gallia*. O comércio africano proconsular é claramente incipiente nestes momentos, mas fornece deste modo um outro elemento de prova do início deste fornecimento, em época flávia, na área lusitana, juntando-se aos dados já conhecidos: em *Salacia* e na Ilha do Pessegueiro, os tipos Hayes 8A e Hayes 3B surgem em níveis flávios<sup>5</sup>.

No seio da *terra sigillata*, única tipologia com diversidade interna, regional e tipológica, domina a *terra sigillata* sudgálica, com 50% da tipologia, seguida pelos 22,3% de La Rioja e outros tantos de Andújar, que colocam as duas regiões hispânicas em equilíbrio e que totalizam 44,6%, um valor pouco abaixo da cifra sudgálica.

O espólio sudgálico é dominado pelo prato Drag. 18, complementado pelo tipo Drag. 36, fazendo serviço com a tigela Drag. 33, embora estando mal representada. A única forma decorada é a Drag. 37: um exemplar (sem estampa) possui cordão ondulado a separar fiada decorativa, mas o nº 2 possui óvulos com tridentes e cordão de óculos.

Passelac e Vernhet<sup>6</sup> distinguem cronologicamente a Drag. 37 em *a* e *b*, datando-as respectivamente de 60–100 d.C. e 100–150 d.C.. Se a Drag. 36 pode recuar à década de 60 do século I d.C.<sup>7</sup>, a Drag. 37 surge na calçada do século I em

<sup>5</sup> Quaresma 2012, cap. 4; Silva *et alii* 1980–1981, 192; Silva, Soares 1993.

<sup>6</sup> Passelac, Vernhet 1993, 574.

<sup>7</sup> Farine 1996.



La Graufesenque<sup>8</sup> já na década de 50, mas é uma forma eminentemente flávia. Quanto aos cordões de óculos e ondulantes, Hermet<sup>9</sup>, Sanchez e Silvéreano<sup>10</sup> e Genin e Rascalou<sup>11</sup> defendem uma cronologia até 50 d.C., para os primeiros, e pós-50 d.C., para os cordões ondulantes, pelo menos no tipo Drag. 30. Quanto à evolução dos óvulos na Drag. 30, Dannell, Dickinson e Vernhet<sup>12</sup> defendem que as linguetas tridentes sucedem às de roseta, em torno a c.70 d.C..

No seio do espólio hispânico de *terra sigillata*, Andújar fornece uma maioria de fabrico 3 (clássico), sendo o fabrico 4, mais calcítico e granuloso, com engobe de pior qualidade, ainda minoritário na época flávia, como acontece em Chãos Salgados, *Mirobriga*<sup>13</sup>, sítio onde, na época flávia, também ocorre um tendencial primado de La Rioja sobre Andújar. Andújar parece fornecer apenas pratos do tipo Drag. 15/17, mas La Rioja apresenta uma clara diversidade, embora contando apenas com tipos lisos: os pratos Drag. 18 e 36 e a tigela Drag. 27.

Um outro elemento importante para a aferição cronológica desta fase estratigráfica na Quinta de São João é o exemplar campano de verniz vermelho pompeiano. O tipo Goudineau 33 (= forma 6 de Aguarod, Luni 5, Oberaden 21a) é um prato de fundo plano e bordo simples reentrante com parede convexa, datado, na *Gallia*, entre 75 e 125 d.C.<sup>14</sup>, e na Catalunha, no século I d.C.<sup>15</sup>.

Este tipo corresponde a 54,5% do total da tipologia na Alcáçova de Santarém e é assim a principal forma neste mercado de consumo<sup>16</sup>. Forma tardia no contexto produtivo campano, teve, porém, uma grande difusão comercial, alcançando a *Britannia*. Os dados de Santarém indicam, contudo, uma cronologia mais antiga para a produção deste tipo, do que aquela proposta por Passelac<sup>17</sup>, já que todos os exemplares adquiridos em *Scallabis* surgem em UEs anteriores a meados do século I d.C.<sup>18</sup>.

A *Baetica* fornece um exemplar indeterminado de paredes finas<sup>19</sup>, bem como um almofariz de bordo arredondado (nº 5), com parede externa lisa, datável a partir de 50 d.C.<sup>20</sup>.

<sup>8</sup> Farine 1996.

<sup>9</sup> Hermet 1934.

<sup>10</sup> Sanchez, Silvéreano 2005, 175.

<sup>11</sup> Genin, Rascalou 2004, 141.

<sup>12</sup> Dannell *et alii* 1998.

<sup>13</sup> Quaresma 2012, Fig. 99.

<sup>14</sup> Passelac 1993a.

<sup>15</sup> Aguarod 1991, 73.

<sup>16</sup> Arruda, Viegas 2002, 227, Fig. 4.

<sup>17</sup> Passelac 1993a.

<sup>18</sup> Arruda, Viegas 2002, 230.

<sup>19</sup> Mayet 1975.

<sup>20</sup> Quaresma 2006: fase 2 do tipo; Serrano Ramos 1995.

O espólio vítreo é importante pela dimensão cronológica dos tipos presentes. O tipo AR 104.1/ Isings 94 está datado a partida segunda metade do século I e o tipo AR 130 entre Augusto e Trajano<sup>21</sup>.

As lucernas representam a única tipologia fina com fornecimento local ou regional, tendo-se registado um exemplar de lucerna de Volutas ou de Disco<sup>22</sup>, o que inviabiliza outras conclusões sobre esta tipologia, para além da ausência aparente de importações lucernárias.

Tipologia	Origem	Grupo	Tipo	Frag.	NMI	NMI Prod.	% NMI Prod.	Obs.	Fig.
Almofariz	Baetica		Bordo arredondado	1	1	1	100		5
	Total			1	1	1	100		
Lucerna	Local ou Regional		Volutas ou Disco	1	1	1	100		
	Total			1	1	1	100		
Paredes finas	Baetica		Ind.	1	1	1	100		
	Total			1	1	1	100		
Terra sigillata	TSAf A		Ind.	1	1	1	5,6		
	TSH-An-dújar	Grupo 4	Ind.	1	1	1	5,6		
			Ind.	2		3	16,7		
		Grupo 3	Prato	1	1				
			D15/17	2	2				
	TSH-La Rioja		D18	1	1	4	22,3		
			D27	1	1				
			D36	1	1				
			Prato	1	1				
			Ind.	1					
	TSSG		D18	5	4	9	50		1
			D33	1	1				
			D36	1	1				6
			D37	1	1				
			D37a	1	1				2
			Prato	1	1				
	Total			22	18	18	100		

<sup>21</sup> Rütli 1991.

<sup>22</sup> Bussière 2000.

Vidro		Incolor	AR 104.1/ Is.94	1	1	2	100		
			Unguentário AR 130	1	1				
		Total			2	2	2	100	
Verniz Vermelho Pompeiano	Italia, Campania		Goudineau 33	1	1	1	100		4
			Total			1	1	1	100
Total				28	24	24	100		
Residualidade: 0%									

Fig. 4. Quantificação da fase de 70–100 d.C. / Cuantificarea fazei cuprinse între anii 70–100 d.Hr.

#### Catálogo:

- 1 – *Terra sigillata* sudgálica – Drag. 18 – Q.B1 – P.7 – C.A – Inv. Sig 52
- 2 – *Terra sigillata* sudgálica – Drag. 37a – Q.B1 – P.6 – C.A – Inv. Sig. 46
- 4 – Verniz vermelho pompeiano – *Italia, Campania* – Goudineau 33 – Q.B1 – P.4 – C.D – Inv. OC 31
- 5 – Almofariz – *Baetica* – Tipo bordo arredondado – Q.B1 – P.6 – C.A – Inv. OC 24+50

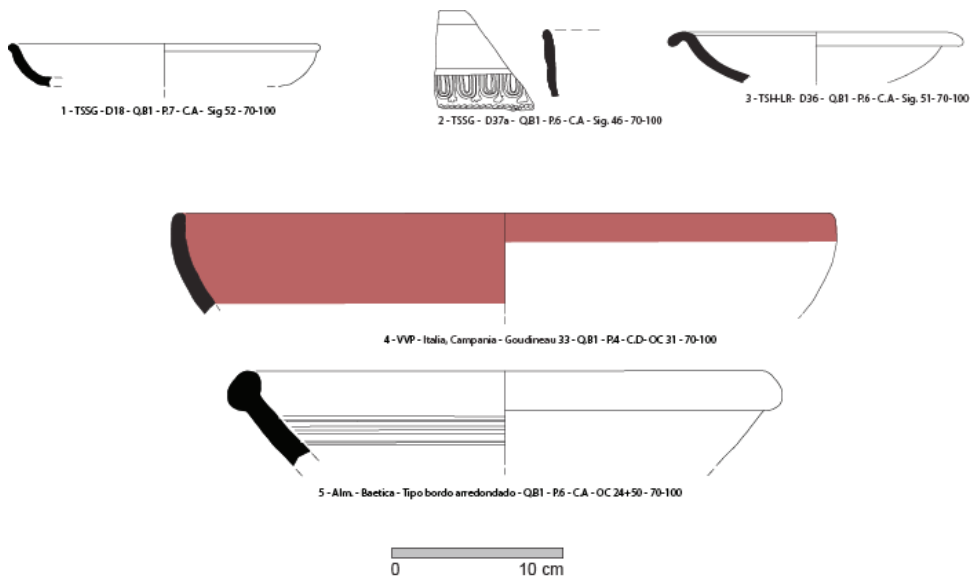


Fig. 5. Materiais da fase de 70–100 d.C. / Materiale aparținând de faza cuprinsă între anii 70–100 d.Hr.

### 1.2. Fase de 100–125 d.C.

Esta fase estratigráfica está bastante mal conservada, contendo um único exemplar indefinido de garrafa em vidro e alguma *terra sigillata*, onde se constata a manutenção de um primado sudgálico, com as produções hispânicas ausentes por prováveis contingências estratigráficas, enquanto a *terra sigillata* africana A parece ampliar o seu comércio, embora apenas com fragmentos inclassificáveis.

Em Ampúrias, os tipos Drag. 37, 18 e 27 são importados até à primeira metade do século II; enquanto que apenas a Drag. 37 e alguma Drag. 35/36 surgem no depósito mediterrânico sudgálico da *villa* de St.-Bézard (Aspiran-Hérault)<sup>23</sup>. A continuidade de um comércio sudgálico até ao primeiro quartel do século II é conhecida em território lusitano, de forma segura, igualmente no Monte Molião-Lacobriga. Na Quinta de São João da Arrentela encontramos o binómio Drag. 18 e 27 em aparente equilíbrio, enquanto que em Monte Molião-Lagos, na UE 29 do segundo quartel do século II, para além do domínio claro da *sigillata* hispânica, as formas sudgálicas presentes são o binómio Drag. 15/17 e 27<sup>24</sup>.

Tipologia	Origem	Grupo	Tipo	Frag.	NMI	NMI Prod.	% NMI Prod.	Obs.	Fig.
Terra sigillata	TSSG		D18	1	1	3	75		
			D27	1	1				
			Prato	1	1				
			Ind.	1					
	TSAf A		Ind.	4	1	1	25		
	Total			8	4	4	100		
Vidro		Azul claro	Garrafa	1	1	1	100		
	Total			1	1	1	100		
Total				9	5	5	100		
Residualidade: 0%									

Fig. 6. Quantificação da fase de 100–125 d.C. / Cuantificarea fazei cuprinse între anii 100–125 d.Hr.

### 1.3. Fase de 270–300 d.C.

Se nas duas fases alto-imperiais não existia qualquer residualidade estratigráfica, já no último terço do século III d.C. encontramos cerca de 32% do espólio com cronologias de uso claramente anteriores à deposição das UEs

<sup>23</sup> Aquilué *et alii* 2005; Genty, Mauné 2006.

<sup>24</sup> Arruda *et alii* 2008, 161.

desta fase. Mesmo assim, a residualidade centra-se apenas na *terra sigillata* alto-imperial de origem sudgálica e hispânica, sendo o espólio contemporâneo bastante diverso, como acontece na fase do último terço do século I d.C.. A cronologia desta fase é conferida essencialmente pela presença de um *Antoninianus* de 268–270 d.C., que nos fornece um *terminus post quem*, e pela ausência de *terra sigillata* africana D, que nos fornece um *terminus ante quem*.

A *terra sigillata* é dominada pela produção zeugitana com 32,4%, à semelhança do que acontece na segunda metade do século III na Quinta do Rouxinol<sup>25</sup>, seguida pela africana C, com 8,8%, e pela africana A/D, com apenas 2,9%. Na produção bizacena regista-se a ausência ainda da forma que se tornará a mais popular desta série nos centros de consumo, o tipo Hayes 50, parecendo o abastecimento da Quinta de São João ainda estar apenas confinado à Hayes 45A – não deixa de ser interessante notar que a forma de africana A/D presente é justamente a Hayes 31, uma forma que imita essencialmente a Hayes 50, o que poderá configurar um esquema de compensação nos abastecimentos deste sítio de consumo. A produção A apresenta um espólio diverso que engloba sobretudo tigelas. O único prato é o tipo Hayes 27 = L9a. Os tipos Hayes 14A, 14B, 6B e 9B podem recuar ao século II, mas a Hayes 44 = L35ter (nº 9: de dimensões volumosas) é uma forma zeugitana de imitação dos ateliers bizacenos, com início, por isso, na primeira metade do século III (Hayes, 1972). Um possível fragmento de Hayes 161, forma fechada zeugitana, com pasta muito fina, será potencialmente residual (*Atlante* I, p. 48), mas já o indivíduo de Hayes 15 indica uma cronologia estratigráfica pós-250 d.C.<sup>26</sup>.

A cerâmica africana de cozinha inicia agora a sua presença, através da produção zeugitana, em patina cinzenta, com a recorrente tampa Hayes 196A (nº 11).

Os dois indivíduos locais ou regionais e o indivíduo campano de verniz vermelho pompeiano são necessariamente residuais, tendo em conta a técnica de fabrico, mas a cerâmica de cozinha itálica, com formas como a Goudineau 33/ afim a Hayes 181, está ainda bem presente em contextos da segunda metade do século III de *Tarraco* (estudo em curso por um dos signatários).

O comércio de almofarizes béticos iniciado no século I mantém-se até esta fase na Quinta de São João, com o mesmo tipo de bordo arredondado e parede lisa, mas agora com um bordo quase a formar um lábio externo (nº 15), algo incomum na forma<sup>27</sup>. Soma-se um fabrico local ou regional com um exemplar de aba amendoada e vertedor (nº 21), cuja morfologia não encontra paralelo no centro produtor da Quinta do Rouxinol<sup>28</sup>.

<sup>25</sup> Santos *et alii* 2015.

<sup>26</sup> Bonifay, 2004, 158.

<sup>27</sup> Quaresma 2006.

<sup>28</sup> Santos 2012.

As lucernas apresentam agora um exemplar indeterminável proveniente de *Augusta Emerita*, com pasta alto-imperial, sendo provavelmente residual<sup>29</sup>; mas, sobretudo, mantêm um abastecimento local ou regional, como acontecia no Alto-Império; muda no entanto o perfil tipológico, com um possível exemplar de Deneauve 7 (fragmento de orla com fiadas de traços oblíquos) e 2 exemplares de Dressel 28, com 15 mm de largura de orla e uma moldura larga que separa esta do disco, mas com grinalda (bem conhecida em lucernas de Disco alto-imperiais<sup>30</sup>). Tal pode colocar estes dois casos num perfil de transição entre as lucernas de Disco e a Dressel 28 (nºs 18 e 19), o que seria perfeitamente consentâneo com uma posição estratigráfica do século III<sup>31</sup>.

Por fim, as Imitações de Engobe Vermelho não vitrificado iniciam agora a sua presença na estratigrafia do sítio, sendo uma tipologia também conhecida na Quinta do Rouxinol desde a sua fase estratigráfica mais antiga, ainda no segundo terço do século III<sup>32</sup>. Os fabricos detectados na Quinta de São João são claramente taganos e muito provavelmente originários de ateliers como a Quinta do Rouxinol. Tal como neste atelier, também no século III da Arrentela existem já os dois fabricos, de engobe e polimento, com claro destaque para este último, nestas fases mais precoces desta produção.

São os seguintes os fabricos detectados ao longo da estratigrafia da Quinta de São João:

Fabrico de IEV-engobe: Pasta M25 (castanho vermelho claro) e engobe M20/M25 (castanho vermelho claro). Pasta algo granulosa, rica em quartzo hialino de pequenas dimensões a alguma moscovite finíssima e rara calcite de pequenas dimensões.

Fabrico de IEV-polimento: Pasta e superfície N29 (castanho vermelho claro): este é um fabrico minoritário. O fabrico maioritário é mais claro: pasta M29 (castanho claro acinzentado) e superfície M53/M55 (castanho levemente rosado). A pasta de ambos é algo granulosa, rica em quartzo hialino de pequenas dimensões e alguma moscovite finíssima, com rara calcite de pequenas dimensões. Possível raro feldspato.

Ao nível tipológico<sup>33</sup>, o fabrico de engobe apresenta um bordo mal conservado de Drag. 37, uma inspiração provavelmente hispânica por esta época; enquanto a produção de polimento apresenta uma possível Drag. 27, também ela uma provável inspiração hispânica, com corpo assaz desenvolvido, como

<sup>29</sup> Rodríguez Martin 2002.

<sup>30</sup> Casas i Genover, Sole i Fusté 2006.

<sup>31</sup> Bussièrre 2000.

<sup>32</sup> Santos *et alii* 2015.

<sup>33</sup> Nas tabelas estatísticas, as formas de IEV encontram-se equiparadas às formas de cerâmica comum estudadas na Quinta do Rouxinol por um dos signatários (Santos 2012).



pode acontecer nas fases intermédias da *Hispania*<sup>34</sup> e pequena banda de roleta oblíqua, mas sobretudo formas de inspiração africana de tipologia culinária, como as Hayes 23B e 181B, bastante divulgadas pelos centros zeugitanos na época médio-imperial<sup>35</sup>.

O último elemento não-residual será o indivíduo vítreo de Isings 50, outra forma bastante comum nestas fases dos mercados de consumo imperiais<sup>36</sup>.

Tipolo- gia	Origem	Grupo	Tipo	Frag.	NMI	NMI Prod.	% NMI Prod.	Obs.	Fig.
Almofariz	Baetica		Bordo arre- dondado	1	1	1	50		15
	Local ou Regional		Aba amen- doada	1	1	1	50		21
	Total			2	2	2	100		
Cerâmica africana de cozi- nha	Norte da Tunísia	Patina cinzenta	H196A	1	1	1	100		11
	Total			2	2	2	100		
IEV	Local ou Regional	Poli- mento	D27?	1	1	4	80		17
			1.2.2.1 (Hayes 23B)	2	2				12, 13
			1.1.2.2 (H181B)	1	1				16
		Engobe	1.3.2.5 (D37)	1	1	1	20		
	Total			5	5	5	100		
Lucerna	Augusta Emerita		Ind.	1	1	1	25		
	Local ou Regional		Den. 7?	1	1	3	75		
			D28	2	2				18, 19
			Ind.	2					
	Total			6	4	4	100		
Numisma			Antoninianus (268–270 d.C.)	1	1	1	100		
	Total			1	1	1	100		

<sup>34</sup> Paz Peralta 2008.

<sup>35</sup> Bonifay 2004.

<sup>36</sup> Rütli 1991.

Terra sigillata	TSAf A		Ind.	39		11	32,4			
			H14	1	1					
			H14A	1	1					
			H14B	1	1					
			H15	1	1					
			H161?	1	1					
			H27 = L9a	1	1					
			H44 = L35 ter	1	1				9	
			H6B	1	1					
			H9B	2	2					
			H9B, var.	1	1					
	TSAf A/D		H31	1	1	1	2,9			
	TSAf C		H45A	2	2	3	8,8		10	
			H45A ou B	1	1					
			Ind.	3						
	TSH-An- dújar	Grupo 4	D27?	1	1	1	2,9			
		Grupo 3	D15/17	1	1	3	8,8			
			D27?	1	1					
			Hisp. 7	1	1					
			Ind.	4						
	TSH-La Rioja		D15/17	2	1	5	14,7			
			D27	1	1				8	
			D33	1	1					
			Hisp. 2	1	1					
			Tigela	1	1					
			Ind.	10						
	TSSG		Ind.	5		10	29,4			
			D18	6	4			1 marca <i>Severus</i>	6, 7	
			D24/15	1	1					
			D27	1	1					
			D27c	1	1					
			D30	1	1					
			D35	1	1					
			Tigela	1	1					
	Total				98	34	34	100		

Vidro		Azul celeste e verde gelo	Is.50	2	2	3	100		20
		Incolor	Ind.	1	1				
	Total				3	3	3	100	
Verniz Vermelho Pompeiano	<i>Italia, Campania</i>	Quartzo branco	Goudineau 33	1	1	1	33,3		
	Local ou Regional	Quartzo branco	Goudineau 33	3	2	2	66,7		14
	Total				4	3	3	100	
Total				121	54	54	100		
Residualidade: + 32%									

Fig. 7. Quantificação da fase de 270–300 d.C. / Cuantificarea fazei cuprinse între anii 270 la 300 d.Hr.

#### Catálogo:

- 6 – *Terra sigillata* sudgálica – Drag. 18 – Q.B1 – Perfil Sul – C.M – Inv. Sig. 55  
7 – *Terra sigillata* sudgálica – Drag. 18 – Oleiro *Severus*. Marca OF SEVERI[ – Q.A1 – P.3 – C.C2 – Inv. Sig. 6+20+68+117+213+270  
8 – *Terra sigillata* hispânica – La Rioja – Drag. 27 – Q.A1 – P.3 – C.D – Inv. Sig. 10  
9 – *Terra sigillata* africana A – Pasta fina – Hayes 44 = Lamb. 35 ter – Q.B1 – P.2 – C.B1 – Inv. Sig. 21  
10 – *Terra sigillata* africana C – Hayes 45A – Q.B2 – P.4 – C.A – Inv. Sig 15+119  
11 – Cerâmica africana de cozinha – Norte da Tunísia – Patina cinzenta – Hayes 196A – Q.B1 – P.2 – C.B1 – Inv. CC1087  
12 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 23B (1.2.2.1) – Q.B1/B2 – P.1 – C.B – Inv. CC 1280  
13 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 23B (1.2.2.1) – Q.B1 – P.2 – C.B – Inv. CC 1078  
14 – Verniz vermelho pomperiano – Local ou Regional – Fabrico de inclusões quartzo branco – Goudineau 33 – Q.B1 – P.2 – C.A – Inv. OC 88  
15 – Almofariz – *Baetica* – Tipo bordo arredondado – Q.A1 – P.3 – C.D – Inv. OC 77  
16 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 181B (1.1.2.2) – Q.B1/B2 – P.4 – C.C – Inv. CC 1147  
17 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Drag. 27? – Q.B1 – P.4 – C.C – Inv. CC 246  
18 – Lucerna – Local ou Regional – Dressel 28 – UE ferruginosa – Q.B2 – P.3 – C.B – Inv. OC 22  
19 – Lucerna – Local ou Regional – Dressel 28 – UE ferruginosa – Q.B2 – P.3 – C.B – Inv. OC 111

20 – Vidro – Verde gelo – Isings 50 – Q.A1 – P.3 – C.E – Inv. s/n

21 – Almofariz – Local ou Regional – Tipo aba amendoada (1.5.11) – Q.A1 – P.2 – C.G  
– Inv. OC 74

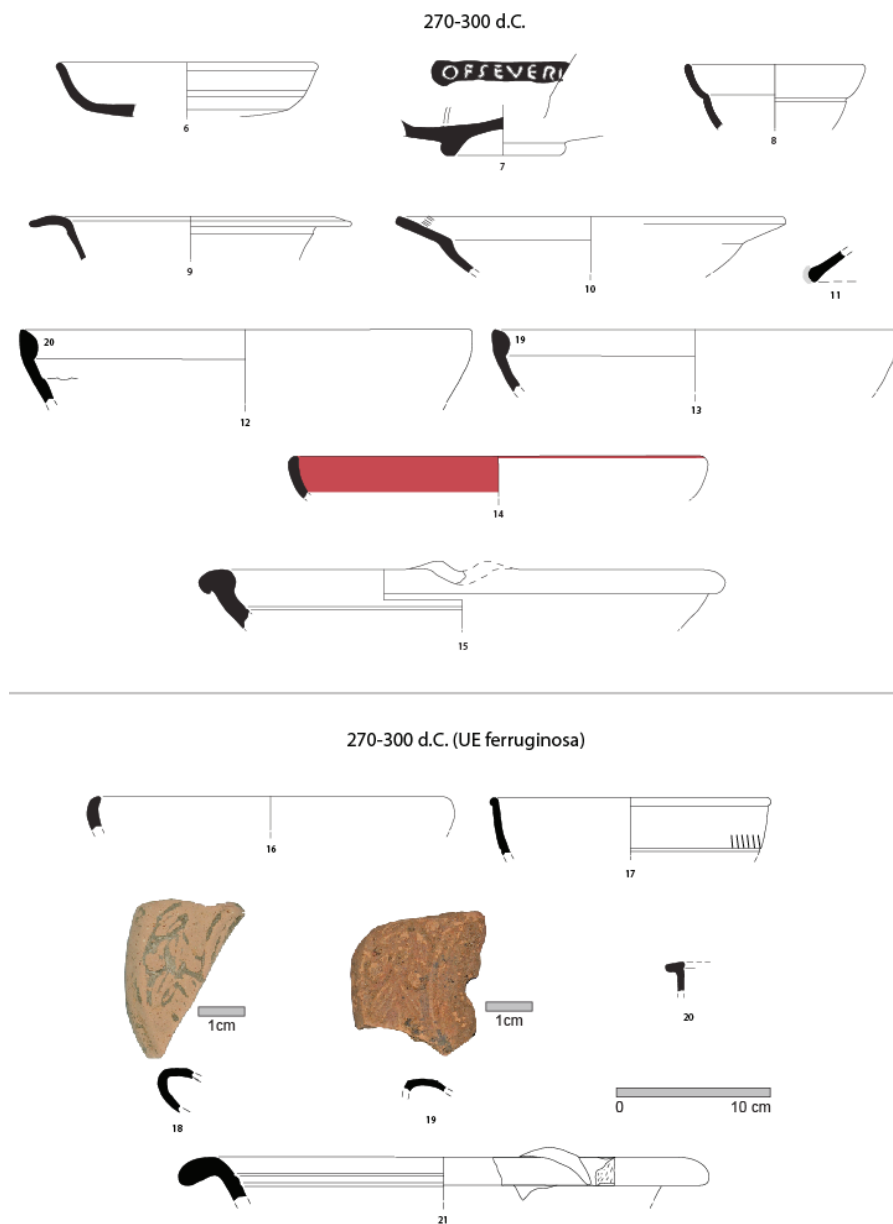


Fig. 8 – Materiais da fase de 270–300 d.C. / Materiale aparținând de faza cuprinsă între anii 270–300 AD.

#### 1.4. Fase de 350–400 d.C.

A residualidade aumenta, na segunda metade do século IV, para quase metade do espólio da fase estratigráfica: as paredes finas serão *grosso modo* do século I d.C.; a *terra sigillata* africana A e A/D terminam a sua produção no século III; as produções alto-imperiais, sudgálica e hispânica, são novamente fruto de revolvimentos de depósitos mais antigos relativos a uma ocupação dos primeiros séculos da nossa era, ainda por compreender no sítio. Muito provavelmente, a forma afim à Hayes 14, em IEV de polimento, será residual, em face do protótipo zeugitano do século III d.C..

A circulação de moeda aumenta exponencialmente, com alguns numismas do século III presentes, mas sobretudo com as cunhagens do século IV a fornecerem a impressão de uma nova vitalidade económica no sítio. Os numismas mais recentes indicam que estamos perante uma cronologia estratigráfica nunca anterior ao segundo terço do século IV.

A *terra sigillata* será então composta por uma pequena presença de africana C, através do tipo Hayes 50A/B, que alcança os meados do século IV, mas onde dificilmente não será residual o cantil *Atlante* XXXI, 18, com uma morfologia variante em relação aos protótipos conhecidos. Esta morfologia, que denominamos de *Atlante* XXXI, 18, var. (nº 22) está presente em contextos da segunda metade do século III de *Tarraco*, que um dos signatários está a estudar. Contra três indivíduos contemporâneos de africana C, esta fase apresenta cinco indivíduos de africana D1, que formam assim a maioria do abastecimento desta tipologia fina de mesa. Se as formas Hayes 58B, 59 e 61A podem recuar à primeira metade da centúria, já a Hayes 67 indica-nos uma cronologia nunca anterior a 350 d.C.<sup>37</sup>, afinando assim a datação estratigráfica que os numismas apontavam.

A cerâmica africana de cozinha zeugitana está presente, na produção com engobe, pelas Hayes 23 e 181B. Na produção de patina cinzenta, encontramos um bordo mal conservado de Hayes 185D, mas, mais importante pelo carácter inovador da sua presença, uma forma inédita no território actualmente português, o fervedor Uzita, 48, 1 = Bonifay, 2004, *culinaire* 18 (fervedor possivelmente de leite: o nosso exemplar apresenta a típica pseudo-patina branca interior, provocada ao que tudo indica por essa função culinária), com datações que podem recuar ao século II, mas que alcançam perfeitamente o século IV, com uma forte concentração no século III<sup>38</sup> e com uma difusão nítida no Mediterrâneo ocidental, desde a Tunísia/Líbia até à faixa oriental hispânica, onde uma boa quantidade de exemplares já foi diagnosticada<sup>39</sup>.

As Imitações de Engobe Vermelho não vitrificável estão mais escassamente

<sup>37</sup> Hayes 1972.

<sup>38</sup> Bonifay, 2004.

<sup>39</sup> González Villaescusa *et alii* 2015, 171.

presentes do que na fase de 270–300 d.C.: vemos a continuação da Hayes 23, em engobe, mas também o surgimento da imitação da Hayes 14A, em polimento, que será muito provavelmente residual (nº 24).

O conjunto de lucernas mantém a sua vocação local ou regional: se o tipo Dressel 20 (nº 27) e restantes lucernas de Disco (nº 25) são residuais, já o tipo Dressel 30 (nº 29) e as Derivadas de Disco podem perfeitamente alcançar o século V<sup>40</sup>.

As lucernas, sempre de produção local ou regional, apresentam um espólio sobretudo residual (Disco, nº 25, e Dressel 20 (nº 27), com um tipo coevo, a Dressel 30, nº 28<sup>41</sup>.

O espólio vítreo, mal conservado, não permite avaliar residualidade ou contemporaneidade, embora um fragmento possa talvez pertencer ao tipo Isings 116, forma tardo-romana<sup>42</sup>.

O único almofariz pertence a fabricos locais ou regionais: com uma morfologia de bordo triangular, munido de haste superior, pequena e algo extrovertida (nº 26), tem algumas semelhanças com o almofariz de bordo triangular, mas simples, produzido no atelier da Quinta do Rouxinol<sup>43</sup>.

Tipologia	Origem	Grupo	Tipo	Frag.	NMI	NMI Prod.	% NMI Prod.	Obs.	Fig.
Almofariz	Local ou Regional		Bordo triangular com haste	1	1	1	100		26
		Total		1	1	1	100		
Cerâmica africana de cozinha	Norte da Tunísia	Engobe	H23	1	1	4	66,6		
			H181B	3	3				
		Patina cinzenta	Uzita, 48, 1 = Bonifay, 2004, culinaire 18	1	1	2	33,3		
			H185D	1	1				
		Total		6	6	6	100		
IEV	Local ou Regional	Engobe	1.2.2.1 (Hayes 23)	1	1	1	50		
		Poli-mento	1.3.2.2 (H14A)	1	1	1	50		24
		Total		2	2	2	100		
Paredes Finas	<i>Baetica</i>			2	1	1	100		
	Total			2	1	1	100		

<sup>40</sup> Bernal Casasola, García Giménez 1995.

<sup>41</sup> Bussière 2000.

<sup>42</sup> Cruz 2009.

<sup>43</sup> Santos 2012, 70, est. XII.



Lucerna	Local ou Regional		Ind.	3		5	100		
			D20	1	1				27
			D30	1	1				28
			Derivada de Disco	2	2				
			Disco	1	1				25
			Total					8	5
Numisma			AE3 (337–363)	1	1	18	100		
			AE3 ou 4 (305–423)	1	1				
			AE3 ou 4 (307–361)	1	1				
			AE3 ou 4 (307–363)	1	1				
			AE3 ou 4 (317–363)	1	1				
			AE3 ou 4 (337–363)	6	6				
			AE3 ou 4 (séc. IV)	1	1				
			AE4 (337–361)	1	1				
			AE4 (337–363)	1	1				
			Antoninianus (198–285)	2	2				
			Antoninianus (270–275?)	1	1				
			III-IV?	1	1				
			Total					18	18
<i>Terra sigillata</i>	TSAf A		Ind.	42		22	56,4		
			H14	2					
			H14A	4	4				
			H14B	1	1				
			H14C	1	1				
			H15	2	2				29
			H15, var. precoce	4	4				
			H16	2	2				
			H27	2					
			H27 = L9a	1	1				
			H3	1					
			H3C	1	1				
			H3C, módulo grande	2	2				

Terra sigillata			H44	1	1				
			H6	2	1				
			H8, 9 ou 14	1	1				
			H9A	1	1				
	TSAf A/D		H31	1	1	1	2,6		
	TSAf C		H50	1	1	3	7,7		
			H50A/B	1	1				
			Atlante XXXI, 18, var.	1	1				22
			Ind.	7					
	TSAf D1		H58B	1	1	5	12,8		
			H59	2	2				
			H61A	1	1				23
			H67	1	1				
			Ind.	2					
	TSH-An- dújar	Grupo 4	D37a	1	1	1	2,6		
		Grupo 3	Tigela	1	1	1	2,6		
			Ind.	1					
	TSH-La Rioja		D15/17	2	2	3	7,7		
			D18	1	1				
			Ind.	1					
	TSSG		D24/25	1	1	3	7,7		
			D27	1	1				
			Prato	1	1				
			Ind.	1					
	Total			99	39	39			
Vidro		Azul claro	Ind.	1	1	1	33,3		
		Azul verde claro	Ind.	1	1	1	33,3		
		Branco opaco	Is.116?	1	1	1	33,3		
	Total			3	3	3	100		
Total			139	75	75	100			
Residualidade: + 46,7%									

Fig. 9. Quantificação da fase de 350–400 d.C. / Cuantificarea  
fazei cuprinsă între anii 350–400 AD.

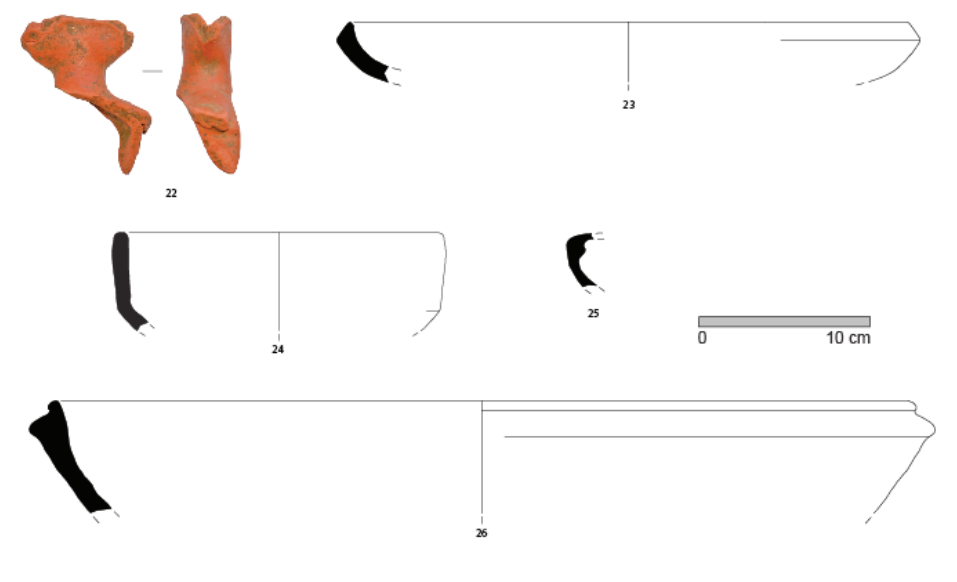
Catálogo:

22 – *Terra sigillata* africana C – *Atlante XXXI*, 18, var. – Q.B1 – P.1 – C.A – Inv. Sig 538  
 23 – *Terra sigillata* africana D1 – Hayes 61A – Q.B1/B2 – P.1 – C.A – Inv. Sig 375  
 – 350–400

24 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 14A  
 (1.3.2.2) – Q.B1/B2 – P.1 – C.A – Inv. CC 1228

- 25 – Lucerna – Local ou Regional – Disco – Q.A1 – P.1 – C.A – Inv. OC 56  
 26 – Almofariz – Local ou Regional – Forma 1 – Q.B1/B2 – P.1 – C.A – Inv. OC 98  
 27 – Lucerna – Local ou Regional – Dressel 20 – UE Cinzas (depósito do forno?) – Q.A1 – P.2 – C.F+D – Inv. OC 3+61+62+63+66  
 28 – Lucerna – Local ou Regional – Dressel 30 – UE Cinzas (depósito do forno?) – Q.A1 – P.2 – C.D – Inv. OC 60+64+65  
 29 – *Terra sigillata* africana A – Hayes 15 – UE cinzas – depósito do forno?) – Q.A1 – P.2 – C.A/B – Inv. Sig. 283+284+287+302

350-400 d.C.



350-400 d.C. (UE cinzas-depósito do forno?)

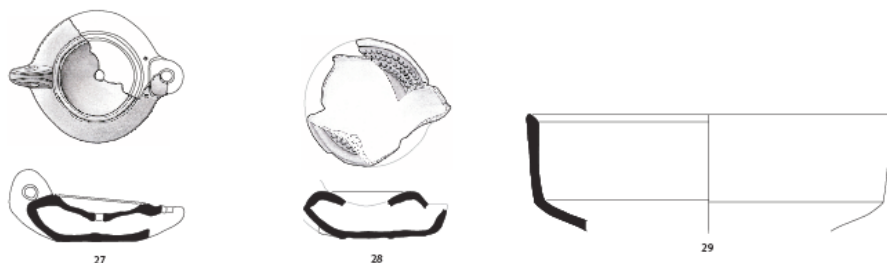


Fig. 10. Materiais da fase de 350–400 d.C. / Materiale aparținând de faza cuprinsă între anii 350–400 AD.

### 1.5. Fase de 400–425+ d.C.

A residualidade mantém-se em níveis bastante altos, baixando apenas muito ligeiramente em face da fase anterior, mas podendo atingir valores mais altos se incluirmos a cerâmica africana de cozinha e as Imitações de Engobe Vermelho não vitrificado (IEV), cujos tipos presentes poderão ter sido produzidos em momentos anteriores. Voltamos a encontrar um bom conjunto numismático, indicador de uma boa circulação fiduciária por estes momentos na Quinta de São João, com cunhagens dos séculos II e III ainda presentes, mas sobretudo com as cunhagens do século IV novamente majoritárias, não se encontrando qualquer numisma posterior a 367–383 d.C.. Todavia, uma ligeira intrusão tardo-medieval é-nos indicada pela presença de um possível Ceitil.

No seio da *terra sigillata*, a única produção contemporânea é a africana D, que totaliza apenas 15,5%, um valor bem patenteador do volume de residualidade existente na principal tipologia fina. No conjunto africano contemporâneo, encontramos as duas grandes produções zeugitanas, surgindo agora a africana D2, através de um indivíduo de Hayes 50B (nº 47), com um diâmetro de apenas 210mm, que torna o exemplar algo dúbio na classificação, não estando muito distante morfológicamente da Hayes 81B, cujos diâmetros máximos andam em torno a 200mm<sup>44</sup>. A africana D1 domina naturalmente o conjunto, contendo formas que nascem no século IV, mas que ainda são produzidas nas primeiras décadas do século V, como as Hayes 58B e 59<sup>45</sup>. Outras três formas indicam estarmos já em torno ao primeiro quartel do século V. A Hayes 61A/B1 (nº 30) é uma forma produzida na primeira metade do século V<sup>46</sup>; a Hayes 67 (nº 38), com o estilo Aii-iii (fiada externa de grelhas – punções 67 e 69 – e, no centro, folhas de palma – punção 7 – e grelha – punção 67<sup>47</sup>), aponta para os inícios do século V. A Hayes 80A (nº 31) tem feito correr alguma tinta em relação à sua posição cronológica que se situará em torno a meados ou segunda metade do século V, segundo Bonifay<sup>48</sup>, enquanto Mackensen<sup>49</sup> propõe o seu início em 420 d.C.. Contudo, outros dados podem fazer recuar um pouco mais esta cronologia: em Cartago (Hayes 80/81) está diagnosticada desde o primeiro quartel do século V<sup>50</sup>. Parece-nos ser uma forma já produzida no primeiro quartel do

<sup>44</sup> Hayes 1972, 128.

<sup>45</sup> Ver discussão em Quaresma 2012, cap. IV.

<sup>46</sup> Bonifay 2004, 167.

<sup>47</sup> Hayes 1972.

<sup>48</sup> Bonifay 2004, 173.

<sup>49</sup> Mackensen 1993, 406.

<sup>50</sup> Reynolds 1995, 149; Fulford, Peacock 1984, 57: missão britânica.

século V, mas que, a partir do segundo quartel do século V, intensifica a sua difusão: na missão italiana de Cartago, o tipo Hayes 80/81 representa 9,8%<sup>51</sup>; no contexto 21 da *Bourse* de Marselha existem três indivíduos de Hayes 80B e oito indivíduos de Hayes 81B<sup>52</sup>; na Cisterna de Sa Mesquida (Maiorca), a Hayes 80 possui dois exemplares e a Hayes 81 possui um exemplar<sup>53</sup>; no contexto de Vila-Roma (*Tarraco*), as Hayes 80A e 80B perfazem 4,1%<sup>54</sup>; finalmente, a Hayes 80B surge ainda no naufrágio Dramont E<sup>55</sup>.

As formas de cerâmica africana de cozinha zeugitana presentes, tanto em engobe como em patina cinzenta, pertencem muito provavelmente ao grande bolo de difusão comercial desta tipologia entre os séculos II e IV d.C.<sup>56</sup>, pelo que poderão ser residuais nesta fase estratigráfica. Os dados de IEV respeitantes a formas inspiradas não só na *terra sigillata* africana, mas também na cerâmica africana de cozinha, levantam, contudo, questões relevantes para esta interpretação, quando confrontados com os resultados da investigação conduzida por um dos signatários na área da península de Lisboa.

Na *villa* ou *vicus* de Almoínhas (Loures) um conjunto numeroso de importações de cerâmica africana de cozinha e de imitações locais/regionais circula na estratigrafia entre os inícios do século II e os inícios do século VI, com as importações a atingirem um *floruit* em 460+ e sobretudo na fase 500+ d.C., através dos tipos, Hayes 197, 181D e 23, mas sobretudo através dos tipos Hayes 196A, 196B e 195. Os fabricos de imitação, de elevada qualidade, mas com pastas nitidamente locais/regionais e sem nunca apresentar patina cinzenta, surgem na fase de 100+ d.C. e atingem igualmente o *floruit* na fase de 500+ d.C. (estando ausentes na fase de 460+ d.C.). Em 500+ d.C., a Hayes 196A domina o conjunto, seguida por uma novidade tipológica no espaço actualmente português, a forma Fulford 20.6 e 20.1, cuja datação estratigráfica em Cartago aponta igualmente para esta cronologia<sup>57</sup>. Embora o n.º 45 da Quinta de São João possua patina cinzenta (técnica desconhecida na Quinta do Rouxinol e em Almoínhas), enquadra-se igualmente neste conjunto de imitações de boa qualidade produzidas em âmbito baixo-tagano. E indica que talvez a Quinta do Rouxinol seja um centro produtor de primeira ordem regional desta tipologia de imitação: neste sítio regista-se Hayes 181B (mas em versão polimento), na fase de 250–300 d.C.; Hayes 181B (na versão de engobe), na fase 350–400 d.C.;

<sup>51</sup> Anselmino *et alii* 1986; Reynolds 1995.

<sup>52</sup> Bonifay, Carré, Rigoir 1998.

<sup>53</sup> Orfila Pons, Cau Ontiveros 1994: UE 5.

<sup>54</sup> TED'A 1989, 57.

<sup>55</sup> Santamaria 1995.

<sup>56</sup> Bonifay 2004.

<sup>57</sup> Quaresma 2018–2019.

ressurgindo o tipo Hayes 181B (mas em versão polimento), na fase de 425+ d.C.<sup>58</sup>.

As imitações locais ou regionais em IEV, presentes na Quinta de São João, revelam o tipo Hayes 23A e 23B em engobe e polimento, mas também a forma Hayes 195, com patina cinzenta (nº 45), nesta fase de 400/425+ d.C. – colocam assim este sítio de consumo em linha com um fenómeno regional diagnosticado na área baixo-tagana, tanto em outro sítio de consumo (Almoínhas), como num sítio de produção (Quinta do Rouxinol).

Em relação ao leque tipológico das IEV com formas inspiradas nas africanas Hayes 14 e Hayes 15 e na hispânica Drag. 24/25 (sem roleta), estas são muito provavelmente residuais, mesmo aceitando que as produções de imitação possam sofrer processos de cristalização e perduração prolongadas. Se aceitarmos então esta residualidade, apenas o leque de imitação de cerâmica africana de cozinha será coevo da fase estratigráfica.

É interessante também notar que, no geral de IEV e independentemente desta valoração cronológica, a técnica de polimento mantém-se à cabeça das IEV adquiridas pelos habitantes da Quinta de São João, enquanto que, no atelier da Quinta do Rouxinol, a técnica de engobe é agora dominante (na última fase do sítio, em 425+ d.C.) e apresenta um leque formal inspirado em tipos contemporâneos como as Hayes 61, 67, 80 e 70/73<sup>59</sup>.

Nos vidros, encontramos uma forma residual, alto-imperial, Isings 104, mas outras formas tardias: o tipo AR 147 alcança pelo menos o século IV, em Augst, e o tipo AR 171, iniciado no século II, pode mesmo alcançar os inícios do século V<sup>60</sup>; já as pulseiras em vidro negro opaco (como o nº 46, liso) estão datadas em *Bracara Augusta* na segunda metade do século IV e século V<sup>61</sup>.

A aquisição de mobiliário vítreo também parece intensificar-se nesta fase, com uma gama mais diversa de forma, onde se mantém a garrafa Isings 50, mas onde apesar da manutenção de gamas cromáticas tendencialmente antigas<sup>62</sup>, vemos surgir formas tardo-antigas, como a lamparina quase completa do tipo AR 68/Is.106 (nº 36), datado a partir do segundo terço do século IV em Kaiseraugst<sup>63</sup>. Este exemplar possui duas bandas superiores de decoração incisa (três fiadas de *scrool* vegetalista ou de cornucópia e uma fiada de geométrico) e duas bandas inferiores também de decoração incisa (agora, uma única fiada de *scrool* vegetalista ou de cornucópia e uma fiada de geométrico).

<sup>58</sup> Quaresma 2017.

<sup>59</sup> Santos *et alii* 2015; Quaresma 2017.

<sup>60</sup> Rütli 1991, 124 e 173.

<sup>61</sup> Cruz 2009.

<sup>62</sup> Rütli 1991.

<sup>63</sup> Rütli 1991, 75.

Tipolo- gia	Origem	Grupo	Tipo	Frag.	NMI	NMI Prod.	% NMI Prod.	Obs.	Fig.
<i>Terra sigillata</i>	TSAf A		Ind.	50		10	30,3		
			H14	1	1				
			H14C	1	1				
			H15	1	1				
			H15, var. precoce	1	1				
			H16	1	1				
			H27 = L9a	3	3				
			H44 = L35 ter	1	1				
			H9B	1	1				
	TSAf A ou D		Ind.	1	1	1	3		
	TSAf C		44	1	1	10	30,3		
			H45	3					
			H45A	4	4				
			H45B	1	1				
			H50	1					
			H50A/B	4	4				
			Ind.	13					
	TSAf D1		H58B	2	2	6	18,2		
			H59	1	1				
			H61A/B1	1	1				30
			H67	1	1			Estilo A (ii-iii)	38
			H80A	1	1				31
			Ind.	3					
	TSAf D2		H50B	1	1	1	3		47
	TSH-An- dújar	Grupo 4	D27?	1	1	1	3		
		Grupo 3	D15/17	2	2	2	6		
			Ind.	1					
	TSH-La Rioja		D15/17	1	1	1	3		
	TSSG		D30	1	1	1	3		
			Ind.	2					
	Total				106	33	33	100	



Cerâmica africana de cozinha	Norte da Tunísia	Patina cinzenta	H195 = Ostia III, 170	1	1	2	33,3				
			H197	3	1				37		
		Engobe	H23	1	1	4	66,6				
			H181B	3	3				32		
	Total				8	6	6	100			
IEV	Local ou Regional	Patina cinzenta	H195	1	1	1	9,1		45		
		Engobe	1.2.2.1 (Hayes 23A)	1	1	4	36,4		41		
			1.2.2.1 (Hayes 23B)	1	1				42		
			1.3.2.2 (H15, var.precoce)	1	1				43		
			1.3.2.4 (D24/25)	1	1				44		
		Poli-mento	1.2.2.1 (Hayes 23A)	1	1	6	54,5		40		
			1.2.2.1 (Hayes 23B)	3	3				33, 34		
			1.3.2.2 (H14A)	2	2				35, 39		
		Total				11	11	11	100		
		Lucerna	Local ou Regional		Disco	1	1	1	100		
Ind.	2										
Total				3	1	1	100				
Vidro		Azul celeste	Is.50	1	1	8	100				
		Azul turquesa	?	1	1						
		Incolor opaco	AR 104.1/ Is.94	2	2						
		Incolor verde	AR 68/Is.106	1	1				36		
		Negro	Pulseira	1	1				46		
		Verde	AR 171/Is.126	1	1						
		Verde claro	AR 147	1	1						
	Total				8	8	8	100			

Numisma			AE2 (367–383)	1	1	13	100						
			AE3 ou 4 (307–361)	1	1								
			AE3 ou 4 (307–408)	1	1								
			AE3 ou 4 (317–326)	1	1								
			AE3 ou 4 (330–346)	2	2								
			AE3 ou 4 (337–363)	1	1								
			AE4 (337–361)	1	1								
			AE4 (337–361?)	1	1								
			Antoninianus (268–270)	1	1								
			Sestércio (117–138)	1	1								
			Sestércio (222–260)	1	1								
			Ceítal indeterminado?	1	1								
			Total					13	13	13	100		
			Total					149	72	72	100		
Residualidade: + 41,7%													

Fig. 11. Quantificação da fase de 400–425+ d.C. /  
Cuantificarea cuprinsă între anii 400–425 + d.C.

Catálogo:

30 – *Terra sigillata* africana D1 – Hayes 61A/B1 – UE derrube de adobes – Q.A2 – P.2A – C.C – Inv. Sig 72

31 – *Terra sigillata* africana D1- Hayes 80A – Q.B2 – P.1 – C.C – Inv. Sig 59

32 – Cerâmica africana de cozinha – Norte da Tunísia – Engobe – Hayes 181B – Q.B2 – P.1 – C.C – Inv. Sig 203

33 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 23B (1.2.2.1) – Q.B2 – P.1 – C.C – Inv. CC 494

34 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 23B (1.2.2.1) – Q.B2 – P.1 – C.C2 – Inv. CC 722

35 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 14A (1.3.2.2) – Q.B2 – P.2 – C.B2 – Inv. CC 1357

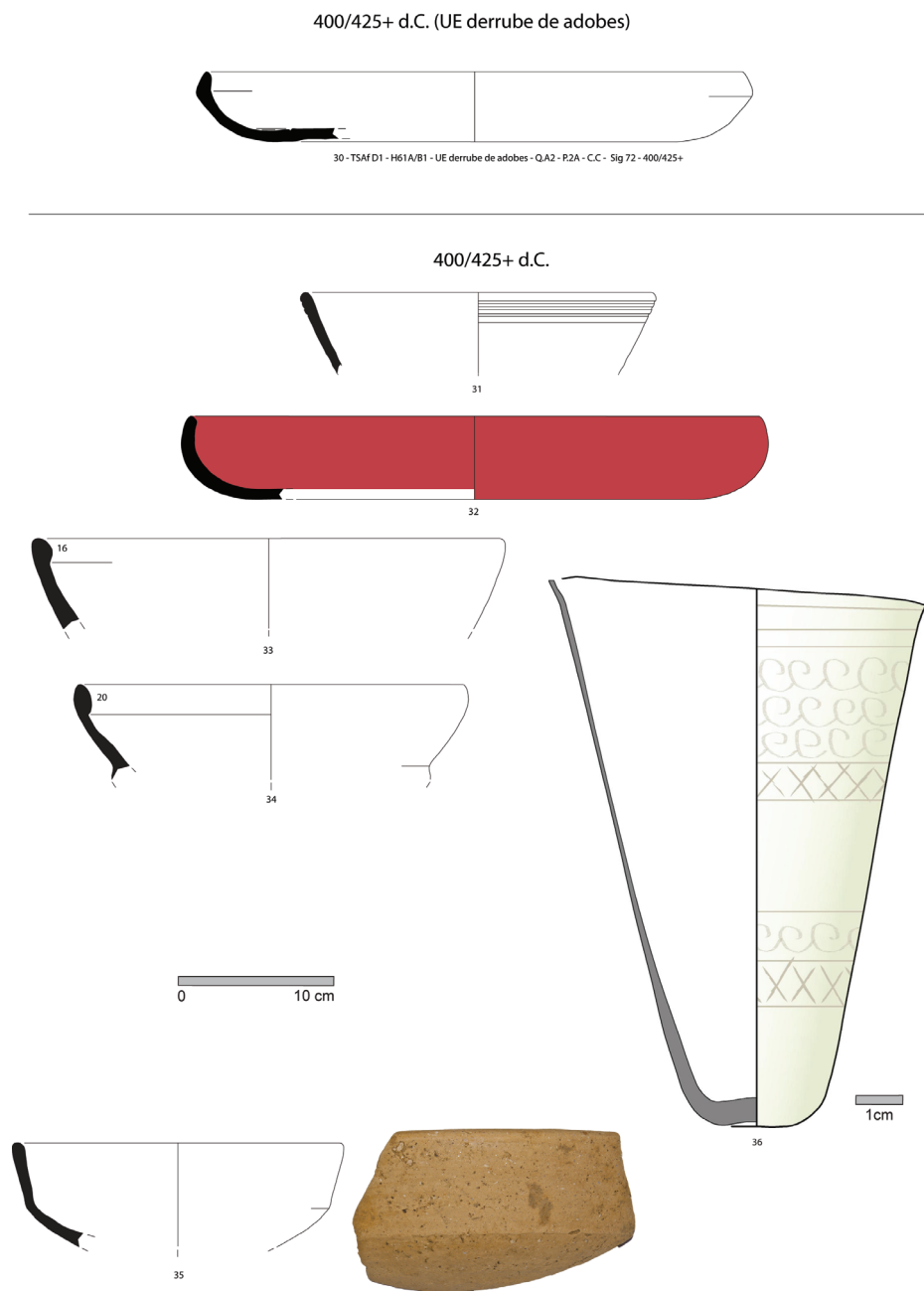
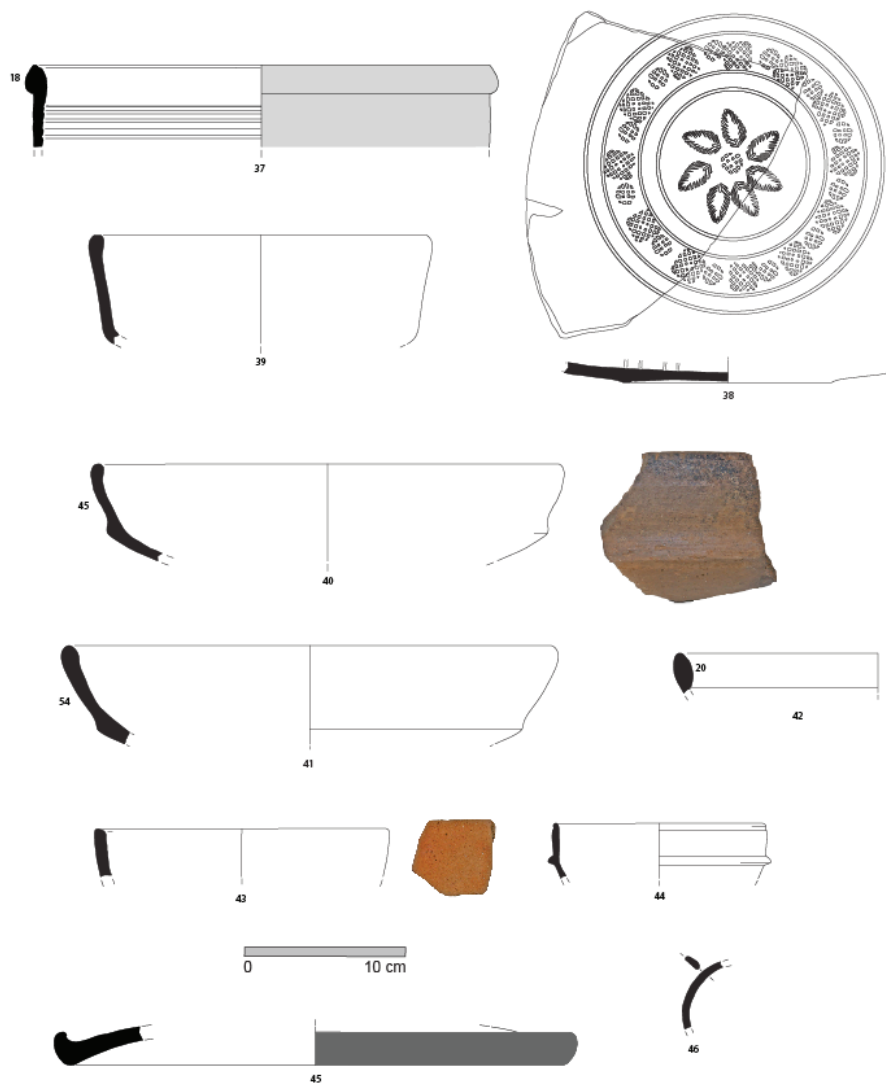


Fig. 12. Materiais da fase de 400–425+ d.C. / Materiale aparținând de faza cuprinsă între anii 400–425 + AD. fază.

400/425+ d.C. (UE cinzas)



400/425+ d.C. (Muro 1)



Fig. 13. Materiais da fase de 400–425+ d.C. / Materiale aparținând de faza cuprinsă între anii 400–425 + AD. fază.

- 36 – Vidro – Incolor verde – Q.B2 – P.2 – C.2C – AR 68/Is.106 – Inv. OC s/n
- 37 – CAC – Norte da Tunísia – Patina cinzenta – Hayes 197 – UE cinzas – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. CC 1471
- 38 – *Terra sigillata* africana D1- Hayes 67 – Estilo A(ii-iii) – UE cinzas – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. Sig 74
- 39 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 14A (1.3.2.2) – UE cinzas – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. CC 1444
- 40 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 23A (1.2.2.1) – UE cinzas – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. CC 1468
- 41 – Imitação de Engobe Vermelho – Engobe – Local ou Regional – Hayes 23A (1.2.2.1) – UE cinzas – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. CC 74
- 42 – Imitação de Engobe Vermelho – Engobe – Local ou Regional – Hayes 23B (1.2.2.1) – UE cinzas – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. CC 1460
- 43 – Imitação de Engobe Vermelho – Engobe – Local ou Regional – Hayes 15 precoce (1.3.2.2) – Q.B2 – P.3 – C.A – Inv. CC 1578
- 44 – Imitação de Engobe Vermelho – Engobe – Local ou Regional – Drag. 24/25 (1.3.2.4) – Q.B2 – P.3 – C.D – Inv. CC 445
- 45 – Imitação de Engobe Vermelho – Patina cinzenta – Local ou Regional – Hayes 195 – Q.B2 – P.3 – C.A – Inv. OC 108
- 46 – Vidro – Negro – Pulseira – UE cinzas – Q.B2 – P.3 – C.A – Inv. s/n
- 47 – *Terra sigillata* africana D2 – Hayes 50B – Muro 1 – Inv. Sig 448

### 1.6. Sem fase atribuída

Um total 188 fragmentos, correspondentes a 90 indivíduos, não possui cronologia estratigráfica definida. Neste conjunto encontramos basicamente as mesmas tipologias, com reforço ou depuração de algumas das ideias já obtidas ao longo do estudo das fases estratigráficas datadas. Uma nova tipologia existe neste conjunto: um exemplar de cerâmica vidrada (nº 56), de pasta creme com bastantes ENP de pequenas dimensões e vidrado verde, externo, e amarelo, interno, que deverá ter sido produzido nos primeiros séculos da Era<sup>64</sup>.

Do período alto-imperial encontramos mais um conjunto de *terra sigillata* sudgálica e hispânica, tanto de La Rioja como de Andújar, bem como mais um almofariz bético de bordo arredondado e outros exemplares de Verniz Vermelho Pompeiano, tanto campano como local ou regional, sempre do tipo Goudineau 33.

Se a ausência total de *terra sigillata* itálica ou de formas mais antigas da *terra sigillata* sudgálica reforça a cronologia estratigráfica flávia como espelho do início da ocupação do sítio, também o valor estatístico da *terra sigillata* africana A revela o peso desta produção no consumo do sítio, bem acima da congénere africana C, tal como acontece no atelier da Quinta do Rouxinol<sup>65</sup>. Por

<sup>64</sup> Passelac 1993b.

<sup>65</sup> Santos *et alii* 2015.

outro lado, a produção D1 sai agora um pouco mais reforçada, com um bolo tipológico que confirma o final de vida do sítio em torno ao primeiro quartel do século V, embora a Hayes 67B possa prolongar-se até ao segundo quartel da centúria<sup>66</sup>. Mas um outro exemplar decorado, com o estilo Aii (nº 51: círculo radiado – motivo 44b do *LRP*<sup>67</sup>) demonstra também que o segundo quartel do século V dificilmente fará parte da História do sítio, apesar da presença de um exemplar de Hayes 80A na fase de 400–425+ d.C..

O comércio médio-imperial não é apenas demonstrado pelo peso da *terra sigillata* africana A (e africana C), mas também pela presença, embora sempre secundária, de cerâmica africana de cozinha, através das formas mais habituais do seu repertório. E as Imitações de Engobe Vermelho não vitrificado, nas quais o peso dos tipos inspirados nas africanas Hayes 14 e Hayes 23 se evidenciam, e a técnica de polimento domina claramente, são outro indicador do peso comercial dos séculos III e IV. Nesta tipologia é bastante evidente a diferença do semento tecnológico e tipológico adquirido na Quinta de São João, quando comparado com o atelier do atelier da Quinta do Rouxinol<sup>68</sup>: aqui, domina a técnica de engobe e na fase de 425+ d.C. este torna-se preponderante, através de formas (com protótipos contemporâneos) ausentes da Quinta de São João. Nos vidros, uma presença ligeira do tipo AR 98 reforça também a dinâmica comercial dos séculos III e IV, já que, embora este tipo tenha uma datação muito centrada no século III em Augst<sup>69</sup>, existe ainda em boas quantidades, no século IV, no vale do Ródano<sup>70</sup>.

Tipologia	Origem	Grupo	Tipo	Frag.	NMI	NMI Prod.	% NMI Prod.	Obs.	Fig.
Almofariz	Baetica		Bordo arredondado	1	1	1	100		
	Total			1	1	1	100		
Cerâmica africana de cozinha	Norte da Tunísia	Engobe	H181B	1	1	1	11,1		
		Patina cinzenta	H195	1	1	8			
			H196	1	1		88,9		
			H196A	1	1				
			H197	5	5	1 ex. do Norte da Argélia?			
		Total			9	9	9	100	

<sup>66</sup> Bonifay 2004, 171.

<sup>67</sup> Hayes 1972.

<sup>68</sup> Santos *et alii* 2015.

<sup>69</sup> Rütli 1991, 90.

<sup>70</sup> Silvino *et alii* 2011, 123.

Cerâmica vidrada			<i>Skyphos</i>	1	1	1	100		56
	Total			1	1	1	100		
IEV		Poli-mento	1.2.2.1 (Hayes 23B)	2	2	3	100		54
			1.3.2.2 (Hayes 14A)	1	1				
	Total			3	3	3	100		
Lucerna	Local ou Regional		Derivada de disco	1	1	3	100		
			Disco	1	1				
			Volutas ou Disco	1	1				
			Ind.	2					
	Total			5	3	3	100		
<i>Terra sigillata</i>	TSAf A		H14	2	2	24	39,3		
			H14A	2	2				
			H14B	2	2				
			H15	4	4				
			H15, var. precoce	1	1				
			H16	2	2				
			H18 ou 27	1	1				
			H27	1	1				
			H3C, módulo grande	3	3				
			H3C	1	1				
			H6A ou B	1	1				
			H6B	1	1				
			H8, 9 ou 14	1	1				
			H9B	2	2				
			Ind.	73					
	TSAf A/D		H17	1	1	1	1,6		49
	TSAf C		H45A	2	2	9	14,8		
			H50	4	4				
			H50A	2	2				
			H50A/B	1	1				
			Ind.	11					
	TSAf D1		H58B	1	1	11	18		50
			H59	3	3				
			H59A	1	1				51
			H61A	1	1				
			H67	2	2			1 ex. estilo A(ii)	53
			H67A	2	2				
			H67B	1	1				52
			Ind.	4					



	TSH-An- dújar	Grupo 4	D27	1	1	2	3,2			
			Tigela	1	1					
		Grupo 3	D15/17	2	1	1	1,6			
			Ind.	2						
	TSH-La Rioja		D15/17	1	1	1	1,6			
			Ind.	3						
	TSSG		D18	5	5	12	19,7			
			D24/25	3	3					
			D27	3	3					
			Prato	1	1					
Ind.			3							
Total				158	61	61	100			
Vidro		Azul turquesa	Unguentário AR 130	1	1	1	14,3			
			Incolor	AR 102	1	1	4	57,1		
		AR98		1	1					
		Is.3		1	1					
		Ind.		1	1					
		Incolor opaco	AR 98	1	1	1	14,3			
	Incolor verde	Unguentário AR 130	1	1	1	14,3				
	Total				7	7	7	100		
Verniz Vermelho Pom- peiano	<i>Italia, Campania</i>		Goudineau 33	1	1	1	20		48	
	Local ou Regional	Quartzo branco	Goudineau 33	4	4	4	80		55	
	Total				5	5	5	100		
	Total				188	90	90	100		

Fig. 14. Quantificação dos materiais sem fase atribuída. /  
Cuanticficarea materialelor fără fază atribuită.

#### Catálogo:

48 – Verniz vermelho pompeiano – Local ou Regional – Goudineau 33 – Q.B2 – Inv. OC 148

49 – *Terra sigillata* africana A/D – Hayes 17 – Q.A1 – Perfil Sul – C.B – Inv. Sig 224

50 – *Terra sigillata* africana D1 – Hayes 58B – Inv. Sig 492

51 – *Terra sigillata* africana D1- Hayes 59A – Q.A1 – C.B – Inv. Sig 16

52 – *Terra sigillata* africana D1- Hayes 67B – Q.A1+B1 – Inv. Sig 447

53 – *Terra sigillata* africana D1- Hayes 67 – Estilo A(ii) – Inv. Sig 442

54 – Imitação de Engobe Vermelho – Polimento – Local ou Regional – Hayes 23B (1.2.2.1) – Q.B2 – P.2A – C.E – Inv. CC 402

55 – Verniz vermelho pompeiano – Local ou Regional – Fabrico de inclusões quartzo branco – Goudineau 33 – Q.B2 – Inv. OC 148

56 – Cerâmica vidrada – *Skyphos* – Q. 3 – Inv. OC 153

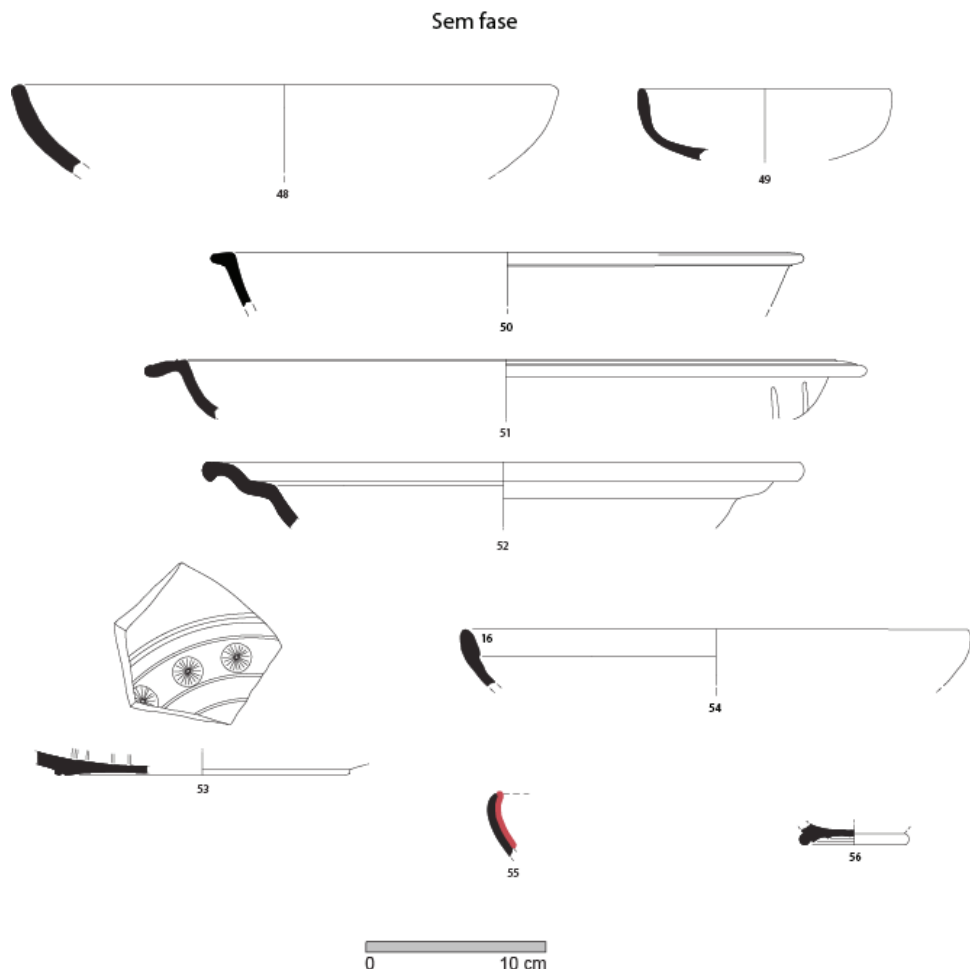


Fig. 15. Materiais sem fase atribuída. / Materiale fără fază atribuită.

## 2. Conclusões

Por contraponto ao centro produtor da Quinta do Rouxinol, o sítio da Quinta de São João, cuja funcionalidade ainda desconhecemos, apresenta uma diacronia estratigráfica complementar. Possível *villa* ou casal (ou quiçá, um *vicus*, já que a área do arqueossítio não está determinada), com aparentes áreas habitacionais e artesanais (forno), implanta-se, tal como o centro oleiro anfórico, na margem sul do estuário do Tejo, em frente à cidade de *Olisipo* (Fig. 1).

Área de ocupação humana tão mal conhecida, no que à época romana diz respeito (com exceção do plêiade de centros anfóricos, minas de ouro e pequenos estabelecimentos de produção de preparados de peixe), a sua vocação

eminentemente extractiva e produtora/industrial parece uma evidência; por clara oposição à margem norte, onde a função urbana/residencial de *Olisipo*, acompanhada de cumulativas funções industriais (sobretudo de preparados de peixe) e das naturais implantações rurais, estabelece assim o tal contraponto. Margem norte de vocação complexa, mas claramente capital territorial, pelo estatuto de *municipium civium romanorum* de *Olisipo*, um dos principais portos da *provincia* da *Lusitania*; margem sul de clara vocação eminentemente industrial e extractiva, à qual falta ainda conhecer as suas áreas residenciais.

Ao contrário de outros centros oleiros como o do Pinheiro, no vale do Sado, na margem sul tagana desconhece-se os sectores habitacionais das *officinae* de preparados de peixe, apenas se tendo detectado uma área necropolar no Porto dos Cacos, o que evidencia uma população residente a tempo integral<sup>71</sup>. Neste sentido, a funcionalidade precisa do sítio da Quinta de São João é um aspecto crucial a determinar no futuro. Até porque a sua diacronia estratigráfica diverge significativamente da da Quinta do Rouxinol, mormente possuam também uma sobreposição coerente.

Assim, na Quinta de São João, pudemos diagnosticar cinco fases estratigráficas, tal como na Quinta do Rouxinol, mas elas divergem quanto à sua extensão cumulativa.

Na Quinta de São João, temos as fases de 70–100, 100–125, 270–300, 350–400 e 400–425+ d.C..

Na Quinta do Rouxinol, as fases de 235–250, 250–300, 300–350, 350–400, 400–425 e 425+ d.C..

Ou seja, o Alto-Império, ou melhor dito, o período entre os Flávios e os Severos, está apenas representado estratigraficamente na Quinta de São João, tendo a Quinta do Rouxinol meros materiais avulsos, representantes de possíveis estratigrafias alto-imperiais ainda não detectadas<sup>72</sup>.

É a Antiguidade Tardia, ou melhor, o período entre sensivelmente os meados do século III e o primeiro quartel do século V d.C., que permite uma comparação entre os dois sítios. E, nestas centúrias, parecem ter uma punção crono-estratigráfica com similitudes, na qual se destaca, pelas suas diferenças de conteúdo, o seu segmento final. E em muito esta diferença radica no consumo de Imitações de Engobe Vermelho não vitrificado, intensamente produzidas na Quinta do Rouxinol, na sua última fase de 425+ d.C., através de formas coevas como a Hayes 61, 67, 70/73, 80 e 91, realizadas sobretudo na técnica de engobe – com uma menor percentagem em polimento<sup>73</sup>. Estas formas estão ausentes da Quinta de São João, que sendo um centro de consumo desta tipologia desde

<sup>71</sup> Fabião 2004; Santos, Raposo, Quaresma 2015.

<sup>72</sup> Quaresma 2017.

<sup>73</sup> Quaresma 2017.

270–300 d.C., em consonância com a Quinta do Rouxinol, apresenta, porém, na sua última fase, de 400–425+ d.C., apenas tipos tendencialmente mais antigos (Hayes 14A inspirado na *terra sigillata*, e Hayes 23, inspirado na cerâmica africana de cozinha – formas ausentes da referida última fase da Quinta do Rouxinol!). As IEV, sem dúvida o principal elemento comparativo para se diagnosticar uma relação comercial entre os dois sítios, apresentam assim uma dicotomia clara, quando, no primeiro quartel do século V d.C., o centro produtor vive um período de apogeu do seu fabrico.

E assim, o mais prudente a concluir, por agora, é a evidente necessidade de prospecções e escavações no território meridional do estuário do Tejo, para uma efectiva compreensão da sua geo-economia e da sua estratégia de povoamento.

## BIBLIOGRAFIA

AA.VV. 1981,

AA.VV., *Enciclopedia dell' Arte Antica Classica e Orientale. Atlante delle Forme Ceramiche. I (Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo. Medio e Tardo Impero)*, Roma, 1981.

Aguarod Otal 1991,

C. Aguarod Otal, *Ceramica comum romana de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza, 1991.

Anselmino *et alii* 1986,

L. Anselmino, C. M Coletti, M. L. Ferranti, C. Panella, *Ostia. Terme del nuotatore*, in A. Giardina, dir., *Società romana e impero tardoantico. Le merci. Gli insediamenti*, Roma, 1986, 45–81.

Aquilué Abadías *et alii* 2005,

J. Aquilué Abadías, P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda, *Presencia de producciones sigillatas sudgálicas en las excavaciones realizadas en el foro de la ciudad romana de Empúries (L'Escala, Alt Empordà)*, in X. Nieto, M. Roca, A. Vernhet, P. Sciau, eds., *La difusió de la terra sigillata sudgállica al nord d'Hispania, Monografies*, 6, Barcelona, 2005, 199–239.

Arruda *et alii* 2008,

A. M. Arruda, E. Sousa, P. Bargão, P. Lourenço, *Monte Molião (Lagos): resultados de um projecto em curso*, in *Actas do 5º encontro de Arqueologia do Algarve (Silves, 25 a 27 de Outubro de 2007)*. I, Xelb, 8, 2008, 137–168.

Arruda, Viegas 2002,

A. M. Arruda, C. Viegas, *As cerâmicas de engobe vermelho pompeiano da Alcáçova de Santarém*, in *RPA*, 5, 1, 2002, 221–238.

Bernal Casasola, García Giménez 1995,

D. Bernal Casasola, R. García Giménez, *Talleres de lucernas en Colonia Patricia Cordoba en época bajoimperial: evidencias arqueológicas y primeros resultados de la caracterización geoquímica de las pastas*, in AAC, 6, 1995, 175–216.

Bonifay 2004,

M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, in BAR International Series 1301, Oxford, 2004.

Bonifay et alii 1998,

M. Bonifay, M.-B. Carre, Y. Rigoir (eds.), *Fouilles à Marseille. Les Mobiliers (Ier-VIIIe siècles ap. J.-C.)*, in *Travaux du Centre Camille-Julian*, 22/ *Études Massaliètes*, 5, Paris, 1998.

Bussière 2000,

J. Bussière, *Lampes antiques d'Algérie*, in *Monographies Instrumentum*, 16, Montagnac, 2000.

Casas i Genover, Sole i Fusté 2006,

J. Casas i Genover, V. Sole i Fusté, *Llànties romanes d'Empúries. Materiales augustals i alto-imperials*, in *Monografies Emporitanes*, 13, Girona, 2006.

Cruz 2009,

M. Cruz, *O Vidro Romano no Noroeste Peninsular. Um olhar a partir de Bracara Augusta*, Tese de doutoramento, Braga, 2009.

Dannell et alii 1998,

G. Dannell, B. Dickinson, A. Vernhet, *Ovolos on Dragendorff form 30 from the collections of Frédéric Hermet and Dieudonné Rey*, in J. Bird, ed., *Form and fabric. Studies in Rome's material past in honour of B. R. Hartley*, Oxbow Monograph, 80, 1998, 69–110.

Fabião 2004,

C. Fabião, *Centros oleiros da Lusitania. Balanço dos conhecimentos e perspectivas de investigação*, in D. Bernal, L. Lagóstena, eds., *Figlinae baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la bética romana. Actas del Congreso Internacional (Cádiz, 12–14 de noviembre de 2003)*, BAR International Series, 1266, Cádiz, 2004, 379–410.

Farine 1996,

B. Farine, *La Graufesenque: évolution d'une chaussée au cours du Ier siècle de notre ère: structures et céramiques sigillées*, in SFECAG. *Actes du Congrès de Dijon*, 1996, 209–236.

Fulford, Peacock 1984,

M. G. Fulford, D. P. S. Peacock, eds., *Excavations at Carthage: the british mission*, I, 2, *The Avenue President Habib Bourguiba, Salammbô. The pottery and other ceramic objects from the site*, Sheffield, 1984.

Genin, Rascalou 2004,

M. Genin, P. Rascalou, *Un ensemble homogène du milieu du I<sup>er</sup> s. ap. J.-C.: le matériel céramique de la fosse 9003*, in R. Thernot, V. Bel, S. Maune, eds., *L'établissement rural antique de Soumaltre (Aspiran, Hérault) – terme, auberge, nécropole et atelier de potiers en bordure de la voie Cessero – Condatomagus (I<sup>er</sup> lie s. apr. J.-C.)*, Colléction Archéologie et Histoire, 14, Montagnac, 2004, 133–168.

Genty, Mauné 2006,

P.-Iv. Genty, S. Mauné, *Un dépotoir de la première moitié du II<sup>e</sup> s. dans la villa de St.-Bézard (Aspiran, Hérault)*, in S. Mauné, M. Genin, eds., *Du Rhône aux Pyrénées: aspects de la vie matérielle en Gaule Narbonnaise (fin I<sup>er</sup> s. av. J.-C. – Vie s. ap. J.-C.)*, Montagnac, 2006, 163–182.

González Villaescusa et alii 2015

G. González Villaescusa, A. Quevedo, R. Jarrega, A. Pecci, M. Cau Ontiveros, *La céramique culinaire africaine: typo-chronologie, fonction et diffusion de la forme Uzita 48.1*, in *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 45, 2, 2015, 169–194.

Hayes 1972,

J. W. Hayes, *Late Roman pottery*, London, 1972.

Hermet 1934,

F. Hermet, *La Graufesenque (Condatomago)*, Paris, 1934.

Mackensen 1993,

M. Mackensen, *Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien). Studien zur Nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts (mit einem Beitrag von Sebastien Storz)*, *Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 50, München, 1993.

Mayet 1975,

F. Mayet, *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Paris, 1975.

Orfila Pons, Cau Ontiveros 1994,

M. Orfila Pons, M. Cau Ontiveros, *Las ceramicas finas procedentes de la cisterna de sa Mesquida, Calvià (Mallorca)*, in *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispanica*, Barcelona, 1994, 257–288.

Passelac 1993a,

M. Passelac, *Céramique à vernis rouge pompéien*, in *Lattara*, 6, 1993, 545–547.

Passelac 1993b,

M. Passelac, *Céramique romaine à glaçure plombifère*, in *Lattara*, 6, 1993, 430–434.

Passelac, Vernhet 1993,

M. Passelac, A. Vernhet, *Céramique sigillée sud-gauloise*, in *Lattara*, 6, 1993, 569–580.

Paz Peralta 2008,

J. Paz Peralta, *Las producciones de terra sigillata intermedia y tardia*, in D. Bernal Casasola, A. Ribera I Lacomba, eds., *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 2008, 497–539.

Quaresma 2006,

J. C. Quaresma, *Almofarizes béticos e lusitanos: revisão crono-morfológica de alguns tipos*, in RPA, 9, 1, 2006, 149–166.

Quaresma 2011,

J. C. Quaresma, *Chronologie finale de la sigillée africaine A à partir des contextes de Chãos Salgados (Mirobriga?): différences chronologiques entre l'Orient et l'Occident de l'Empire Romain*, in M. Cau Ontiveros, P. Reynolds, M. Bonifay, eds., *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving problems of typology and chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAMP, 1, 2011, 67–86.

Quaresma 2012,

J. C. Quaresma, *Economia antiga a partir de um centro de consumo lusitano. Terra sigillata e cerâmica africana de cozinha em Chãos Salgados (Mirobriga?)*, in *Estudos e Memórias*, 4, Lisboa, 2012.

Quaresma 2017,

J. C. Quaresma, *A evolução crono-estratigráfica do atelier da Quinta do Rouxinol (Seixal): segundo quartel do século III aos inícios do segundo quartel do século V*, in C. Fabião, J. Raposo, A. Guerra, A., F. Silva, eds., *Olaria Romana. Seminário Internacional e Ateliê de Arqueologia Experimental (17 a 20 de Fevereiro de 2010, Seixal)*, Seixal, 2017, 275–306.

Quaresma 2018–2019,

J. C. Quaresma, *From Late Roman to Suevic-Visigothic period at Almoínhas (Loures, Portugal): evolution of fine ware imports and regional imitations between c.350 and 525+ AD*, in *Oppidum*, 18–19, 2018–2019, 255–294.

Raposo 1990,

J. Raposo, *Porto dos Cacos: uma oficina de produção de ânforas romanas no Vale do Tejo*, in A. Alarcão, F. Mayet, eds., *As Ânforas Lusitanas: tipologia, produção, comércio*, Paris, 1990, 117–151.

Reynolds 1995,

P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean. A.D. 400–700: the ceramic evidence*, BAR International Series 604, 1995.

Rodríguez Martín 2002,

F. G. Rodríguez Martín, *Lucernas romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*, in *Monografías Emeritenses*, 7, Madrid, 2002.



Rütti 1991,  
B. Rütti, *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst, Forschungen in Augst*, Band 13, Augst, 1991.

Salgueiro *et alii* 2000,  
R. Salgueiro, M. Chichorro, L. Martins, *Ocorrência de ouro nos depósitos pliocénicos da região de Cruz de Pau (Seixal)*, in *Ciências da Terra*, 14, 2000, 203–212.

Sanchez, Silvereano 2005,  
C. Sanchez, S. Silvereano, *Le port de Narbonne et la diffusion des sigillées de La Graufesenque: étude préliminaire de la Collection Bouscaras*, in X. Nieto, ed., *La difusió de la terra sigillata sudgàl.lica al nord d'Hispania, Monografies*, 6, Barcelona, 2005, 163–177.

Santamaria 1995,  
C. Santamaria, *L'épave Dramont "E" à Saint-Raphael (Ve siècle ap. J.-C.)*, in *Archaeonautica*, 13, 1995.

Santos 2011,  
C. Santos, *Mercurius e seu culto em território olisiponense*, in *O Arqueólogo Português*, Serie V, 1, 2011, 525–541.

Santos 2012,  
C. Santos, *As cerâmicas de produção local do centro oleiro romano da Quinta do Rouxinol*, Mestrado em Arqueologia, Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2012.

Santos 2014,  
C. Santos, *Sobre o Achado de uma Candeia de Vidro na villa romana da Quinta de S. João/Quinta da Laranjeira (Arrentela, Seixal)*, in *Al-Madan Online*, vol. II<sup>a</sup>, série, n.º 18, tomo 2, 2014, 117–124.

Santos, Raposo 2001,  
C. Santos, J. Raposo, *Novas Galerias em Coia*, in *Al-madan*, II<sup>a</sup>, série, n.º 10, 2001, 12.

Santos *et alii* 2015,  
C. Santos, J. Raposo, J. C. Quaresma, *Quinta do Rouxinol, Seixal: evolução estratigráfica das cerâmicas finas, cerâmica comum e ânforas entre o segundo quartel do século III e o segundo quartel do século V*, in J. C. Quaresma, J. Marques, eds., *Contextos estratigráficos de época romana na Lusitania (de Augusto à Antiguidade Tardia)*, *Actas do colóquio na Associação dos Arqueólogos Portugueses*, a 24 de Novembro de 2012, *Monografias da Associação dos Arqueólogos Portugueses*, 1, Lisboa, 2015, 117–148.

Serrano Ramos 1995,  
E. Serrano Ramos, *Producciones de ceramicas comunes locales de la Bética*, in *Ceràmica*

*comuna romana d'època alto-imperial a la Peninsula Ibèrica. Estat de la qüestió* (Monografies Emporitanes, VIII), Empuriès: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 1995, 227–50.

Silva *et alii* 1980–1981,

C. T. Silva, J. Soares, C. M. Beirão, L. Ferrer Dias, A. Coelho-Soares, *Escavações arqueológicas no castelo de Alcácer do Sal (campanha de 1979)*, in *Setúbal Arqueológica*, 6–7, 1980–1981, 149–218.

Silva, Soares 1993,

C. T. Silva, J. Soares, *Ilha do Pessegueiro. Porto Romano da Costa Alentejana*, Lisboa, 1993.

Silvino *et alii* 2011,

T. Silvino, G. Maza, F. Blaizot, Th. Argant, L. Robin, S. Carrara, *Les mobiliers des campagnes lyonnaises durant l'antiquité tardive: premier bilan*, in *L'Antiquité tardive dans l'Est de la Gaule*, I, RAE, 30e suppl., 2011, 109–172.

TED'A 1989,

Taller Escola d'Arqueologia, *Un abocador del segle V d.C. en el fòrum provincial de Tàrraco*, Tarragona, 1989.

Vale, Sabrosa 1998,

A. Vale, A. Sabrosa, *Galerias em Coína*, in *Al-madan*, IIª série, n.º 7, 1998, 10.

Vale *et alii* 1999,

A. Vale, J. L. Monteiro, A. Sabrosa, *Complexo Mineiro de Vale de Gatos (Cruz de Pau): Relatório dos trabalhos arqueológicos*, texto policopiado, Seixal, 1999.

## UN PUNCT DE VEDERE ASUPRA EVOLUȚIEI CERAMOLOGICE A ATELIERULUI QUINTA DO ROUXINOL: QUINTA DE SÃO JOÃO DA ARRENTELA, PORTUGALIA (70–425+D.C.)

### Rezumat

Articolul de față a fost realizat în baza cercetărilor întreprinse de autor, împreună cu Jorge Raposo, în ultimele două decenii. Articolul se concentrează pe prezentarea a două importante situri din bazinul inferior al fluviului Tajo: Quinta de São João (a cărei funcționalitate nu a fost încă determinată) și Quinta de Rouxinol (cu producție de amfore și de marfă de proastă calitate). Ambele situri, apropiate unul de celălalt, sunt situate în fața orașului Olisipo (Lisabona), cel mai important port din Lusitania, într-una dintre cele mai importante zone de producere de amfore pentru comercializarea peștelui sărat și vinului. În text se iau în discuție diferențele privind tiparele de consum de ceramică între Quinta de São João (sit a cărei stratigrafie se înscrie între cca. 70 și cca. 425 d.Cr.) și Quinta de Rouxinol (cu o stratigrafie înscrisă între cca. 235 și peste 425 d.Cr.)

## THE QUESTION OF THREE JUGS – A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF GRAVE GOODS IN THE CREMATION BURIAL RITUAL

*Snežana Golubović, Angelina Raičković Savić, Nemanja Mrđić\**

*Keywords:* Viminacium, necropolis, grave good, jugs, Mala Kopašnica–Sase

*Cuvinte cheie:* Viminacium, necropolă, bun funerar, ulcioare, Mala Kopašnica–Sase

Research of necropolises from any period of prehistory or history, apart from the analysis of the type of grave, the type of burial and anthropological remains, also includes the analysis of the grave inventory. The objects found in the grave are, in a way, a mirror of the life not only of the deceased but also of the community that buried him. Therefore, their study can shed light on many aspects of the life of the deceased, such as gender, occupation, social status, ethnicity, or religion. It can also testify about contacts with other communities, about the exchange or import of goods from near or far countries.

As researchers of Viminacium, we were confronted with an extremely large number of graves from the Roman period. Rescue excavations of the necropolis, which began in the 1970s and continue to this day, have brought to light over 14,000 graves. At first, the southern necropolises were researched, the wide area to the south of both the city and the legionary fortress. These excavations were the first major salvage project at Viminacium due to the construction of the Kostolac B thermo-electric power plant. From the impressive number of close to 13,000 graves only the first 1,000 were published in two volumes<sup>1</sup>. At the beginning of the 21<sup>st</sup> century, excavations of the necropolis continued, but now to the east of the legionary fortress and, at some point, again to the south, as a result of the construction of the third block of power plant (Plate 1). Our teams returned to what remained unexcavated on the southern cemeteries, to complete and give the final picture of this part of the graveyard, since up to 95% of the area has been completely excavated in the last several years.

---

\* Institute of Archaeology, Serbian Academy for Science and Arts, Belgrade, Kneza Mihaila, 35, e-mail: arheosneska@gmail.com; araickovic@yahoo.com; nemanjamrdjic@gmail.com

<sup>1</sup> Zotović, Jordović 1990; Korać, Golubović 2009.

As it is known so far from historical sources that Viminacium was a municipium and then a colony, the strategic and administrative centre of the Roman province of Upper Moesia (*Moesia Superior*). The legionary fortress, settlement, and necropolis were founded on flat terrain, in a meander of the river Mlava, near the present-day village of Stari Kostolac. Besides the permanent garrison of the legionary fortress, the population consisted of soldier's families, immigrants from Italy and the Romanized provinces, people from Hellenized areas, immigrants from Syria and, of course, the indigenous population of Illyrian and Thracian origin<sup>2</sup>.

During several centuries of intensive life at this area, next to the settlement and the legionary fortress, several necropolises were founded, in which members of the diverse population of ancient Viminacium were buried. At the beginning of the excavations in the 1970s, researchers believed that the necropolises were distributed, according to Roman custom, in the suburbs along the communications leading to the city, but recent research shows that burials took place very close to settlements, at the edges of *fossa* in front of defensive walls, and even next to houses and villas that were still being lived in.

The Viminacium necropolis belongs to the type of bi-ritual necropolis, which means that cremation and inhumation were in use during the same period. The ratio between cremation and inhumation changed over the first three centuries, until by the fourth century inhumation completely prevailed.

In this paper, we will deal with the inventory of graves with cremation of the so-called Mala Kopašnica–Sase type (MKS), which represent the most common type of grave with cremation at the Viminacium necropolis. This type occurs in a large number of necropolises from the Roman period in Moesia, Pannonia and Dacia, and in Upper Moesia, and is considered an autochthonous burial form<sup>3</sup>.

In archaeology, this form of grave with cremation has, for decades, aroused great interest, considering that this burial custom spread over a wide area of eastern Dalmatia, south-eastern Pannonia, Upper Moesia, and parts of Dacia and Thrace in the east. It is a typical form of cremation grave that appears in the period from the 1<sup>st</sup> to the 3<sup>rd</sup> century. Its beginning is associated with the end of the first century in all the provinces in which it occurred. It usually lasted until the middle of the 3<sup>rd</sup> century, with the exceptions being only a few graves dating to the 4<sup>th</sup> century<sup>4</sup>. At the necropolises of Viminacium they are generally dated from the end of the 1<sup>st</sup> century to the middle of the 3<sup>rd</sup> century.

It is around the characteristic red-grey burning of pit sides that several

<sup>2</sup> Mirković 1986, 57.

<sup>3</sup> Jovanović 1984, 100.

<sup>4</sup> Jovanović 2000, 209.

theories have been developed. According to one, the burned sides and bottom are the result of burning the body of the deceased on the spot, and according to another, they are the result of lustration, ie the ritual cleaning of the grave space with fire<sup>5</sup>. The burned sides were also interpreted as additional burning of the remains of the deceased in the grave itself or the placing of more hot remains from the stake into the grave. However, it turned out to be unlikely that hot remains from the pyre could burn the bottom and sides of the pit so evenly to a layer 5 cm thick. A few years ago, following doubts about the interpretation of the burned sides, an experiment was performed at Viminacium. The question was whether the cremation was performed on a common pyre at the cemetery, an *ustrinum*, or above, that is, in the grave pit itself, a *bustum*. The *bustum* variant of this burial type has been documented in all provinces and often represents a dominant variant. It is easily identified by the vast amount of ash that fills the entire burial pit. On the other hand, a number of researchers supported the opinion that it was at an *ustrinum* and that the remains of the cremated person were collected from the pyre and laid in the grave together with the grave goods. To this variant of burial belong all those graves that lack ash in any considerable quantity and where the grave was filled with clean earth. The results of the experiment coincided with this opinion<sup>6</sup>. From the results of the experiment, three phases were recognised during the burial rite, which included first the preparation of the grave pit (including the cleaning of the ash and firing remains from the pit), then the cremation of the deceased person at the common pyre and, finally, the placing of cremated remains into the burial pit, along with grave-goods that were not burned during the funeral pyre, mainly pottery and, occasionally, glass vessels, etc<sup>7</sup>. This fact that a number of grave goods were laid into the grave clean and without being burnt at the pyre supported this conclusion. The experiment also pointed out the illogicality and partially uneconomical separation of rituals on one side and the solution to the problem of the distribution of large quantities of wood across the cemetery, on the other (large quantities of wood were stockpiled on one location). During the excavation of the southern necropolis in the 1980s, the structure that confirms the theory of separate rituals was investigated, i.e. the results of experiments that prove that the ritual of cleaning the tomb was separated from the cremation of the deceased in a common pyre<sup>8</sup>.

The question of the origin of this type of tomb is still a dilemma for many researchers, many of whom have, so far, expressed different points of view.

<sup>5</sup> Jovanović 2000, 205.

<sup>6</sup> Tapavički-Ilić-Mrdjić 2015, 492.

<sup>7</sup> Tapavički-Ilić-Mrdjić 2015, 493.

<sup>8</sup> Golubović, Korać, 2008, 109–118.

Starting with Sagy who believed that the first tombs of this type appeared in the Rhineland and, as an original form, considered graves from the Late Iron Age with two levels and connected them with the Celtic tradition<sup>9</sup>, through to Srejšović and Baum who supported this thesis<sup>10</sup>, and then O. Floka, K. Horedt, M. Makrea, and M. Rusu, who considered that these were autochthonous, Daco-Gothic grave forms<sup>11</sup>. Some researchers have refrained from expressing ethnicity. Garašanin and Zotović started from the assumption that these graves appear in large numbers in the Dardanian territory, which was viewed as an Illyrian border area<sup>12</sup>.

In this paper, we deal primarily with grave goods, i.e. those graves that contain three jugs, which were considered common inventory in graves of this type. That information was provided by the first researchers and so they were generally described, guided by the experience of their own excavations. Considering that the research of the Viminacium necropolises has so far yielded the largest number of these graves, we wanted to check how often and in which combinations the three jugs appear. Mala Kopašnica-Sase type graves have been found in all the Viminacium necropolises explored so far. The size of the settlement and its duration determined the size of the necropolis, which, in each case, was adapted to the configuration of the terrain and therefore there was no strictly established rule on the internal organisation of the necropolis itself. In the southern necropolises, the graves are densely arranged, often intersecting and overlapping, while in the eastern ones this is less common. In the graves with inventory, the standard set of finds consisted of lamps, coins, ceramic, and glass vessels, while jewellery, toiletries, medical instruments, caskets, keys, seashells, or tools were adapted depending on the material condition or occupation (Plate 2a, 2b). They provide us with valuable information about how the inhabitants of ancient Viminacium lived. Generally, for Roman burials it is considered that the sex of the deceased person can be determined by the grave goods, by having fibulae, jewellery, brooches and hairpins in female graves and a set of weapons in male graves<sup>13</sup>. Imported items placed in the graves indicate not only trade but also the exchange of ideologies, which are strengthened by rituals.

Among the inventory in the tombs of the Mala Kopašnica-Sase type, the artefacts that burned together with the deceased at the pyre can be distinguished from those that were laid later into the pit. Clothes, parts of clothing, jewellery, coins, and glass were burned with the deceased. Parts of clothing and jewellery

<sup>9</sup> Sagy 1954, 61–123.

<sup>10</sup> Srejšović, Baum 1959, 23–54.

<sup>11</sup> Floka 1965, 163–193; Horedt 1979, 5; Protase 1971.

<sup>12</sup> Zotović 1984, 166.

<sup>13</sup> Theuvs 2009, 287.

were buttons, bone and bronze needles, etc. Very often, wooden coffins burned on the pyre, leaving deformed parts of bronze or iron fittings, handles and nails. After the collected remains from the pyre were placed, other artefacts, most often ceramic vessels, lamps, and balsamaria, would be placed into grave pit itself. The artefacts themselves could be placed in different parts of the graves. When it comes to graves with two levels, the grave goods are usually in the lower level, rarer the shorter sides, and rarest is them having been layed on the longer sides.

Vessels that appear as grave goods can be divided into three groups:

- 1) types specifically designed for use in funerals;
- 2) vessels that were in the grave in secondary use, forms that occur much more often in other cultural strata;
- 3) vessels in secondary use as a building material from which the level of the grave was built, or the entire inner level or cremated bones were covered<sup>14</sup>.

The discovered Craft Centre<sup>15</sup> in the area of the Viminacium necropolis at the toponymous Pećine produced less than one-third of all types found in graves of the Mala Kopašnica-Sase type. It is possible that in the vicinity of other necropolises that have not been fully explored, craft centres intended for the production of vessels for putting into the graves of both cremated and inhumed deceased will be discovered. One of the forms that were certainly purposely made exclusively as grave good is a jug (Table 1.1) of medium refined clay of a red baked colour, with the outer surface painted with shades of red that are then rubbed. This form occurs in all investigated necropolises, and the most common occurrence of three jugs in one grave is related to this variant. The colouring of these jugs played a more decorative than functional role. In most cases, this colour is very unstable and easy to wipe off, but there are also specimens that do not show any traces of paint. A few more types of jugs (Table 1.2–4) are made of clay of the same composition and are presumed to have been made exclusively as grave goods. It is these types that appear in combination with the previous one. Chemical analyses show that the baking temperature of these jugs did not exceed 850° C<sup>16</sup>. Their visible porosity could be attributed to the large scale, but not excessive-quality workmanship. The volume of the jug fits into the Roman measured values, which again indicates a certain standardisation.

Jugs are the form that is most often represented as a grave good in Mala Kopašnica-Sase type graves. They are found in all variants, and from one to nine pieces (*Aquincum*) can be found in a grave<sup>17</sup>. They were also used in everyday

<sup>14</sup> Golubović 2017, 45–52.

<sup>15</sup> Raičković 2007.

<sup>16</sup> Raičković 2012, 23.

<sup>17</sup> Topal 1993, 194–195.



life, but there are several types that are represented in graves and rarely found in settlements. This indicates the fact that they were purposely produced for the needs of the necropolis and burials. The situation of the appearance of three jugs in one grave has been discussed by several authors who agree that it was probably derived from the need to provide the deceased with three important types of fluids (water, wine and oil), although whether they were mixed in a ritual that took place over the grave remains unclear. The most common form of jug that could be considered one of the “graveyard” types is (Table 1.1) with a short neck, a banded handle, and of spherical form. These jugs were made of medium refined red baking clay with the outer surface painted in red tones. Many specimens of different sizes have been found. Common for them is their frequent appearance in groups of three, or at least two, where there is a third jug of a very similar-looking or trefoil opening. Among them, there are a large number with trefoil openings, in which there are several variants of opening profiles (harder or weaker “pinched” rim) narrower or wider neck and recipient, which can be placed high, in the middle of the vessel, or low, or “baggy” (Table 1.2–6; Table 2.7). They are mostly made of medium refined clay of red baked colour, with the outer surface painted in shades of red.

The next group of jugs represents a shape with a biconical form and a vertical banded grooved handle, while their rim can be differently profiled. Two variants can be observed, in which one with a spherical form has a short wide neck and a wide opening (Table 2.8), while the other has a narrowed neck (Table 2.9). A group with a banded rim, a cylindrical neck, and spherical or ovoid form often occurs. The inner edge of the rim is mostly grooved (Table 2.10–11), and the handle is shorter in specimens with an ovoid form, and longer with a spherical one (Table 2.12), but it always starts at the neck and ends at the widest part of the body of the jug. They are made of medium refined clay and their outer surface is usually painted in shades of red, but sometimes it is only polished. This is a form of jug that often occurs in a combination of several of the same, in one grave. They are most numerous in the necropolises at Viminacium but are also found in Aquincum and Dacia, where they are dated to the second half of the 2<sup>nd</sup> and the first half of the 3<sup>rd</sup> century. Only a few types of jugs had some decoration on them in the form of incisions and grooves along the rim or a ribbed neck and belly. It can be concluded that no special attention was paid to decorating this form. In the necropolises where all types were found, they were determined as a product of local workshops.

Earlier authors concluded that the inventory in graves of this type is the same in all researched necropolises throughout the Empire, but it could still be necessary to make some corrections. It is certain that these graves are typical of urban necropolises and that they probably represent a combination of

indigenous and Roman practice. However, in the wide area where graves of the type Mala Kopašnica-Sase appears, various ethnic communities lived, whose influence differed from province to province. In some necropolises where a large number of graves (Intercisa) have been explored, there is a complete lack of some forms that appear in large numbers on others (plates). At the Viminacium necropolis, taking into account all that has thus far been explored, as the most common grave good, considering all the examined material (over 8,500 vessels), which is classified into 11 functional forms and over 220 types, bowls are more common in variants, followed by pots, and then jugs. Numerically, the most common are jugs, followed by pots, with bowls only in third place. Material from the Viminacium necropolis had a great influence on these statistics. This space also provided some completely new types for which closer parallels could not be found, and since it was confirmed as a large workshop complex and with the results obtained by chemical analysis, these types can be defined as its specific products. Also, anthropological analyses performed at some sites led the authors to the conclusion that the appearance of three jugs may be related to a deceased male. This conclusion does not, however, concur with the review of the latest material, as well as with the performed of new analyses, and in this case, too, there was a large percentage of residues that could not be fully determined. The appearance of three jugs also occurs with inhumed deceased (even in child graves), so it is necessary to link this grave good to the ritual itself, to the desire of those who remain to provide the deceased with everything needed, even after death, rather than to a specific ethnicity.

The arrangement of the three jugs in the tomb is not always the same. There are graves where the jugs are lowered directly to the lower level next to the cremated bones, as well as combinations with the placement of the jugs in the corners or grouping them in one place. Statistical analysis in this case does not give great results and it can only be stated that in the case of the appearance of three jugs, 78% are jugs of the same type. In other percentages, there are combinations where two are of the same type (18%) or all three are different. After analyzing all Mala Kopašnica-Sase type graves from all the Viminacium necropolises in which three jugs were found, it was concluded that they occur in 12% of the total number of graves, i.e. they were found in 272 graves out of 2,348. Considering the researched craft centre and the production of jugs dedicated to the funeral ritual, one would also expect their larger total share in the grave inventories. It is also possible that a large number of looted and damaged graves originally had jugs in their inventory.

Although we have grouped the grave goods that appear with three jugs for the entire Viminacium necropolis (Chart 1, Fig. 1), we have also given an overview of each necropolis separately (Charts 2–6, Fig. 2–6).

As a percentage, at the level of the entire Viminacium necropolis, the highest probability is that with three jugs in the Mala Kopašnica–Sase type graves, one will come across a lamp (65.44%), followed by a bronze coin (54.78%). Jugs then appear in combination with other ceramic forms, namely pots (41.18%), bowls (25.37%), incense censers (12.0%), plates (11.40%) and beakers (9.93%). Glass vessels occur in 27.94% of the graves. Other inventory consists of various iron objects (strigils, parts of casket formwork, keys, locks or shoe nails), and included under the category of miscellaneous are parts of costumes, jewellery, cosmetic and medical instruments, and parts of bronze caskets that, in 44.49% of graves with three jugs, indicate gender, social status, and/or occupation. The role of the three jugs in the funeral ritual, regardless of their frequent appearance, can still only be speculated upon. Whether there were three sacred liquids in them and what those liquids were, and whether they were poured out in a burial ritual, is not yet known to us. An analysis of the possible internal content has not yet been undertaken but, hopefully, it will occur in the near future, which will enable us to shed light on the role of the three jugs in the funeral cult.

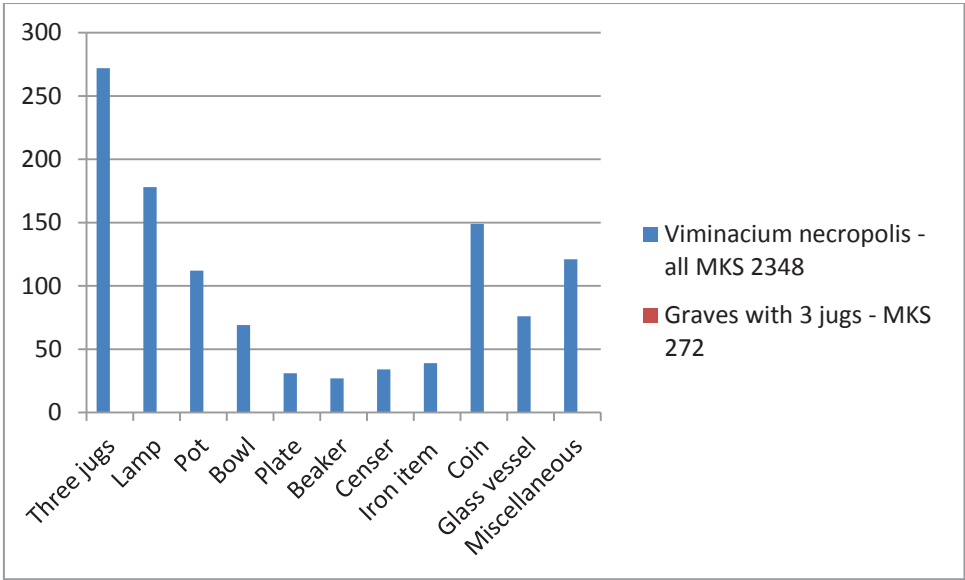


Chart 1

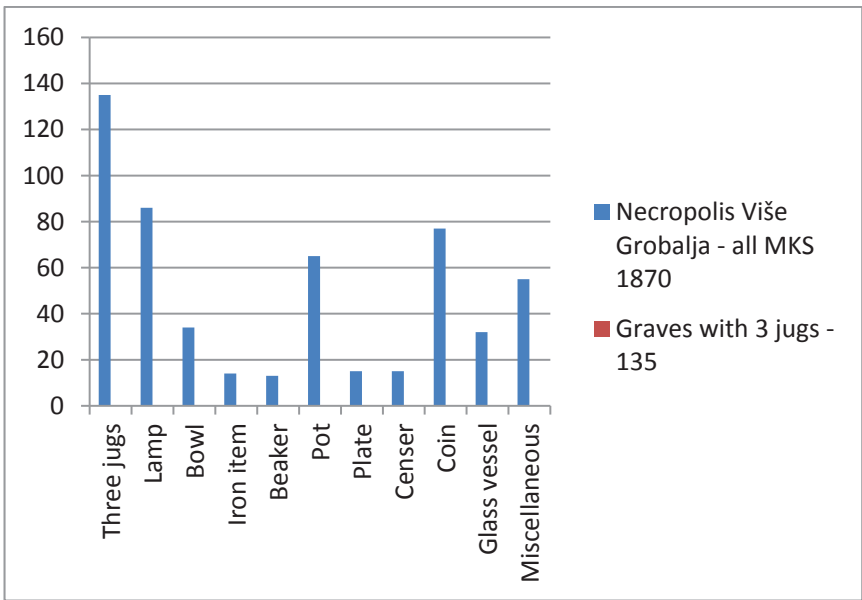


Chart 2

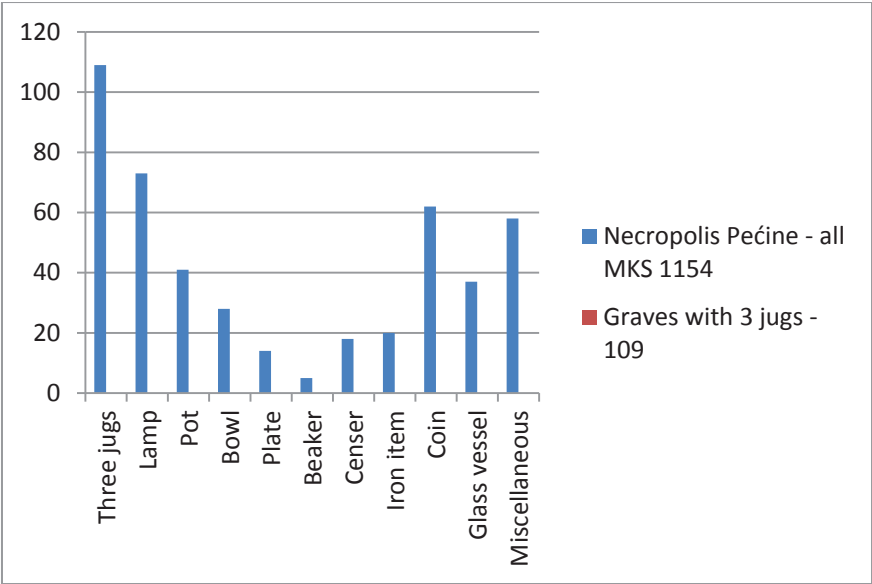


Chart 3

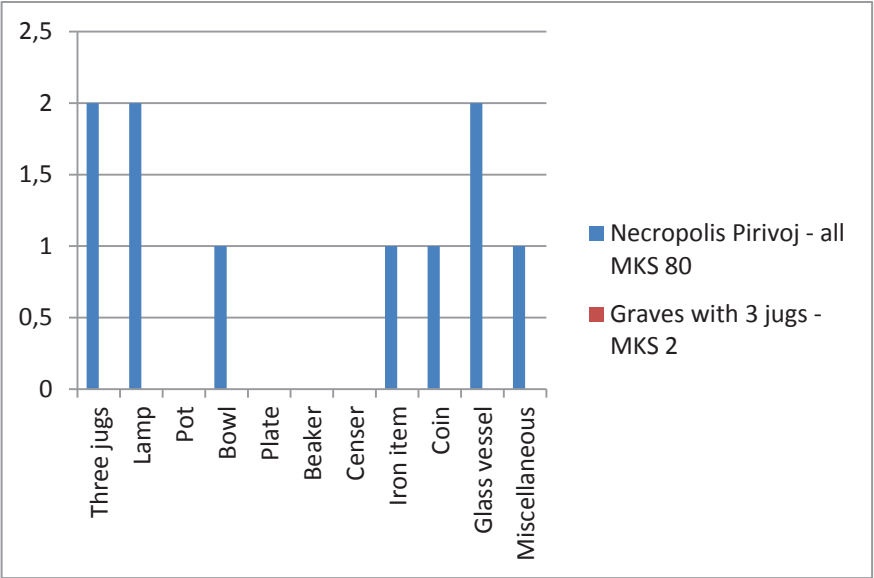


Chart 4

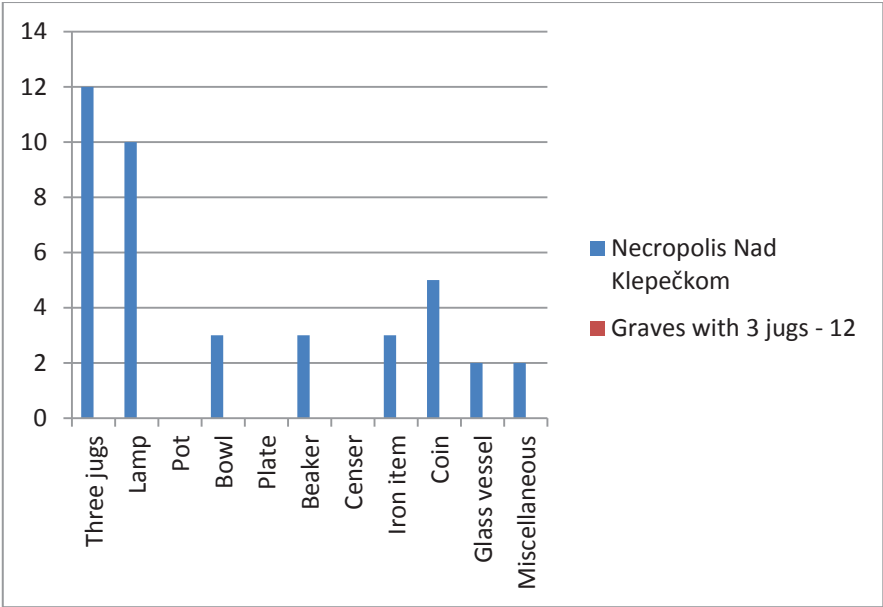


Chart 5

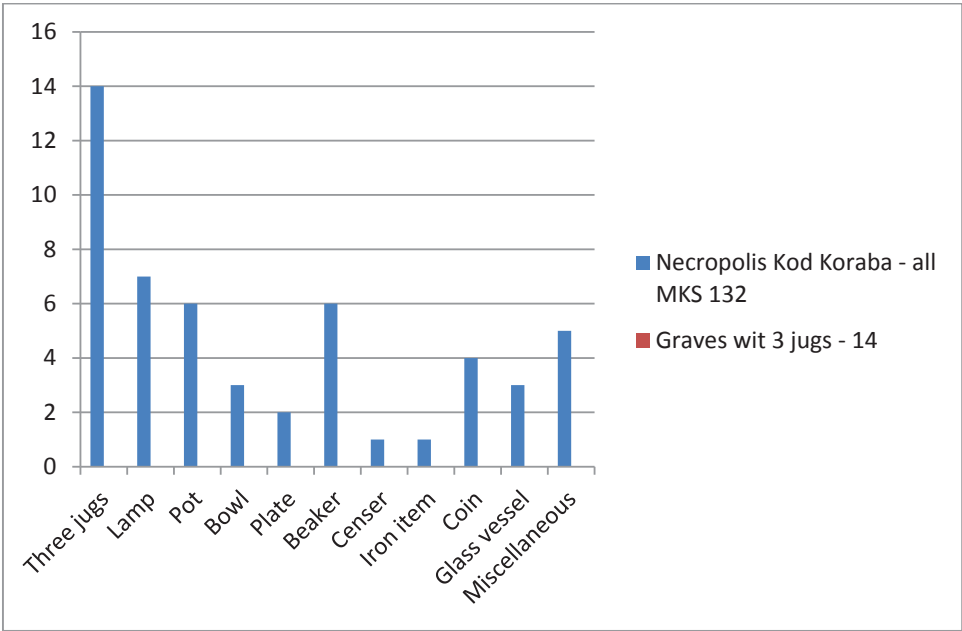


Chart 6

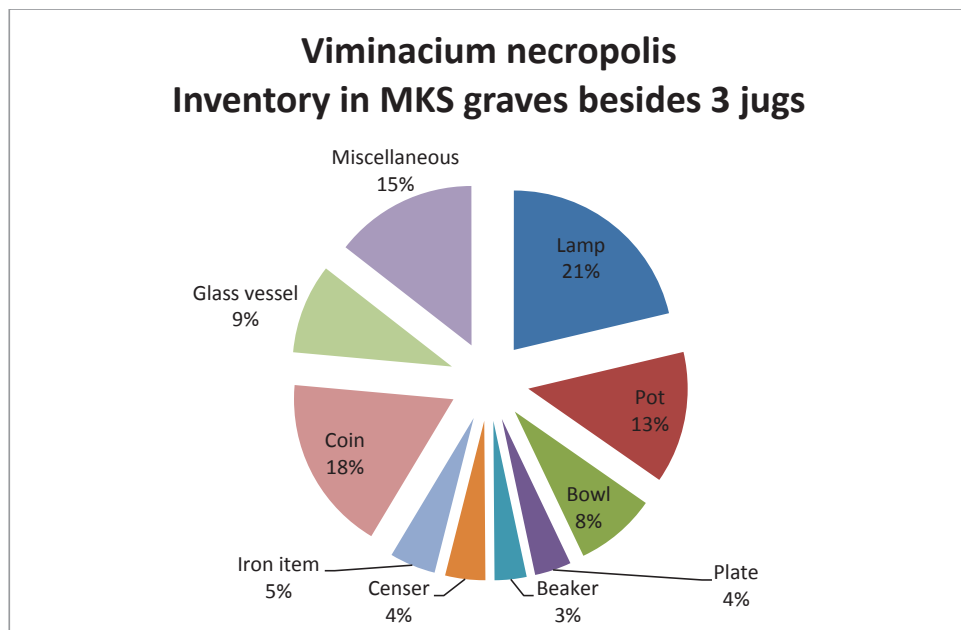


Fig. 1

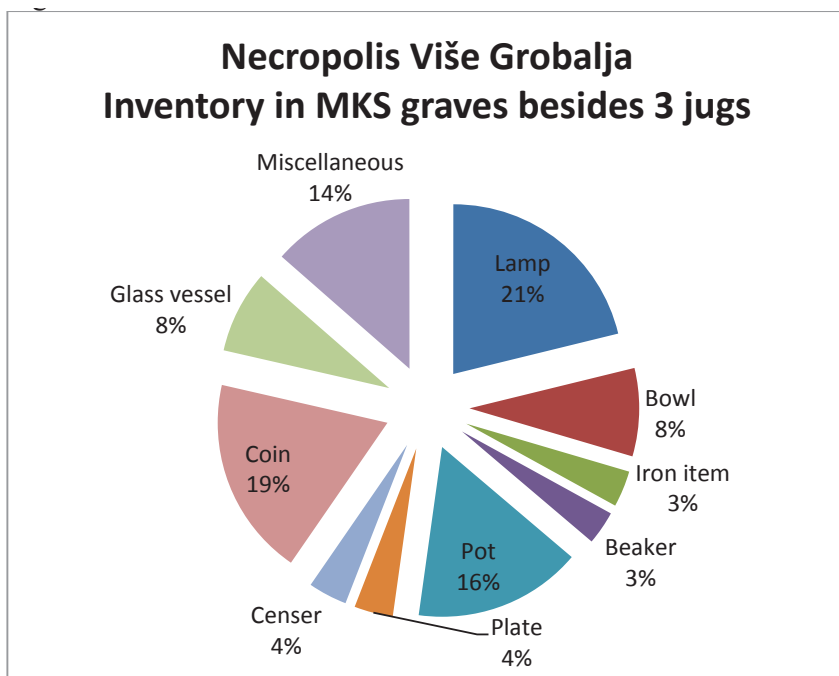


Fig. 2



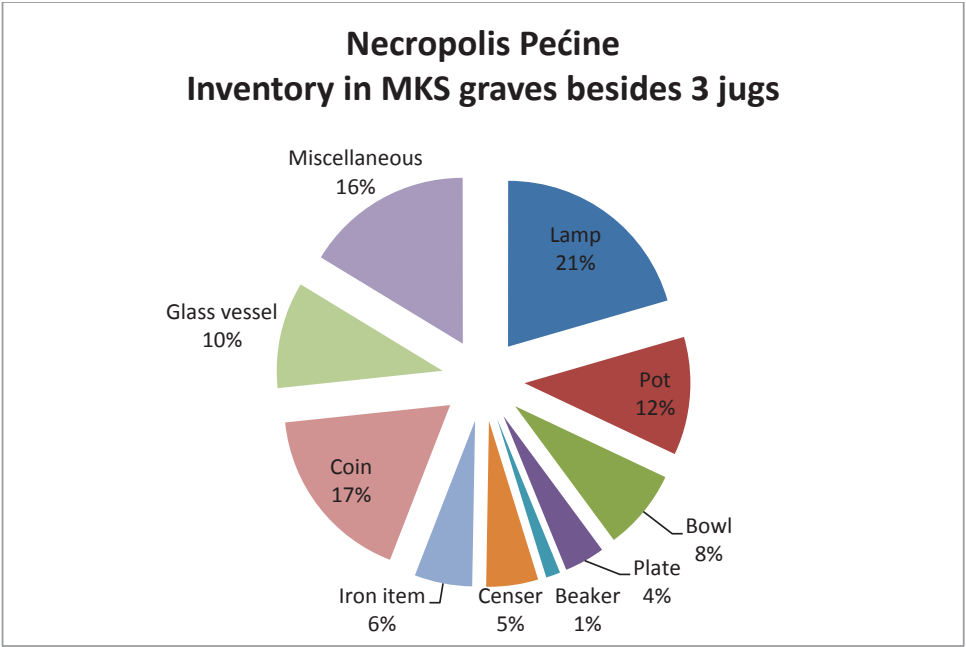


Fig. 3

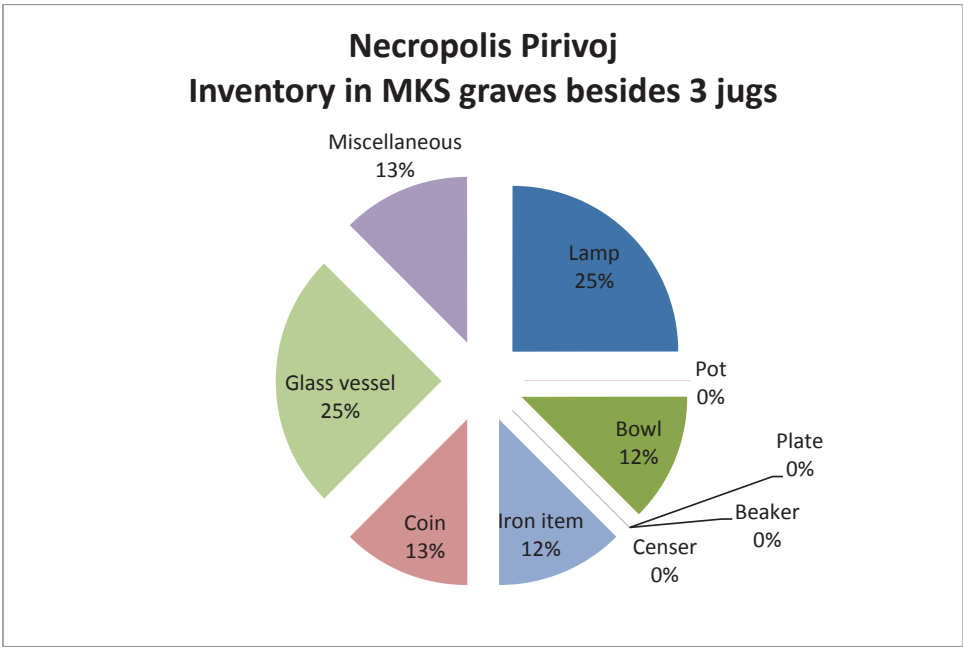


Fig. 4

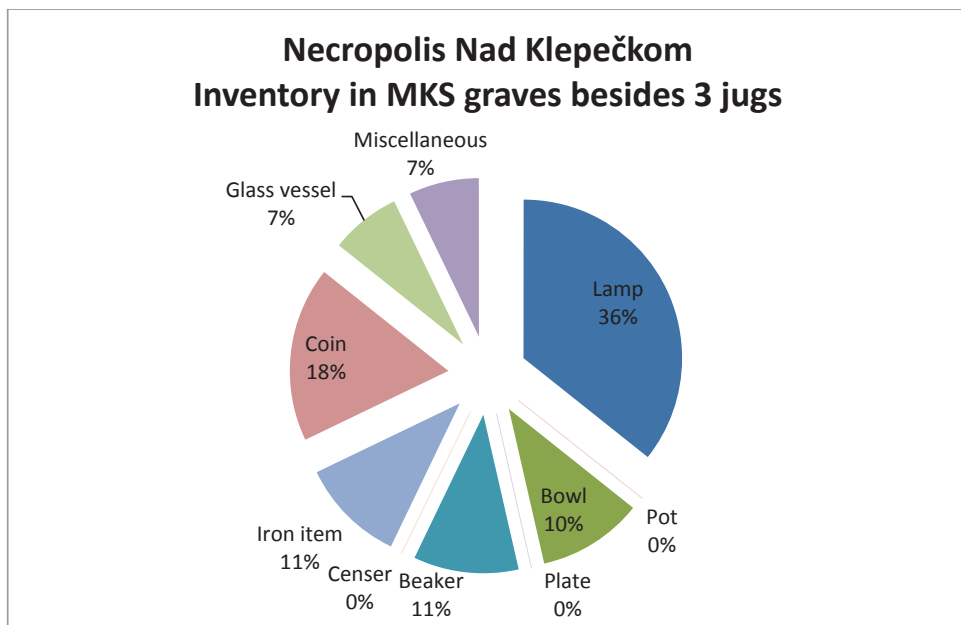


Fig. 5

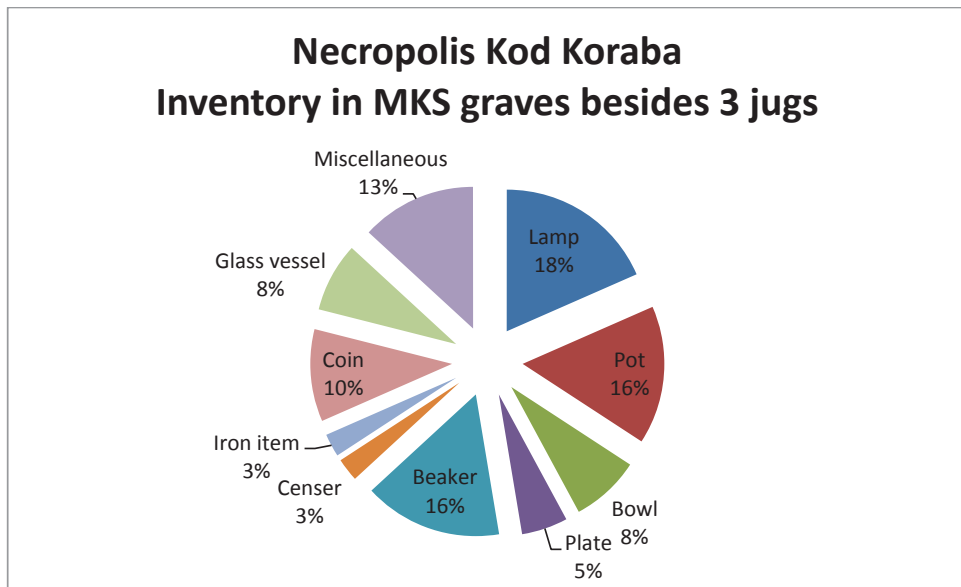


Fig. 6

## BIBLIOGRAFY

- Floka 1941,  
O. Floka, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană*, in *Sargetia* II, 1941, 1–116.
- Golubović, Korać, 2008,  
S. Golubović, M. Korać, *Cremation Burials at Viminacium (I-III c. AD.)*, in V. Sirbu, R. Ștefănescu, eds., *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10<sup>th</sup> c. BC–3<sup>rd</sup> c. AD)*, Brăila–Brașov, 2008, 109–118.
- Golubović 2017,  
S. Golubović, *The use of amphorae in burials at Viminacium*, in E. De Sena, C. Timoc, eds., *Romans in the Middle and Lower Danube Valley, first century BC–fifth century AD: Case Studies in Archaeology, Epigraphy, and History*, BAR-International Series 2882, 2017, 45–52.
- Jovanović 1984,  
A. Jovanović, *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*, Beograd, 1984.
- Jovanović 2000,  
A. Jovanović, *Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior*, in J. Pearce, ed., *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford, 2000, 204–214.
- Horedt 1979,  
K. Horedt, *Morești*, București, 1979.
- Korać, Golubović 2009,  
M. Korać, S. Golubović, *Više Grobalja 281–530 (kremacija) 268–560 (inhumacija)*, vol. II, Beograd, 2009.
- Macrea, Protase, Rusu 1961,  
M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, *Șantierul arheologic Porolissum*, in *MCA*, VII, 1961, 361–390.
- Mirković 1986,  
M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. II, Beograd, 1986.
- Raičković 2007  
A. Raičković, *Keramičke posude Zanatskog centra iz Viminacijuma. Posebna izdanja Arheologija i prirodne nauke 3. Centar za nove tehnologije*, Arheološki institut, Beograd, 2007.
- Raičković 2012  
A. Raičković, *Keramičke posude u grobovima tipa Mala Kopašnica–Sase*, Doktorska teza, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012.

Sagy 1954,

K. Sagy, *Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949*, in *Intercisa*, I, 1954, 61–123.

Srejović, Baum 1959,

M. Baum, D. Srejović, *Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, in *Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, III, Tuzla, 1959, 23–54.

Tapavički-Ilić, Mrdjić 2015,

M. Tapavički-Ilić, N. Mrdjić, *A Roman Burial Rite in Viminacium: The Latest Discovery*, in L. Zerbin, ed., *Culti e religiosità nelle province danubiane*, Bologna, 2015, 483–496.

Theuws 2009,

F. Theuws, *Grave goods, ethnicity, and the rhetoric of burial rites in Late Antique Northern Gaul*, in T. Derks, N. Roymans, eds., *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam University Press, 2009, 283–319.

Topal 1993,

J. Topál, *Roman Cemeteries of Aquincum. The Western Cemetery. Bécsi Road I*, Budapest Aquincum Nostrum, 1993.

Zotović 1984,

Lj. Zotović, *Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica–Sase*, in A. Benac, ed., *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, 165–170.

Zotović, Jordović 1990,

Lj. Zotović, Č. Jordović, *Viminacium 1 – nekropola Više Grobalja*, Beograd, 1990.

## PROBLEMA CELOR TREI ULCIOARE – O CONTRIBUȚIE LA STUDIUL BUNURILOR FUNERARE ÎN RITUALUL ÎNMORMÂNTĂRII PRIN INCINERARE

### Rezumat

După cercetarea a 14.000 de morminte la Viminacium, cercetătorii încearcă să reconstituie atât cultul funerar cât și viața în cel mai mare dintre orașele provinciei Moesia Superior, prin analiza bunurilor funerare. Articolul de față se concentrează asupra mormintelor de incinerare de tipul Mala Kopašnica-Sase și a inventarului descoperit în acestea, pe cazurile în care sunt prezente trei ulcioare. Întrebarea este la ce obiecte să ne așteptăm, într-o mai mică sau mai mare măsură, dincolo de cele trei ulcioare. Trecerea în revistă include toate cimitirele cercetate până acum, care formează necropola unică de la Viminacium.

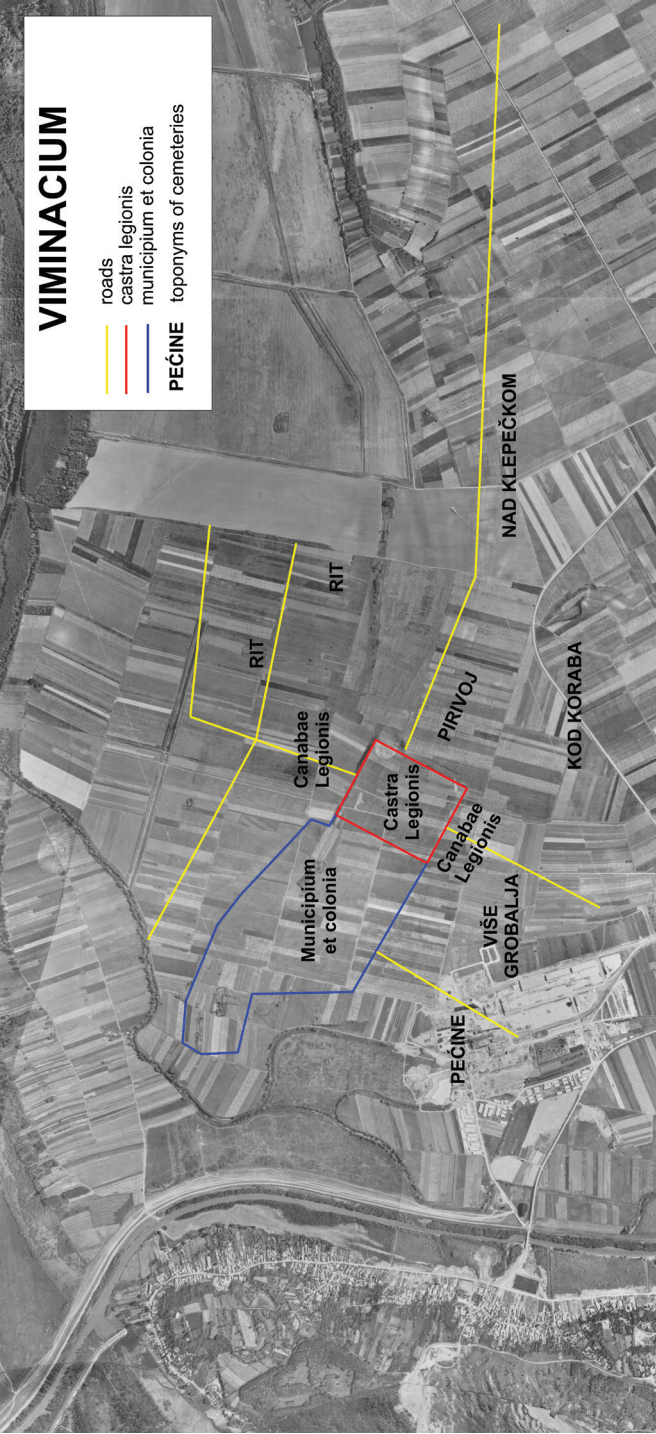


Plate 1. – Map of Viminacium with necropolises. / Harta Viminacium-ului, cu necropolele.





Plate 2 a, b. – Graves MKS with inventory. / Mormintele MKS, cu inventarul lor.

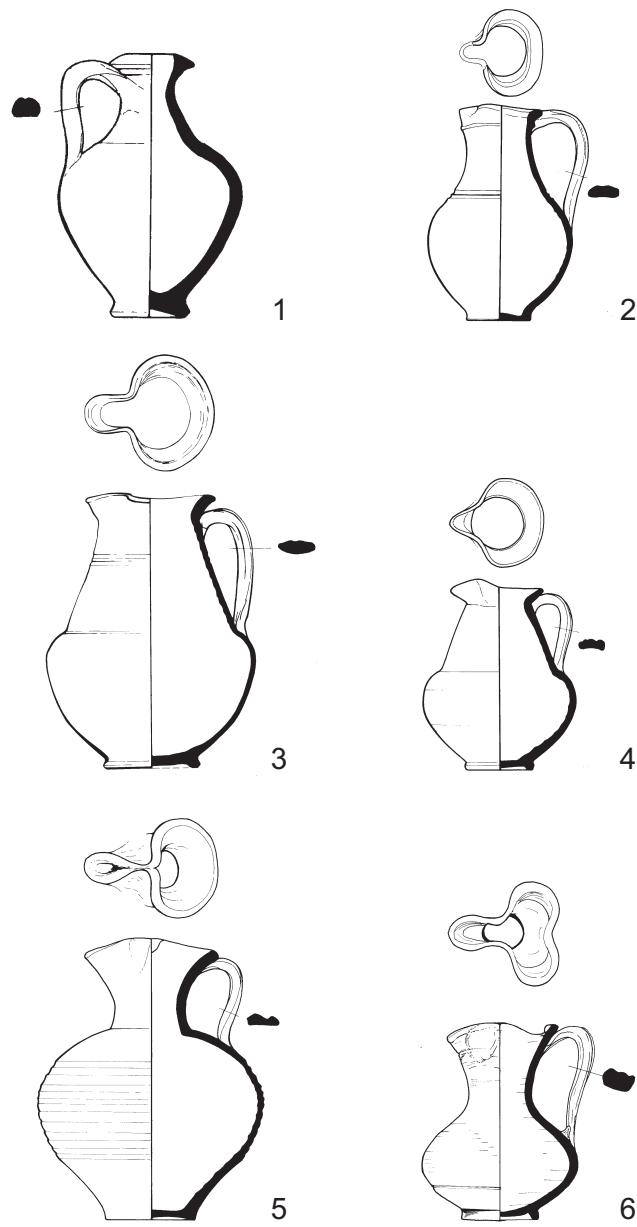


Table 1. 1-6



Table 1. – Type of jugs found in the MKS graves. /  
Tipuri de ulcioare din mormintele MKS.



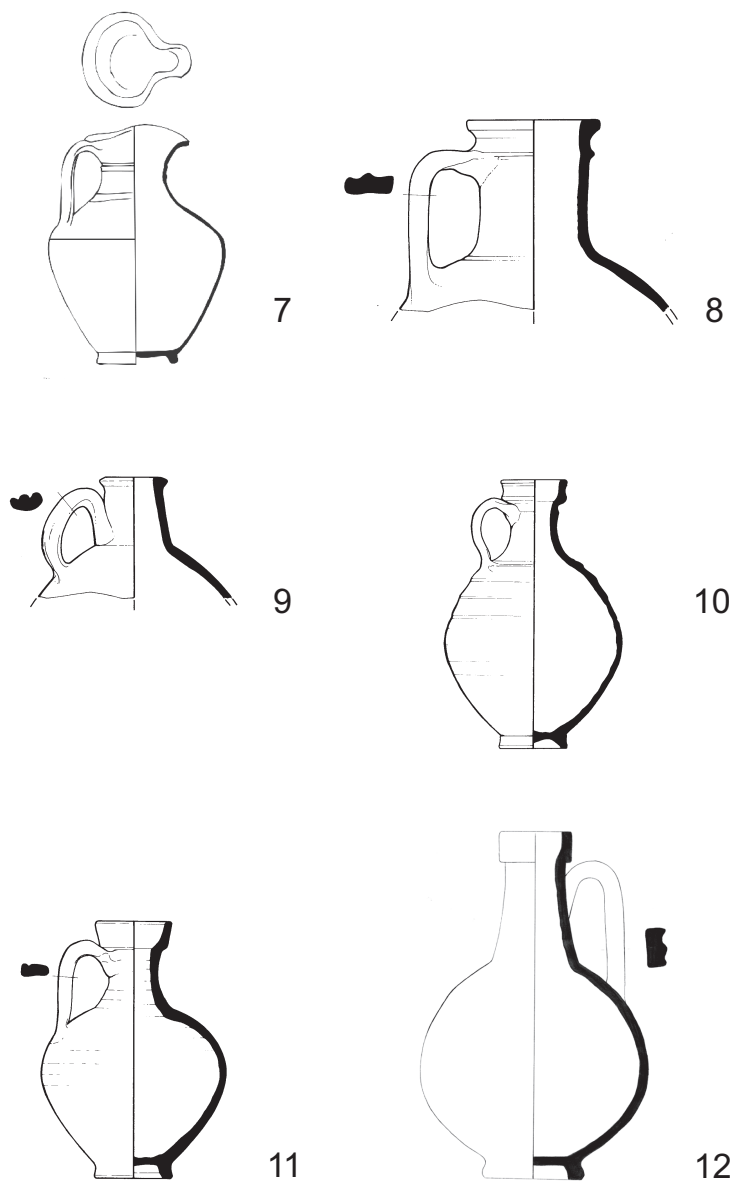


Table 2. 7-12



Table 2. – Type of jugs found in the MKS graves. /  
Tipuri de ulcioare din mormintele MKS.

## NOTES ON AN ALMOST FORGOTTEN ROMAN FRONTIER SECTOR FROM THE MESEŞ MOUNTAINS (DACIA POROLISSENSIS)

*Horaţiu Cociş\**

*Keywords:* Dacia Porolissensis, *limes*, Roman frontier, linear fortification, watchtowers, gateway

*Cuvinte cheie:* Dacia Porolissensis, *limes*, frontieră romană, fortificaţie liniară, turnuri de supraveghere, poartă de acces

In the past decades the *limesforschung* of Dacia Porolissensis produced a series of studies that clarified some key issues regarding the spatial distribution of the minor fortification from the north-western (Sălaj and Cluj counties)<sup>1</sup> and northern (Cluj County and Bistriţa County)<sup>2</sup> areas, the functionality of these physical elements (watchtowers, fortlets and linear fortifications)<sup>3</sup> and (little of) their chronology<sup>4</sup>. The extensive field surveys were combined with remote sensing, geophysics<sup>5</sup> and archaeological excavations<sup>6</sup> in order to obtain a clearer picture of this particular *limes* and to understand its true functionality and evolution. This huge demarche is a natural successor of the studies conducted by

---

\* Zalău County Museum of History and Art Zalău, Unirii Street, no. 9, e-mail: hcocis12@gmail.com

<sup>1</sup> Torma 1863; Torma 1880; Téglás 1907, 573–754; Buday 1912, 103–118; Buday 1914, 95–105; Marţian 1921, 55, fig. 4; Daicoviciu 1935, 255; Ferenczi 1941, 189–214; Radnóti 1945, 137–138; Ferenczi 1967, 143–162; Gudea 1985, 143–218; Matei 1996, 63–73; Gudea 1997; Matei 2007, 250–269; Marcu, Cupcea 2013, 569–589.

<sup>2</sup> Ferenczi 1969, 75–98; Ferenczi 1972, 37–46; Ferenczi 1973, 79–105; Ferenczi 1974, 181–189; Ferenczi 1975, 285–289; Ferenczi 1976, 107–133; Ferenczi 1988, 251–289; Ferenczi 1991, 127–151; Zăgreanu *et alii* 2017, 25–45; Marcu *et alii* 2017, 20–24.

<sup>3</sup> For particular analyses see Ferenczi 1968, 75–98; Ferenczi 1971, 599–625; Gudea 1997, 20–33; Marcu, Cupcea 2013, 569–589; Cociş 2016, 41–76; Lăzărescu *et alii* 2016, 275–304; Cociş 2018, 34–77.

<sup>4</sup> See in this direction Nedelea *et alii* 2019, 186–252.

<sup>5</sup> See especially Opreanu, Lăzărescu 2016, 49–114.

<sup>6</sup> For recent archaeological excavations see Cociş, Bejinariu 2020, 83–102; See also Gudea 1997.

the parents and grandparents of the Dacian frontier studies, starting from 1861<sup>7</sup> and continued throughout the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> centuries<sup>8</sup>.

However, in contrast to the predecessors, there is a strongly visible research preference for certain particular areas. In this case, the area is represented by the most complex frontier sector from Dacia Porolissensis namely Porolissum, the *vault wrench* of this Roman province, as it was once called<sup>9</sup>. The focus on this sector has led to a slightly ignorance of the frontier organized on the Meseș Mountains, summing up almost 60 km of watchtowers, fortlets and several linear fortifications.

This study is considering such a sector, being practically a reinterpretation of a heavily fortified frontier area located on the Meseș Mountains peak, at approximatively 8 km South-west of Porolissum (see Pl. II). In this case study, several research methods were used in order to clarify its full topographic extent and functionality: field surveys, ground and low-aerial mapping surveys, post-processing and filtering, consulting the older accounts on the area and verifying the historical cartographic support. The studied area is composed of four surveillance towers (of which one is completely destroyed), a linear fortification of 1.5 km length and a possible minor gateway observed as gap in the fortification's structure, controlled most probably by the nearby watchtower.

From a geographic point of view, the area of interest is represented by a quite regular ridge road (general altitude 537–754 m), a road that constitutes the most facile connection path between the four watchtowers of which two of them (the southern and the northern extremities of the researched area) are located within two predominant hills (*Vârful Teghișului* = *Dealul Cărbunarii*/598 m in south and *Vârful Păstaie* = *Hegyes hegy* = *Csókás* = *Păstăiasa*/701 m in north; see Pl. III). West of this paths, several valleys and crossing routes are known since the beginning of the 18<sup>th</sup> century onward.

The archaeological remains from this particular area of 1.8 km length were integrated in a series of larger field surveys and extensive excavations projects since the 19<sup>th</sup> century. In order to describe in a coherent manner, the history of research regarding our objectives, we will deal separately with each site from south to north.

### 1. The surveillance tower from “*Vârful Teghișului* = *Dealul Cărbunarii*” (Pl. II)

The watchtower is located on top of a dominant hill on the main course of the Meseș' ridge road. It was identified by the Hungarian scholar Torma Károly

<sup>7</sup> Torma 1861, 37–38.

<sup>8</sup> See Cociș 2016, 41–46.

<sup>9</sup> Gudea 1988, 195–214.

at the end of the 19<sup>th</sup> century<sup>10</sup>. Later, it was described by another Hungarian frontier researcher, namely by Buday Árpád<sup>11</sup>. Neither Torma nor Buday have not excavated the structure; they were limited to a summary description only.

Later, in 1977, Nicolae Gudea took a step forward and excavated the watch-tower (together with other 65 similar structures<sup>12</sup>), being the last one who documented the precinct wall of the fortification. According to his research, the surveillance element is framed within the *circular-type* watchtowers<sup>13</sup>, the most numerous type from Dacia Porolissensis so far. It is built in the *opus incertum* technique, having an outer diameter of 7.5 m, this particular aspect placing it in the group of the large circular watchtowers<sup>14</sup>, those who have the diameter between 7–11 m<sup>15</sup>. The width of the precinct wall is varying between 0.9–1 m, having a little thicker foundation with a preserved height of 0.3–0.4 m<sup>16</sup>. The interior of it was quite affected by some modern interventions, a direct consequence being the fact that the habitation layer was not found and the archaeological material was chaotically mixed<sup>17</sup>.

However, the discovery of a high number of *tegulae* and *imbrices* fragments from the wooden roof structure are indicating that, in this case, the roofing technique did not involve organic material but tiles and pantiles for a solid structure. Together with this scattered archaeological material (which also involves animal bones, common pottery and whetstones), N. Gudea identified a *denarius* from Septimius Severus<sup>18</sup>, thus confirming the use of the tower in the late 2<sup>nd</sup> – early 3<sup>rd</sup> centuries AD. On the occasion of this study the structure was only re-mapped, due to the fact the GPS-RTK was out of service range in this area.

<sup>10</sup> Torma 1880, 69.

<sup>11</sup> Buday 1912, 115.

<sup>12</sup> See mainly Gudea 1997.

<sup>13</sup> Gudea 1985, 172; Gudea 1997, 63.

<sup>14</sup> After Gudea's typology (Gudea 1997, 28).

<sup>15</sup> See for example the similar watchtowers from *Sub Padină = Coasta Ogrăzii* (Torma 1864, 35; Gudea 1985, 169; Gudea 1997, 56–57), *Vârful Ciungii* (Torma 1880, 69; Petri 1900, 170; Buday 1912, 115; Ferenczi 1967, 147; Gudea 1985, 171–172; Gudea 1997, 61–62), *Poiana Moigrădanilor = La Maje* (Buday 1912, 94–95; Radnóti 1945, 144; Ferenczi 1967, 147; Gudea 1985, 175–176; Cociş 2018a, 402–403; Cociş 2019, 45–59) or *Făjişte* (Matei 1996, 64; Matei 2007, 252; Cociş 2018b, 21–24).

<sup>16</sup> Gudea 1985, 172; Gudea 1997, 63.

<sup>17</sup> Gudea 1985, 172; Gudea 1997, 63.

<sup>18</sup> Gudea 1997, 63.

### 2. The surveillance tower from “La Șuvar = Cărbunarea” (Pl. II).

The second element is located not far from the first one, on a relatively high plateau (568 m), an eastern deviation of the main ridge road, at precisely 808 m from the previous element. The structure was recently identified based on an oral testimony of a villager from a nearby settlement; he systematically removed stones for a cattle stable back in 1980–1981. Later, we identified the traces on the field, thus confirming the supposition that the destroyed structure is actually belonging to a watchtower. On the surface of the ruins one can still observe common Roman potsherd, mortar and animal bones. Based on the field measurements the ruins have a diameter of 12 m and a preserved height of 1.5 m. The type of structure is unknown at this moment but based on the traces is more than clear that we are dealing with a stone structure built in the *opus incertum* technique. The site was mapped and surveyed in order to obtain the *digital terrain model*.

### 3. The surveillance tower from “Sub Păstaie = La Șuvar” (Pl. II)

The third tower is strategically located at 20 m behind the turf and timber palisade and near the presumed minor gateway. It is possible to have been identified by Torma K. in the late 19<sup>th</sup> century<sup>19</sup>; the first comprehensive description is written by Buday A.<sup>20</sup> In 1967 Ferenczi István integrated the watchtower and the linear fortification in his important study about the structure and function of the Roman frontier from the Meseș Mountains including also several photos and detailed description<sup>21</sup>. Later, N. Gudea excavated the structure (in 1974 and 1975) but because of the dense trees his trenches did not identify a coherent structure only some roof tile fragments<sup>22</sup>. Based on these, he concluded that the mound could be of geologic origins or at least the remains of a wooden watchtower<sup>23</sup>.

In contrast to the other two cases, the ruins from *Sub Păstaie* were subjected to a low altitude UAV (*Unmanned Aerial Vehicle*)-based photogrammetry survey in order to obtain a scaled, high detail digital surface model of the site, including a part of the palisade and the presumed gate. Based on the digital surface model obtained from the classified ground points we can observe that, in fact, the top surface of the mound is actually square, having the calculated dimensions of approximately  $7.2 \times 7.3$  m. Due to the fact that on the last

<sup>19</sup> Torma 1880, 66.

<sup>20</sup> Buday 1912, 115.

<sup>21</sup> Ferenczi 1967, 149.

<sup>22</sup> Gudea 1985, 172–173; Gudea 1997, 64–65.

<sup>23</sup> Gudea 1985, 173; Gudea 1997, 65.

field survey we were able to find stones and traces of mortar it is highly probable for the ruins to belong to a square watchtower. Obviously, this hypothesis need a future archaeological excavation to affirm or to deny the real structural configuration.

#### 4. The surveillance tower from “Vârful Păstaie = Hegyes heg = Csókás = Păstăiasa” (Pl. II)

If the other three watchtowers are visible on the field in a greater or lesser extent, the last element of interests is nowadays completely vanished both because of the complete stone removal and for the construction of a military antenna in close proximity to the site. Due to the fact that the watchtower was located in such way to completely observe the nearby landscape, the archaeologists observed it in turn due to its massiveness<sup>24</sup> (only known from an altimetric profile made by Buday A. in 1912; it seems that in 1912 the ruins had a diameter of 8–10 m a height of 2 m<sup>25</sup>).

Its historiographic accounts are starting again with Torma K. who originally identified it in 1863<sup>26</sup>, being also integrated in his *Limes Dacicus*<sup>27</sup>. Later, Buday A. described this impressive structure realizing its scaled altimetric profile<sup>28</sup>. It seems that also Ferenczi I. observed some traces of it in 1967<sup>29</sup>. N. Gudea tested in 1977 the previous theories regarding the existence of this watchtower from *Dealul Păstaie* by the means of an archaeological trench. The structure was so destroyed that he could not establish the dimensions or the planimetry<sup>30</sup>. However, it is quite clear from the older descriptions that the ruins are belonging to a stone watchtower. Even if he did not identified the wall, N. Gudea identified a huge quantity of archaeological material like iron nails, tiles and pantiles, common potsherds and two undetermined coins, one from Faustina (unspecified which one) and one from Severus Alexander<sup>31</sup>; based on their TPQ, we can assume that the watchtower from *Vârful Păstaie* is operational in the 2<sup>nd</sup> century-early 3<sup>rd</sup> century AD being therefore contemporary with *Vârful Teghişului*. Due to the fact that the structure is completely destroyed, we were not able to survey it but only to map the exact location.

<sup>24</sup> Petri 1900, 170.

<sup>25</sup> Buday 1912, 112–113.

<sup>26</sup> Torma 1864, 35.

<sup>27</sup> Torma 1880, 65–68.

<sup>28</sup> Buday 1912, 112, Fig. 5.

<sup>29</sup> Ferenczi 1967, 149–150, Fig. 6–7.

<sup>30</sup> Gudea 1985, 173; Gudea 1997, 65..

<sup>31</sup> Gudea 1985, 173; Gudea 1997, 65.

### 5. The turf and timber palisade from “Pârâu Spoielii-Sub Păstaie-Vârful Păstaie” and the presumed gateway (Pl. II)

The other type of fortification from the surveyed area is the (quite ignored) turf and timber palisade. This particular element is following the ridge road and is blocking several transit ways and valleys located west of it. Its older accounts are the same like those of the watchtowers: initially identified by Torma K. in the late 19<sup>th</sup> century<sup>32</sup> (it is worth mentioning that on the first Austrian cartographic survey the area is called *La Schanz*, translated as *At The Ditch*, observed, described and photographed by Buday A.<sup>33</sup> and Ferenczi I.<sup>34</sup>), and later, 1977, excavated by N. Gudea<sup>35</sup> (although it is not clearly exactly where<sup>36</sup>). I. Ferenczi calculated (by foot) a length of 1.3 km<sup>37</sup> and N. Gudea a length of 1.5 km. Based on our RTK mapping, the exact length of the turf and timber palisade is 1.33 km. Based on Gudea's archaeological results, the earth *vallum* is about 4.5–6 m wide with a preserved height of 1.2 m. The defensive ditch is known to have an opening of 4.5 m and depth of –1.1 m<sup>38</sup>; thus, only a single functioning phase<sup>39</sup>. Beside mapping the full length of the remains, 60 m of its trajectory were scanned using the UAV-based photogrammetry techniques in a low forested area.

At *Sub Pătaie-La Șuvar*, Buday A. noticed a gap in the trajectory of the linear fortification, still visible today. Based on our filed research and UAV scanning to which we add other examples nearby Porolissum<sup>40</sup>, we presume that this gap could have been a minor transit gateway used primary as a controlled crossing point, in the vicinity of the watchtower. The gap has a length of 4.5 m calculated on the digital model.

The documentation techniques applied within this case study includes several topographic and remote sensing methods as well as a series of post-processing geostatistical analyses, all of them applied in order to have a clear image of the real topographic and functional extents within the Roman frontier landscape.

<sup>32</sup> Torma 1880, 66.

<sup>33</sup> Buday 1912, 114–116, Fig. 11–12.

<sup>34</sup> Ferenczi 1967, 155, Fig. 13–14.

<sup>35</sup> Gudea 1985, 173; Gudea 1997, 64–65.

<sup>36</sup> Cociș 2016, 47–48, 66, Pl. 12, a-b.

<sup>37</sup> Ferenczi 1967, 153.

<sup>38</sup> Gudea 1985, 173; Gudea 1997, 64.

<sup>39</sup> Gudea 1985, 173; Gudea 1997, 65.

<sup>40</sup> See for example the two-phase turf and timber palisade from *Poiana Mogrdanilor*, in Cociș 2019, 47.



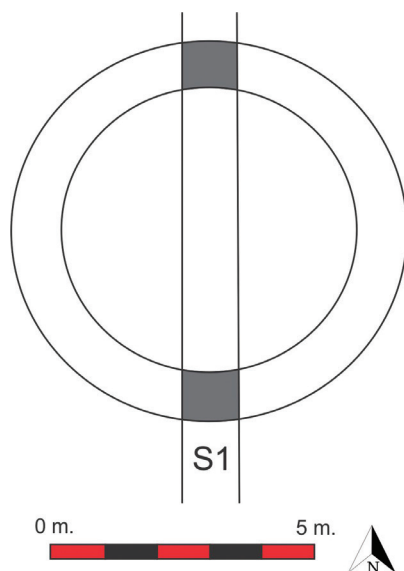


Fig. 1. The archaeological plan of the watchtower from *Vârful Teghişului* (redrawn after Gudea 1997, 121, Fig. 39, nr. 39). / Planul arheologic la turnului de observație de pe *Vârful Teghişului* (redesenat după Gudea 1997, 121, Fig. 39, nr. 39).

The workflow started with a general mapping of the structures with a high precision GPS RTK-based (Hi-Target V90 plus) to create an exact site map suitable for our study. The second step was to survey all the elements, as much as the relief and the forest density allowed. The aim of these surveys was to obtain a high definition digital terrain and surface models for the structures. Two different methods were applied in order to gather the necessary data: grid-based GPS survey (applied on the surface of the watchtower from *La Şuvar*) and low altitude UAV-based photogrammetry (on the surface of the watchtower, the palisade and the presumed gate from *Sub Păstaie* and on the surface of the palisade in a deforested area, close to *Vârful Păstaie*).

In the first case was obtained a digital terrain model (*Triangulated Irregular Network*)<sup>41</sup> with the general resolution of 0.6 m. In the second case the workflow applied involved a completely different method. The two surfaces mentioned above were subjected to a grid-based mapping process by using an UAV vehicle. In the first case the data was composed of 210 photos and in the second one of 175. After collecting them, we introduced the photos in a photogrammetric-based workflow known as SfM (*Structure from Motion*)<sup>42</sup>. The dataset was

<sup>41</sup> See in this direction Floriani, Magillo 2009.

<sup>42</sup> Koenderink, van Doorn 1991, 377–385; Fonstad *et al.* 2012, 421–430; Westoby *et al.* 2012, 300–313.

introduced in a software that applies a SIFT-based algorithm (*Scale Invariant Feature Transform*)<sup>43</sup> that identified the common points (known as *tie points*) from a variable set of photos. Further, by calculating the internal and external geometries of the camera together with the 3D references within the process called *bundle adjustment*<sup>44</sup>, we obtained the *sparse point cloud* of the scanned surfaces. The next step was mainly a densification process based on the MVS (*Multi View Stereo*) algorithm through which we transformed the *sparse cloud* in a *dense cloud*<sup>45</sup>, the models including also the (low) vegetation (mainly some scarce, young trees).

Due to the fact that the GPS of the UAV (Phantom 4 Pro) has an error of several meters, we used GCPs (*Ground Control Points*) in order to obtain an exact spatial reference of the models<sup>46</sup>. Thus, every point from our *dense cloud* model received a set of coordinates in the Stereo 70 projecting system (Romanian national grid). The georeferenced point clouds were introduced in a GIS-based software, previously exported as laser (.las) points. In this phase the dense clouds were subjected to a process of classifications (as in the case of LiDAR points classification)<sup>47</sup> that eliminated the medium and high vegetation), filtering the cloud and remaining only the ground classified points<sup>48</sup>. The resulted ground points were used to create a digital surface model (*bare ground surface*) of the scanned areas (with the mention that the low vegetation as the bushes or thorns were impossible to remove due to the fact that the method is using pixels not airborne or ground laser beams). The resolution of the 3D surfaces is 0.5 m.

Adjacent to these scans we used several other GIS-based analyses in order to be able to observe the particular topographic features and the functionality of the area: CVA (*Cumulative Viewshed Analyses*)<sup>49</sup> to obtain the visibility and inter-visibility pattern of the structures (combined with LOS-*Lines of Sight* analyses) and LCP (*Least Cost Path*)<sup>50</sup> to observe the most accessible ways between the frontier elements and *Barbaricum*. Both of the analyses are based on SRTM's 30 m elevation support. As a secondary tool, we used the first Austrian cartographic survey (*Josephinische Landesaufnahme*, 1763–1787)<sup>51</sup> on which the main

<sup>43</sup> Lowe 2004, 91–110.

<sup>44</sup> Triggs *et al.* 2000, 298–372; Liu, Zayer 2012, 1–12.

<sup>45</sup> Ștefan, Ștefan 2016, 255–270. See also Ștefan, Ștefan 2016a, 25–35.

<sup>46</sup> See the methodology in Hummel 2016, 797–802.

<sup>47</sup> Sithole, Vosselman 2004, 85–101; Chang *et al.* 2008, 457–462.

<sup>48</sup> Tomaštik *et al.* 2017, 151.

<sup>49</sup> See in particularly Wheatley 1995, 171–186.

<sup>50</sup> Fadlalla *et al.* 2016, 1–6.

<sup>51</sup> <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/>.

transit roads over the Meseş Mountains are drawn, roads actively before the 19<sup>th</sup> century when it was constructed the transit route as we know it today.

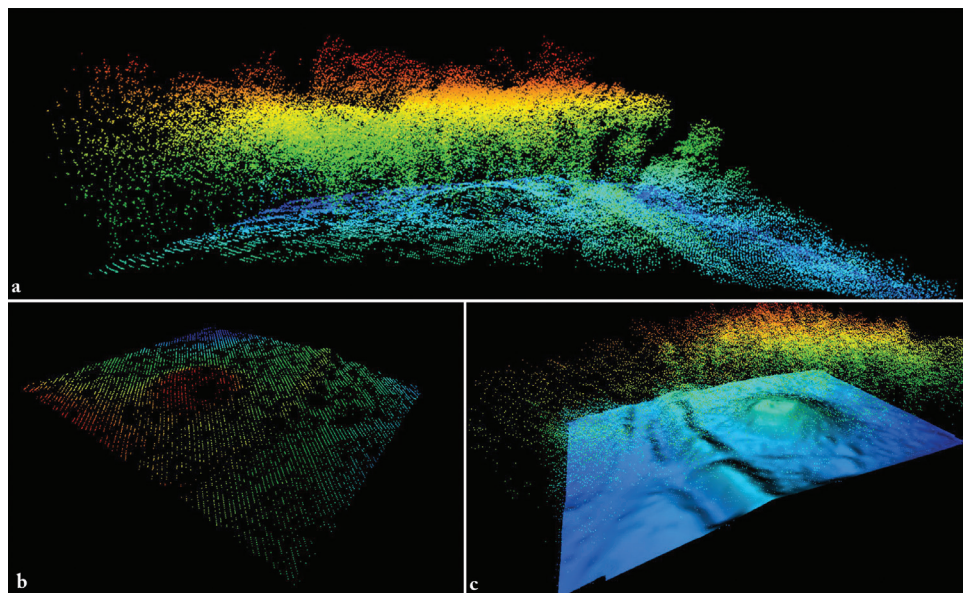


Fig. 2. The UAV-based workflow: unclassified ground points (a), classified ground points (b), TIN-based digital surface model (c) overlapped by classified high vegetation points. / UAV Fotogrametrie: puncte neclasificate (a), puncte clasificate (b), TIN model digital (c) suprapus de puncte clasificate cu vegetație înaltă.

More than other frontier sectors from Dacia Porolissensis, the frontier located within the frame of the Meseş Mountains could be easily integrated in the mountain frontier type, as D. Breeze concluded<sup>52</sup>, partly due to its terrain configuration<sup>53</sup>, partly because of the physical deployment of the minor installations in order to fulfil a coherent tactical surveillance and control of the sensitive areas<sup>54</sup>. Due to its particular terrain features and politic situation<sup>55</sup>, the Roman frontier from the Meseş Mountains has a quite unique layout, with the watchtowers on the top of the hills, the fortlets controlling the valleys and the linear fortification ensuring extra security traffic control in the hot areas.

Several observations emerge from the study of the envisaged sector for each element in part and for the system as a whole in the landscape settings.

<sup>52</sup> Breeze 2011, 133–145; See also Breeze 2011a, 1–18.

<sup>53</sup> Clichici 1968, 53–70; Gudea 1997, 20; Luca, Gudea 2010, 10.

<sup>54</sup> See in this direction Cociş 2018, 49–53.

<sup>55</sup> See especially Opreanu 1998; Opreanu, Lăzărescu 2015; Stanciu 2016, 347–372.

The watchtowers are meant to accomplish two essential tasks: to observe and communicate (to which we add the use of projectiles)<sup>56</sup> with the nearby watchtowers, with the fortlets and with the auxiliary forts in order to transmit viable data<sup>57</sup> about the observed situation. The four watchtowers from our area perform these main functions. They have a quite extended radius of observations orientated mainly on the crossing paths and they can communicate directly with each other, being thus naturally integrated in the bigger picture of the communication chain from the Meseș Mountains. If these four elements become non-operational, the frontier will have a communication gap of about 2 km; this argument is partially strengthened by the CVA analyses which indicates a possible inter-visibility link of *Sub Păstaie* and *Șuvar* with the auxiliary fort from Românași.

The frontier of Dacia Porolissensis is not a linear one<sup>58</sup>, the artificial barriers being erected only in the most important transit areas<sup>59</sup> like *Poieni* (Cluj County)<sup>60</sup> or the *Meseș Gate* Pass (Sălaj County)<sup>61</sup>, - a rather quasi-linear system. The *pax Romana* is using such fortification only where it needs an increased control<sup>62</sup>, their presence or absence being a barometer for the local security<sup>63</sup>. It seems that in this sector there are several crossing paths over the mountains, paths that are connecting the barbarian settlements from Zalău with the inner area of the province of Dacia. In our opinion, the area is heavily fortified for this reason. If the *Meseș Gate* Pass represented a key crossing point with a quite complex organization, the transit routes located between *Vârful Păstaie* and *Vârful Teghișului* are organized as secondary routes involving a certain degree of control and security. These routes, if we presume that were used through the Middle Ages up to the modern period are shown on the first military Austrian map (see Pl. VIII). Curiously, these paths are overlapped in a certain degree with the path analyses results, indicating thus a logic in using the most facile ways to cross a heavily fragmented relief (see Pl. V).

The Roman frontier is not a closed frontier<sup>64</sup>. The Roman frontier is rather a controlled economic system with the direct participation of the military

<sup>56</sup> Donaldson 1988, 349–356.

<sup>57</sup> Southern 1990, 233–242; Woolliscroft 1989, 5–19; Woolliscroft 2001, *passim*.

<sup>58</sup> Cociș 2016, 49.

<sup>59</sup> Cociș 2016, 49–50.

<sup>60</sup> Buday 1912, 107; Téglás 1907, 373; Ferenczi 1959, 343; Gudea 1971, 509–511; Gudea 1985, 161; Gudea 1997, 38; Marcu, Cupcea 2013, *passim*; Cociș 2016, *passim*.

<sup>61</sup> See a detailed discussion in Cociș, Bejinariu 2020, *forthcoming*.

<sup>62</sup> Symonds 2018, 3.

<sup>63</sup> Symonds 2018, 11.

<sup>64</sup> As defined by Fabricius (Fabricius 1926, 642) or Forni (Forni 1959, 1074).

factor<sup>65</sup>. The difference between an open and a closed border is given by the general or the local political situation. That is the reason why also in the province of Dacia Porolissensis we have several (excavated) minor gateways in close connection with the barbarian settlements and the local commerce<sup>66</sup>. The existence of such gateway at *Sub Păstaie* is more than possible: to direct the movement of the human factor in heavily surveyed and controlled area, an organized crossing point<sup>67</sup>.

Unfortunately, in this moment the field observation, the UAV and GIS-based scanning and documentation are the only ways to understand how this sector actually worked. What is missing from this image are the detailed data regarding the stratigraphic sequences of the minor and linear installations, detailed archaeological profiles and ground plans of the structures, crucial elements needed to integrate this almost forgotten sector in the larger scheme of the Roman frontier from Dacia Porolissensis. The aim of this paper was not to provide a final analysis but to reopen the discussion about the studied sector together with newly remote sensing and non-invasive field documentation.

## BIBLIOGRAPHY

Breeze 2011,

D. Breeze, *The Frontiers of Imperial Rome*, Barnsley, 2011.

Breeze 2011a,

D. Breze, *Roman frontiers in their landscape settings*, Newcastle upon Tyne, 2011.

Breeze, Dobson 1976,

D. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London, 1976.

Buday 1912,

A. Buday, *Vannak-a limes maradványok a Meszesen?*, in *DolgCluj*, 3, 1912, 103–118.

Buday 1914,

A. Buday, *Limesmaradványok Porolissum környékén*, in *DolgCluj*, 5, 1914, 95–105.

Chang *et alii* 2008,

Y.-C. Chang, A. F. Habib, D. C. Leeb, J.-H. Yom, *Automatic Classificaion of LiDAR Data into Ground and Non-Ground Points*, in *The International Archives of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 27, 2008, 457–462.

<sup>65</sup> Whittaker 1994, 91, 98–131.

<sup>66</sup> See a detailed discussion in Matei 2007, 250–269.

<sup>67</sup> Breeze, Dobson 1976, 77.

Clichici 1968,

O. Clichici, *Tectonica și evoluția paleografică a părții de est a bazinului Șimleu*, in *StudiaUBB. Geologia- Geografia*, 1, 1968, 53–70.

Cociș 2016,

H. Cociș, *Linear Fortifications on the North–Western Frontier of Dacia Porolissensis. An Overview*, in V. Bârcă, ed., *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2016, 41–76.

Cociș 2018,

H. Cociș, *The Fortlets on the Frontier of Dacia Porolissensis: Structures, Landscape, Functionality*, in *StudiaUBB. Historia*, 63, 1, 2018, 34–77.

Cociș 2018a,

H. Cociș, *Some Considerations on the Brick and Tile Stamps from the Watchtowers of Dacia Porolissensis*, in *Arhevest*, VI, 1, Szeged, 2018, 399–415.

Cociș 2018b,

H. Cociș, *Turnul de supraveghere de la Mirșid-Făjiște*, in *Buletinul Limes*, 4, 2018, 21–24.

Cociș 2019,

H. Cociș, *The Frontier Watchtower from Porolisum-Poiana Moigrădanilor*, in *JAHA*, 6, 1, 2019, 45–59.

Cociș, Bejinariu 2020,

H. Cociș, I. Bejinariu, *Recent Archaeological Excavations in the Meseș Gate Pass (Dacia Porolissensis, Sălaj County). The Roman Frontier Watchtower from Poguior Hill*, in *CercArh*, 26, 2019, 83–102.

Daicoviciu 1935,

C. Daicoviciu, *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, in *AISC*, 2, 1933–1935, 240–256.

Donaldson 1988,

G. Donaldson, *Roman Military Signaling on the North British Frontier*, in *Archaeologia Aeliana*, 13, 1985, p. 19–24.

Fadlalla et alii 2016,

R. Fadlalla, A. Elsheikh, W. A. S. Hassan, *Analysis of Least Cost Path by Using Geographic Information Systems Network and Multi Criteria Techniques*, in *International Journal of Multidisciplinary Sciences and Engineering*, 7, 5, 2017, 1–6.

Fabricius 1926,

E. Fabricius, *Limesi*, in *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 13, 1926, 642.

Ferenczi 1941,

I. Ferenczi, *Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán*, in *EM*, 41, 1941, 189–214.

Ferenczi 1967,

I. Ferenczi, *Die erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseş-Gebirges. (Ein Vorbericht)*, in *Dacia* (N.S.), 11, 1967, 143–162.

Ferenczi 1968,

I. Ferenczi, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus”*, in *ActaMN*, 5, 1968, 75–98.

Ferenczi 1969,

I. Ferenczi, *Cu privire la apărarea hotarului de nord al Daciei. Considerații arheologice, geografice și istorice*, in *StComSM*, 1, 1969, 91–110.

Ferenczi 1971,

I. Ferenczi, *Câteva precizări în legătură cu noțiunea de Limes Dacicus*, in *Apulum*, 9, 1971, 599–625.

Ferenczi 1972,

I. Ferenczi, *Cercetări și rezultate noi pe limes-ul de nord a Daciei Romane*, in *Fillst*, 2, 1972, 37–46.

Ferenczi 1973,

I. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea limes-ului roman la nord de Someșul Mare. Partea I*, in *Sargetia*, 10, 1973, 79–105.

Ferenczi 1974,

I. Ferenczi, *Investigații noi pe limes-ul de nord și nord-est al Daciei Porolissensis*, in *Fillst*, 3, 1974, 181–189.

Ferenczi 1975,

I. Ferenczi, *Limes-ul Daciei Porolissensis între Valea Zagrei și Valea Mureșului*, in *Sargetia*, 12–13, 1974–1975, 285–289.

Ferenczi 1976,

I. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea limes-ului roman de la nord de Someșul Mare. Partea a II-a*, in *Fillst*, 4, 1976, 107–133.

Ferenczi 1988,

I. Ferenczi 1988, *Limes-ul Daciei. Sectorul de pe Someșul (Unit). Elemente de apărare pe subsectorul Ileanda-Tihău*, in *ActaMP*, 12, 1988, 251–289.



Ferenczi 1991,

I. Ferenczi, *Limes-ul Daciei. Sectorul de pe Someșul (unit). Elemente de apărare de pe sub-sectorul Cășei-Ileanda*, in *ActaMP*, 14–15, 1990–1991, 127–151.

Floriani, Magillo 2009,

L. D. Floriani, P. Magillo, *Triangulated Irregular Network*, Boston, 2009.

Fonstad *et alii* 2012,

M. A. Fonstad, J. T. Dietrich, B. C. Courville, J. L. Jensen, P. E. Carbonneau, *Topographic structure from motion: a new development in photogrammetric measurement*, in *Earth Surface Process and Landforms*, 38, 2012, 421–430.

Forni 1959,

G. Forni, *Limes*, Rome, 1959.

Gudea 1985,

N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis I. Linia înaintată de turnuri și fortificații mici de pe sectorul de nord – vest al limesului provinciei între caestrele de la Bologa și Tihău*, in *ActaMP*, 11, 1985, 143–218.

Gudea 1988,

N. Gudea, *Porolissum. Cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis*, in *ActaMP*, 12, 1988, 195–214.

Gudea 1997,

N. Gudea, *Der Meseș – Limes. Die vorgeschobene Kleinfestungen auf dem westlichen Abschnitt der Grenze der Provinz Dacia Porolissensis/ Limesul de pe Munții Meseș. Linia înaintată de turnuri de pază de pe sectorul de vest al provinciei Dacia Porolissensis*, Zalău, 1997.

Hummel 2016,

P. Hummel, *Remotely Sensed Ground Control Points*, in *International Society for Photogrammetry and Remote Sensing*, in *XLI-B7*, 2016, 797–802.

Koenderink, van Doorn 1991,

J. J. Koenderink, A. J. van Doorn 1991, *Affine structure from motion*, in *JOSA*, 8/2, 1991, 377–385.

Lăzărescu *et alii* 2016,

V.-A. Lăzărescu, Șt. Bilașco, I. Vescan, *Big Brother is Watching You! Approaching Roman Surveillance and signalling at Porolissum*, in C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, eds., *Landscape Archaeology on the Northern Frontier of the Roman Empire at Porolissum. An Interdisciplinary Research Project*, Cluj-Napoca, 2016, 275–304.

Liu, Zayer 2012,

K. Liu, R. Zayer, *Bundle Adjustment Constrained Smoothing for Multi-view Point Cloud Data*, in G. Bebis, R. Boyle, B. Parvin, D. Koracin, C. Fowlkes, S. Wang, M-H. Choi, S. Mantler, J. Schulze, D. Acevedo, K. Mueller, M. Papka, eds., *International Symposium in Visual Computing*, Rethymnon, 2012, 1–12.

Lowe 2004,

D. G. Lowe, *Distinctive Image Features from Scale- Invariant Keypoints*, in *IJCV*, 60, 2, 2004, 91–110.

Luca, Gudea 2010,

S. A. Luca, N. Gudea, *Repertoriul arheologic al județului Sălaj*, Sibiu, 2010.

Marcu, Cupcea 2013,

F. Marcu, G. Cupcea, *Topografia limes-ului de nord-vest al Daciei în zona castrului de la Bologa*, in *Arheovest*, 1, 2013, 569–589.

Marcu et alii 2017,

F. Marcu, G. Cupcea, M. Bajusz, I. Petiș, H. Cociș, R. Zăgreanu, *Frontiera Daciei Porolissensis între castrele de la Tihău și Cășeiu (Samum)*, in *Buletinul Limes*, 2, 2017, 20–24.

Marțian 1921,

I. Marțian, *Urme din războaiele Romanilor cu Dacii*, Cluj-Napoca, 1921.

Matei 1996,

Al. V. Matei, *Limes Porolissensis – o nouă linie de apărare zid, șanțuri, turnuri – descoperită în fața complexului militar roman de la Porolissum*, in *ActaMP*, 20, 1996, 63–73.

Matei 2007,

Al. V. Matei, *O nouă poartă amenajată în zidul provinciei Dacia descoperită în fața complexului militar de la Porolissum*, in S. Nemeti, ed., *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu Oblata*, Cluj-Napoca, 2007, 250–269.

Nedelea et alii 2019,

L. Nedelea, H. Cociș, D. Băcuet-Crișan, *The Pottery Kilns from Porolissum-Sărata and the Problem of the Settlement's Inner Defensive Line*, in *ActaMN*, 41, 1, 2019, 185–252.

Opreanu 1998,

C. H. Opreanu, *Dacia Romană și Barbaricum*, Cluj-Napoca, 1998.

Opreanu, Lăzărescu 2015,

C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, *A Roman Frontier Marketplace at Porolissum in the Light of Numismatic Evidence. Contribution to the Knowledge of the Roman Limes Economy*, Cluj-Napoca, 2015.

Opreanu, Lăzărescu 2016,

C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, *The Province of Dacia*, in C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, eds., *Landscape Archaeology on the Northern Frontier of the Roman Empire at Porolissum. An Interdisciplinary Research Project*, Cluj-Napoca, 2016, 49–114.

Petri 1900,

M. Petri, *Szilágy vármegye monográfiája*, Budapest, 1900.

Rádnóti 1945,

A. Rádnóti, *A dáciai limes a Meszesen*, in *AE*, 4–5, 1944–1945, 137–168.

Sithole, Vosselman 2004,

G. Sithole, G. Vosselman, *Experimental comparison of filter algorithms for bare-Earth extraction from airborne laser scanning point clouds*, in *Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 59, 2004, 85–101.

Southern 1990,

P. Southern, *Signals versus Illuminations on Roman Frontiers*, in *Britannia*, 21, 1990, 232–242.

Stanciu 2016,

I. Stanciu, *Schimbări demografice și culturale pe durata secolelor I-II d. Chr. în spațiul nord-vestic al României*, in S. Cociș, V.-A. Lăzărescu, M. Gui, D. Deac, eds., *Ad finem Imperii Romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2016, 347–372.

Ștefan, Ștefan 2016,

D. Ștefan, M.-M. Ștefan, *Modelarea și reconstrucția tridimensională a structurilor arheologice realizate din seturi de date și imagini aeriene*, in E. S. Teodor, ed., *Arheologia peisajului și frontierele romane*, Târgoviște, 2016, 255–270.

Ștefan, Ștefan 2016a,

D. Ștefan, M.-M. Ștefan, *The drones are coming. What to choose? Low and medium altitude aerial archaeology on Limes Transalutanus*, in *JAHA*, 3/2, 2016, 25–35.

Symonds 2018,

M. Symonds, *Protecting the Roman Empire. Fortlets, Frontiers and the Quest for Post-Conquest Security*, Cambridge, 2018.

Téglás 1907,

G. Téglás, *A limes dacicus igazolása*, in *Magyar Tudományos Akademiavévkönyvei*, 1907, 565–580.

Tomaštik et alii 2017,

J. Tomaštik, M. Mokroš, S. Saloň, F. Chudý, D. Tunák, *Accuracy of Photogrammetric*

UAV-Based Point Clouds under Conditions of Partially-Open Forest Canopy, in *Forests*, 8, 2017, 151.

Torma 1861,

K. Torma, *Tizenkét római felirat Daciából*, in *EM*, 1, 1861, 37–38.

Torma 1963,

K. Torma, *Adalekok eszak-nyugati Dacia fold-es helyiratahoz*, Budapest, 1863.

Torma 1880,

K. Torma, *A limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880.

Triggs *et alii* 2000,

B. Triggs, P. F. McLauchlan, R. I. Hartley, A. W. Fitzgibbon, *Bundle-Adjustment-A Modern Synthesis*, in B. Triggs, A. Zisserman, R. Szeliski, eds., *Vision Algorithms: Theory and Practice*, Corfu, 2000, 298–372.

Westoby *et alii* 2012,

M. Westoby, J. Brasington, N. F. Glasser, M. J. Hambrey, J. M. Reynolds, *Structure-from-Motion' photogrammetry: A low-cost, effective tool for geoscience applications*, in *Geomorphology*, 179, 2012, 300–314.

Wheatley 1995,

D. Wheatley, *Cumulative viewshed analysis: a GIS-based method for investigating inter-visibility and its archaeological implication*, in Z. Stančič, G. R. Lock, eds., *Archaeology and geographical information systems: a European perspective*, London, 1995, 171–186.

Woolliscroft 2001,

D. J. Woolliscroft, *Roman Military Signalling*, Brimscombe Port, 2001.

Zăgreanu *et alii* 2017,

R. Zăgreanu, H. Cociş, C. Gaiu, L. Vaida, I. Băcă, *The Roman frontier in Bistrița-Năsăud County. Part I. The repertory*, in *JAHA*, 4, 2, 2017, 25–45.

## NOTE ASUPRA UNUI SECTOR DE FRONTIERĂ ROMANĂ APROAPE UITAT DIN MUNȚII MESEȘULUI (DACIA POROLISSENSIS)

### Rezumat

Traseul Munților Meseș traversează de la sud la nord teritoriul administrativ al județului Sălaj, fiind o grupă montană localizată în extremitatea nord-estică a Munților Apuseni, o treaptă de relief cu extensie redusă, relativ uniformă și îngustă (5–8 km lățime). Procesul de organizare teritorială a provinciei Dacia a înglobat acest segment montan în teritoriul său, pe culmea munților fiind stabilite elementele fizice ale frontierei romane, areal

recunoscut astăzi ca fiind *limes*-ul nord-vestic al Daciei Porolissensis. Culmea continuă și fragmentările masivului au dus la o adaptare particulară a sistemului frontalier, acesta fiind compus din turnurile de supraveghere localizate pe vârfurile predominante sau alte puncte strategice, din structurile de tip *burgus* care controlau accesul în provincie prin principalele văi de trecere, din castele auxiliare localizate la câțiva km în spatele acestei linii, respectiv din elementele de extra securitate și control sub forma unor fortificații liniare. Prezentul studiu are în vedere reanalizarea unui sector frontalier relativ ignorat. Acesta este amplasat în zona *Vârful Păstaie-Sub Păstaie-La Șuvar*, fiind compus din patru turnuri de supraveghere, o fortificație liniară de 1.33 km, respectiv o posibilă poartă secundară de tranzit.

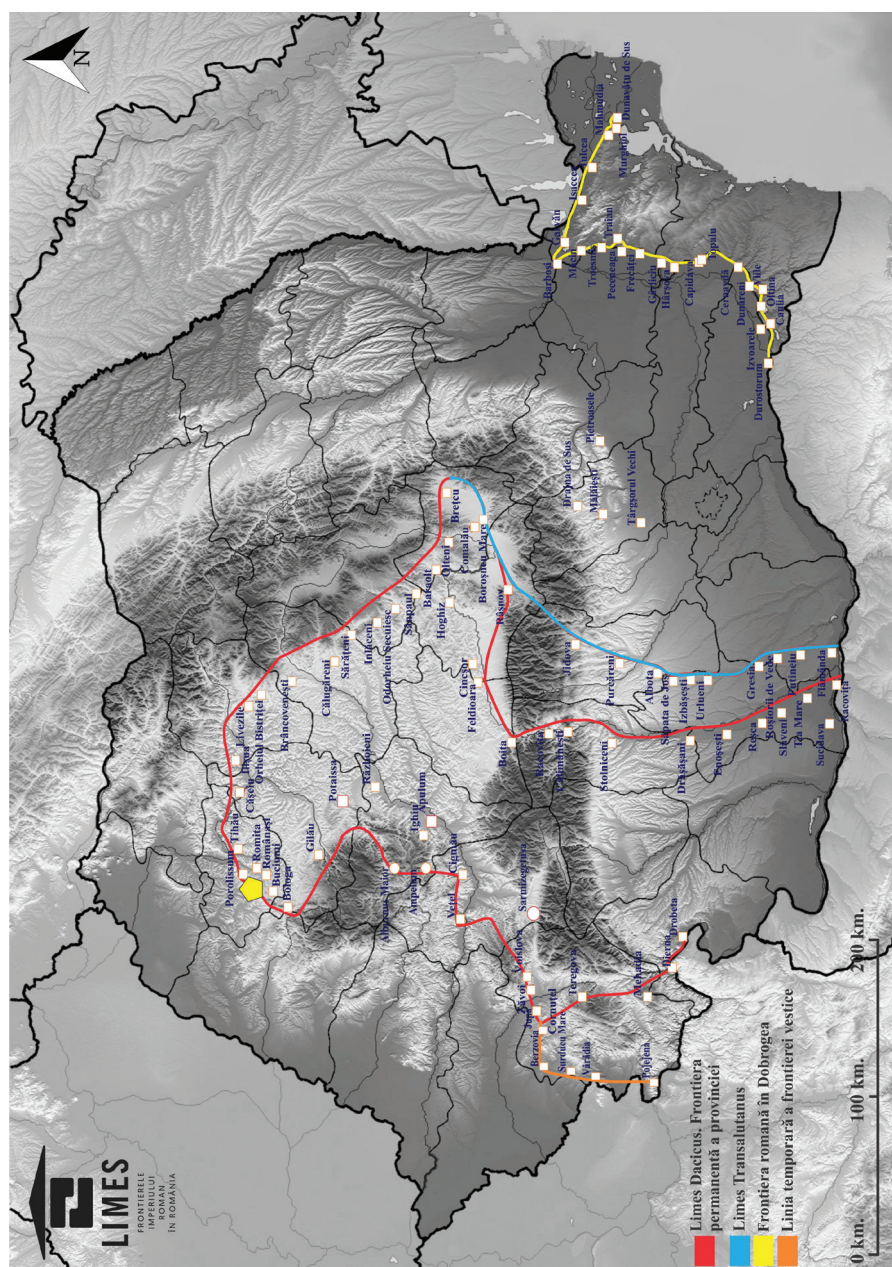


Plate I. The general location of the research sector (based on <http://limesromania.ro/>). /  
Amplasamentul general al sectorului de cercetare (<http://limesromania.ro/>).



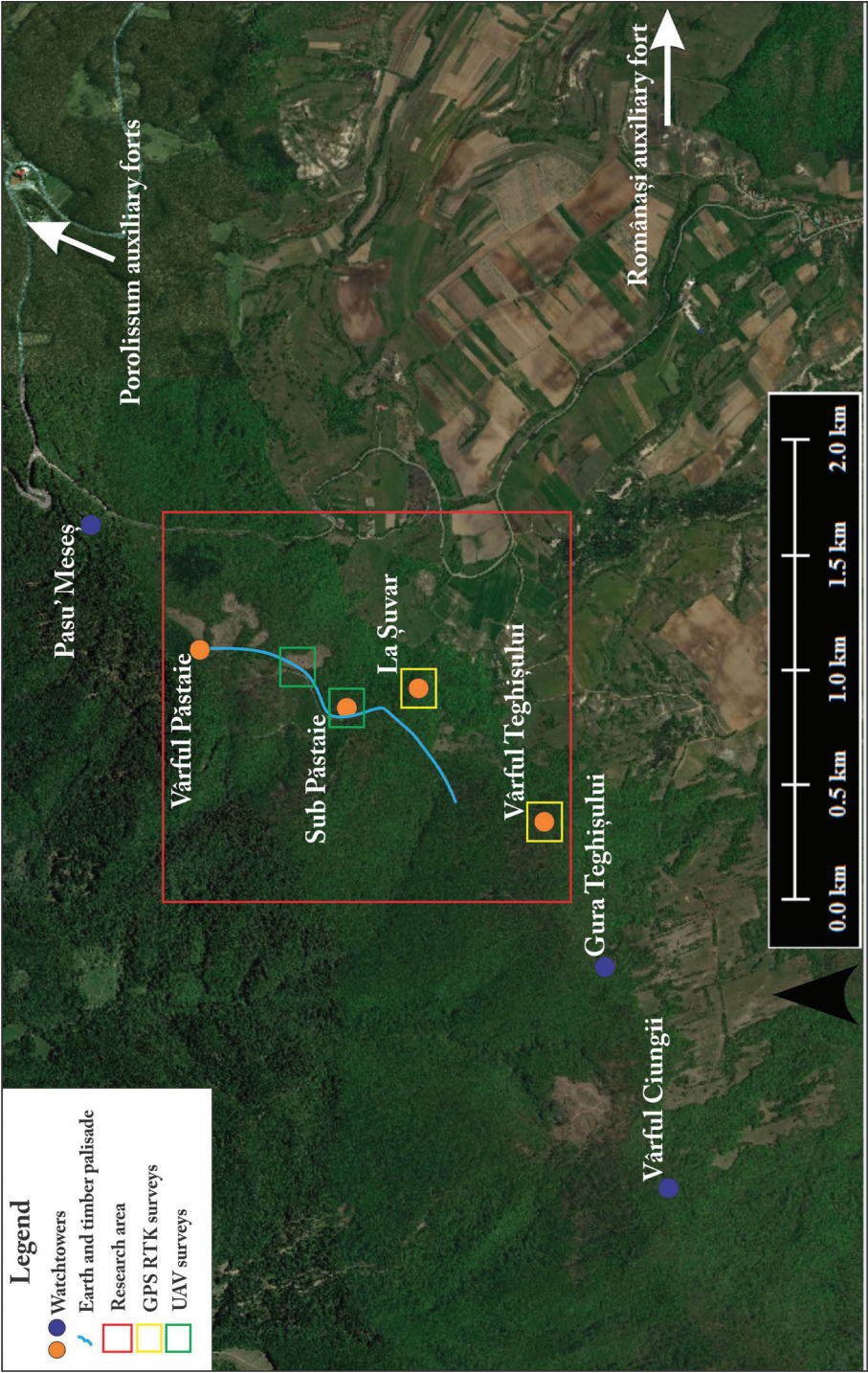


Plate II. The research area. Detail. / Arealul de cercetare. Detaliu.



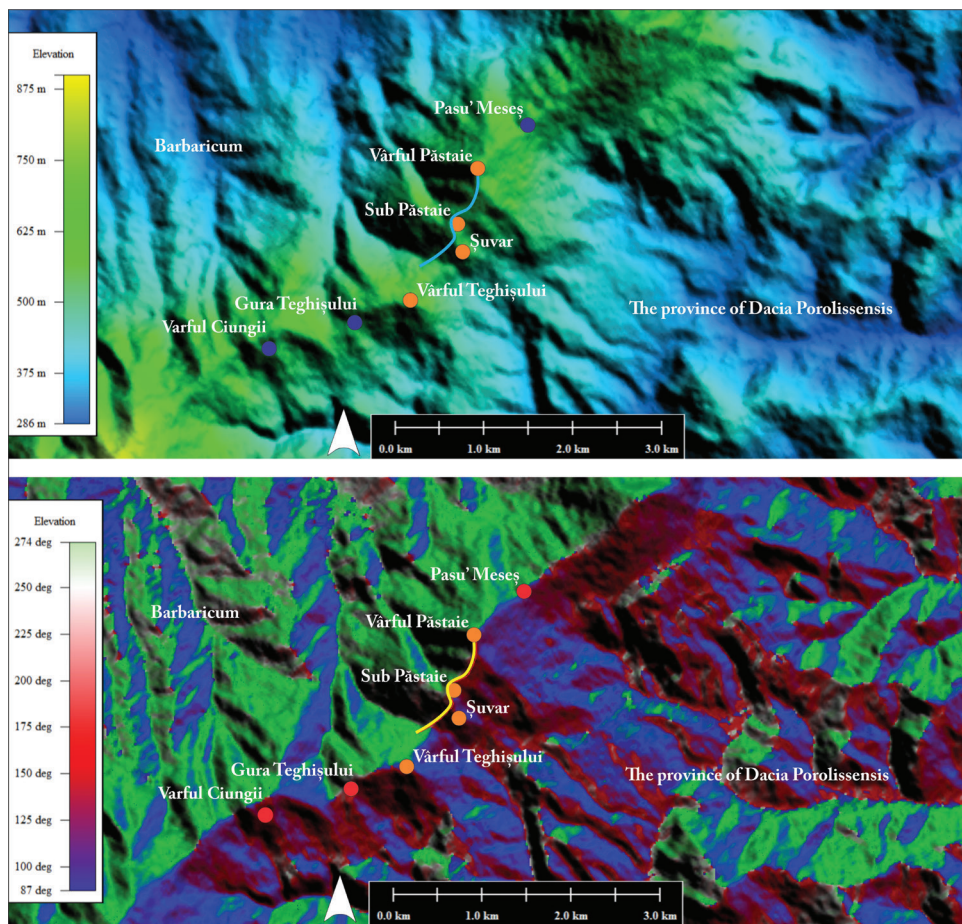


Plate III. The research area on SRTM (*Shuttle Radar Topography Mission*) elevation support with a resolution of 30 m (up); declivity of the research area on the same support (down). / Arealul de cercetare în sistem SRTM, cu o rezoluție de 30m (în sus); declivitatea ariei de cercetare pe același suport (în jos).

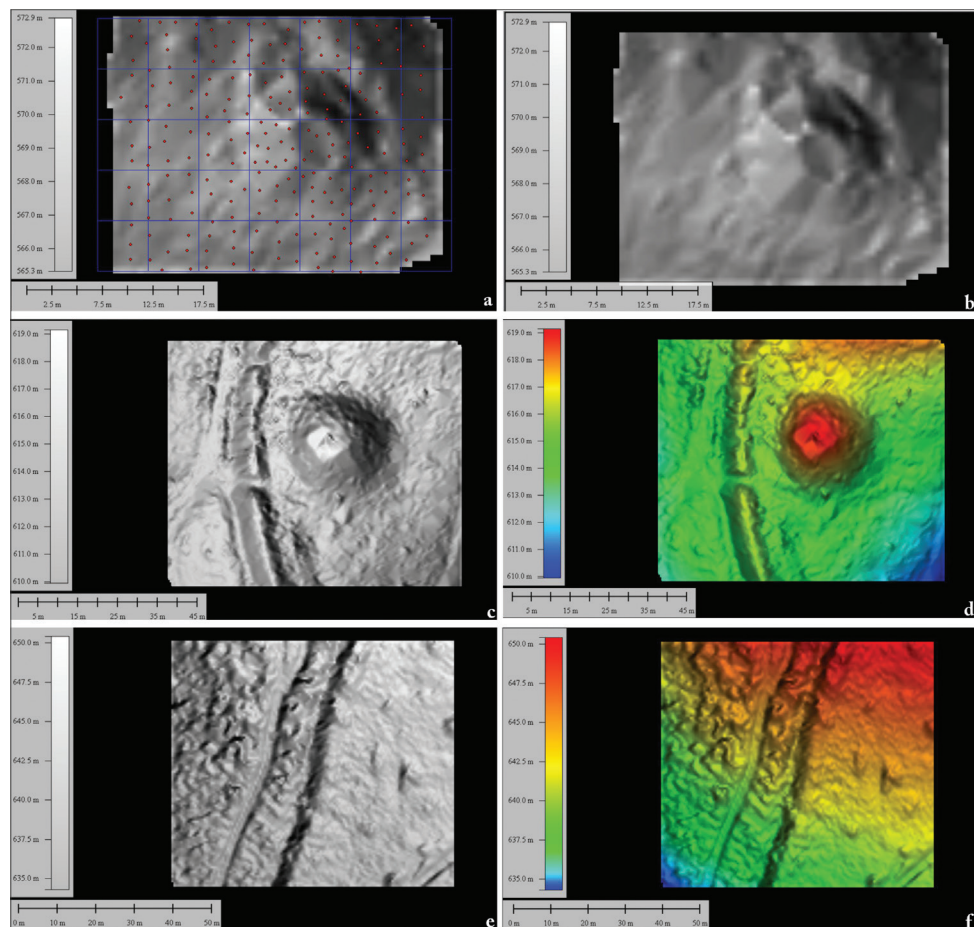


Plate IV. Grid-based survey (a) and *digital elevation model* (b) of the watchtower from *La Șurvar*; *digital surface model*-grayscale (c) and color ramp shader (d) of *Sub Păstaie*; *digital surface model*-grayscale (e) and color ramp shader (f) of the turf and timber palisade near *Vârful Păstaie*. / Analiza în sistem Grid-based (a) și model digital de ridicare (b) a turnului de observație de pe *La Șurvar*; model digital monocolor (c), și cu inserții color (d) pentru *Sub Păstaie*; model digital monocolor (e) și cu inserții color (f) a gazonului și palisadei de lemn de lângă *Vârful Păstaie*.

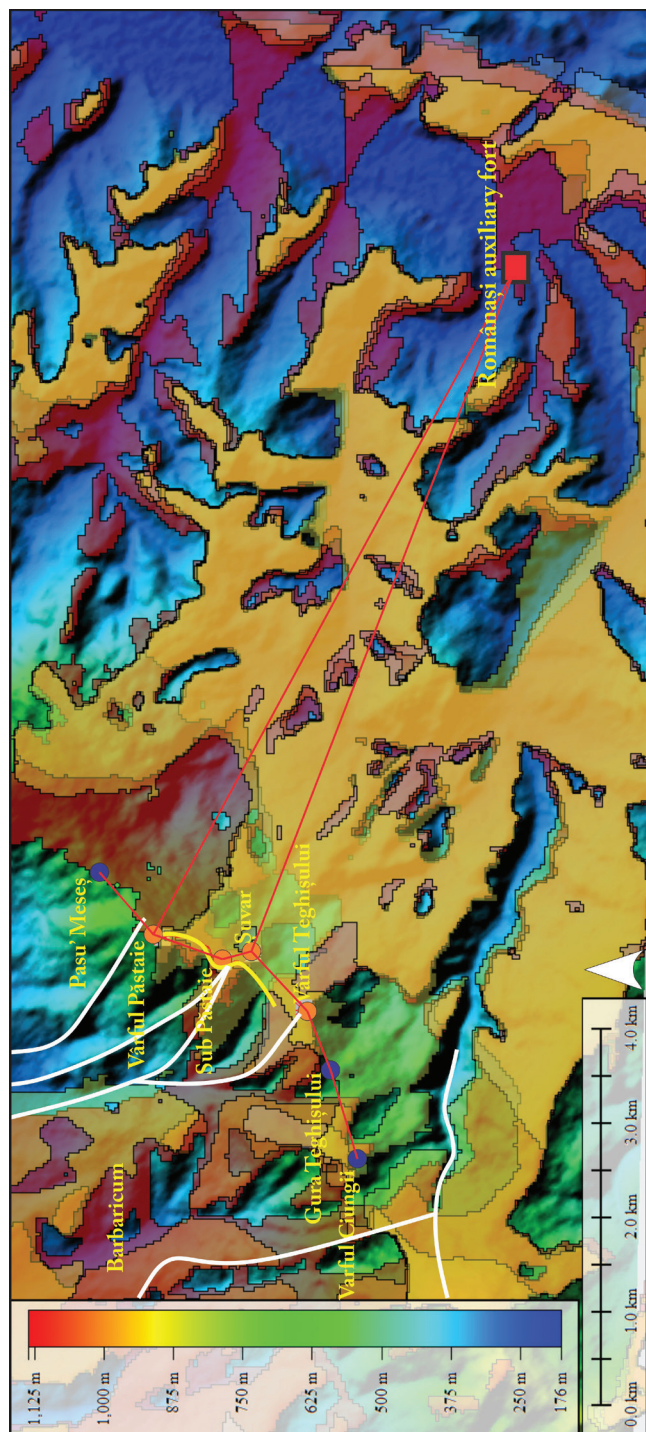


Plate V. Inter-visibility radii of the watchtowers (red-Vârful Păstaie, orange-Sub Păstaie, grey-La Şuvar, green-Vârful Teghişului), lines of sight (red lines) and least cost paths toward the frontier line (white). / Inter-vizibilitate la nivelul razelor create pentru turnurile de observație (roşu-Vârful Păstaie; portocaliu-Sub Păstaie, cenuşiu-La Şuvar, verde-Vârful Teghişului), liniile de urmărire (linii roşii) şi ultimele poteci de coastă spre linia de frontieră (albă).





Plate VI. Aerial view of the minor and linear fortifications (photo H. Cociș). /  
Vedere aeriană a fortificațiilor minore și de linie (foto: H. Cociș).

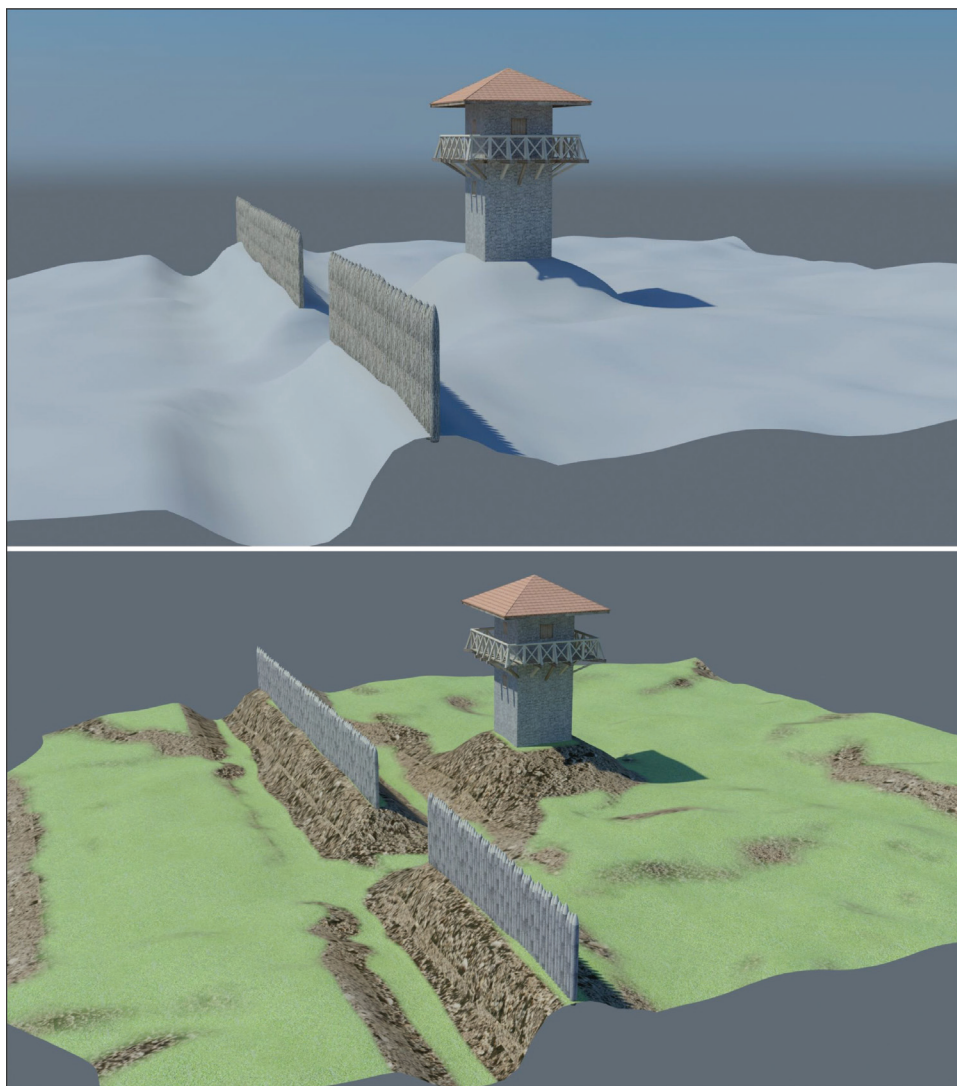


Plate VII. 3D reconstruction of the Roman frontier elements from *Sub Păstaie* based on the digital terrain surface (modeled by A. P. Sabou). / Reconstrucție 3D a elementelor de la frontiera romană la *Sub Păstaie*, pe baza suprafeței digitale (modelată de A. P. Sabou).





## DESPRE SCRIS ȘI ÎNVĂȚĂTURA DE CARTE LA TIBISCUM

Mariana Balaci Crînguș\*

*Cuvinte cheie:* scriere, ceramică, limba latină, *graffiti*, scriere monumentală

*Keywords:* writing, ceramics, Latin language, *grafitti*, monumental writing

Aspectele legate de sfera educației și a cunoașterii relevă gradul de dezvoltare al unei societăți. Cu cât acest grad este unul mai ridicat, cu atât aceea societate se află pe o pantă ascendentă din punct de vedere evolutiv. Învățătura și știința de carte, care presupun cunoașterea limbii latine, sunt un indicator al măsurării gradului de romanizare dintr-o provincie. Și în Dacia avem o serie de dovezi ale cunoașterii destul de corecte a limbii latine, dovezi pe care le întâlnim pe diferite tipuri de obiecte confecționate din diverse materiale și cu diferite destinații și conotații.

În lucrarea de față vom analiza materialul arheologic care provine de la *Tibiscum* și vom încerca să realizăm un tablou al comunității de aici sub aspectul educației și al gradului de cunoaștere al limbii latine, precum și o interpretare a ceea ce se află în spatele acelor scrieri pe diverse tipuri de obiecte.

Scrierea dă posibilitatea individului să-și facă cunoscute sentimentele, părerile, proprietatea sau măcar dorința sa de a se perfecționa. De asemenea, scrierea spontană poate fi privită ca fiind o activitate care lasă să fie întrezărită inteligența și modalitatea individului de a se adapta la poziția sa socială<sup>1</sup>. Scrierea cu ajutorul *stilus*-ului este cea general valabilă<sup>2</sup>, excepție face scrierea în ateliere specializate, ca de exemplu cele de pietrărie sau cele ceramice unde se aplica ștampila producătorului sau însemne ale trupei care realiza materiale tegulare. De altfel, fiecare categorie de materiale care prezintă text ar fi necesar să se analizeze individual. Inscripțiile se adresează tuturor utilizatorilor<sup>3</sup>, sau sunt mărci de proprietate dacă ne referim la inscripționările

---

\* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul. V. Pârvan, nr. 2–4, e-mail: mariana.balaci@e-uvt.ro

<sup>1</sup> Corbier 2018, 14.

<sup>2</sup> Božič, Feugère 2004, 22.

<sup>3</sup> Feugère 2004, 58.



secundare și care sunt cele mai numeroase și apar incizate în perioada de folosire a obiectului<sup>4</sup>.

La *Tibiscum* avem dovezi directe ale importanței pe care o are scrisul în viața cotidiană și dorința de perfecționare în tainele cunoașterii de carte. O primă categorie de dovezi ale cunoașterii scrierii de către cei de la *Tibiscum* o constituie fragmentele de materiale tegulare și de vase ceramice inscripționate în pasta crudă sau după ardere a unor litere sau chiar cuvinte. Astfel avem o cărămidă păstrată în stare fragmentară pe care întâlnim încercări de scriere a alfabetului. Această cărămidă din clădirea I din așezarea vicană<sup>5</sup>, provine din săpăturile lui Marius Moga și se află în colecția Muzeului Național al Banatului. Din cercetările de la *Tibiscum* provin și alte fragmente de materiale tegulare cu scriere cursivă în pasta crudă realizată cu obiecte ascuțite de tipul *stilus*-ului sau chiar cu degetul. Majoritatea acestor *grafitti* realizate pe cărămizi, păstrate nouă în stare fragmentară, menționează nume ale unor invidizi ca de exemplu *Aurelius Alexander*<sup>6</sup>, *Aurelius*<sup>7</sup>, *Ma....*<sup>8</sup> (Fig. 1a, 1b). Posibil ca acestea să fie numele celor care își exersează scrisul pe aceste cărămizi și care foarte probabil lucrează în cărămidării. Alături de aceste nume, tot de la *Tibiscum* provin și alte fragmente de materiale tegulare pe care inscripția inițială realizată în pasta crudă se păstrează fragmentar doar sub forma unor litere<sup>9</sup>, fără a putea susține cu certitudine că provin tot de la numele proprii ale unor indivizi care lucrau în cărămidării (Fig. 2).

Alte tipuri de materiale ceramice pe care întâlnim incizate sau ștanțate texte destul de mici ca dimensiune sunt *mortaria*. Ne-au atras atenția două astfel de fragmente de *mortaria* care au o manieră interesantă de delimitare a celor două rânduri pe care se află textul, seamănă cu o înșiruire de frunze<sup>10</sup> (Fig. 3a, 3b). Posibil ca aceste două *mortaria* să provină dintr-un atelier local de la *Tibiscum* și cele două nume să fie de fapt proprietarii vaselor și nu semnătura producătorului.

De asemenea, în așezarea vicană de la *Tibiscum* și din nou, mai puțin din castru, provin câteva fragmente de vase ceramice de diferite tipuri unde s-au inscripționat după ardere diferite litere. Din păcate aceste vase sunt fragmentare și la fel sunt și aceste *grafitti*. În cercetările realizate în ultimii ani în așezarea

<sup>4</sup> Feugère 2004, 59–60.

<sup>5</sup> Benea, Bona 1994.

<sup>6</sup> IDR, III/1. 265; Piso, Ardeț, Timoc 2019, 243, nr. CXXVIII.

<sup>7</sup> Piso, Ardeț, Timoc 2019, 243, nr. CXXVII.

<sup>8</sup> Piso, Ardeț, Timoc 2019, 245, nr. CXXXI.

<sup>9</sup> Piso, Ardeț, Timoc 2019, 242, nr. CXXVI (.....dreus); Piso, Ardeț, Timoc 2019, 247, nr. CXXXVI (....B(?)P).

<sup>10</sup> IDR III/1, 267, 268.

vicană de la *Tibiscum* în arealul clădirii XV putem spune că am identificat în nivelele de locuire din lemn sau chiar din piatră astfel de fragmente care prezintă fragmente de litere incizate cu un obiect ascuțit pe corpul vaselor ceramice după ardere. Posibil ca unele din aceste litere să provină din numele de la numele proprietarului vasului respectiv<sup>11</sup>. Printre aceste vase cu inscripționare după ardere avem și un fragment de *terra sigillata* cu inscripție în limba greacă<sup>12</sup> care menționează un individ, cel mai probabil proprietarul acestui vas.

Tot în categoria dovezilor directe ale scrisului la *Tibiscum* sunt și instrumentele de scris de tip *stilus*, ele nu sunt numeroase și provin în general din așezarea civilă. Din păcate acestora nu li s-a acordat o atenție aparte, dar putem spune că în campania arheologică din 2019, în cercetările realizate în zona clădirii XV din vicus, în ultimul nivel de lemn a fost descoperit un astfel de *stilus* din fier.

*Graffiti* constituie o formă de comunicare în context informal susținea Peter Keegan<sup>13</sup>. Unii specialiști consideră că aceste *graffiti* intră în categoria inscripțiilor private și domestice. Alături de scrierile acestea realizate fie cu litere monumentale, fie cu scriere cursivă, la *Tibiscum*, ca în toate așezările de rangul său, avem categoria monumentelor realizate din piatră. Inscripționarea acestora se făcea fie de către cel care realiza monumentul în ansamblul său, fie de către o altă persoană, poate ucenic în acel atelier, sau care inscripționează un text la o altă dată decât momentul când este realizat monumentul. Aceste monumente prezente la *Tibiscum* pot fi incluse în categoriile de tipuri de monumente onorifice, votive sau funerare. În general ele respectă un anumit tipar în construcția epigrafică, însă avem și câteva monumente care ies din acest standard. De remarcat că unele dintre aceste monumente prezintă o liniere discretă care ajută pietrarul atunci când începea să scrie textul aferent<sup>14</sup>. Destul de rare sunt monumentele epigrafice de la *Tibiscum* care în antichitate au fost pictate. Ca și elemente de delimitare a cuvintelor sunt folosite frunzulițe sau mici triunghiuri, însă nu putem spune că este o regulă în utilizarea acestor două maniere.

Scrierea pe material litic la *Tibiscum* este în general corectă din punct de vedere gramatical și îngrijită. Printre monumentele descoperite la *Tibiscum* am identificat o serie care sunt realizate în capitala provinciei și care au fost aduse aici la cererea comanditarilor. În cazul acestora se remarcă elementele decorative

<sup>11</sup> Aceste materiale se află în depozitul Centrului de Studii de Istorie și Arheologie C-tin Daicoviciu din Universitatea de Vest din Timișoara: Fragment buză vas cu un M incizat (Nr. inv. 203/2009); Fragment cană – IV (Nr. inv. 193/2013); Fragment strachină...HL... (Nr. inv. 43/2014); Fragment vas M sau N.... (Nr. inv. 42/2018).

<sup>12</sup> Fragment *Terra sigillata*- IOΛEM (Nr. inv. 39/2014).

<sup>13</sup> Apud Corbier 2018, 14.

<sup>14</sup> IDR III/1, 155, 158, 159, 176, 205.

specifice *Ulpiei*, dar și o scriere monumentală foarte îngrijită, cu litere egale ca și dimensiuni<sup>15</sup>. Comanditarii au menționată relația lor cu capitala provinciei. Se remarcă într-un grup mai restrâns și monumente votive sau funerare cu o scriere stângace, mai puțin elegantă, cu litere inegale atât ca și dimensiuni, cât și ca dispunere în câmpul inscripției<sup>16</sup>.

Un alt aspect legat de scriere și care merită să fie menționat, căci după părerea noastră ține de nivelul de cunoaștere al regulilor de scriere în perioada respectivă, se leagă de scrierea cu ligaturi, corectă și acceptată de regulile normative ale epocii<sup>17</sup>. Puține sunt la *Tibiscum* inscripțiile cu legarea a două litere, însă sunt mai spectaculoase și mai prezente ligaturile cu 3 litere<sup>18</sup>.

Nu putem să nu amintim prezența la *Tibiscum* a monumentelor cu scriere metrică, cu o manieră aparte de prezentare a modului în care simțeau și transmiteau sentimentele și trăirile lor celor care se opreau să citească mesajul scris pe piatră<sup>19</sup>. *Terra tenet corpus, nomen lapis atque/animam aer qu-/am melius fuer-----*<sup>20</sup> (Fig. 4a, 4b).

Printre monumentele de la *Tibiscum* se remarcă două monumente funerare interesante ca și dispunere a textului/textelor. Este vorba de categoria monumentelor de tip diptic, adică cu două registre ale inscripției dispuse paralel<sup>21</sup> (Fig. 5a, 5b).

Nu în cele din urmă merită să amintim inscripțiile bilingve de la *Tibiscum*, fiind descoperite 4 astfel de monumente sau fragmente din astfel de monumente<sup>22</sup>. Toate sunt din categoria monumentelor funerare. Textul specific palmyrenilor este așezat întotdeauna sub textul în limba latină. De remarcat că ambele texte, și cel latinesc, și cel în aramaică, sunt corecte din punct de vedere gramatical. La *Tibiscum* avem conturată o comunitate de palmyreni deloc de neglijat ca și număr și care și-a folosit limba maternă în spațiul privat și în lăcașele de cult, fără însă a lăsa mai prejos cunoașterea limbii latine. Nu putem spune dacă ambele texte sunt scrise de o singură persoană care lucra într-un atelier de pietrărie sau avem de a face cu două persoane diferite, una care inscripționează textul latinesc și altcineva pe cel în limba palmyrenilor.

Nevoia și poate chiar curiozitatea de a învăța și apoi a utiliza scrierea în societatea romană se leagă de cerințele și nevoile cotidiene și cele economice ale

<sup>15</sup> IDR III/1, 131, 137.

<sup>16</sup> IDR III/1, 135, 146.

<sup>17</sup> IDR III/1, 130, 133, 135, 136, 137, 139, 140 etc.

<sup>18</sup> IDR III/1, 129.

<sup>19</sup> IDR III/1, 157, 173.

<sup>20</sup> IDR III/1, 173.

<sup>21</sup> IDR III/1, 156, 172; Crînguș 2004, 103–110.

<sup>22</sup> IDR III/1, 154, 167, 170, 178.

acelor vremuri<sup>23</sup>. Se vorbește de o scriere populară în sensul că se folosește un suport dur, rezistent în timp, precum ceramica și care este la îndemâna fiecăruia pentru a inciza sau scrijeli în pasta crudă sau arsă litere sau chiar cuvinte<sup>24</sup>. De altfel, referitor la spațiul *Galliei* în secolul al III-lea, se aduce în discuție faptul că aceste înscrisuri realizate voluntar și conștient pot fi privite ca un act de proclamare a identității<sup>25</sup>. De ce nu putem vedea, cel puțin într-o parte dintre *graffiti* de la *Tibiscum* aceeași voită de exprimare a identității?

Din analiza diferitelor artefacte descoperite la *Tibiscum* putem spune că această dorință de a învăța scrisul este prezentă. În faptul că s-au putut exprima în scris, trebuie să o vedem nu doar o dorință personală de manifestare voită în spațiul comunitar, dar și o necesitate legată de mediul social, juridic, dar și economic. Fie că ne referim la monumentele epigrafice, fie la materialul ceramic, nu putem să nu observăm că știința de carte la *Tibiscum* s-a manifestat asemeni manifestărilor din alte centre urbane provinciale romane din Dacia și nu numai. Cu toate acestea, se poate observa prezența, alături de scrierea cu alfabet latin, și a unei scrieri orientale, specifice populației palmyrene prezente la *Tibiscum* sub forma elementului militar, dar și a civililor care se stabilesc aici din diverse motive. Prezența lor este, spunem noi, destul de numeroasă din moment ce s-au descoperit aici mai multe fragmente cu scriere aramaică.

Cu siguranță, indiferent de limba utilizată în scrierea pe diferite tipuri de materiale, populația de la *Tibiscum* a lăsat drept mărturie a prezenței sale aici și scrierile, fie ele informale, sau mai ales formale. Aceste înscrisuri sunt dovada clară și palpabilă a cunoașterii în primul rând a limbii latine, dar și a celei aramaice, de către unii dintre ei. Analiza acestor înscrisuri ne ajută să ne întregim imaginea unei comunități care s-a conturat pe malurile Timișului încă din primii ani ai provinciei și care și-a continuat traiul și după retragerea oficială a armatei și administrației romane, limba latină continuând a fi folosită de către cei rămași aici.

## BIBLIOGRAFIE

Bats 2004,

M. Bats, *Grec et gallo-grec: les graffites sur céramique aux sources de l'écriture en Gaule méridionale (Ile-Ier s. av. J.-C.)*, în *Gallia*, 61, 2004, 7–20.

Benea, Bona 1994,

D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994.

<sup>23</sup> Feugère, Lambert 2004, 4–6.

<sup>24</sup> Bats 2004, 17.

<sup>25</sup> Bats 2004, 19.

Božič, Feugère 2004,

D. Božič, M. Feugère, *Les instruments de l'écriture*, în *Gallia*, 61, 2004, 21–41.

Corbier 2018,

M. Corbier, *L'écriture en liberté: les graffitis dans la culture romaine*, în *Langages et communication: écrits, images, sons*, Paris, 2017. Disponibil online: <<http://books.openedition.org/cths/807>>. ISBN: 9782735508662. DOI: 10.4000/books.cths.807. Accesat 4.11.2019.

Crînguș 2004,

M. Crînguș, *Considerations regarding the two register inscriptions from Tibiscum*, BHAUT 6, 2004, 103–110.

Feugère 2004,

M. Feugère, *L'instrumentum, support d'écrit*, în *Gallia*, 61, 2004, 53–65.

Feugère, Lambert 2004

M. Feugère, P. Y. Lambert, *Introduction*, în *Gallia*, 61, 2004, 3–6.

Piso, Ardeț, Timoc 2019

I. Piso, A. Ardeț, C. Timoc, *Inscriptiones Daciae Romanae, Appendix III. Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis*, Cluj-Napoca, 2019.

## ON WRITING AND LEARNING AT TIBISCUM

### *Abstract*

By writing, humans might express their feelings, opinions and property, or even the desire to progress. The spontaneous writing might be seen as the activity that puts in light the individual intelligence and the way to adapt to the social position of an individual. Direct proves of the importance of writing in daily life and wish to progress in learning were found at Tibiscum; both *graffiti*, writing on raw paste on tegular materials or other ceramic products, and writing on epigraphic monuments are among these proves. The inscriptions from Tibiscum are in Latin language in the largest part, but there are also ones in the language of the Palmyrenes, and in Greek. Certainly the population at Tibiscum left also informal and mainly formal writings for proving of her presence there, no matter the language of writings on various materials. These writings clearly and tangibly show the people there can speak Latin and Aramaic some of them at least. These writings analyze help us to round the image of a community sitting on the Timiș banks since the first years of the Roman province, and keeping to live there after the official retreat of the Roman army and administration; the Latin language was used up from the ones resting there during the next years.





Fig. 1a. Fragment cărămidă, după IDR III/1, 266 (foto Călin Timoc). /  
Fragment of a brick, up to IDR III/1, 266 (photo: Călin Timoc).



Fig. 1b. Fragment cărămidă, după IDR III/1, 265 (foto Călin Timoc). /  
Fragment of a brick, up to IDR III/1, 265 (photo: Călin Timoc).

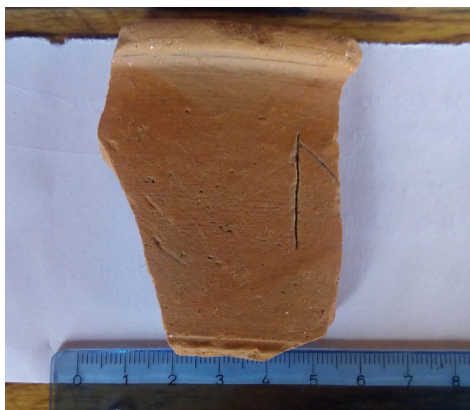


Fig. 2. Fragment vas ceramic, Inedit (foto Mariana Balaci). / Fragment of a ceramic vessel, unpublished (photo: Mariana Balaci).



Fig. 3a, 3b. Fragmente mortaria, după IDR III/1, 267- 268.  
/ Mortaria fragments, up to IDR III/1, 267- 268.





Fig. 4a, 4b. Monumente funerare, după IDR III/1, 157, 173.  
/ Funeral monuments, up to IDR III/1, 157, 173.



Fig. 5a, 5b. Monumente funerare, după IDR III/1, 156, 172.  
/ Funeral monuments, up to IDR III/1, 156, 172.

## CULTELE AFRICANE ȘI ARMATA ROMANĂ DIN DACIA. CÂTEVA CONSIDERAȚII

Atalia Onițiu\*

*Cuvinte cheie:* armata romană, religie, Isis, Africa, politica imperială

*Keywords:* Roman army, religion, Isis, Africa, imperial politics

Religia militarilor din Dacia romană reprezintă un subiect care a intrat în atenția noastră acum mai bine de două decenii, materializându-se într-o serie de articole<sup>1</sup>, la care putem adăuga teza de doctorat publicată în anul 2009<sup>2</sup>. Analizând literatura de specialitate din țară și străinătate care abordează acest subiect complex, la care s-a adăugat propriul studiu întreprins pe un număr de 297 de inscripții ridicate de indivizi de cele mai diferite condiții din toate unitățile cunoscute în Dacia (legiuni și trupe auxiliare) și 142 de reprezentări provenind din castre, respectiv aproximativ 114 inscripții identificate în afara Daciei, am concluzionat, spre deosebire de autorii anteriori<sup>3</sup>, că religia armatei romane din Dacia are o structură oarecum flexibilă, putând fi identificate: religia oficială a statului roman (pe care armata trebuie să o deservească); divinități militare (Victoria, Minerva, Mars, Epona, Campestris, geniile, Dolichenus, Mithras); zei naționali (sirieni, palmyrenieni, africani, germanici); divinități de conjunctură (zeități salutifere (Aesculap și Hygia, Nimfele) sau protectoare (Medusa, Nemesis), invocate la nevoie (în baza principiului *do ut des*) și zei ai soldaților (Liber Pater, Venus, Silvanus)<sup>4</sup>.

\* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul. V. Pârvan, nr. 2–4, e-mail: atalia.onitiu@e-uvv.ro

<sup>1</sup> Ștefănescu 2004; Ștefănescu 2005; Ștefănescu 2005a; Ștefănescu 2005b; Ștefănescu 2006; Ștefănescu 2006; Ștefănescu 2006a; Ștefănescu 2006b; Ștefănescu 2006c; Onițiu 2016.

<sup>2</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009.

<sup>3</sup> Literatura de specialitate care abordează acest subiect aprecia că religia militarilor / armatei are o anumită structură, operând următoarele clasificări: I. religia oficială a statului/ culte acceptate/ culte locale/ genii ale unor locuri particulare (Von Domaszewski 1895; Helgeland 1978; Birley 1978); II. culte care corespund nevoilor soldaților/ culte care servesc integrării în armata romană/ culte care derivă din caracterul charismatic al împăratului (Ankersdorfer 1973); III. zeii statului/ zeii unității/ zeii soldaților (Speidel 1995); IV. religia oficială a statului/ cultele orientale/ cultele provinciale (Irby-Massie 1999); V. *religio castrensis/ religio militum* (Stoll 2001).

<sup>4</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009, 160–161.

Cercetările consistente desfășurate în ultimul deceniu, materializate în numeroase studii și articole, fără a fi neapărat vorba de noi descoperiri arheologice, ne-au determinat să reluăm și să reconsiderăm unele puncte de vedere formulate anterior.

Astfel, în legătură cu cultele nord-africane afirmam că „sunt o prezență insolită în peisajul spiritual al armatei romane. Saturnus, singur sau în asociere cu Latona, împreună cu care formează un cuplu divin, este prezent în invocații ale legiunilor. Acest cult se încadrează în categoria cultelor personale, fără impact social”<sup>5</sup>

Descoperirile arheologice ale ultimelor decenii nu au scos la lumină noi evidențe ale adorării divinităților nord-africane în rândul armatei romane din Dacia, prin urmare ne vom opri în cele ce urmează asupra celor trei inscripții votive cunoscute și consacrate în studiile de specialitate:

SATVRNO / SECVRO / M(arcus) HERENNIVS / FAVSTVS / LEG(atus) AVG(usti)<sup>6</sup>

CAELESTI AVGVSTAE / ET AESCVLAPIO AV / GVSTO ET GENIO /  
CARTHAGINIS ET / GENIO DACIARVM / OLVS TERENTIVS / PVDENS  
VTTEDI / ANVS LEG(atus) AVGG(ustorum) / LEG(ionis) XIII GEM(eminae)  
LEG(atus) / AVGG(ustorum) PRO PRAET(ore) / [P]ROV(inciae) R(a)E /  
TIAE<sup>7</sup>

NVMINI SATVRNO / REG(i) PATRI DEO / RVM/ ET LATONAE /  
P(ublius) R[A]ECIVS / PRIMVS BEN / EF(iciarius) LEG(ati) LEG(ionis) / V  
M(acedonicae) P(iae) / F(idelis) P(osuit) EX / V(oto) DOMO ZIGALI / AFER<sup>8</sup>

În toate cele trei cazuri invocarea divinităților nord africane are legătură cu originea dedicanților, nu cu statutul lor social sau cu poziția ocupată în armata romană. Cultul lui Saturnus nu este un cult exclusiv al comandanților, de asemenea nu este vorba despre o modă în rândul soldaților legiunii V Macedonica, cum considerase inițial M. Bărbulescu<sup>9</sup>, întrucât divinitatea apare și pe altarul lui M. Herennius Faustus, comandant al legiunii XIII Gemina, un alt contraargument fiind și acela că moda ar presupune o mai largă răspândire a cultului în interiorul unității militare, o difuziune prin imitație în rândul gradelor inferioare și al soldaților. Deși apar doar pe altare ridicate de legionari aceste divinități nu sunt nici divinități legionare, ci sunt prezențe solitare.

<sup>5</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009, 113.

<sup>6</sup> IDR III/5, 314.

<sup>7</sup> IDR III/5, 41.

<sup>8</sup> Bărbulescu, Cătinaș 1979, 218.

<sup>9</sup> Bărbulescu 1987, 48.

Ipoteza pe care o enunțăm noi, și anume că aceste invocații sunt un rezultat al influenței mediului provincial și că divinitățile africane fac parte din categoria divinităților naționale ale soldaților<sup>10</sup>, fără o largă difuziune în rândul armatei se confirmă, un argument în plus oferindu-l studii mai recente<sup>11</sup> care au evidențiat faptul că divinitățile supreme nord-africane (Saturnus – manifestare romană a lui Ba'al Hammon și paredra sa Caelestis – Tannit) au un areal bine delimitat, ocupând cu predilecție zona centrală a Maghreb-ului, fără reprezentări semnificative în alte părți ale Imperiului Roman, păstrându-și caracterul de divinități locale și naționale.

O situație complet diferită o întâlnim în ceea ce privește cultele egiptene (Isis, Serapis), care se situează la polul opus față de cultele nord-africane. Dacă în Africa acestea sunt considerate mai degrabă divinități de nișă, întâlnite în zonele portuare<sup>12</sup>, în Imperiul Roman se bucură de o largă răspândire, deopotrivă în mediul civil și militar. La această situație a contribuit în mod categoric atitudinea casei imperiale și politica religioasă desfășurată de aceasta. Serapis a reprezentat divinitatea supremă și protectorul dinastiei Flavia, s-a bucurat de o mare popularitate în timpul domniei lui M. Aurelius, cunoscând apogeul în timpul dinastiei Severilor. În inscripțiile militarilor în special, din timpul domniei lui Commodus, Serapis este asociat împăratului sau lui Iupiter, devenind zeu tutelar al familiei imperiale, garant al viitorului și al victoriei<sup>13</sup>.

Descoperirile arheologice privitoare la cultele egiptene din provincia Dacia sunt semnificative, dar strict în relație cu mediul militar nu am putut considera decât câteva piese, datate în secolul al II-lea. Este vorba despre statuete de bronz ale lui Isis la Drobeta și *Porolissum*<sup>14</sup>, respectiv o statueta de bronz cu reprezentarea lui Horus de la *Porolissum*<sup>15</sup>. La acestea se adaugă manifestări de cult epigrafice de la *Apulum* și *Potaissa*.

În legătură cu cele trei inscripții de la *Apulum*:

SARAPI ET ISIDI / L(ucius) IVLIVS RVFINVS / PROCVLIANUS / TRIB(unus)  
L(ati)C(lavius) / MIL(itum) LEG(ionis) XIII G(eminae)<sup>16</sup>

SARAPI / AVG(usto) / SACRVM / TIB(erius) IVLIVS / FLACCINVS / LEG(atus)  
AVG(usti) / PR(o) PR(aetore)<sup>17</sup>

<sup>10</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009, 113.

<sup>11</sup> Shaw 2013, 248; McCarty 2016, 268.

<sup>12</sup> Shaw 2013, 254.

<sup>13</sup> Bricault 2018, 228–229.

<sup>14</sup> Berciu, Petolescu 1976, 30, nr. 10; Stîngă 1998, 130, Pl. 109/1; Popescu 2004, 155.

<sup>15</sup> Popescu 2004, 155

<sup>16</sup> IDR III/5, 318.

<sup>17</sup> IDR III/5, 317.



SERAP[IDI] / C(aius) COSCO[NIVS] / SABIN[?IANVS] / P(rimus) P(ilus)  
LEG(ionis) [?XIII GEMINAE] / FE[CIT]<sup>18</sup>

afirmam în mod eronat că „sunt inscripții puse de către militarii din legiunea XIII Gemina de la *Apulum*, două fiind depuse chiar în *principia*”<sup>19</sup>. Inscripțiile nu provin însă din *principia* castrului legionar de la *Apulum*, ci din sediul guvernatorului provinciei, *praetorium consularis* fiind situat în partea de est a castrului, iar în ceea ce privește inscripția lui C. Cosconius Sabinianus aceasta a fost descoperită în *canabae*-ele legiunii. Din *praetorium consularis* mai provine o inscripție pusă de guvernatorul L. Aemilius Carus (173–175) pentru Serapis-Iupiter-Sol, Isis-Luna-Diana *et dis deabusque conservatoribus*<sup>20</sup>, cele trei inscripții putând sugera existența aici a unui lăcaș de cult. Dan Deac și Rada Varga apreciază că cele trei inscripții din sediul guvernatorului fac parte dintr-un trend general și că ar avea legătură cu războiul cu cvazii din anul 174<sup>21</sup>.

Tib. Iulius Flaccinus nu este legat al legiunii XIII Gemina, cum în mod eronat afirmam, ci a fost guvernator al Daciei Superior cândva în perioada anilor 164–168, cunoscut fiind și la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, pe o placă onorifică<sup>22</sup> și un altar dedicat lui Iupiter și Mars Augustus<sup>23</sup>. Dedicția sa prin urmare nu are legătură cu religia armatei, ci este un gest cu conotații politice, decurgând din funcția deținută și statutul său social. Dan Deac și Rada Varga afirmă că: *What is striking is the effort of Flaccinus to show his loyalty towards the Imperial Household by dedicating the altars to Jupiter and two other deities, Mars and Sarapis – the last two both named Augustus – an epithet which may suggest in this case an indirect, subversive manifestation of the Imperial Cult*<sup>24</sup>. În opinia noastră dedicațiile lui Tib. Iulius Flaccinus nu trebuie privite deloc ca surprinzătoare, poziția sa în ierarhia provincială impunând ridicarea de inscripții către divinitățile oficiale ale statului roman și către zeii protectori ai casei imperiale.

Altarul (sau baza de statuie) ridicat de L. Rufinus Proculianus la finele domniei lui Antoninus Pius, eventual începutul domniei lui M. Aurelius are mai degrabă legătură cu cariera acestuia și cu apartenența la ordinul senatorial decât cu armata Daciei romane, un argument în acest sens fiind faptul că în anul 184 este atestat deja ca guvernator al Dalmatiei, după cum evidențiază I. Piso

<sup>18</sup> IDR III/5, 315

<sup>19</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009, 114.

<sup>20</sup> IDR III/5, 319

<sup>21</sup> Deac, Varga 2014, 13.

<sup>22</sup> IDR III/2, 95

<sup>23</sup> IDR III/2, 245.

<sup>24</sup> Deac, Varga 2014, 12.



în comentariul la IDR III/5, 318. Poziția ocupată în legiunea XIII Gemina și menționată de inscripția de la *Apulum* este una obligatorie în *cursus honorum* al personajului, specificarea acesteia, alături de invocarea divinităților protectoare ale casei imperiale fiind argumente în sprijinul promovării sale ierarhice, iar nu gesturi încărcate cu semnificație religioasă.

Singura inscripție dintre cele trei care poate fi așadar pusă în legătură cu legiunea XIII Gemina rămâne cea ridicată de C. Cosconius Sabinianus, în aceeași locație fiind descoperită și o statuie de marmură fragmentară reprezentând-o pe Isis<sup>25</sup>.

Dan Deac și Rada Varga iau în discuție drept un monument isiac și inscripția:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) S--? / CAECILIUS SATUR / NINUS ET IULI / US  
RUFUS / B(ene)F(iciarii) CO(n)S(ularis) / V(otum) S(olverunt) L(ibentes)  
M(erito)<sup>26</sup>,

pornind de premisa că este vorba despre o dedicație făcută lui Serapis. Incertitudinea lecturii ne-a determinat să nu includem în lucrarea noastră<sup>27</sup> această inscripție.

Afirmațiile lui I. Toth, preluate în studiul lui Dan Deac și Rada Varga, potrivit cărora: *the dedications of Apulum can be put in the context of the great struggle to adopt the Isiac divinities in the Roman pantheon, whose artisans were members of the Senatorial elite from the Danube region, respectiv this episode affected the ranks of the Roman army too, as the ultimate exercise of religious policy for the fulfilment of the actual religious needs of the army*<sup>28</sup> ar trebui în opinia noastră tratate cu mai mult spirit critic, din moment ce politica religioasă era dictată de casa imperială, membrii elitei senatoriale putând cel mult să se conformeze și să adere la aceasta, ca o dovadă a fidelității față de împărat. Cât privește îndeplinirea nevoilor religioase ale armatei, în condiția în care divinitățile egiptene au un statut de divinități oficiale, ale statului, nevoile religioase ale armatei nu constituiau un factor primordial și determinant în adorarea acestei categorii de divinități.

Ipoteza vehiculată în studiul nostru, cum că „cultele egiptene sunt o modă în rândurile legiunii XIII Gemina (considerăm că există o posibilitate ca și statueta de la Drobeta să dateze de la începuturile stăpânirii romane la nordul

<sup>25</sup> Deac, Varga 2014, 14.

<sup>26</sup> IDR III/5, 138.

<sup>27</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009.

<sup>28</sup> Toth 1976 apud Deac, Varga 2014, 14

Dunării), care ar fi putut lua contact cu ele înainte de venirea în Dacia”<sup>29</sup> nu se confirmă astfel.

Rămâne însă mai plauzibilă cea de-a doua ipoteză susținută de noi, și anume că „dat fiind locul de descoperire a pieselor și calitatea dedicanților (*primus pilus, tribunus laticlavius, legatus legionis*), precum și faptul că temporal suntem în secolul II când cultele egiptene au ocupat un loc important între preferințele religioase ale casei imperiale să fie astfel promovată politica religioasă a dinastiei (nimic din onomastica dedicanților nu spune că am avea de-a face cu africani de origine)”<sup>30</sup>. Acest punct de vedere se regăsește și în studiul recent al lui Dan Deac și Rada Varga, care susțin faptul că: *This phenomenon appeared due to the restless effort of the governors, officials from the Senatorial order and military men to show their support for the Imperial Household, as the events on the Danube unfolded in the years when Marcus Aurelius (and for a relatively brief period of time Lucius Verus) ruled the Empire*<sup>31</sup>.

Dacă în secolul II cultele egiptene pot fi puse în legătură cu legiunea XIII Gemina, în secolul următor ele apar între manifestările legiunii V Macedonica<sup>32</sup>. Alături de inscripția pentru Serapis a centurionului C. Iulius Antigonos și a soției acestuia Flavia Apollinaria, din castrul de la *Potaissa* mai provin capul unei statui reprezentând pe zeul Serapis și un inel cu gemă, ambele descoperiri fiind realizate în *thermae*<sup>33</sup>. Asocierea în *thermae* a lui Serapis cu Hercules (prezent sub forma unui bust) l-a determinat pe M. Bărbulescu să pună prezența zeului egiptean pe seama calităților sale de zeu vindecător<sup>34</sup>.

Spre deosebire de manifestările religioase din secolul anterior care au un pronunțat caracter oficial, secolul III aduce în ceea ce privește cultele egiptene o asumare personală, vizibilă și în manifestările legiunii V Macedonica. O problemă pe care dorim să o aducem aici în discuție o constituie rolul pe care armata romană, în special armata romană din Dacia, l-a avut în propagarea cultelor egiptene la nivel provincial.

În opinia lui L. Bricault difuziunea cultului isiac în afara Italiei s-a realizat prin intermediul comercianților și funcționarilor, nu al soldaților, având legătură cu procesul de romanizare. Cultul este prezent în medii urbane, romanizate și alfabetizate, răspândirea acestuia având loc în mod diferit de la o provincie la alta, chiar de la un oraș la altul<sup>35</sup>. După M. Tomorad, difuziunea cultelor egip-

<sup>29</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009, 114.

<sup>30</sup> Ștefănescu-Onițiu 2009, 114.

<sup>31</sup> Deac, Varga 2014, 16

<sup>32</sup> Deac 2013, 66.

<sup>33</sup> Bărbulescu 2006, 351–352.

<sup>34</sup> Bărbulescu 2006.

<sup>35</sup> Bricault 2004, 552–553.

tene s-a realizat prin intermediul flotei, indiferent că vorbim despre cetățeni, liberi sau sclavi, în Imperiul Roman aproximativ jumătate dintre navigatori (soldați sau negustori) fiind recrutați din Egipt și din vestul elenistic<sup>36</sup>.

Ștefana Cristea, preluând punctul de vedere enunțat anterior de M. Popescu<sup>37</sup> afirmă că: *the Egyptian gods entered in Roman Dacia through the mediation of the military, of merchants, representatives of the imperial administration and slaves. The spread of the divinities from Egypt through the army was favored by the fact that the soldiers formed an extremely mobile social group inside the borders of the Empire*<sup>38</sup>.

În studiul său referitor la reliefurile isiaice din Dacia Romană, Maria-Corina Nicolae<sup>39</sup> citează punctele de vedere ale lui Y. Le Bohec<sup>40</sup>, M. Bărbulescu<sup>41</sup> și M. C. Budischovsky<sup>42</sup>, care consideră că negustorii, alături de militari, au contribuit la răspândirea acestor culte, iar dintre militari doar ofițerii au manifestat interes, nu și soldații, față de cultele egiptene.

Numărul relativ redus de atestări ale cultelor egiptene în mediul militar comparativ cu mediile civile<sup>43</sup> în opinia noastră nu susțin punctul de vedere potrivit căruia armata este factorul principal de difuziune a acestei categorii de culte în mediul provincial al Daciei romane. Descoperirile arheologice privitoare la divinitățile egiptene se înregistrează, după cum putem constata și din studiul Ștefanei Cristea<sup>44</sup>, în special în centrele urbane, intens romanizate ale provinciei (*Potaissa, Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Sucidava, Romula, Micia*), confirmând astfel opinia enunțată de L. Bricault și amintită mai sus, potrivit căreia prezența cultelor egiptene se înregistrează în centre romanizate și urbanizate.

Afirmația potrivit căreia: *the role of the military members is emphasized as well by the fact that most of the findings are along military routes*<sup>45</sup> o considerăm neinspirată, întrucât pe de o parte nu putem vorbi de drumuri militare, iar pe de altă parte, cu excepția inscripțiilor dedicate de militari sau a descoperirilor arheologice care provin cu certitudine din interiorul castrelor, celelalte nu pot fi atribuite armatei și deci puse în legătură indubitabilă cu aceasta.

Aprecierile lui V. Gasparini privitoare la nordul Africii, potrivit cărora: *It*

<sup>36</sup> Tomorad 2005, 441–442.

<sup>37</sup> Popescu 2004, 152–155

<sup>38</sup> Cristea 2014, 122.

<sup>39</sup> Nicolae 2012, 131.

<sup>40</sup> Le Bohec 2000, 133–138

<sup>41</sup> Bărbulescu 2006, 357

<sup>42</sup> Budischovsky 2003, 179.

<sup>43</sup> Pentru inventarul pieselor vezi și Cristea 2014, 119.

<sup>44</sup> Cristea 2014, 119.

<sup>45</sup> Nicolae 2012, 131.

is an old-fashioned cliché that the Isiac cults were typical of the army<sup>46</sup>; the Isiac deities were basically perceived as very Roman official gods, and did not enjoy a strong popular support<sup>47</sup>; soldiers preferred collective cults for Roman traditional deities rather than personal (even if soteriological) ones, such as Isis and Cybele<sup>48</sup> pot fi extrapolate și situației din Dacia romană.

Dacă în secolul II invocarea divinităților egiptene de către membrii armatei are un pronunțat caracter oficial, „de serviciu”, de susținere a politicii religioase a casei imperiale, în secolul III aceste demersuri nu mai sunt necesare, ceea ce justifică, în opinia noastră, numărul mai restrâns de descoperiri, dar și caracterul lor oarecum personal, asumat individual și denotând o opțiune personală, poate chiar o devoțiune religioasă autentică, fără impact la nivel comunitar.

## BIBLIOGRAFIE

- Ankersdorfer 1973,  
H. Ankersdorfer, *Studien zur Religion des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian*, Konstanz, 1973.
- Bărbulescu 1984,  
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.
- Bărbulescu 1987,  
M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
- Bărbulescu 1994,  
M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 2006,  
M. Bărbulescu, *Culte egiptene la Potaissa*, în *Fontes Historiae, Studia in Honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, 351–360.
- Bărbulescu, Cătinaș 1979,  
M. Bărbulescu, A. Cătinaș, *Cultul lui Saturnus în Dacia*, în *Apulum*, XVII, 1979, 215–223.
- Berciu, Petolescu 1976,  
I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les culte orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden (EPRO 54).

<sup>46</sup> Gasparini 2015, 484.

<sup>47</sup> Gasparini 2015, 485.

<sup>48</sup> Gasparini 2015, 485.

Birley 1978,

E. Birley, *The Religion of the Roman Army*, în ANRW II, 16, 2, 1978, 1506–1541.

Bricault 2004,

L. Bricault, *La diffusion isiaque: une esquisse*, în P. C. Bol, ed., *Fremdheit-Eigenheit. Aegypten, Griechenland und Rom. Austausch und Verstandnis*, Stuttgart, 548–556.

Bricault 2018,

L. Bricault, *Traveling Gods: The Cults of Isis in the Roman Empire*, în J. Spier, T. Potts, Sara E. Cole, eds., *Beyond the Nile. Egypt and the Classical World*, Los Angeles, 2018, 226–231.

Budischovsky 2003,

M. C. Budischovsky, *Témoignages de dévotion isiaque et traces culturelles le long du limes danubien*, în L. Bricault, ed., *Isis en Occident. Actes du II<sup>ème</sup> Colloque international sur les études isiaques*, Lyon III, 16–17 mai 2002, Leiden, 171–191.

Cristea 2014,

Ș. Cristea, „*I am Horus the Savior*”. *Representations of Horus-Harpokrates in Roman Dacia*, în *Ziridava*, 28, 115–134.

Deac 2012,

D. Deac, *Note on the Apis bull representations in Roman Dacia*, în *EphNap*, XXII, 223–234.

Deac 2013,

D. Deac, *Being an Isiac in Potaissa. Short remarks on RICIS 616/0102 (= CIL III 882)*, în *ReDIVA*, I, 65–74.

Deac, Varga 2014,

D. Deac, R. Varga, *Isiac Cults in the Settlements of Apulum (Dacia Apulensis)*, *Bibliotheca Isiaca* III, L. Bricault, R. Veymiers, eds., Bordeaux, 2014, 11–20.

Domaszewski 1895,

A. von Domaszewski, *Die Religion des Römischen Heeres*, Trier, 1895.

Gasparini 2015,

V. Gasparini, *Tracing Religious Change in Roman Africa*, în R. Raja, J. Rüpke, eds., *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Blackwell, 2015, 478–488.

Helgeland 1978,

J. Helgeland, *Roman Army Religion*, în ANRW, II, 16, 2, 1978, 1470–1505.

Irby-Massie 1999,

G. L. Irby-Massie, *Military religion in Roman Britain*, Leiden, 1999.

Le Bohec 2000,

Y. Le Bohec, *Isis, Sérapis et l'armée romaine sous le Haut-Empire*, în L. Bricault, ed., *De Memphis a Rome. Actes du Ier Colloque sur les études isiaques*, Leiden, 2000, 133–138.

McCarty 2016,

M. McCarty, *Gods, Masks, and Monstra. Situational Syncretisms in Roman Africa*, în S. Alcock et alii, eds., *Beyond Boundaries: The Art of the Roman Provinces*, Malibu, 2016, 266–280.

Nemeti 2005,

S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

Nicolae 2012,

M-C. Nicolae, *Isiac Reliefs In Roman Dacia*, în *Marisia*, XXXII, 2012, 127–133.

Onițiu 2016,

A. Onițiu, *Religia militarilor din Dacia în epoca romană târzie (secolele III-IV d.Hr)*, în *Arheovest*, IV2, Szeged, 2016, 823–834.

Petolescu 1972,

C. C. Petolescu, *Știri noi privind cultele egiptene Dacia Inferioară*, în *SCIV(A)*, 23, 1, 1972, 79–82.

Popescu 2004,

M. Popescu, *La religion dans l'armée romane de Dacie*, București, 2004.

Shaw 2013,

B. Shaw, *Cult and belief in Punic and Roman Africa*, în M. R. Salzman, W. Adler, eds., *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, vol II. From the Hellenistic Age to Late Antiquity, Cambridge University Press, 2013, 235–263.

Speidel 1995,

M. A. Speidel, *Das Römische Heer als Kulturträger*, Berna, 1995, 187–209.

Stîngă 1998,

I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele I-VI p.Chr*, București, 1998.

Stoll 2001,

O. Stoll, *Zwischen Integration und Abgrenzung. Die Religion des Römischen Heeres im nahen Osten*, în *MAS*, III, 2001.



Ștefănescu 2004,

A. Ștefănescu, *Religia militarilor din trupele auxiliare din Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XXVI, 2004, 259–274.

Ștefănescu 2005,

A. Ștefănescu, *Some notes on the Oriental Cults in the Roman Army from Dacia*, în *Banatica*, 17, 2005, 211–218.

Ștefănescu 2005a,

A. Ștefănescu, *The religion of the soldiers in auxiliar camps of Dacia Superior. Social structure and ethnicity*, în *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pecs, Hungary, September 2003, University of Pecs, 2005, 505–510.

Ștefănescu 2005b,

A. Ștefănescu, *The religion of the soldiers from the legions in Roman Dacia. An epigraphic approach (I)*, în C. Mușățeanu, M. Bărbulescu, D. Benea, eds., *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, 2005, 501–508.

Ștefănescu 2006,

A. Ștefănescu, *The Dynasty of the Antonins and the Religion of the Soldiers in Roman Dacia*, în D. Benea, ed., *Daci și romani. 1900 de ani de la Integrarea Daciei în Imperiul Roman*, BHAUT VII, Timișoara, 2006, 154–158.

Ștefănescu 2006a,

A. Ștefănescu, *The Religion of the Soldiers from Dacia during the third Century*, în *Dacia (N.S.)* 50, 2006, 267–274.

Ștefănescu 2006b,

A. Ștefănescu, *Politica religioasă imperială în timpul împăraților Traian și Hadrian și religia militarilor din Dacia romană*, în E. Teodor, O. Țentea, eds., *Dacia Avgvsti Provincia. Crearea provinciei*, București, 2006, 305–310.

Ștefănescu 2006c,

A. Ștefănescu, *The Religion of the Legion XIII Gemina. Votive inscriptions extra fines provinciae Daciae*, în C. Gaiu, C. Găzdac, eds., *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, 801–806.

Ștefănescu-Onițiu 2009,

A. Ștefănescu-Onițiu, *Religia militarilor din Dacia Romană*, Timișoara, 2009.

Tomorad 2005,

M. Tomorad, *Egyptian Cults in Major Roman Fleets*, în D. Demicheli, ed., *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2017, 441–450.

Tóth 1976,

I. Tóth, *Marcus Aurelius' miracle of the rain and the Egyptian cults in the Danube regions*, în L. Kákosy, *Studia Aegyptiaca* 2, Budapest, 1976, 101–113.

## ON THE AFRICAN CREEDS AND THE ROMAN ARMY IN DACIA. SOME POINTS OF VIEW

### *Abstract*

The studies on the African creeds published during the last decade remind us the question of the presence of those cults in the invocations performed by the Roman army in Dacia. Even if archeological research did not come with new discoveries and evidences, the new points of view have made me resume the subject and reconsider somehow the previous opinions and hypotheses. I will focus below on the North-Africans deities (Saturnus, Caelestis) and especially the Egyptian ones (Isis, Serapis), the last ones being the object of attention of Romanian and foreign researchers in the same way.

# PIESE DE GLIPTICĂ ROMANĂ AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI JUDEȚEAN GORJ „ALEXANDRU ȘTEFULESCU”, DIN TÂRGU JIU

Vasile Marinoiu\*, Ana Cristina Hamat\*\*

*Cuvinte cheie:* geme, Dacia, Valea Jiului, *dextrarum iunctio*, sec. II-III

*Keywords:* gems, Dacia, Valea Jiului, *dextrarum iunctio*, sec. II-III

Articolul de față readuce în discuție colecția de geme a Muzeului Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu”, din Târgu Jiu, formată din opt intalii de epocă romană. Colecția este una relativ recentă, gemele fiind achiziționate prin cercetare arheologică începând cu 1997, precum și din donații provenite de la detectoriști. O parte a acestor piese au fost publicate în 2012, apoi din nou în 2018, însă cu mai puține detalii<sup>1</sup>.

Piese provenite din cercetări arheologice au fost descoperite pe teritoriul județului, cu ocazia unor cercetări preventive sau sistematice, în situri de epocă romană sau chiar de epocă medievală. Gemele au fost lucrate din pietre semiprețioase (cornalină-carneol) și au fost gravate cu zeități, animale, ființe fantastice, subiecte obișnuite sau motivul *dextrarum iunctio*.

## *Context de descoperire*

Din punct de vedere al locului de descoperire, piesele prezente în acest catalog provin din situri binecunoscute de epoca romană, cum sunt castrele și așezările de la Bumbești-Jiu, precum și din locații mai puțin cunoscute, așa cum este Drăguțești sau zona Bârsești-Lelești, ambele aflate în proximitatea municipiului Târgu Jiu. O mare surpriză, o reprezintă cimitirul medieval descoperit în satul Aluniș, comuna Căpreni, în urma unor cercetări preventive.

Primele două geme prezente în catalogul nostru<sup>2</sup> au fost descoperite în

\* Muzeului Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu”, Târgu Jiu, str. Geneva, nr. 8, e-mail: mvasile48@yahoo.com

\*\* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

<sup>1</sup> Marinoiu 2012; Marinoiu 2018.

<sup>2</sup> Nr. cat. 1–2.

urma cercetărilor sistematice întreprinse în termele castrului roman de la Bumbești Jiu, punctul *Vârtop*, în anul 1997. Ele au fost datate, în funcție de monedele și artefactele descoperite în urma cercetărilor arheologice sistematice din această zonă, în prima jumătate a secolului al II-lea<sup>3</sup>. Gemele au fost descoperite la adâncimea de -0,30 m față de nivelul de călcare. Prezența unor astfel de bijuterii în terme este binecunoscută. Fiind obiecte mici, mai ales în mediu umed, pietrele de inel se pot desprinde și pot cădea, fiind pierdute cu ușurință de către posesorii lor, fie în încăperile construcției, fie în bazinele acesteia, caz în care le descoperim odată cu cercetarea canalelor deversoare, așa cum s-a întâmplat în Dacia de la Potaissa<sup>4</sup> sau la Eboracum în Britannia<sup>5</sup>.

Cea de-a treia gemă<sup>6</sup> prezentă în catalog, a fost descoperită în luna august 2017 în vicus-ul roman de la Bumbești Jiu, punctul *Gară*, ca urmare a unei cercetări arheologice preventive determinate de investiția societății Hidroelectrică S.A. Proiectul prevedea amplasarea unor stâlpi electrici în vederea racordării la sistemul energetic național a centralei hidroelectrice Bumbești, linie electrică aeriană – Târgu Jiu Nord–Parângu<sup>7</sup>. Obiectivul principal al cercetării preventive l-a constituit salvarea vestigiilor arheologice din perimetrul afectat de lucrările de amplasare, în zona siturilor arheologice Bumbești Jiu (*Gară* și *Vârtop*), a fundațiilor unora dintre stâlpi. În cadrul lucrărilor, au fost descoperite mai multe complexe arheologice care au fost datate în epocă romană. Cel mai important, din punct de vedere al descoperirilor, este complexul cu numărul trei, unde în două din cele trei casete deschise pentru amplasarea stâlpului cu numărul 20, au fost descoperite amenajări de epocă romană (un drum aflat în zona estică a vicus-ului militar de la Bumbești Jiu- *Gară*, cu o lățime cuprinsă între 1,80 și 2,50 m și o lungime cercetată de 12 m). Drumul era realizat din piatră de râu așezată pe un strat de pietriș. Pe suprafața lui au fost descoperite câteva fragmente de vase ceramice romane de uz casnic, fragmente de cărămizi, țigle și olane, piroane din fier, precum și un fragment de ornament ceramic reprezentând un cap de șarpe.

Alte trei geme<sup>8</sup> au fost descoperite într-o cercetare mai recentă, din anul 2018, în satul Aluniș, comuna Căpreni. Cercetările arheologice preventive, au dus la descoperirea aici a unui cimitir ce datează din perioada secolelor XV–XX (datare făcută pe baza artefactele și monedelor care se încadrează în perioada anilor 1561–1906), fiind situat în apropierea satului Aluniș (fost Scurtu),

<sup>3</sup> Marinoiu 2004, 355.

<sup>4</sup> Bărbulescu 2012, 248–249.

<sup>5</sup> MacGregor 1976, 6–12.

<sup>6</sup> Nr. cat. 3.

<sup>7</sup> Colțeanu *et alii* 2020, 150–151.

<sup>8</sup> Nr. cat. 5–7.

comuna Căpreni, județul Gorj, pe malul stâng al râului Amaradia<sup>9</sup>. Tot aici s-au descoperit și ruinele bisericii cu hramul „Sf. Dumitru și Sf. Gheorghe” în jurul căreia a fost amenajat cimitirul. Biserica a fost refăcută pe urmele uneia mai vechi. După însemnările de pe un Penticostar amintim următorul reper cronologic a sitului: „Leatu când s-au clădit biserica 1808, aprilie 1”. Sunt amintiți drept ctitori, marele medelnicer Barbu Socoteanu cu frații lui. După *alinierea caselor la linie*, conform Regulamentului Organic, biserica a rămas izolată. Lipsa unui pod peste Amaradia și dese revărsări ale râului respectiv, au dus treptat la părăsirea ei. Dumitru Bălașa amintea că: „...în 1914 iulie 9, preotul Dimitrie Andreescu făcea un raport către Protopopul județului Dolj, în care arăta că în noaptea de vineri spre sâmbătă (4–5 iulie) râul Amaradia s-a revărsat, a distrus podurile și inundat de jur împrejur biserica cea veche, unde a rupt gardul și a luat în valuri chiar și morții cimitirului. Cere încuviințare ca să demoleze vechea biserică, iar materialele să se întrebuințeze la construirea bisericii noi, cu același hram, deja începută”. La 18 august 1914 protoiereul I. Mălăiescu comuna parohiei Căpreni că „...a aprobat demolarea bisericii vechi și mutarea morților în cimitirul nou”. Tot el descria piatra de mormânt a jupâniței Despa și a fiicei sale, având gravat anul 1613 pe ea<sup>10</sup>.

Cercetările arheologice preventive din acest cimitir au fost determinate de lucrarea de investiție – *Instalare conducte gaz – Panou Hurezani – TUCO Bulbuceni* de pe raza comunelor Hurezani – Căpreni-Stejari. Tronsonul avea o lungime de 11 km și o lățime de 18 m, proiectul având ca beneficiar firma OMV. În cele 428 de complexe și 786 de morminte s-au descoperit numeroase artefacte de epocă medievală și modernă. Pe lângă cele 44 de inele și peste 200 de monede, precum și alte artefacte descoperite aici, au fost scoase la iveală și câteva piese de o remarcabilă valoare artistică. Printre acestea se aflau și trei inele medievale care aveau încastrate geme romane gravate.

Piesa cu nr. cat. 4 a fost descoperită, alături de alte artefacte romane, în partea de nord a satului Bârsești, în punctul *Pârâul Iaz*, punct aflat la cca. 200 m vest de DN 67 D, Târgu Jiu – Baia de Aramă, între satele Bârsești și Lelești. Este o descoperire făcută de către Frențescu Ionuț Lucian din Târgu Jiu în anul 2015, cu ajutorul unui detector de metale, posibil într-o necropolă romană. Din păcate, zona a rămas necercetată arheologic. Importanța descoperiri este deosebită, deoarece RAN nu menționează aici situri arheologice de epocă romană. Tot în această zonă au mai fost descoperite nouă fibule – dintre care două de

<sup>9</sup> Cercetările au fost efectuate de către dr. Vasile Marinou de la Muzeul Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu” din Târgu Jiu, responsabil științific al șantierului, și de arheologi de la firma Archaeosave Banat din Timișoara – dr. Petre Colțeanu, dr. Dan Prisecaru.

<sup>10</sup> Colțeanu *et alii* 2020, 150–151; <http://primariacapreni.ro/wp-content/uploads/2015/04/MONOGRAFIE-TOTAL.pdf>.

argint, patru inele (toate din bronz), mai multe bucăți de fier, un topor din fier, greutăți de cântar din plumb și bronz etc. Artefactele romane au ieșit la iveală la o adâncime de – 30–35 cm față de nivelul actual de călcare. În apropiere, un alt detectorist (Nistor Florin din satul Lelești) a descoperit două monede din bronz (una turcească de la sf. sec. XVIII) și una romană. Cea romană este un as emis de împăratul Gordian al III-lea (238–244) și a fost bătută în Asia Mică, în atelierul din Niceea. Această a doua monedă ar putea oferi indicii pentru a data situl de la Bârsești, în zonă descoperindu-se la sfârșitul secolului al XIX-lea și un tezaur monetar imperial roman cu peste 3000 de denari.

Piesa cu nr. cat. 8 a fost descoperită recent, în august 2020, de către Sorin Doru Maria cu ajutorul detectorului de metale. Acesta a adus la muzeu un inel de argint cu intalie din carneol, gravată cu motivul *dextrarum iunctio*. Inelul a fost descoperit la adâncimea de 40 cm, alături de alte artefacte romane: două fragmente de fibulă din bronz de tip ancoră, un topor din fier și două monede (un sesterț ilizibil din bronz și un denar emis de împăratul Septimius Severus).

### *Descriere. Analogii. Discuții*

Prima intalie descoperită la Bumbești-Jiu, este gravată cu reprezentarea zeiței Minerva Pacifera. Piesa, un carneol de culoare roșu-portocaliu, are formă ovală, dimensiunile de 11 × 8 mm și o redă pe zeiță stând în picioare, cu corpul în poziție frontală și capul văzut din profil spre stânga. Pe cap poartă coiful atic, în mâna dreaptă ține o lance, iar în stânga o ramură de măsline. Peplos-ul cade lejer pe corp.

Geme cu imaginea zeiței în diverse ipostaze au apărut în Dacia la Romula<sup>11</sup>, Obreja-Tibiscum<sup>12</sup>, Micia<sup>13</sup>, Apulum<sup>14</sup>, Porolissum<sup>15</sup>. Au fost găsite geme cu imaginea zeiței în Moesia Inferior la Novae<sup>16</sup>, Troesmis, Noviodunum<sup>17</sup>, Tomis și Tropaeum Traiani<sup>18</sup>, în Syria Palestina la Caesarea Maritima<sup>19</sup>, în Britannia la Vindolanda<sup>20</sup>, Wroxeter<sup>21</sup>, în Italia la Brescia și Monza<sup>22</sup>, precum și la Aquileea<sup>23</sup>,

<sup>11</sup> Filip 2019; Tudor 1967, 222.

<sup>12</sup> Hamat 2017, 421.

<sup>13</sup> Țeposu-David 1960, 528; Pop, Găzdac 1993, 144.

<sup>14</sup> Bounegru *et alii* 2011, 91.

<sup>15</sup> Țeposu-Marinescu, Lako 1973, 4.

<sup>16</sup> Dimitrova-Milčeva, 1980, 41; Dimitrova-Milčeva, 1985, 200–201.

<sup>17</sup> Simion 2005–2006, 175–176.

<sup>18</sup> Covacef, Chera 1977, 193.

<sup>19</sup> Hamburger 1968, 27.

<sup>20</sup> Birley, Green, 2006, 94, nr. cat. 32.

<sup>21</sup> Henig 1999, 53.

<sup>22</sup> Sena Chiesa 2011, 230.

<sup>23</sup> Sena Chiesa 1966, 123.



în Lusitania ea apare pe patru geme<sup>24</sup>, iar la Alentejo avem o gemă cu reprezentarea Minervei Pacifera<sup>25</sup>. Geme cu Minerva au fost descoperite și în Gallia la Vianne, Nemausus<sup>26</sup> și în alte locații<sup>27</sup>, în Gallia Belgica la Trier<sup>28</sup>, în Germania la Augst<sup>29</sup>, în Noricum la Celeia<sup>30</sup>, în Pannonia la Siscia și Sirmium<sup>31</sup>.

Nu trebuie să uităm nici piesele aflate în colecția CNBAR<sup>32</sup>, precum și gemele din colecția Brukenthal<sup>33</sup>, în ambele locații sub un număr mare, însă cu loc de descoperire în cea mai mare parte în afara Daciei.

Importanța Minervei în cadrul cultului oficial, ca membră a triadei Capitoline și protectoare a casei imperiale, este subliniată de numeroase publicații. Acesta este motivul principal pentru care în Dacia ea este una dintre cele mai reprezentate și pomenite divinități, mai ales în glptică<sup>34</sup>. Un alt motiv se referă la zona patronată de această zeitate, care este una extrem de extinsă, de la artă și litere, la meșteșuguri, război, comerț, protectoare a drumului spre maturitate – mai ales în cazul fetelor, protectoare a orașului, casei, individului, armatei, breslelor comerciale sau al casei imperiale<sup>35</sup>. Mai trebuie menționată aici existența unui tip iconografic recurent în descoperirile din zona Romula<sup>36</sup>, ceea ce ne duce cu gândul la existența unui model uzitat în cadrul acestui atelier.

Reprezentarea Minervei Pacifera, cu o ramură de măslin în mână, amintește vizual de legenda concursului dintre aceasta și Poseidon, pentru a da numele orașului Atena. Așa cum știm, câștigătoare a fost Athena, care a dăruit orașului și lumii, măslinul. Rarissime sunt însă gemele care ilustrează chiar scena concursului<sup>37</sup>, întreaga legendă fiind reprezentată în general prin redarea imaginii zeiței sub acest tip iconografic. Acesta apare pe monedele lui Marcus Aurelius<sup>38</sup>, de unde s-au putut inspira și gravori antici<sup>39</sup>, cunoscut fiind faptul

<sup>24</sup> Cravinho 2017, 176.

<sup>25</sup> Cravinho 2017, 191.

<sup>26</sup> Guiraud 1973, 116.

<sup>27</sup> Guiraud 1988, 95–98.

<sup>28</sup> Krug 1995, Pl. 48.

<sup>29</sup> Riha 1990, Taf. 1.

<sup>30</sup> Nestorovik 2005, 26.

<sup>31</sup> Gesztelyi 2000, 39, 47.

<sup>32</sup> Gramatopol 2011, 114–116.

<sup>33</sup> Țeposu-David 1965, 84, 95.

<sup>34</sup> Bărbulescu 2003, 155, 157.

<sup>35</sup> Nicolae 2011, 299–300; Covacef, Chera 1977, 199.

<sup>36</sup> Filip 2013–2014; Filip 2019.

<sup>37</sup> O astfel de gemă se află în prezent în muzeul din Napoli, vezi Cravinho 2018, 45.

<sup>38</sup> Sternberg 1988, no. 434.

<sup>39</sup> Știm că acest model funcționează pentru alte tipuri iconografice ale Minervei, vezi Guiraud 1973, 117.

că monedele reprezintă unul dintre izvoarele de inspirație ale acestor. O altă cale pentru pătrunderea modelului în arta gliptică ar putea fi reprezentată de statuaria greacă<sup>40</sup>.

A doua intalie descoperită la Bumbești-Jiu este de formă ovală și îl redă pe Faunus/ Pan. Deși pentru mulți cercetători Faunus este diferit de ruda sa greacă Pan. Totuși, atunci când vine vorba despre geme, cei doi aproape că nu pot fi departajați. Zeul este reprezentat din față, cu capul din profil, spre dreapta. El este înfățișat cu coarne, barbă și copite de țap, trupul fiindu-i acoperit cu păr. Gema din carneol roșcat este bine executată din punct de vedere artistic și are dimensiunile de 15 × 10 mm. Ea are o formă ovală, suprafața gravată fiind puțin convexă, iar reversul plat. Este bizotată în unghi ascuțit mediu, cu marginea tăiată și cu urme de gluten, cu care aceasta era lipită pe un inel metalic.

Faunus mai apare reprezentat la Romula în luptă cu capra<sup>41</sup>, la Porolisum<sup>42</sup> sau pe câteva intalii din colecția CNBAR<sup>43</sup>. Zeitatea apare pe câteva geme din colecția British Museum<sup>44</sup> și pe gemele din Gallia<sup>45</sup>.

A treia gemă este realizată din carneol, de culoare roșcată, cu dimensiunile: lungime = 10, 2 mm, lățime = 7,1 mm și grosimea = 3,4 mm, având o greutate de 0,50 grame.

Intalia are gravat un animal care se poate identifica drept țap/ capră/ căprioară, din păcate schematismul reprezentării rulajul piesei ne împiedică să fim mai preciși.

Animalul este reprezentat culcat, orientat spre dreapta, cu capul întors spre stânga, picioarele strânse pe jumătate sub el.

Imaginea caprei/ țapului face parte din categoria motivelor magico-religioase<sup>46</sup>, însă în același timp portul unei astfel de reprezentări se referă la credința în astrologie sau chiar în fertilitate. Conform mitologiei grecești, capra/ țapul era de fapt Amalthea, capra care l-a hrănit în secret pe Zeus, atunci când era copil și se afla în insula Creta<sup>47</sup>. Mai târziu, în semn de recunoștință, Zeus a transformat animalul într-o constelație. Capra și țapul sunt, în primul rând, un simbol al fertilității și al potenței masculine. Ele au fost asociaite cu Zeus, Dionysus, Aphrodita, Artemis sau Pan<sup>48</sup>.

<sup>40</sup> Furtwangler 1900, 222.

<sup>41</sup> Tudor 1967, Fig. 6/9.

<sup>42</sup> Țeposu-David, Lako 1973, 9.

<sup>43</sup> Gramatopol 2011, 129–130.

<sup>44</sup> <https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=Faurus&keyword=gem>.

<sup>45</sup> Guiraud 1988, 121–122.

<sup>46</sup> Grmatopol 1991, 16.

<sup>47</sup> Sagiv 2018, 53.

<sup>48</sup> Sagiv 2018, 53– 57.

Analogii regăsim în colecția muzeului Israelului<sup>49</sup>, pe gemele din Britannia<sup>50</sup>, Gallia<sup>51</sup>, la Romula<sup>52</sup>, Porolisum<sup>53</sup> și în colecția CNBAR<sup>54</sup>.

În cazul în care vom vedea o căprioară în această imagine, atunci trebuie știut faptul că acesta era din multe puncte de vedere unul dintre cele mai rapide animale pentru antici. El reprezenta noblețea, fiind un simbol al masculinității și virilității, precum și al norocului<sup>55</sup>. Importanța motivului este vizibilă prin folosirea lui pe monede, reliefuri, mozaic, pictură, mici statuete și chiar statui. Căprioara este menționată în mai multe mituri, fiind asociată cu Hercules, Diana, Iphigenia sau Telephus<sup>56</sup>. Posibile analogii avem în Muzeul Israelului<sup>57</sup>, precum și în colecția CNBAR<sup>58</sup>.

În ceea ce privește calitatea artistică a gemei, aceasta este bine executată, reprezentată într-o manieră îngrijită de redare, fiind bine proporționată, iar mișcarea capului, care privește înapoi, este firească și bine realizată. Are ca elemente anatomice – picioarele, botul, ochiul, copitele, coarnele. Picioarele au o atitudine cabrată, coarnele arcuite, orientate spre spate, iar sub bărbie este schițată o barbă. Modul de redare a pielii (textura) animalului este realizat din linii paralele ce converg dinspre corp spre gât și care încearcă să reprezinte părul.

Din punct de vedere cronologic, credem că piesa respectivă datează din a doua jumătate a secolului al II-lea sau începutul secolului III, fiind realizată, probabil, într-un atelier din Romula sau Micia, acestea fiind cele mai apropiate ateliere față de Bumbești Jiu<sup>59</sup>.

Inelul cu gema respectivă poate să fi aparținut unui militar din unitățile auxiliare care au staționat în această perioadă în castrul cu zid de piatră de la Bumbești Jiu Gară – fie din Cohorta IV Cypria quingenaria, fie din Cohorta I Antoniniana milliaria Brittonum.

În cimitirul cercetat în apropiere de satul Aluniș<sup>60</sup>, au fost descoperite printre altele obiecte de inventar funerar și trei gеме romane, montate în inele medievale sau moderne. Cel mai important, din punct de vedere al materialului

<sup>49</sup> Sagiv 2018, 57.

<sup>50</sup> Henig 1994, 355.

<sup>51</sup> Guiraud 1988, 168.

<sup>52</sup> Tudor 1967, 214.

<sup>53</sup> Țeposu-David, Lako 1973, 9.

<sup>54</sup> Gramatopol 2011, 159.

<sup>55</sup> Sagiv 2018, 52–53.

<sup>56</sup> Sagiv 2018, 53.

<sup>57</sup> Sagiv 2018, 53.

<sup>58</sup> Gramatopol 2011, 160.

<sup>59</sup> Marinoiu 2018.

<sup>60</sup> Colțeanu *et alii* 2020, 150–151.

și al temei gravate, este un inel medieval de aur (datat în secolele XV-XVI), comanditarul re folosind o gemă romană gravată (datată în secolele II-III). Gema a fost realizată dintr-o piatră semiprețioasă (cornalină sau carneol), de formă ovală, piesa fiind descoperită în mormântul nr. 746, Caroul C, plan 4, la adâncimea de - 0,80 m, de la nivelul de decopertare. Inelul a aparținut unui bărbat (având în vedere dimensiunile), -  $h = 25,74$  mm, diametrul plăcii (șatonului de 15,2 - 13,9 mm, iar diametrul gemei de 12,1 - 11 mm, grosime verigă = 2,2 - 1,7 mm; grosime placă = 4,4 mm. El are o greutate de 6,73 grame și titlul de 22 karate (916 ‰).

Intalia este de formă ovală, din carneol, de culoare roșie, translucidă, montată într-un inel de aur, mult mai târziu (probabil în secolele XV-XVI). Veriga circulară este deformată, semiovală în secțiune, placa circulară ornamentată pe margine, de jur împrejur cu triunghiuri hașurate, cu vârful în jos și triunghiuri pline cu linii paralele incizate, cu vârful în sus. Pe gemă este gravată imaginea unui personaj în poziție ghemuită, spre stânga, șezând pe un postament. El ține în mâini obiecte ce nu pot fi identificate cu precizie. Personajul are o haină de blană, iar la gât îi flutură o eșarfă. Gravura este bine executată din punct de vedere tehnic și de un rafinament artistic desăvârșit, cu detalii interesante privind veșmintele, expresivitatea și proporțiile anatomice ale personajului.

Personajul respectiv poate fi Chronos secerătorul, care seceră spicele de grâu. Acest tip de geme au analogii în diferite colecții europene și sunt frecvente mai ales în Syria, având o destinație magică, fiind folosite în magia medicală. Ele erau folosite ca talismane magice împotriva sau pentru vindecarea șalelor<sup>61</sup>. O astfel de piesă există în colecția Cabinetului Numismatic al Academiei<sup>62</sup>, iar o alta asemănătoare se găsește la muzeul Ermitaj, fiind datată în perioada secolele II-III<sup>63</sup>.

Însă, spre deosebire de gemele identificate cu siguranță ca făcând parte din acest ciclu, singura problemă o reprezintă faptul că pe gema de la Aluniș-Căpreni, personajul nostru stă așezat pe un soclu sau piatră. O gemă asemănătoare, fără a fi identificată cu Chronos, redă un personaj șezând în fața căruia se află de fapt o cârmă de corabie. Ea se află în muzeul din Izmir<sup>64</sup>. Înclinăm să credem că piesa noastră face parte, de fapt, din a doua variantă, fără a avea de-a face cu Chronos.

Inelul de aur cu gemă, descoperit într-un mormânt din cimitirul satului Aluniș-Căpreni, din județul Gorj, cu analogii printre alte inele de același fel

<sup>61</sup> Nemeti 2007, 293.

<sup>62</sup> Gramtopol 2011, nr. 493, Pl. XXIV.

<sup>63</sup> Hermitage Museum <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/18.+carved+stones/998469>.

<sup>64</sup> Lafli 2015, 88, no. 30.

descoperite la biserica din Caransebeș (sec. XV)<sup>65</sup> sau după moneda descoperită de noi în acest cimitir medieval (din 1561), a aparținut probabil unui boier, care a achiziționat gema de la un colecționar care se ocupa cu comerțul de antichități. Comanditarul a cerut realizarea acestui inel din aur, în care a fost încastrată gema antică romană, inel ce putea fi folosit nu numai ca bijuterie, ci și ca sigiliu.

Al doilea inel cu gemă a fost descoperit tot în cimitirul din Căpreni. El este din argint și a fost găsit în complexul nr. 275/ mormântul nr. 281, la adâncimea de – 0, 40 m de la nivelul decopertării. Piesa are următoarele dimensiuni: H = 29,83 mm; diametru placă = 18,5 – 11,7 mm; diametru intalie 9,7 – 7,7 mm; grosime placă = 7,1 mm; grosime verigă = 2,1 mm; greutate = 6,38 grame; titlu = 750 ‰. Verigă turnată, de formă circulară, semiovală în secțiune, se lățește ușor spre placă, unde are ca ornamente două linii paralele, orizontale. Placa ovală, înaltă ține o piatră gravată cu reprezentarea zeiței Diana stând în picioare, cu coif pe cap, tunică și mantie, mergând spre stânga. Ea ține în mâna dreaptă arcul, iar mâna stângă este întinsă spre o căprioară sau câine, care se află în fața zeiței și are capul întors spre aceasta. Gema este realizată din carneol roșiatic, translucid, de formă ovală, montată într-un inel de argint și poate fi și ea catalogată în categoria gemelor cu utilizări în practicile magice dar și în cadrul gemelor reutilizate.

Zeița vânătorii, Diana (Artemis la greci), era venerată mai ales la Efes (fiind din acest motiv cunoscută și sub numele de Artemis Ephesina) și Delos (unde s-a născut împreună cu fratele său geamăn, Apollo). Ea era considerată protectoarea câmpurilor, a pădurilor, a animalelor, a nașterilor și a vindecărilor miraculoase. Stăpână a animalelor, ea este în același timp și o zeiță a fertilității câmpurilor, dar și zeița vânătorii<sup>66</sup>, îndeletnicire mult iubită de aceasta.

Din însemnările de pe papirusurile magice egiptene știm că gемеle gravate cu imaginea zeiței în picioare, însoțită de o căprioară, erau folosite în magia medicală<sup>67</sup> și anume pentru vindecarea rănilor<sup>68</sup>. Pe teritoriul României, gеме cu Diana au fost descoperite la Porolisum<sup>69</sup> și Micia<sup>70</sup>. Trebuie amintite și piesele din colecția CNBAR<sup>71</sup> și ale Muzeului Brukenthal<sup>72</sup>, precum și gema descoperită la Kallatis<sup>73</sup>.

Și acest inel a aparținut, probabil, unuia dintre boierii zonei care îl folosea ca sigiliu.

<sup>65</sup> Bona 1993.

<sup>66</sup> MDDD 2012, 12.

<sup>67</sup> Vitellozzi 2018, 220.

<sup>68</sup> Sorin Nemeti 2007, 293 .

<sup>69</sup> Țeposu-Marinescu, Lako 1973, 6.

<sup>70</sup> Țeposu-David 1960, 528.

<sup>71</sup> Gramatopol 2011, 117–118.

<sup>72</sup> Țeposu-David 1965, 96.

<sup>73</sup> Covacef, Chera 1977, 194.

Cel de-al treilea inel cu gemă a fost descoperit tot în urma cercetărilor arheologice preventive din cimitirul de la Căpreni, în anul 2018, în mormântul numărul 723, la adâncimea de – 0,80 m față de nivelul de decopertare.

Este tot un inel sigilar, realizat din bronz, prin turnare, ce are încastrată pe o placă ovală, o intalie romană din cornalină gravată (fisurată ulterior). Piatra are gravată imaginea unui cap împodobit cu blana unui leu. Piesa este îngrijit lucrată, gravarea este de bună calitate, imaginea este bine centrată iar blana este redată îngrijit. Toate aceste detalii sugerează o bună calitate asociată cu un atelier specializat.

O analogie foarte bună pentru gema noastră se află în muzeul din Budapesta. Gema are loc de descoperire necunoscut și a fost încadrată în a doua jumătate a sec. I, fiind asociată cu imaginea lui Hercules<sup>74</sup>. O altă analogie, identificată tot cu Hercules, provine de la Trier, piesa fiind datată în perioada secolelor I a. Chr – I p. Chr<sup>75</sup>. Alte două analogii se află în prezent în muzeul din Izmir<sup>76</sup>, acestea fiind geme de carneol și, prin urmare, foarte asemănătoare cu piesa noastră. O clară reprezentare a lui Hercule se află și în colecția CNBAR<sup>77</sup>.

Pe de altă parte, există și o a doua posibilitate, sugerată de unele camee, și anume, că acest tip de reprezentare poate fi identificat cu capul reginei Omphale, împodobită cu blana leului din Nemea. Acesta este cazul câtorva camee aflate în colecția British Museum și dateate între secolele I a. Chr – II p. Chr<sup>78</sup>. Astfel de camee își au originea în reprezentarea dublă a capetelor lui Omphale și a lui Hercules, așa cum se poate vedea pe cameea de la muzeul Hermitage, datată în secolul I<sup>79</sup>. O imagine superbă cu capul lui Omphale, decorat cu blana de leu, alături de capului lui Hercules, provine din așa numita casă a lui Hercule de la Pompei<sup>80</sup>.

Mitul lui Omphale era cunoscut și uzitat în lumea antică, fiind mai puțin folosit în timpul lui Augustus. Înrobirea eroului de către regina Lydiei era privită de către antici ca triumful dragostei asupra a tot și a toate<sup>81</sup>. Având în vedere analogiile, credem că și gema noastră aparține perioadei secolelor I-II p. Chr.

<sup>74</sup> Gesztelyi 2000, 47.

<sup>75</sup> Krug 1995, 54, nr. 12, Pl. 46.

<sup>76</sup> Laflı 2012, 137, no. 28, 30.

<sup>77</sup> Gramatopol 2011, 131.

<sup>78</sup> British Museum [https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1814-0704-1634](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-1634); [https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1923-0401-1056](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1923-0401-1056); [https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1923-0401-957](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1923-0401-957); [https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1923-0401-1057](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1923-0401-1057);

<sup>79</sup> <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/18.+carved+stones/1002316>.

<sup>80</sup> Sena Chiesa 2011, 232.

<sup>81</sup> Sena Chiesa 2011, 232.



De asemenea, ținând cont de cameea aflată în colecția Hermitage, credem că este posibil ca această gemă să o reprezinte de fapt pe Omphale și nu pe Hercule.

Inelul datează din perioada modernă. Veriga este de formă ovală și are următoarele dimensiuni: h = 24,69 mm; diametru placă = 14,7–12,6 mm; grosime placă = 4,9 mm; grosime verigă = 1,5 mm; greutate = 2,73 grame.

Materialul arheologic descoperit recent în cimitirul de la Căpreni (inele, monede, cercei, ceramică etc.), este în curs de curățare și evaluare științifică, astfel că la finalizare, vom avea probabil și alte surprize cu privire la aceste artefacte.

Inelul de argint cu gema gravată cu motivul *dextram iunctio* are următoarele dimensiuni: diametru verigă = 19,93 – 17,97 mm; diametru placă = 10,96 – 18 mm; lățime verigă = 10,90 – 3,77 mm; grosime verigă = 2,03 mm; grosime placă cu gemă = 3,58 mm; grosime placă fără gemă = 2,23 mm; diametru gemă = 6,85 – 5,71 mm; grosime aproximativă gemă = cca. 1,35 mm; greutate = 3,32 grame. El corespunde tipului II. 2. 4 – inel cu corpul și montura un întreg pentru Dacia Superior<sup>82</sup>, tipurilor I-II în tipologia făcută pentru Oltenia romană de către M. Bălăceanu<sup>83</sup> și tipului II în tipologia făcută de către A. Isac pentru Porolissum<sup>84</sup>. La H. Guiraud, corespunde tipului I-II – în tipologia făcută pentru Gallia romană<sup>85</sup>, iar la A. Facsády corespunde tipului I-II<sup>86</sup>. Cele mai timpurii exemplare au fost datate în Gallia începând cu secolul I<sup>87</sup>. Aceste inele sunt caracteristice perioadei secolelor I-II, până în prima jumătate a secolului al III-lea. Tipul are mai multe variante în funcție de forma verigii și a plăcii<sup>88</sup>.

Reprezentarea de tipul *dextrarum iunctio* este des întâlnită pe geme, intalia de la Drăguțești este a 10-a piesă de acest fel, descoperită în Dacia<sup>89</sup>. Piese cu o astfel de reprezentare, fie a mâinilor împreunate, fie a două personaje care-și dau mâinile au fost descoperite la Apulum (două geme), Porolissum (o gemă), Micia (două inele), Tibiscum (un inel de aur), Cristești (un inel de aur)<sup>90</sup>, Potaissa<sup>91</sup> și Porolissum Sărata<sup>92</sup>. Nu trebuie uitată și gema din colecția Brukenthal, gravată cu o astfel de reprezentare<sup>93</sup>.

<sup>82</sup> Hamat 2011, 99–100.

<sup>83</sup> Bălăceanu 1999, 113.

<sup>84</sup> Isac, Gaiu 2006, 417.

<sup>85</sup> Guiraud 1989, 179–181.

<sup>86</sup> Facsády, Verebes 2009, 994, Fig. 1.

<sup>87</sup> Guiraud 1989, 180.

<sup>88</sup> Hamat 2011, 99–100.

<sup>89</sup> 2019, 156–157.

<sup>90</sup> Hamat 2014, 71.

<sup>91</sup> Nemeti 2019, 295.

<sup>92</sup> Hamat 2019.

<sup>93</sup> Țeposu-David 1965, 102.

Cele mai apropiate analogii le reprezintă piesele descoperite la Apulum și la Porolissum Sărată, datate între mijlocul secolului al II-lea și mijlocul secolului al III-lea<sup>94</sup>. În apropierea Daciei au fost descoperite geme cu o astfel de reprezentare la Kallatis<sup>95</sup> și Durostorum în Moesia Inferior<sup>96</sup>, precum și în diverse locuri din Moesia Superior, între care amintim Viminacium și Bela Palanka<sup>97</sup>. La punctele cu astfel de descoperiri se adaugă și piesele descoperite în Pannonia<sup>98</sup>.

Iconografia și mesajul atașat acestui tip de reprezentare au fost discutate în mai multe rânduri pentru Dacia<sup>99</sup>, dar și pentru restul Imperiului Roman de către M. Henig<sup>100</sup>, I. Popović<sup>101</sup>, sau Ruseva Slokoska<sup>102</sup>. În antichitate, unele podoabe cu astfel de reprezentare au fost probabil considerate inele de logodnă<sup>103</sup> și purtate ca atare. Altele erau probabil purtate în virtutea faptului că mâinile împreunate reprezentau conceptul de *fides* și *concordia* între camarazi, precum și loialitatea armatei față de împărat – implicit se poate specula că acestea erau probabil un semn de apartenență a individului la familia armatei. Acest tip de reprezentare atrage atenția asupra faptului că bijuteriile nu trebuie studiate în mod separat, ci ele trebuie privite în contextul mai larg oferit de istoria artei, numismatică, religie, istorie socială, economie și politică în lumea romană<sup>104</sup>.

Piesa descoperită la Bârsești poate fi și ea datată în funcție de artefactele descoperite în același perimetru, în prima jumătate a secolului al III-lea d. Chr.

Ea este realizată din carneol de culoare roșcat, translucidă, este fațetată, bizotată în unghi ascuțit mediu, cu marginea tăiată, având o formă ovală. Piesa are dimensiunile de 6,8 × 5,7 mm.

### *Gemele de epocă romană în județul Gorj*

Alături de gemele din colecția muzeului din Târgu Jiu, prezentate mai sus, mai avem și câteva mențiuni ale unor piese gravate pierdute. În această categorie se înscrie și descoperirea întâmplătoare a unei geme în perimetrul așezării

<sup>94</sup> Hamat 2019, 159.

<sup>95</sup> Ruseva Slokoska 1990, 168.

<sup>96</sup> Popović, Donevski 1999, 50.

<sup>97</sup> Kuzmanovic Novovic 2017, 124.

<sup>98</sup> Gesztelyi 2000, 155.

<sup>99</sup> Hamat 2014; Hamat 2014a; Hamat 2019.

<sup>100</sup> Henig 1996.

<sup>101</sup> Popović 2001.

<sup>102</sup> Ruseva-Slokoska 1991.

<sup>103</sup> O astfel de bijuterie – legată de căsătorie sau în orice caz de o relație de dragoste, poate fi pandantivul descoperit la Vindolanda; acesta are pe avers reprezentarea unui cuplu care se sărută, iar pe revers o scenă cu *dextrarum iunctio* (Henig 1978, nr. cat. 759).

<sup>104</sup> Hamat 2014a, 887.

civile romane de la Săcelu<sup>105</sup>. Aceasta avea gravată imaginea unui călăreț pe un cal, cu o mantie care flutura. Poate fi vorba despre reprezentarea Cavalerului Danubian, fie despre un motiv de proveniență militară, un centaur sau chiar un simbol funerar<sup>106</sup>. Călăreții se află și în colecția CNBAR<sup>107</sup>, ca de altfel în multe alte colecții de geme din Europa.

Ea poate fi datată doar în perioada secolelor II–III d. Chr., în perioada când *villa rustica* era locuită. Pentru a întregi peisajul arheologic, menționăm și faptul că în zonă au existat probabil și izvoare tămăduitoare, după cum rezultă și din inscripția dedicată, drept mulțumire pentru binefacerile acestora, zeilor medicinei Esculap și Hygia, de către un colonist roman – Marcus Tiberius Marcianus, în secolul al III-lea d. Chr.<sup>108</sup>. Din păcate, astăzi, gema menționată este pierdută.

Ruinele romane, mai ales cele vizibile, au fost jefuite sistematic, iar materialele refolosite la construcțiile medievale sau moderne din apropiere. Se reutiliza tot ceea ce se găsea, de la cărămizi și monumente, la obiecte mici<sup>109</sup>. Refolosirea gemelor și a cameelor antice în perioada Evului Mediu și a Epocii Moderne este o practică recunoscută<sup>110</sup>. Amintim cazul apropiat al gemelor și cameelor antice refolosite în Ungaria medievală, unde aceste artefacte erau utilizate de către familiile nobiliare pentru a sigila documente. De asemenea, M. Henig a publicat geme refolosite în epoca medievală în Anglia<sup>111</sup>. În România, practica refolosirii acestor piese este atestată prin prezența inelelor medievale care au încastrat o gemă antică, cel mai mediatizat caz fiind cel al gemelor provenite de la Tibiscum sau de sigiliile prezente pe unele documente medievale. Astfel, pietrele gravate descoperite la Romula au fost întrebuințate de către boierimea autohtonă ca sigilii<sup>112</sup> și au fost identificate cu numele de *antice* în foile de zestre de la începutul secolului XIX<sup>113</sup>. Printre personalitățile de vază ale Olteniei care au purtat sigilii cu pietre antice se află marele ban al Craiovei – Dobromir și chiar Tudor Vladimirescu<sup>114</sup>.

<sup>105</sup> Informație primită de la profesorul de istorie Andrei Teodorescu din Săcelu, care a arătat-o profesorului universitar Octavian Toropu din Craiova, iar acesta a apreciat că „este o piesă valoroasă”. Ulterior, ea a fost expusă în muzeul școlar din Săcelu, de unde a dispărut.

<sup>106</sup> Nemeti 2003–2005; Nemeti, Nemeti 2014; Kaic 2015, 806; Bărbulescu 2015, 161; Kuzmanovic Novovic 2017, 12.

<sup>107</sup> Gramatopol 2011, 155.

<sup>108</sup> Marinoiu 2004, 176 și 200; vezi și IDR II, 99, nr. 182.

<sup>109</sup> Hamat 2016, 72.

<sup>110</sup> Henig 2008; Sena Chiesa 2011; Gesztelyi 2011; Hamat 2016; Hamat 2017.

<sup>111</sup> Gesztelyi 2011, 258; Henig 2008, 25–34.

<sup>112</sup> Tudor 1960, 379.

<sup>113</sup> Donat 1938, 70–75.

<sup>114</sup> Tudor 1960, 379.

### Concluzii

Ca document istoric, gemele aduc o contribuție importantă la cercetarea mitologiei, iconografiei, obiceiurilor și credințelor epocii romane. Deși puteau fi cumpărate de o categorie restrânsă, piesele de gliptică sunt purtătoarele unui mesaj oficial, propagandistic, ca multe dintre artefactele romane<sup>115</sup>.

Datele pieselor prezente în catalogul nostru, acoperă perioada secolelor II-III, o bună parte dintre acestea fiind refolosite în epocă medievală și modernă. Ele au apărut atât în termele castrilor și în vicus-ul din apropiere și, prin urmare, pot fi puse în legătură cu armata. În cea mai mare parte însă, contextul exact al descoperirii nu se cunoaște, însă putem presupune că ele au legătură cu locuirea romană în această zonă. Astfel, studiul distribuției în teren a descoperirilor ne aduce informații importante despre locuirea romană în zona orașului Târgu Jiu și a defileului Jiului. Din păcate, în mare parte punctele semnalate cu descoperiri romane de către detectoriști nu au beneficiat până acum de o cercetare arheologică adecvată.

Descoperirile de geme romane în județul Gorj (Pl. 1), aduc noi contribuții la înțelegerea mecanismului de producere și a circulației acestor artefacte în provincia Dacia, alăturându-se celor descoperite și publicate de la Romula<sup>116</sup>, Porolissum<sup>117</sup>, Potaisa<sup>118</sup>, Micia<sup>119</sup>, Apulum<sup>120</sup>, Tibiscum<sup>121</sup>, Drobeta<sup>122</sup>, Sucidava<sup>123</sup>, Cioroiul Nou<sup>124</sup> ori în așezările de pe litoralul Mării Negre, Tomis, Callatis<sup>125</sup> sau a celor de la Capidava<sup>126</sup> și Durostorum<sup>127</sup> etc.

De asemenea, este important de menționat că semnalările refolosirilor de geme pot aduce multe informații cu privire la viața socială, culturală și economia Evului Mediu.

### Catalog

1. Gemă (Pl. 2/1); Bumbești Jiu, termele castrului; 1997; carneol portocaliu; 11 × 8 mm; debitare, șlefuire, gravare; de formă ovală, bizotată, este gravată cu imaginea Minervei

<sup>115</sup> Hamat 2014.

<sup>116</sup> Tudor 1967; Hadiji 2007, 201–205; Filip 2014; Filip 2019.

<sup>117</sup> Țeposu-Marinescu, Lako 1973; Gudea 1989; Deac 2018; Hamat 2019.

<sup>118</sup> Bărbulescu 2015.

<sup>119</sup> Țeposu-David 1960; Pop, Găzdac 1993.

<sup>120</sup> Bounegru *et alii* 2011; Hamat 2019a.

<sup>121</sup> Hamat 2016; Hamat 2017.

<sup>122</sup> Bălăceanu 2006.

<sup>123</sup> Tudor 1967; Filip 2018.

<sup>124</sup> Filip 2016.

<sup>125</sup> Covacef, Chera 1977; Simion 2005–2006; Lungu *et alii* 2012.

<sup>126</sup> Covacef 2009.

<sup>127</sup> Elefterescu 1976.

Pacifera; gravarea o redă pe zeiță stând în picioare, cu corpul în poziție frontală și capul din profil spre stânga; pe cap poartă coiful atic, în în mână dreaptă ține o lance, iar în stânga o ramură de măslin; peplosul (tunica) cade lejer pe corp; prima jumătate a sec. II; Marinoiu 2004, 355; Marinoiu 2012; Marinoiu 2018, 251–252; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 18980.

2. Gemă (Pl. 2/2); Bumbești Jiu, termele castrului; 1997; carneol portocaliu; 15 × 10 mm; debitare, șlefuire, gravare; de formă ovală, bizotată, este gravată cu imaginea lui Faunus (sau Pan în mitologia greacă), gravarea îl redă pe acesta în poziție frontală cu capul din profil spre dreapta, fiind jumătate om și jumătate animal, acesta are coarne, barbă și copite de țap, iar trupul îi este acoperit cu păr; prima jumătate a sec. II; Marinoiu 2004, 355; Marinoiu 2012; Marinoiu 2018, 252–253; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 18979.

3. Gemă (Pl. 2/3); Bumbești Jiu, vicus, punctul Gară; 2017; carneol portocaliu; 15 × 10 mm; debitare, șlefuire, gravare; de formă ovală, este gravată cu imaginea unui țap/ capră; gravarea este bine executată, fiind bine proporționată, mișcarea capului, ce privește înapoi, fiind firească și bine realizată; Țap/ capră ca elemente anatomice – picioarele cabrate, botul cu barbă, ochiul, copitele, coarnele arcuite; modul de redare a pielii (textura), animalului este realizată din linii paralele ce converg dinspre corp spre gât și care încearcă să reprezinte părul; a doua jumătate a sec. II – începutul secolului III; Marinoiu 2018, 250–251; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 31521.

4. Gemă (Pl. 2/4); Bârsești, villa rustica; 2015; carneol portocaliu; 8,1 × 6,7 mm; debitare, șlefuire; de formă ovală, bizotată, este negravată; prima jumătate a secolului III; Marinoiu 2018, 248–249; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 29560.

5. Gemă (Pl. 3/5); Aluniș, cimitir medieval, M746; 2018; carneol roșiatic; 12,1 × 11 mm; debitare, șlefuire, gravare; gemă de formă ovală, montată într-un inel masculin de aur din perioada secolelor XV–XVI; este gravată cu imaginea unui personaj, în poziție ghemuită spre stânga, șezând pe un postament; el ține în mână spre cârma reprezentată în fața lui; personajul masculin are o mantie de blană, iar la gât îi flutură o eșarfă; secolele II–III; inedită; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 32195.

6. Gemă (Pl. 3/6); Aluniș, cimitir medieval, M281; 2018; carneol roșiatic; 9,7 × 7,7 mm; debitare, șlefuire, gravare; gemă de formă ovală, montată într-un inel masculin de argint din perioada secolelor XV–XVI; este gravată cu imaginea zeiței Diana în picioare, având pe cap un coif și mantie pe umeri, mergând spre stânga; ea ține în mână dreaptă arcul, iar stângă este întinsă spre o căprioară care se află în fața zeiței; secolele II–III; inedită; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 32205.

7. Gemă (Pl. 3/7); Aluniș, cimitir medieval, M723; 2018; carneol roșiatic; 14,7 × 12,6 mm; debitare, șlefuire, gravare; gemă de formă ovală, montată într-un inel masculin de bronz din perioada secolelor XV–XVI; este gravată cu redă imaginea capului lui Omphale; pe cap poartă blana leului din Nemea; secolele I–II; Colțeanu *et alii* 2020, 150–151, Fig. 4; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 32220.

8. Gemă (Pl. 3/8); Drăguțești, 2020; carneol roșiatic; 6,8 × 5,7 mm; debitare, șlefuire, gravare; gema este montată într-un inel roman din argint, fiind de formă ovală, bizotată și este gravată cu imaginea schematizată a mâinilor împreunate – motivul *dextrarum iunctio*; finalul secolului al II-lea – începutul secolului III; inedit; MJGAȘ Târgu Jiu, nr. inv. 33 007.

## BIBLIOGRAFIE

- Anghel *et alii* 2016,  
D. Anghel, N. Har, C. Șuteu, M. Ursu, *Metode de investigare mineralogice și petrografice ale unor intalii din colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, în *Terra Sebus*, 8, 2016, 83–104.
- Ardevan 2005–2006,  
R. Ardevan, *Despre o gemă romană de la Gherla*, în *Peuce* (S.N.), 3–4, 2005–2009, 183–187.
- Babelon 1894,  
E. Babelon, *La gravure en pierre fines*, Paris, 1894.
- Babelon 1900,  
E. Babelon, *Histoire de gemmes depuis des origines jusqu'à l'époque contemporaine*, Paris, 1900.
- Barb 1960,  
A. A Barb, *Gnostiche gemme*, în *Enciclopedia dell'arte antica, classico orientale*, vol. III, Roma, 1960.
- Bălăceanu 1999,  
M. Bălăceanu, *Podoabe din Oltenia romană. Inele*, în *Drobeta*, 9, 1999, 110–127.
- Bălăceanu 2006,  
M. Bălăceanu, *Podoabe în Dacia Romană*, Craiova, 2006.
- Bărbulescu 2003,  
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 2003.
- Bărbulescu 2012,  
M. Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012.
- Bărbulescu 2015,  
M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, București, 2015.
- Birley, Green 2006,  
B. Birley, E. Greene, *The Roman jewellery from Vindolanda*, în *Research Reports. New Series. Volume IV. Fascicule V: Beads, Intaglios, Finger Rings, Bracelets and Ear-rings*, Durham, 2006.
- Bona 1993,  
P. Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, Reșița, 1993.



Bounegru *et alii* 2011,

G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Ota, D. Anghel, *Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2011.

British Museum,

British Museum, Collections on line, [https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1814-0704-1634](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-1634).

Cavenago-Bignami 1959,

S. Cavenago-Bignami, *Gemmologia, pietre preziose e perle*, Milano, 1959.

Colțeanu *et alii* 2020,

P. Colțeanu, V. Marinoiu, D. Prisecaru, A. Heroiu, S. Drob, O. Gheorghe, A. Drob, L. Gheorghiu, *Cercetările arheologice preventive din zona Hurezani-Căpreni, județul Gorj, desfășurate în anul 2018*, în *Litua*, 22, 2020, 133–162.

Coman 2016

A. Coman, *Amalthea, Pricus și legendele Capricornului*, 2016.

Covacef, Chera 1977,

Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *Geme din Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constața*, în *Pontica*, 10, 1977, 191–202.

Covacef 2009,

Z. Covacef, *Considerații asupra unor articole de podoabă descoperite la Capidava*, în *Pontica*, 42, 2009, 465–472.

Cravinho 2017,

G. Cravinho, *Roman Engraved Gems in the National Archaeological Museum in Lisbon*, in *Studies in Ancient Art and Civilization*, 21, 2017, 173–245.

Cravinho 2018,

G. Cravinho, *A iconografia de Minerva através da gliptica, gemas y camafeos greco-romanos: arte, mitologías, creencias*, S. Perea Yébenes, J. Tomás García, eds., Madrid-Salamanca, 2018, 41–82.

Deac 2018,

D. A. Deac, *The Magical Gems from Porolissum*, în *ActaMP*, 40, 1, 2018, 103–111.

Dimitrova-Milčeva, 1980,

A. Dimitrova-Milčeva, *Antike Gemmen und Kameen aus Archäologischen Nationalmuseum in Sofia*, Sofia, 1980.

Dimitrova-Milčeva, 1985,

A. Dimitrova- Milceva, *Gemme e Cammei, del Museo Storico Comunale di Svistov*, în *Ratiariensia*, 3–4, 1987, 193–208.

Dobre 2015,

A. A Dobre, *Geme gnostice în inventarele funerare ale Tomisului antic*, în *Biblion*, 12–13, Constanța, 2015, 5–7.

Donat 1938,

I. Donat, *Documente moșnenești din Orodel-Dolj*, în *AO*, 11, 59–60, 1932, 64–90.

Elefterescu 1976,

D. Elefterescu, *Notă asupra unor geme de la Durostorum*, în *Pontica*, 9, 1976, 199–201.

Espak 2006,

P. Espak, *Acient near eastern Gods EnkinAnd Ea. Diachronical analsis of texts and images from the earliest sources to the neo-sumerian period*, Teză de doctorat, Tartu, 2006.

Facsády, Verebes 2009,

A. R. Facsády, A. Verebes, *Analysis of Roman Bronze Finger Rings from Aquincum*, în *MMP*, 24, 2009, 993–998.

Filip 2013–2014,

G. Filip, *Some considerations about the engraved gems from Romula*, în *Oltenia*, 20–21, 2013–2014, 28–36.

Filip 2016,

G. Filip, *Un inel cu piatră gemă descoperit la Cioroiul Nou*, în *Banatica*, 26/I, 2016, 396–400.

Filip 2018,

G. Filip, *Reprezentări feminine pe două camee din sudul provinciei Dacia Inferior*, în *Oltenia*, 25, 2018, 97–103.

Filip 2019,

G. Filip, *Câteva reprezentări ale zeiței Minerva pe gemele de la Romula și din împrejurimi*, în *Oltenia*, 26, 2019, 117–123.

Furtwängler 1900,

A. Furtwängler, *Die Antiken Gemmem*, vol. I–III, Leipzig, 1900. Amsterdam–Osnabrueck, 1964–1965.

Gesztelyi 2000

T. Gesztelyi, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum (Catalogi Musei Nationalis Hungarici)*, în *Series Archaeologica*, 3, Budapest, 2000.

Gesztelyi 2011

T. Gesztelyi, *The re-use and re-interpretation of gemstones in medieval Hungary*, în *Gems of Heaven. Recent research on engraved gemstones in late antiquity AD 200–600*, Londra, 2011, 257–262.

Gramatopol 1974

M. Gramatopol, *Artele miniaturale în antichitate*, București, 1974.

Gramatopol 2011,

M. Gramatopol, *Geme și camee din colecția Cabinetului Numismatic al Academiei Române*, Brașov, 2011.

Guiraud 1973,

H. Guiraud, *Quelques divinités guerrières sur des pierres gravées trouvées en Gaule*, în *Pallas*, 20, 1973, 115–140.

Guiraud 1988,

H. Guiraud, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, 48<sup>e</sup> supplément à *Gallia*, Paris, 1988.

Gudea 1989,

N. Gudea, *Porolissum, un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, în *ActaMP*, 13, 1989, 10–11.

Guiraud 1989, 179–181.

H. Guiraud, *Bagues et anneaux a l'époque romaine en Gaule*, în *Gallia*, 46, 1989, 173–211.

Hadiji 2007.

V. M. Hadiji, *Prelucrarea pietrelor semiprețioase în Dacia romană*, BHAUT 8, 201–205.

Hamat 2011,

A. C. Hamat, *Podoabe și accesorii vestimentare feminine din Dacia romană. Cu privire specială la Dacia Superior*, Teză de doctorat mss., Timișoara, 2011.

Hamat 2014

A. C. Hamat, *Despre dextrarum iunctio și inelele asociate cu logodna descoperite pe teritoriul Daciei Romane*, în *Sargeția* (S.N.), 5, 2015, 61–76.

Hamat 2014a

A. C. Hamat, *Dextrarum Iunctio și studiul bijuteriilor în epoca romană. Un melanj între istoria artei, epigrafie, numismatică și studiul bijuteriilor*, în *Arheovest*, II, 2, 2014, 881–892.

Hamat 2016,

A. C. Hamat, *O camee de epocă romană descoperită în cadrul cercetării de la mănăstirea franciscană din Caransebeș*, în *PB*, 6, 2016, 69–76.

Hamat 2017,

A. C. Hamat, *Imaginea nemuritoare a frumuseții. Gemele descoperite în aria municipiului roman Tibiscum (jud. Caraș-Severin)*, în *Arhevest*, 6, 1, 2017, 417–437.

Hamat 2019,

A. C. Hamat, *A roman ring with carnelian gem discovered at Porolisum-Sărata*, în *ActaMP*, 41, 2019, 155–162.

Hamat 2019a

A. C. Hamat, *Zei Panteonului Clasic în arta gliptică de la Apulum. De la realizmul reprezentărilor la schematismul imaginii*, în A. Timofan, ed., *Pantheon 3D. III. De la zeii Olimpului la zeii Romei*, 2019, 93–98.

Hamburger 1968,

A. Hamburer, *Gems from Caesarea Maritima*, în *Atiqot*, 8, 1968.

Henig 1978,

M. Henig, *A corpus of roman engraved gemstones from British Sites*, în *BAR* 8, Oxford 1998.

Henig 1996,

M. Henig, *A roman betrothal ring from Walcot, Bath*, în *Journal of the British Archaeological Association*, 149, 1, 87–88.

Henig 1999,

M. Henig, *One Hundred and fifty Years of Wroxeter gems*, în M. Henig, D. Plantzos, eds., *Classicism to Neo- Classicism. Essays dedicated to Gertud Seidmann*, BAR International Series, 793, 1999, 49–66.

Henig 2008,

M. Henig, *The re-use and copying of ancient intaglios set in Medieval personal seals, mainly found in England: an aspect of the Renaissance of the 12th century*, în N. Adams, J. Robinson, eds., *Good impressions: image and authority in medieval seals*, London, 2008, 25–34.

Hermitage Museum

Hermitage Museum, Collections on line, [https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/18.+carved+ stones /998469](https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/18.+carved+stones/998469).

Isac, Gaiu 2006,

A. Isac, C. Gaiu, *Roman Jewellery from Ilișua. A Typological Study (I)*, în C. Gaiu, C.

Găzdac, eds., *Fontes Historiae Daco-Romanae. Studia in honorem magistri Demetri Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, 415–431.

IDR

*Inscriptiones Daciae Romanae*, București-Paris, 1975–2001.

Krug 1995,

A. Krug, *Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier*, în *Bericht der Römisch- Germanischen Kommission*, 76, Frankfurt 1995, 159–218.

Kuzmanovic Novovic 2017,

I. Kuzmanović, Novović, *Dextrarum Iunctionin the art of Antiquity*, în *Ante Portam Auream. Studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović*, Belgrad, 2017, 115–128.

Laflı 2015,

E. Laflı, *Zu den gemmen aus den museen von Izmir*, în E. Laflı, S. Pataci, eds., *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, BAR International Series, 2750, 81–93.

Lungu et alii 2012,

V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.

MacGregor 1976,

A. MacGregor, *Finds from a Roman Sewer System and an Adjacent Building in Church Street*, în *The Archaeology of York: The Small Finds*, 17, 1, 1976, 1–31.

Mariette 1850

P. J. Mariette, *Traité des pierres gravées*, I–II, Paris, 1850.

Marinoiu 2004,

V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Târgu Jiu, 2004.

Marinoiu 2012,

V. Marinoiu, *Două piese gliptice descoperite în termele castrului roman de la Bumbești Jiu, punctul Vârtop, județul Gorj*, în *Drobeta*, XX, 2012, 146–153.

Marinoiu 2018,

V. Marinoiu, *Gliptică de epocă romană, în colecția Muzeului Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu”*, în *Litua*, XX, 2018, 248–256.

Marinoiu, Bratu 2000,

V. Marinoiu, O. Bratu, *Cercetările arheologice de la Bumbești Jiu, jud. Gorj – Campaniile 1997-1999*, în *Litua*, VIII, 2000, 25–33.

MDDD 2012,

I. Nemeti, E. Beu-Dachin, *Mic Dicționar de Divinități. O Incursiune în panteonul Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2012.

Nemeti, Nemeti 2014,

I. Nemeti, S. Nemeti, *Heros eqvitans in the funerary iconography of Dacia Porolissensis. Models and workshops*, în *Dacia* (N.S.), 58, 2014, 241–255.

Nemeti 2019,

I. Nemeti, *Capitolul VI. Accesorii vestimentare și podoabe*, în M. Bărbulescu, ed., *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2019, 290–301.

Nemeti 2003–2005,

S. Nemeti, *Despre Cavalerii Danubieni*, în *Anuarul Muzeului Gherla, Arheologie. Istorie. Cultură*, 1–3, 2003–2005, 54–58.

Nemeti 2007,

S. Nemeti, *Magia în Dacia Romană, II, Geme magice din colecția Cabinetului Numismatic al Academiei Române*, în *RevB*, 21, 1, 2007, 293–296.

Nestorovic 2005,

A. Nestorović, *Images of the world engraved in jewels. Roman gems from Slovenia, Exhibition catalogue Narodni muzej Slovenije*, Ljubljana, 2005.

Nicolae 2011,

C. Nicolae, *The capitoline triad in roman Dacia*, în *Peuce* (S.N.), 9, 2011, 291–304.

Pantazi 1998,

A. Pantazi, *Aspecte ale glicticii din Dacia romană*, în *Ziridava*, 21, 1998, 43–44.

Pop, Găzdac 1993,

Ct. Pop, C. Găzdac, *Câteva geme inedite din Dacia romană*, în *EphNap*, 3, 1993, 143–148.

Popović 2001

I. Popović, *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrad*, Belgrad, 2001.

Popović, Donevski 1999,

I. Popović, P. Donevski, *Gold Jewelry from Durostorum Burials*, Svishtov, 1999.

Riha 1990,

E. Riha, *Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1990.



Ruseva-Slokoska 1990,

L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum- Sofia*, Sofia, 1991.

Rusu-Bolindeț 2007

V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Cluj-Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2007, 359–370.

Sagiv 2018,

E. Sagiv, *Representations of Animals on Greek and Roman Engraved Gems*, Oxford, 2018.

Sârbu 2016

A. C. Sârbu, *Viața cotidiană a soldaților romani cantonați în Oltenia*, Disertație mss, București, 2016.

Sena Chiesa 1966,

G. Sena Chiesa, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, Aquileia, 1966.

Sena Chiesa 2011,

G. Sena Chiesa, *Antiquity Reused. Antique Engraved Gems on Byzantine Rings*, în C. Entwistle, N. Adams, eds., *Gems of Heaven. Recent research on engraved gemstones in Late Antiquity, c. AD 200–600*, British Museum Research Publication, 177, London, 2011, 29–238.

Simion 2005–2006,

G. Simion, *Gemele din colecția I.C.E.M. Tulcea*, în *Peuce* (S.N.), 3–4, 2005–2006, 173–182.

Sternberg 1988,

F. Sternberg *Antike Münzen. Griechen–Römer–Byzantiner. Gemmen, Kameen und Schmuck der Antike und der Neuzeit. Italienische Renaissancemedailen*, Zürich, 1988.

Tudor 1960,

D. Tudor, *Șapte pietre gravate romane descoperite la Celei și Orlea (r. Corabia)*, în *SCN*, 3, 1960, 375–382.

Tudor 1967,

D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula*, în *Apulum*, 6, 1967, 209–229.

Tudor 1978,

D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția a 4-a, București, 1978.

Țeposu-David 1960

L. Țeposu-David, *Cameele și gemele din Muzeul de Arheologie din Cluj-Napoca*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, 525–534.

Țeposu-David 1965,

L.Țeposu-David, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*, în *StComS*, 12, 1965, 83–132.

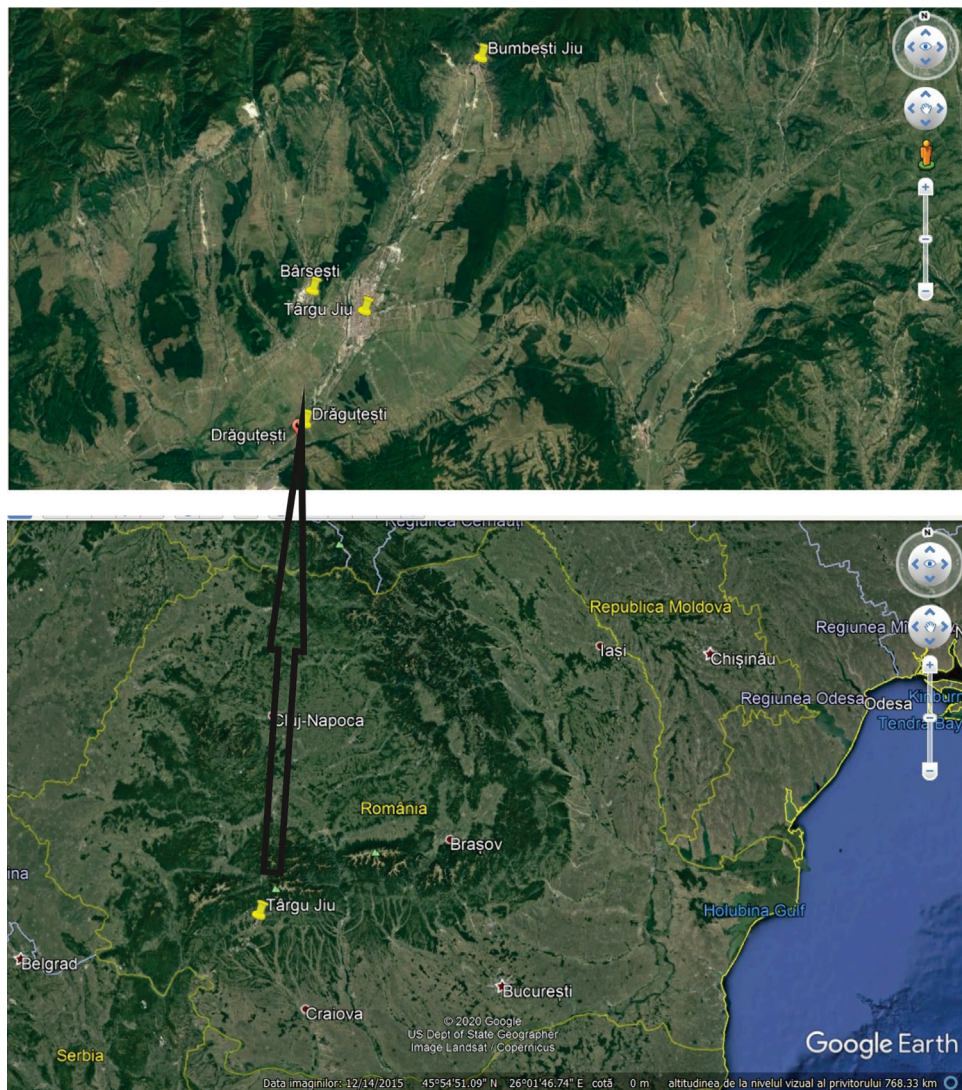
Țeposu-Marinescu, Lako 1973,

L. Țeposu-Marinescu, E. Lakó, *Catalogul colecției de geme romane din Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, 1973.

## ROMAN GEMS FROM THE COLLECTION OF GORJ COUNTY MUSEUM „ALEXANDRU ȘTEFULESCU”, TÂRGU JIU

### *Abstract*

This article brings into question the gems collection of the Gorj County Museum „Alexandru Ștefulescu”, from Târgu Jiu, consisting from eight Roman intaglios. This collection is relatively recent, the gems being purchased through archaeological research since 1997, as well as from donations from metal detectors discoveries. Some of them were published in 2012, then again in 2018, but with fewer details. The gems acquired through archeological research were discovered on the territory of the county, on the occasion of preventive or systematic research, in sites from the Roman era, or even from the Middle Ages like Bumbești Jiu, Căpreni. The gems were made of carnelian and were engraved with simple subjects like the man with ship rudder, deities like Minerva Pacifera, Faunus, Diana, mythological subjects like Omphale, animals like goat, fantastic beings as Medusa or the motif *dextrarum iunctio*.



Pl. 1. Harta descoperirilor. / The map of the discoveries.



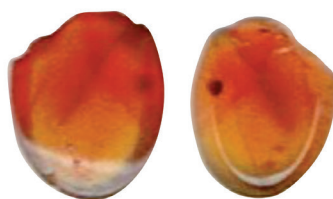
1



2



3



4

Pl. 2. 1 Gemă descoperită la Bumbești Jiu – terme, nr. cat. 1, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Bumbești Jiu – baths cat. No. 1, personal photo V. Marinoiu. 2. Gemă descoperită la Bumbești Jiu – terme, nr. cat. 2, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Bumbești Jiu – baths, cat. No. 2, personal photo V. Marinoiu. 3. Gemă descoperită la Bumbești Jiu – vicus, nr. cat. 3, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Bumbești Jiu – vicus, cat. no. 3, personal photo V. Marinoiu. 4. 3. Gemă descoperită la Bârsești, nr. cat. 4, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Bârsești, cat. no. 4, personal photo V. Marinoiu.



5



6



7



8

Pl. 3. 5. Gemă descoperită la Aluniș-Căpreni, nr. cat. 5, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Aluniș-Căpreni, no. cat. 5, personal photo V. Marinoiu. 6. Gemă descoperită la Aluniș-Căpreni, nr. cat. 6, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Aluniș-Căpreni, no. cat. 6, personal photo V. Marinoiu. 7. Gemă descoperită la Aluniș-Căpreni, nr. cat. 7, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Aluniș-Căpreni, no. cat. 7, personal photo V. Marinoiu. 8. Gemă descoperită la Drăguțești, nr. cat. 8, fotografie V. Marinoiu. / Roman gem discovered in Drăguțești, no. cat. 8, personal photo V. Marinoiu.

## ROMAN ENGAGEMENT RING FROM VIMINACIUM

*Snežana Nikolić, Milica Marjanović\**

*Keywords:* Viminacium, legionary fort, engagement rings, *dextrarum iunctio*, Ομόνοια

*Cuvinte cheie:* Viminacium, castru de legiune, inel de logodnă, *dextrarum iunctio*, Ομόνοια

Ancient Viminacium is located in Eastern Serbia, near Stari Kostolac, at the former confluence of the Mlava and the Danube (Map 1). Its strategically favourable position was the cause for the placement of Roman troops in this area in the initial stages of the consolidation of the Moesian Limes, and shortly after that, the establishment of a permanent military camp of the legion *VII Claudia* in the last decades of the I century. The founding of the fort was accompanied by the development of the city, which in the II century received the status of a *municipium*, and in the III century rose to the rank of a colony. Life in Viminacium also went on during late antiquity, until the middle of the V century, when it was destroyed in raids by barbarian tribes. Viminacium itself was never rebuilt after this, but life in its immediate surroundings continued in the early Byzantine period<sup>1</sup>.

The first archaeological excavations of Viminacium began in the end of the XIX century, and lasted, with breaks, throughout the XX century<sup>2</sup>. From the beginning of the XXI century, a new campaign of multidisciplinary research began at Viminacium, during which some parts of the legionary fort have been explored<sup>3</sup>. During 2016, research was conducted on the northwest corner of the fort<sup>4</sup>. On that occasion, a corner tower with parts of the western and northern ramparts was discovered, as well as a segment of the defensive ditch, which was bridged by a massive wall, with a canal running through it. The engagement

\* Institute of Archaeology, Kneza Mihaila 35/IV, 11000 Belgrade, Serbia, e-mail: snenik@gmail.com; milicamitic87@yahoo.com

<sup>1</sup> Popović, 1987, 1–37; Korać, Golubović, Mrđić, 2018, 42, 44–45.

<sup>2</sup> For the history of the research see: Mrđić, 2009, 9–16.

<sup>3</sup> Korać, Golubović, Mrđić, 2018, 54–55.

<sup>4</sup> The results of the research were published in: Nikolić *et alii* 2018, 69–78.



ring, which is the subject of this paper, was found in the lower segment of the ditch, northeast of the mentioned canal (Fig. 1)<sup>5</sup>.

The ring consists of a circular hoop and a cassette in which a cameo made of a two-coloured stone is inserted (Fig. 2 and 3). The outer diameter of the ring is 2.2 cm, the inner 1.8 cm, while the width of the hoop is 0.2 cm. The dimensions of the ring head are 1.2 × 1.1 cm, and the cameo itself measures 0.8 × 0.7 cm. The weight of the ring is 3.19 grams. The hoop is segmented, resembling a beaded wire, with non-accentuated shoulders; at the junction of the hoop and the head, there are two granules on each side. The head of the ring is secluded above the line of the hoop, and consists of an ellipsoidal cassette for the stone, closed at the bottom, with a frame decorated with small vertical incisions. An ellipsoid cameo made of two-layered, black-and-white stone (chalcedony<sup>6</sup>) is inserted into the cassette. The background is black, while the representation and the inscription are embossed in a white layer. The iconographic scene consists of two clasped hands – *dextrarum iunctio* motif, below which there is an inscription in the ancient Greek “OMONI(A)”, and there is an unclear representation above the hands.

Although a clear line between the size of male and female rings cannot be drawn, it has been determined that the inner diameter of the female ring is usually 1.7 cm<sup>7</sup>. The dimensions suggest that this ring belonged to a woman.

According to the typology of Ivana Popović, this ring can be categorized as a variant of type IV<sup>8</sup>, and according to the Annamária Facsády's classification as a type IV/a<sup>9</sup>. This form is widespread and appears throughout almost the entire period of the Roman Empire – from the I to the IV century<sup>10</sup>.

This specimen can be categorized as an engagement ring, based on the motif and the inscription.

In the Roman period, marriage was usually preceded by an “engagement”-*sponsalia* (*spondere* – to promise). Mutual consent and the utterance of an oral formula were enough to make the engagement legally binding. The engagement was sometimes marked by a gift of the engagement ring (*annulus pronubus*); the

<sup>5</sup> Nikolić *et alii* 2018, 78, sl. 12.

<sup>6</sup> After preliminary microscopic examination of the cameo, it could only be concluded that it was a variant of chalcedony. A more precise determination of the type of stone is currently impossible, because the cameo is in the cassette and any subsequent analysis procedure might damage it.

<sup>7</sup> The results were obtained on the basis of an analysis of over 1000 specimens of Roman rings found in graves and a comparison of their diameter with the age and sex of the person who wore them. This study found that the inner diameter of the rings of adult women varies between 1.6 and 2.0 cm, while the largest number has an inner diameter of 1.7 cm: Swift, 2017, 165.

<sup>8</sup> Поповић, 1992, 11, 13.

<sup>9</sup> Facsády, 2009, 37–38.

<sup>10</sup> Facsády, 2009, 38; Поповић, 1992, 11.



future bridegroom would present it to his fiancée as a token of love and affection<sup>11</sup>. Engagement rings were first mentioned as the sign of love in Roman literature in the II century B.C.<sup>12</sup>, and repeatedly occur in the same context throughout the entire Roman period. The gift of an engagement ring was mentioned in one of Juvenal's satires<sup>13</sup>. Justinian's Law Code states that the future bridegroom should give his fiancée an engagement ring that did not belong to him, and that he should give her his personal ring after the wedding<sup>14</sup>. In late antiquity, an engagement involved giving a ring to the bride, which was considered an indispensable part of the ceremony<sup>15</sup>. Historical sources inform us that the ring was usually worn on the ring finger of the left hand, due to the belief that the vein on this finger is connected directly to the heart<sup>16</sup>. However, the analysis of sculptures and frescoes from the Roman period shows that the rings were most often worn on the middle and ring finger, below the knuckle<sup>17</sup>.

There are data that until the end of the I century, engagement rings were made of iron and without decoration, while in later periods of the Empire they were made of precious metals, with decoration made on a precious stone, or directly on the head of the ring<sup>18</sup>. According to written sources and some modern researchers, an integral part of the marriage ceremony in the Roman period was the shaking of the spouse's right hand – *dextrarum iunctio*<sup>19</sup>. It was considered as a symbolic way to end to this ritual, so the motif was suitable for engagement rings<sup>20</sup>. In Roman society, the presentation of a legitimate marriage was of great importance and emphasized that the wedding was performed in accordance with the valid legal norms<sup>21</sup>.

The handshake motif was widespread in art of antiquity. This representation dates back to the Assyrian period. It was taken over from the Assyrian iconography to the Etruscan and Greco-Roman art<sup>22</sup>. In Greek (*dexiosis*) and Etruscan

<sup>11</sup> Hersch, 2010, 39; Ogden, 1990, 142.

<sup>12</sup> Plaut. Mil. 4. 1.

<sup>13</sup> Juv. 6. 25.

<sup>14</sup> Dig. 24. 1. 36.

<sup>15</sup> Tert. Apol. VI- 4.

<sup>16</sup> Gel. 10.10; Macrobian Sat. 7.13.

<sup>17</sup> Swift, 2017, 159.

<sup>18</sup> Kuzmanović Novović 2017, 124; Ruseva-Slokoska, 1991, kat. 186.

<sup>19</sup> Although written sources mention the importance of shaking hands during a marriage ceremony, it should be emphasized that the term *dextrarum iunctio* itself was not used in antiquity. This term was coined by modern researchers, who used it to describe the iconographical motif of a right hand handshake: Baillargeon, 2013, 1; Hamat, Băcuet-Crișan, 2019, 157.

<sup>20</sup> Hersch, 2010, 49, 190.

<sup>21</sup> Hamat, 2014, 881; Hersch, 2010, 200–201.

<sup>22</sup> Kuzmanović Novović, 2017, 115.

art, the handshake motif is usually associated with the funerary context in which it symbolized parting due to death, and unification in the afterlife<sup>23</sup>. It less frequently symbolized the act of marriage itself, either on stellae or as one scene from a sequence on biographic reliefs<sup>24</sup>.

The handshake motif appears on numerous Roman artisan objects – sculptures, tombstones, coins, jewelry, which clearly shows the wide range of meanings that it had depending on the context<sup>25</sup>. *Dextrarum iunctio* appeared on tombstones during the late Republic (I century BC) and appeared in a funerary context until late antiquity. This motif was used in that context, above all as a symbol of a wedding, legitimate marriage and marriage vow<sup>26</sup>. On Roman coins it symbolized mutual trust between the emperor and the army, often when concluding a contract. This motif has become extremely popular as a sign of marital concord, with the imperial propaganda of marital harmony, from the II century onward. It appears almost exclusively associated with this symbolism, although other meanings are not completely ruled out<sup>27</sup>. Sometimes a female figure is shown alongside standing figures of a married couple, while the whole scene is accompanied by the inscriptions *Concordia, Felix, Aeterna*, etc.<sup>28</sup>.

The depiction of the handshake appears on the rings as early as the end of the 1st and the beginning of the 2nd century AD<sup>29</sup>, in the form of clasped hands or standing figures shaking hands<sup>30</sup>. Although some authors believe that rings with these representations can be classified as military<sup>31</sup>, most researchers consider them engagement rings<sup>32</sup>. The representation of clasped hands is often accompanied by other symbols (ear of grain, poppy, cornucopia, star, caduceus, etc.), as well as inscriptions, mostly in Greek, such as *OMONIA* or *HOMONO* (same meaning as *concordia*), which most often represent marital unity, harmony and fidelity<sup>33</sup>. The motif is most often on intaglios, while it appears much less frequently on cameos and directly in gold. The representations on the intaglios are mostly schematic, while they are somewhat more detailed on the cameos, so the difference in the size of the hands is noticeable (in order to

<sup>23</sup> Davies, 1985, 630.

<sup>24</sup> Davies, 1985, 632.

<sup>25</sup> Kuzmanović Novović, 2017, 115; Nováková, Pagáčová, 2016, 218.

<sup>26</sup> Davies, 1985, 633; Nováková, Pagáčová, 2016, 218.

<sup>27</sup> Davies, 1985, 640.

<sup>28</sup> Davies, 1985, 638; Nováková, Pagáčová, 2016, 219.

<sup>29</sup> Кузмановић-Нововић, 2005, 286; Ogden, 1990, 143.

<sup>30</sup> Спасић-Ђурић, 2002, 93–94, сл. 75.

<sup>31</sup> Hamat, Băcuet-Crișan, 2019, 158.

<sup>32</sup> Hersch, 2010, 41.

<sup>33</sup> Ruseva-Slokoska, 1991, 175; Kuzmanović Novović, 2017, 124; Hamat, Băcuet-Crișan, 2019, 157, note 24.

indicate whether they are male or female hands). A ring or bracelet on a female hand is emphasized occasionally as well<sup>34</sup>. The motif of clasped hands on the rings disappears in the end of the IV century, but the inscription ΟΜΟΝΟΙΑ still endures. In the early Byzantine period, this inscription appeared on various objects, with iconographic representations related to engagement and wedding<sup>35</sup>. The inscription ΟΜΟΝΟΙΑ is often accompanied by phrases and symbols on the rings of this period, mostly related to Christianity<sup>36</sup>.

The engagement rings from Viminacium are represented by several specimens, which are mostly made of gold. These rings originate from graves dated to the period from the II to the IV century<sup>37</sup>, and various representations or inscriptions appear on them. Only two rings had intaglios with an engraved handshake motif, one of which originates from a cremation tomb and dates to the second half of the II century, while the other is from the tomb of an inhumed deceased and is dated to the first half of the IV century<sup>38</sup>.

The silver ring with a cameo and the inscription is a unique specimen in the group of engagement rings with the *dextrarum iunctio* motif from Viminacium. It has already been mentioned that judging by its size, it is a woman's ring, and the motif on the cameo also points to it<sup>39</sup>.

Several similar specimens of engagement rings with the representation of *dextrarum iunctio* were found in the Central Balkans.

The closest analogy can be found on a massive ring with a cameo, discovered in the grave of a girl – in a Roman settlement near Podujevo, Kosovo and Metohija region, which dates back to the IV century. On it, the inscription ΟΜΟΝΟΙΑ is under the clasped hands, which are slightly differently stylized<sup>40</sup>. Similar motifs and inscriptions appear on the rings from the territory of today's Bulgaria. A ring with a cameo was found at the Lesichevo site (Pazardzhik

<sup>34</sup> Ogden, 1990, 143.

<sup>35</sup> Vikan, 1990, 145–163.

<sup>36</sup> Kantorowicz, 1960, 27a, b, 28; Ogden, 1990, 144. Vikan, 1990, 150–151, Fig. 12–13.

<sup>37</sup> Спасић-Ђурић, 2002, 94, sl. 75; Danković, Milovanović, Marjanović, 2018, 321, cat. No.36; there are several unpublished specimens in the Viminacium Documentation Center, originating from the latest excavations.

<sup>38</sup> Danković *et alii* 2018, 321, cat. No.36; Milovanović, 2018, 135, Fig. 45.

<sup>39</sup> The above-mentioned research (see note 7) also included iconographic analysis of the rings. It was determined that the handshake motif does not appear on a rings that are larger than 2 cm in diameter, which may suggest that this motif was considered unsuitable for adult men's jewelry. This motif on the rings of smaller diameter suggests the custom of early betrothal in Roman times, which is also noted in the sources. The most numerous rings with *dextrarum iunctio* motif have an inner diameter of 1.8 cm, which matches the ring size worn by a mature woman for an engagement or wedding: Swift, 2017, 183.

<sup>40</sup> Čerškov, 1969., sl. 14; Jovanović, 1978, 19–20, kat. br. 27; Kuzmanović-Novović, 2017, Fig. 13.

region) with the inscription HOMONO above the clasped hands. The ring originates from a tomb dated to the III century<sup>41</sup>. Two engagement rings from Bulgaria, dated to the II-III century, have relief representations and inscriptions made directly in gold. The ring found at the Roman baths (Germana – Sapareva Banya) displays the handshake motif, while the ring from Kallatis (Mangalia) displays the inscription HOMONO above the standing figures of a man and a woman<sup>42</sup>.

The engagement ring with a cameo and the inscription from Viminacium has an unusual context of the find. It was already mentioned that it was found in the lower segment of the defensive ditch, and the way in which the ring got in the ditch remains in the domain of imagination. A small amount of material originates from this horizon, dating from the middle of the II to the middle of the III century, while there are much more numerous finds, mostly ceramic and numismatic, which indicate that the lowest level of the trench was filled during the second half of the III century. This dating was also confirmed in the part of the ditch explored along the western rampart of the fort. That is why we assume that the ring ended up in the trench during this period. The granules at the junction of the hoop and the ring head also point to this dating. Namely, the use of granulation as a decoration technique was revived in the Roman period, after a long break, in the III century<sup>43</sup>. It is necessary to mention that the dating of the ring based on the context of the find (the second half of the III century) cannot be taken as absolutely reliable. Bearing in mind that the sides of the ditch were sloping and intersected by numerous pits, as well as the fact that the ring was found near the wastewater, the ground could have been washed away and the material could have been intermixed.

Although they cannot be brought into direct connection with the cameo ring, it should not be overlooked that five more bronze rings were found near it, stuck together as a result of burning. They were also discovered in the lower segment of the ditch filling. Four had a cassette on the ring head, three circular and one elliptical in shape, but unfortunately no stone was preserved on any of them. The fifth ring had an engraved representation of a rabbit on its circular head. According to the classification of I. Popović, these rings also belongs to type IV, which occurs in different variants, and whose development stretches from the I to the IV century<sup>44</sup>.

\*\*\*

<sup>41</sup> Ruseva-Slokoska, 1991, 72–73, Cat. No 217.

<sup>42</sup> Ruseva-Slokoska, 1991, 72, 77, Cat. Nos 187, 188.

<sup>43</sup> Поповић, 1992, 11.

<sup>44</sup> Facsády, 2009, 38; Поповић, 1992, 11.

Jewelry with precious stones was popular throughout antiquity<sup>45</sup> and although in the first decades of the Roman Empire it was intended only for the ruling class, in the II century, it already became accessible to a wider population and was made in many provincial workshops<sup>46</sup>.

During the present-day excavations, no glyptic or jewelry workshops have been discovered at Viminacium. Despite that, numerous findings of this sort from Viminacium, as well as the fact that it was a developed production center, suggest their existence. The ring that is the subject of this paper is a unique example among the engagement rings from Viminacium. The ring itself and the characteristics of the depiction and the inscription on the cameo, do not indicate a specific workshop, but judging by the way they were crafted, it was a work of a skilled provincial craftsman. The craftsman most probably did not speak Greek, since the inscription ΟϋΟΝΙ(Α) on this specimen lacks the letter “O” (correctly reads ΟϋΟΝΟΙΑ).

Our opinion is that the ring was most likely made in the III century, despite certain doubts about dating based on the context of the find.

Although the ring was found in the area of the fort, in a military context, relatively speaking, it should not be tied to the army. The fact that the northwest corner of the camp was located directly next to the city should be kept in mind, because it could mean the presence of women. We believe that it is an engagement ring and that it was in the possession of a woman, which is confirmed by the motif on the cameo and the size of the ring.

## BIBLIOGRAPHY

Baillargeon 2013,

D. Baillargeon, *Marriage or a Multiplicity of Meanings? The Dextrarum Iunctio on Roman and Early Christian Funerary Monuments*. Unpublished master's thesis, Calgary, 2013.

Čerškov 1969,

E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd, 1969.

Danković *et alii* 2018.

I. Danković, B. Milovanović, M. Marjanović, *From a girl to a matrona-The life course of the women on the limes*, in *Roman limes and cities on the territory of Serbia*, Belgrade, 2018, 68–77, 302–324.

<sup>45</sup> The artistic processing of precious stones has been known since the IV millennium BC, while in antiquity became popular in the Hellenistic period, after Alexander's expeditions to India: Поповић, 1989, 5.

<sup>46</sup> Поповић, 1989, 13.

Davies 1985,  
G. Davies, *The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art*, in *AJA*, 89, no. 4, 1985, 627–640.

Dig.  
*The digest of Justinian*, Volume 2, Translation edited by Alan Watson, Philadelphia, 1998.

Facsády 2009,  
R. A. Facsády, *Aquincumi ékszerek – Jewelry in Aquincum*, Az Aquincumi Múzeum gyűjteménye, 1, Budapest, 2009.

Gel.  
*The Attic Nights of Aulus Gellius*, With An English Translation by John C. Rolfe, Cambridge. Cambridge, 1927. in *Perseus Digital Library* <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Gel.%2010.10&lang=original> accessed 10.07.2020

Hamat 2014,  
A. C. Hamat, *Dextrarum Iunctio și studiul bijuteriilor în epoca romană. Un melanj între istoria artei, epigrafie, numismatică și studiul bijuteriilor*, in *Arheovest*, II/2, 2014, 881–892.

Hamat, Băcueț-Crișan 2019,  
A. C. Hamat, D. Băcueț-Crișan, *Roman ring with carnelian gem discovered at Porolissum-Sărata*, in *ActaMP*, XLI, 2019, 155–162.

Hersch 2010,  
K. Hersch, *The Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge, 2010.

Jovanović 1978,  
A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978.

Juv.  
*Juvenal. The sixteen satires*, Translated with an Introduction and notes by Peter Green, London, 1998.

Kantorowicz 1960,  
H. E. Kantorowicz, *On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection*, in *DOP*, 14, 1960, 1–16.

Korać et alii 2018,  
M. Korać, S. Golubović, N. Mrdić, *Research of Viminacium and its Suburban Zones*, in *Vivere Militare Est – From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, vol. II, Monographies, no. 68/2, Belgrade, 2018, 41–71.



Кузмановић-Нововић 2005,

И. Кузмановић-Нововић, *Античка глиптика на територији Србије*, in Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Belgrade, 2005.

Kuzmanović Novović 2017,

I. Kuzmanović Novović, *Dextrarum Iunctio in the Art of Antiquity*, in M. Vujović, ed., *Ante Portam Auream: Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović*, Belgrade, 2017, 115–128.

Macro. Sat.

*Macrobius. The Saturnalia*, Translated with an introduction and notes by Percival Vaughan Davies, New York and London, 1969.

Milovanović 2018,

B. Milovanović, *Jewellery as a Symbol of Prestige, Power and Wealth of the Citizens of Viminacium*, in *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Monographies, no. 68/2, Belgrade, 2018, 101–141.

Mrđić 2009,

N. Mrđić, *Topografija i urbanizacija Viminacijuma*, magistarska teza, Filozofski fakultet, Beograd 2009.

Nikolić, Stojić, Marjanović, 2018,

S., Nikolić, G. Stojić, M. Marjanović, *Istraživanja na lokalitetu Čair – castrum (Viminacijum) 2016. godine*, in I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović, eds., *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*, Beograd, 2018, 68–78.

Nováková, Pagáčová 2016,

L. Nováková, M. Pagáčová, *Dexiosis: a meaningful gesture of the Classical antiquity*, in *IIR*, 6, no. 1, 2016, 207–222.

Ogden 1990,

J. M. Ogden, *Gold jewellery in Ptolemaic, Roman and Byzantine Egypt, Volume 1*. Unpublished doctoral thesis, Durham University, 1990, Durham theses online: <http://etheses.dur.ac.uk/1457/>.

Plaut. Mil.

*T. Maccius Plautus, Miles Gloriosus*, or The Braggart Captain. *The Comedies of Plautus*. Henry Thomas Riley. London, 1912, in Perseus Digital Library <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0103%3Aact%3D4%3Ascene%3D1> accessed 10.07.2020.

Поповић 1989,

И. Поповић, *Римске камеје у Народном музеју у Београду*, Београд, 1989.

- Поповић 1992,  
И. Поповић, *Римски накит у Народног музеју у Београду*, I Прстење, Београд, 1992.
- Popović 1987,  
М. Popović, *Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu*, in *Starinar*, XXXVIII, 1987, 1–37.
- Ruseva–Slokoska 1991,  
Lj. Ruseva–Slokoska, *Roman Jewelry. A collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia, 1991.
- Спасић-Ђурић 2002,  
Д. Спасић-Ђурић, *Виминацијум. Главни град римске провинције Горње Мезије*. Пожаревац, 2002.
- Swift 2017,  
E. Swift, *Roman Artefacts and Society. Design, Behaviour and Experience*, Oxford, 2017.
- Tert. Apol.  
*Tertullian-Minucius Felix. Tertullian*. T.R. Glover. London, Cambridge, Massachusetts 1931, in *Perseus Digital Library* <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2008.01.0570> accessed 10.07.2020.
- Vikan 1990,  
G. Vikan, *Art and Marriage in Early Byzantium*, in *DOP*, 44, 1990, 145–163.

## INELUL DE LOGODNĂ DE LA VIMINACIUM

### *Rezumat*

În timpul săpăturilor de salvare efectuate în zona de nord-vest a fortului legiunii la Viminacium, a fost descoperit un inel de argint cu camee. Este vorba despre un inel de logodnă, cu o camee inserată, având o reprezentare a motivului cunoscut ca *dextrarum iunctio* și inscripția *OMONI(A)*. Este un inel special datorită atât a motivului reprezentat și a inscripției cât și contextului în care a fost descoperit. Mai exact, a fost descoperit în șanțul de apărare a fortului legiunii *VII Claudia*. Inelul se datează în a doua jumătate a secolului al III-lea, luând în calcul monedele și ceramica din același orizont.



Map 1. Map of the province Moesia Superior with marked location of Viminacium (map edited by M. Marjanović). / Harta provinciei Moesia Superior, cu marcarea amplasamentului sitului Viminacium (hartă realizată de M. Marjanović).



Fig. 1. Northwestern corner of the fort with the findspot of the ring (photo – Documentation center Viminacium). / Colțul nord-vestic al fortului, cu locul unde a fost descoperit inelul (foto: Centrul documentar Viminacium).



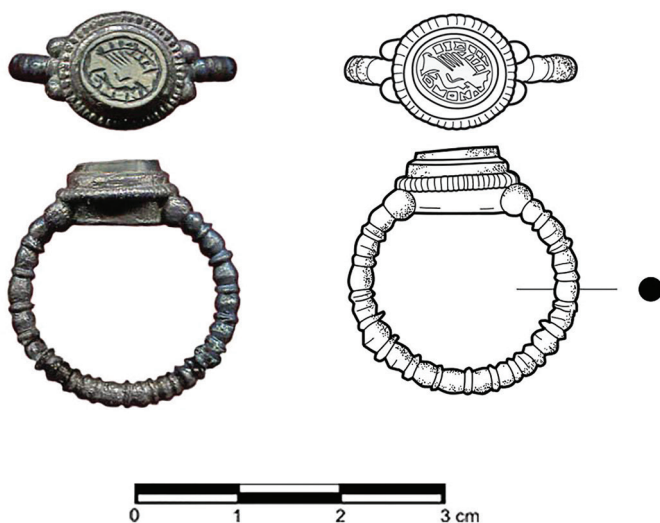


Fig. 2. Engagement ring from Viminacium (photo and drawing by A. Subotić, Documentation center Viminacium). / Inelul de logodnă de la Viminacium (foto și desen de A. Subotić, Centrul documentar Viminacium).



Fig. 3. Engagement ring from Viminacium (photo by G. Stojić). / Inelul de logodnă de la Viminacium (foto: G. Stojić).

# FUNERAL BANQUET, PROCESSION OR AN OFFERING SCENE – A FEW REMARKS ON ROMAN PROVINCIAL PAINTING

*Dragana Gavrilović, Jelena Anđelković Grašar\**

*Keywords:* Late Roman funerary painting, banquet, funeral procession, offering scene, Viminacium, Beška

*Cuvinte cheie:* pictură de epocă romană târzie, banchet funerar, procesiune funerară, scena ofrandelor, Viminacium, Beška

## *Introduction*

Research on Roman funerary painting is inevitably associated with the reminiscences of real-life events – customs, practices and rites, and shaped by the overall concept of the philosophy of death and artistic traditions. In the case of provincial funerary painting, specific, local interpretations have been noticed so far that often lead toward a simplification of the known patterns and developed models, as well as the stronger influence of symbolism. Because of this local comprehension of artistic solutions and pictorial content, scenes with figural motifs of servants depicted with various gifts to the deceased need to be elaborated and explained through the lens of a dual perspective on funeral rites of the time. The basis for this research are scenes from the territory of today's Serbia, which are compared to ichnographically or symbolically rendered scenes mostly known from the Eastern Mediterranean.

Known scenes from Roman paintings in Serbia are depicted in graves from Viminacium- Tomb with Cupids (G-160) and the Pagan tomb (G-2624) as well as Beška (and possibly Čalma). Other scenes that can be associated with funeral rites are depicted in tombs and graves of Plovdiv (Philippopolis), Osenovo, Silistra (Durostorum), Constanta (Tomis), Thessalonica, Sidon and in the west in several catacomb paintings. All of them are dated to the late 3<sup>rd</sup> or the beginning of the 4<sup>th</sup> century, when inhumation was the only method of funeral and the philosophy of death was predominated with the idea of the afterlife, and

---

\* Institute of Archaeology, Knez Mihailova, 35/IV, 11000, Belgrade, Serbia, e-mail: gavrilovicdragana@yahoo.com; j.andjelkovic@ai.ac.rs

fresco painted tombs testified not only the taste of the commissioners, but their material and social status as well<sup>1</sup>.

With all of the mentioned painted graves/ tombs, the common impression is that the figures of servants are usually accompanied by portraits of the deceased in a sort of paradisiac ambient. In order to answer the exact nature and possible origin of the scenes with the depiction of servants we will present representative examples from Serbia and their analogies.

### *Description*

Aiming to explain the origin and inspiration of scenes with servants and to name them properly, in this chapter we will consider the scene itself and how it co-relates to other painted scenes and motifs.

#### *Tomb with Cupids (G-160) from Viminacium<sup>2</sup>*

The Tomb with Cupids (G-160), as with the majority of Viminacium graves, has a trapezoidal section, which affected the shape of the painted fields, with the two in the east and west in the shape of a trapezium and the two northern and southern, rectangular and longitudinally inclined<sup>3</sup>. Within these four walls, scenes and motifs are designed according to the patterns of smaller fields with borders resembling frames.

On the eastern wall two small cupids are depicted in the lower trapezoidal field, after whom the grave was named. They are holding bands and garlands in their hands, and a *kalathos* filled with fruits and/or flowers is depicted between them. This is the only representation of cupids in the Roman funerary painting from the territory of Serbia. Most certainly these mythological figures represent the psychopomps for the deceased on their path towards the afterlife. Also, their presence in the overall context of the ideological pictorial narrative can point to the cults of Venus Funerariae or of Dionysus, which the deceased worshiped<sup>4</sup>.

The western wall is damaged and the paintings are hardly visible. What is possible to observe is the frame line that divided the upper and lower zones, the same as on the eastern wall. According to M. Korać, in the upper field, in the time of the grave discovery, several letters that belonged to the three row inscription were visible TROP (in the second line) and TIA.N (in the third line)<sup>5</sup>. Bearing in mind that the western wall usually contained the portraits of

<sup>1</sup> Спасић-Ђурић 2002, 186; Зотовић 2000, 15–16.

<sup>2</sup> Grave G-160 was discovered in 2003 during archaeological excavations at the Pirivoj necropolis.

<sup>3</sup> Anđelković Grašar *et alii* 2013, 73–100; Korać 2007, 125–140.

<sup>4</sup> Anđelković Grašar *et alii* 2013, 90–93.

<sup>5</sup> Korać 2007, 131.



the deceased, besides their supposed religious beliefs, the inscription, if it was preserved, probably would have testified valuable information on their identity. Another important element that can support this assumption is the depictions of servants on the northern and southern walls.

The iconography of the northern and southern walls is almost identical in the design layout, but set up in a mirror projection with regard to the axis of the grave space. There are four frames. A grapevine stretches along the longitudinal upper friezes of both walls. Two fields are beneath, in the one towards the eastern wall peacocks are depicted, facing west, and two *kalathoi* are painted in front of and behind the bird. In the other field, a pair of birds over a vessel are depicted, they are identified as doves or quails<sup>6</sup>. Finally, in the largest rectangular frames next to the western wall, standing human figures are depicted, identified as servants. On the northern wall, a male servant is depicted in a short blue tunic, slightly turned towards the west and with a cup or goblet painted in his raised right hand. A female servant is painted on the southern wall, also slightly facing west. She has long hair and is dressed in a long blue dress and a white *palla*, with black shoes. In her hands she holds an oval plate bearing ritual breads<sup>7</sup>. According to analogous examples and considering these figures of servants, it would be possible to suppose the deceased, depicted from the waist up, in larger dimensions on the western wall<sup>8</sup> (Fig. 1).

### *Pagan tomb (G-2624) from Viminacium<sup>9</sup>*

The Pagan tomb from Viminacium is known for the portrait of the mistress of the tomb depicted on the western side. This is one of the most impressive late antique portraits of a matron depicted in her young age, probably immortalised before her death, as anthropological analysis has suggested<sup>10</sup>. This portrait represents an idealised image of the deceased and is in accordance with the portrait practice known from various artistic solutions throughout the Empire. She is dressed in a richly decorated *stola* and *palla* and adorned with expensive jewellery<sup>11</sup>.

A square, blue field behind her head is identified as a sort of a *nimbus* and,

<sup>6</sup> Anđelković Grašar *et alii* 2013, 87–89.

<sup>7</sup> Ritual breads or *panis corona*, food for body and soul, are depicted in the tomb (G-2624) from Viminacium (Korać 2007, 95–96), as well as in the tomb from Beška, (Marijanski-Manojlović 1987, 29).

<sup>8</sup> Anđelković Grašar *et alii* 2013, 82–83, with the reference 43.

<sup>9</sup> The tomb is built in a trapezoidal section, discovered during archaeological excavations in 1983 on the site of Pećine (first half of the 4<sup>th</sup> century) (Korać 2007, 69–101).

<sup>10</sup> Anđelković Grašar 2015, 270–272; Anđelković Grašar, Tapavički-Ilić 2015, 17–19.

<sup>11</sup> Korać 2007, 101, 105; Raičković, Milovanović, 2010, 83.

thus, related to her Eastern origin<sup>12</sup>. In her right hand it is supposed that she holds glass *balsamarium*, although it is now hardly visible<sup>13</sup>. Garlands above her head continue on the southern and northern walls, where peacocks over *kantharoi* are depicted facing west, also in a mirror projection with regard to the axis of the grave's space<sup>14</sup>.

On the opposite, eastern, wall, a male, standing figure is depicted as a servant. The figure is inclined towards the south, suggesting movement and is proportionally smaller than the figure of the mistress. He is dressed in the short white tunic, with a white *palla* over his left shoulder and blue trousers (*anaxyrides*), while on his feet leather shoes (*calceus*) are depicted. In his hands he holds a tray bearing two ritual breads<sup>15</sup> (Fig. 2).

### *The tomb from Beška*<sup>16</sup>

On the western wall, standing figures of the deceased couple are painted, probably representing spouses. The husband is depicted in a frontal, solemn pose, and on the oval portrait his big eyes dominate. He is dressed in richly decorated white *chiton* and a purple *chlamys* is on his right shoulder, pined with a fibula. S. Đurić expressed an opinion that on his feet red boots were painted<sup>17</sup>. The female figure is depicted on his right side. Her portrait is badly preserved while on her head a grey headwear, a sort of a turban with dark spots, is depicted<sup>18</sup>. She wears a light coloured dress, while a white *palla* is folded over her left shoulder. In her right hand she holds a whitish flower, which resembles the lily in tomb no. 7 from Sophia<sup>19</sup>. S. Đurić gave an opinion that in her left hand a bluish, glass vessel is painted<sup>20</sup>. Above the couple's heads, garlands are depicted, while on the ground close to the male figure there is a *cornucopia* or *kalathos*<sup>21</sup> filled with fruits and flowers, while similar, but smaller, motifs are painted next to the female figure<sup>22</sup>. The representation of the deceased couple is very similar to that painted in a tomb from Silistra<sup>23</sup>.

<sup>12</sup> Јанићијевић 2007, 97; Đurić 1985b, 156.

<sup>13</sup> Korać 2007, 120.

<sup>14</sup> Anđelković Grašar *et alii* 2012, 257.

<sup>15</sup> Korać 2007, 96.

<sup>16</sup> At the site of Brest in Beška (Indija) in 1965, a late antique painted tomb was discovered. It is dated to the 4<sup>th</sup> century (Marijanski-Manojlović, 1987, 17; Đurić 1985a, 5–18; Špehar 2017, 13–24).

<sup>17</sup> Đurić 1985b, 2.

<sup>18</sup> Marijanski-Manojlović 1987, 17.

<sup>19</sup> Đurić 1985a, 6,8; Marijanski-Manojlović 1987, 17.

<sup>20</sup> Đurić 1985b, 2.

<sup>21</sup> Mc Cown 1939, 1–30.

<sup>22</sup> Marijanski-Manojlović 1987, 17.

<sup>23</sup> Pillinger *et alii* 1999, 22–28.

On the eastern side there is a representation of the three Parcae, mythological figures who represent psychopomps – guides for the deceased to the after-life. Their faces are damaged, while the standing figures are represented solemnly and frontally, with sceptres in their hands and halos behind their heads. Halos were the artistic means for showing the divine light of the three Parcae, goddesses of obvious great importance to the owner of the tomb<sup>24</sup>. The figure in the middle is dressed in a yellow tunic, a dark blue *chiton* and an ochre *chlamys*, she is holding a scroll, while the figures on her left and right are dressed the same as each other, in a blue tunic, a red *chiton* and a green *chlamys*, the one on the left holds some scales while the one on the right holds a spindle<sup>25</sup>. The three Parcae are represented in tomb No. 11 at Isola Sacra, from the 2<sup>nd</sup> century<sup>26</sup>.

The northern, longitudinal wall is divided into three zones. The lower one contains three fields for a pictorial imitation of marble plates in black linear frames. The middle zone is decorated with the motif of a meander, which corresponds with the architectural context of the ceiling beams (the same as on the southern wall)<sup>27</sup>, while in the upper zone, three peacocks are depicted, suggesting a paradisiac ambient, two of them facing each other, while the third one is facing the eastern wall (possibly with the head turned towards the other two peacocks).

The southern wall is divided into five zones. The first one contains four metopes in which four human figures are depicted. Those figures are servants who are holding various items, mostly associated with food and drink. According to initial interpretations, they represent the earthly life of the deceased<sup>28</sup>. In the first metope (on the right) a maidservant is depicted, dressed in a dark red dalmatic with a wide dark clavi and a white *palla*<sup>29</sup>. Her hair is gathered into a bun. In her hand she holds a basket filled with fruit. In the second metope, a young male servant in a white tunic and a short *chlamys* with a cylindrical hat is depicted. In his right hand he holds grapes, and in the left a *flabellum*<sup>30</sup>. The

<sup>24</sup> Špehar 2017, 15.

<sup>25</sup> The scales are to measure the deceased deeds, on the scroll is written his destiny and the spindle thread represents life. In detail in Marijanski-Manojlović, 1987, 19, 29.

<sup>26</sup> [http://www.ostia-antica.org/vmuseum/decor\\_paint.htm](http://www.ostia-antica.org/vmuseum/decor_paint.htm); E16996, E41085. E16994, E41114. The *nimbus* is a late antique attribute, which originates from the divinization of the imperial dignitaries; Greco-Roman gods are also depicted with it. Christ is depicted with the *nimbus* from the 4<sup>th</sup> century onwards and, later, saints as well (Đurić 1985b, 177).

<sup>27</sup> Николић *et alii* 2017, 175–216.

<sup>28</sup> Đurić 1985b, 163.

<sup>29</sup> Anđelković Grašar 2015, 272.

<sup>30</sup> Bearing in mind that, according to the funeral rites, the dead body was displayed (*expositio*) on the deathbed in the house *atrium*, standing next to it was a slave or a hired person, for the purpose of keeping watch over the body, who waved a *flabellum*.

male servant in the third metope is dressed in a blue tunic and a white *chlamys*, in his right hand he holds a goblet and in the left a jug. In the fourth metope, a male servant is dressed similarly to the two others and in his hands there is a tray bearing ritual breads, similar to Viminacium grave G-160<sup>31</sup>. As with the previous examples, it is noticeable that the figures of the deceased are of larger dimensions than the servants. According to I. Popović, the smaller dimensions of the servants in the procession points to the idea that they do not belong in the same context or precisely the same sphere of life as their masters<sup>32</sup>.

Above all of the figures, garlands decorated with a wavy vine ending with red fruits and green leafs or flowers with green flower cups are painted<sup>33</sup>. In the fourth metope, next to the garlands a white curtain with green and red decorations is depicted. A second zone with a meander again imitates the ceiling beams, similarly rendered as the beams from the Brestovik tomb<sup>34</sup>. In the third, upper frieze, a greenish-blue vine with grapes, which birds are pecking, is painted, symbolically referring to the paradise to which the deceased are approaching, which is comparable with the zone with peacocks on the northern wall<sup>35</sup>. The fourth frieze contains light grey spirals with red dots. The fifth frieze is also decorated motifs of yellow spirals (Fig. 3).

\*\*\*

Although S. Đurić considered the female figure on the eastern wall of the tomb from Čalma to be a maidservant, according to the position of her hands, in which she could have possibly been holding gifts<sup>36</sup>, and, thus, the bust on the longer wall to be the deceased's portrait, the lack of other motifs which could support this notion, or at least provide basis for further research on the topic<sup>37</sup>, mean that this tomb will not be considered as a representative example for the research of a scene of a funeral procession or an offering scene, especially given that the authors agreed with a second opinion given by Ivana Popović, that the female figure actually represents the deceased, while the bust (and probably one more next to it) represent hermas within the railings of paradise<sup>38</sup> (Fig. 4).

<sup>31</sup> Marijanski-Manojlović 1987, 18–19.

<sup>32</sup> Popović 2011, 238.

<sup>33</sup> Роговић, Анђелковић 2011, 95

<sup>34</sup> Nikolić *et alii* 2018, 195–286.

<sup>35</sup> Marijanski-Manojlović 1987, 18–19.

<sup>36</sup> Đurić 1985b, 170.

<sup>37</sup> Tomb from Čalma is dated in the first half of the 4th century. It is discovered during the archaeological excavations in 1969. Paintings of the tomb are conserved and presented in the Museum of Srem (Milošević 1973, 95; Đurić 1985b, 133).

<sup>38</sup> Popović 2011, 242; Popović 2012, 77–78.

### Discussion

In order to define the aforementioned scenes, it is necessary to compare them with real life events and determine the level of similarity to them or to seek their symbolic connotation. There are three possible funeral rites with which these funerary scenes could be compared.

The first one is a funeral procession – *pompa funebris* (*exsequiae*) and, considering the article's topic, it is important to stress that poor people were buried at night because they could not afford to have any funeral procession<sup>39</sup>. Among others, attendants of the funeral procession included slaves who had been freed by their master after his death<sup>40</sup>.

Another important funeral rite is the sacrifice performed at the cemetery. The sacrificial offering was offered to the chthonic deities and then to the attendants of the procession. The offerings at a funeral depended on the social status of the deceased and the family but usually included a libation of wine, incense, produce or grain<sup>41</sup>. On the same day of the funeral, a funerary feast, the *silicernium*, was eaten at the grave in honour of the dead and a *cena novendialis* was eaten at the grave on the ninth day after funeral, usually set on a triclinium and open to the sky, which corresponds to images of funeral banquets, even with the attendants dressed in white<sup>42</sup>. A libation to the Manes was poured upon the actual burial and offerings of food were left at the tomb for the dead and were sometimes eaten by the hungry<sup>43</sup>.

Finally, an important part of funeral rites were commemorations, specific and important for Roman cult and intended to pay continuous honour to the dead. These involved regular visits to the grave and feasts, at which the deceased, too, was “fed” with gifts of food<sup>44</sup>. During these commemorations, Romans offered sacrifices and various gifts to their relatives, along with oblations consisting of sacrifices, wine, milk, garlands of flowers, and other items<sup>45</sup>. The commemoration was usually held in February (at the end of the year) during the nine-day festival of Parentalia, when families gathered at the cemeteries and offered meals to the deceased and ancestors and then shared wine and cakes among themselves.

<sup>39</sup> Smith 1875, 559. Although this refers to funeral practices in Rome it would be possible to suppose that provincial funeral practices differ.

<sup>40</sup> Dionys. IV.24.

<sup>41</sup> Scheid 2011, 264, 270–271.

<sup>42</sup> Smith 1875, 562; Cic. c. Vatin. 13.

<sup>43</sup> Toynbee 1982, 51.

<sup>44</sup> Cilliers 2005, 141.

<sup>45</sup> Smith 1875, 562 with quoted sources.

### *Scenes of funerary banquet*

Besides the domestic banquet, the funerary banquet was one of the most common motifs represented in various forms of artistic media associated with funeral rites and commemorations of death practiced in classical Antiquity and, later, Christianity, when it became better known as Agape. The iconography of the banquet usually contains a traditional Roman *triclinium* or a single semi-circular couch known as a sigma or *stibadium*<sup>46</sup>.

The Greek prohibition against the presence of respectable women at a banquet lasted a long time, and was seen as contrasting with the Roman practice, where women participated in banquets reclining together with the men. Although they took no active part in the banquet, they are clearly to be understood as the consort of the hero or the wife of the dead man<sup>47</sup>.

A scene of a funerary banquet is represented in a tomb from Philippopolis (Plovdiv, Bulgaria)<sup>48</sup>. This image belongs to an old tradition of representing a reclining couple on a couch (*kline*), which was the most characteristic of all Greco-Roman art for more than a thousand years, from the late 7<sup>th</sup> century BC to the 5<sup>th</sup> century AD<sup>49</sup>. Two human figures are lying on the couch beneath a garland, in front of them there is a table with three legs, while four servants are offering plates with fish, bread and fruits, as well as a jug<sup>50</sup>. One of the lying figures is hard to distinguish as male or female, but, since female jewellery was discovered within the tomb, it could be supposed that a woman is represented along with her husband. The figures of servants in this tomb are larger than the deceased, which was probably conditioned by their being enclosed within the frames and as a sign of the abandonment of the symbolical iconography of heroization. Additionally, these servants are depicted in much more modest clothes than other analogous examples from the same period. The tunics of these figures follow the Egyptian fashion<sup>51</sup> (Fig. 5). The meaning of this scene in the tomb from Plovdiv, with the depiction of a fruitful family feast, represents the idea of afterlife welfare. The symbolical rather than realistic sense is reinforced by the fact that everything occurs in a heavenly ambient.

Fish depicted on the table and on the plate is an almost unchanged element in scenes of funeral banquets in Late Antiquity. Fish in the secular life of

<sup>46</sup> Dunbabin 2003b, 6, 36–63

<sup>47</sup> Dunbabin 2003b, 22–23; Вълева 1985, 47.

<sup>48</sup> The tomb discovered in Graf Ignatiev Street, has since been destroyed (Ovcharov, Vaklinova 1978, 26–27).

<sup>49</sup> Dunbabin 2003b, 14, 103–125; Вълева 1985, 46.

<sup>50</sup> Pillinger *et alii* 1999, 42–43; Valeva 2001, 180.

<sup>51</sup> Вълева 1985, 48.



wealthy Romans was one of the favourite dishes<sup>52</sup>, while symbolically, in many myths, it is associated with the world of death, and the resurrected God – the *ichthys*.

Another image of the funerary banquet of the so-called “sigma type” is painted in the lunette of the tomb from Tomis (Constanta, Romania), which is named after the scene as the Tomb of the Banquet, while the lower zones are decorated with marble imitations and the three other walls with decorative paintings that include birds, peacocks, hares and grapes, baskets and *kantharoi*, etc.<sup>53</sup>. Five men, dressed in white tunics, recline on a *stibadium* type couch, while two of them hold goblets. On the table in front of them are a series of lyre shaped bread and a dish, perhaps with a cake. Servants approach from either side; on the left is the wine server in his long tunic, with a small ewer and two schematic triangular glasses. On the right, with short hair and a shorter tunic, is the water carrier, ready to wash the guests’ hands; he holds a *pathera* and an *oenochoe*, and there is a towel over his shoulder. Proportionally, the servants and the banquet attendants are of a similar size, although similarly dressed, six men at the table are of higher social status. Possibly belonged to the same funerary *collegium* and religious allegiance<sup>54</sup> (Fig. 6). This banquet scene is associated with a commemorative funerary banquet<sup>55</sup>.

In pagan art, the funerary banquet was a very common depiction, while later it acquired a Christian eschatological character. In the 4<sup>th</sup> century, banquet scenes along with motifs of Orants or figures with a nimbus, as is the case with the Tomb of the Orants, also from Constanza, could not be precisely identified as pagan or Christian, but what is certain is the continuous aspect of pleasure and display regarding the banquet, deeply rooted among the belief of the people concerned<sup>56</sup>. During Late Antiquity, a transformation of this subject occurred under the influence of new ideas and spirituality. In Christian art there are no depictions of the deceased reclining on a couch (*kline*) but, based on the elements of the composition, the depiction of the Theotokos and the adoration of Magi, whereby Magi came to the place of the servants with gifts, actually inherited an iconographical scheme. In Christian iconography, the scheme of the feast on a triclinium is appropriated for the scene of the Last Supper<sup>57</sup>. Christians adopted the banquet scene from pagan art, with the main difference

<sup>52</sup> Вълева 1985, 48.

<sup>53</sup> Barbet 1994.

<sup>54</sup> Barbet 1994, 36; Mureşan 2016, 130–131.

<sup>55</sup> Dunbabin 2003b, 168.

<sup>56</sup> Dunbabin 2003b, 168–169.

<sup>57</sup> Вълева 1985, 50.

being that within the Christian context, the banquet became a symbolic depiction of the Eucharistic feast<sup>58</sup>.

Scenes of feasts were often used in the art of catacombs. A banquet scene is painted in the Complex of San Sebastiano: in the mausoleum of Claudius Hermes<sup>59</sup>, as well as in the Catacombs of St Peter and Marcellinus – where the banquet is represented as a Christian agape, in the Catacomb of Callixtus and in the so-called Cappella Greca in the Catacomb of Priscilla<sup>60</sup>. Later the banquet scene was adopted in Byzantine painting, as can be seen in representations of the Last supper in a *triclinium*<sup>61</sup>.

### *Funeral procession or the offering scene*

The procession of servants originates from an old eastern iconography whose roots were gradually lost after the 4<sup>th</sup> century when it became the glorious incarnation of the scene of The Adoration of Magi<sup>62</sup>. The scene of the *cena funebris* includes the deceased and a procession of servants, or a single figure of a servant, represented as gift bearers<sup>63</sup>. Usually, among them is a significant difference in the size of the figures, with the depiction of the deceased being larger. Several examples from the eastern Mediterranean region show various versions of the servants' procession scene.

In a tomb from Sidon (Lebanon), known only from the nineteenth century drawings, the procession of servants is depicted together with their inscribed names (nicknames), who are holding trays bearing fish, bird meat and cakes<sup>64</sup>.

The wall painting of a tomb from Osenovo (Bulgaria) contains the largest procession, four figures of soldiers on one side and four figures of servants, gift bearers, on the other side. The soldier figures symbolise the triumphal character, but the profession of the deceased as a military officer as well. This small group of soldiers is often represented in the art of the later empire. The maidservants are approaching the mistress of the tomb, who is depicted as an orant, and the three soldiers are approaching the master of the tomb<sup>65</sup>. One of the maidservants holds an object similar to a jug in her hand, and behind her an architectural structure is depicted, probably a reference to the estate of the master,

<sup>58</sup> Kapitanović 2006, 105; Milburn 1988, 34.

<sup>59</sup> Flocchi Nicolai *et alii* 2002, fig 125.

<sup>60</sup> Dunbabin 2003b, 175–191.

<sup>61</sup> Вълева 1985, 50.

<sup>62</sup> Вълева 1985, 52.

<sup>63</sup> On the relationship and topic of the mistress of the tomb and the maidservants in Anđelković-Grašar 2015, 269–275.

<sup>64</sup> Barbet *et alii* 1997, 141 – 160.

<sup>65</sup> Valeva 2001, 182.

while the other maidservant holds a tray above her head, on which three objects are depicted<sup>66</sup>. Christian symbols that are depicted in the lunettes of the narrower wall give a Christian character to the painting, although the content itself results from a pagan artistic tradition, which can be explained as one of the best examples of the religious syncretism of the 4<sup>th</sup> century. A Christian symbol, the Christogram, on the eastern wall indicates a Christianised couple, who, in a period of religious syncretism, did not break with their pagan traditions<sup>67</sup>.

In a tomb from Durostorum (Silistra, Bulgaria), the wall painting is very complex, containing a procession of servants, hunting scenes together with motifs of animals and vegetative motifs on the ceiling, the deceased, the master and mistress of the tomb, who are depicted larger than the figures of the servants<sup>68</sup>. The master of the tomb holds a *rotulus*, a symbol of social status, while his wife holds a flower, which symbolises the happiness of their wedlock<sup>69</sup>. The procession of servants is approaching the master and mistress. Maidservants offer ladies toiletries: a jug with water, a towel, a vessel containing scents, and a mirror, while servants offer trousers (*anaxyrides*) and shoes, a *chlamys*, a cloak and a belt<sup>70</sup> (Fig. 7).

A simplified version of the servants' procession can be seen in the tomb of Thessalonica (Thessaloniki, Greece). The deceased couple is depicted on the wall at the eastern end, standing and both richly dressed, holding laurel and, according to the preserved inscription, they can be identified as Flavios and Eustorgia. A reduced servant procession scene represents, simultaneously, an offering scene and a libation, which is brought by two smaller figures between the couple, who have usually been taken to be their children, but the gesture with the wine jug shows that they could be attendants serving their masters wine<sup>71</sup>. In the middle of the scene, a small table is also located, on which a glass vessel is depicted. A larger servant holds a conical vessel in his right hand, which is used in the libation rite, while the smaller one holds the handle of the glass vessel. The whole group of people is surrounded by structures that could be understood be an estate. An older woman also participates in the ceremony and is depicted on the northern wall with the inscription: "κε Αυρηλία Πρόκλα μητρί πάντων". Above the central scene on the western wall, within a laurel wreath, there is also an inscription: "+Φλ(αβί/ω/κε Αυρηλία/Ευστοργία/

<sup>66</sup> Pillinger *et alii* 1999, 13–14.

<sup>67</sup> Đurić 1985b, 165–67.

<sup>68</sup> Dimitrov, Chichikova 1986; Danov, Ivanov 1980, 105–121; Atanasov 2007, 450–451; Pillinger *et alii* 1999, 27–28.

<sup>69</sup> Valeva 2001, 181.

<sup>70</sup> Atanasov 2007, 449–450; Pillinger *et alii* 1999, 23–42.

<sup>71</sup> Dunbabin 2003a, 454.

υγιένετε πα/ροδίτε". According to the inscription, the tomb was built for Flavius and Aurelia Procla. The whole scene is set outside, with the walls on the right and left decorated with wreaths.

By presenting these aforementioned analogous examples it can be said that the procession from the Beška tomb, with four servants wearing festive clothes and holding gifts: a basket with fruit, grapes and a *flabellum*, a glass and jug and a tray with pastry, belongs to the developed servants procession, and is, for that reason, similar to one from Silistra<sup>72</sup>.

On the other hand, in tomb G-160 only two servants are represented, a male with a goblet or cup and a maidservant with a tray on which breads are shown, while in tomb G-2624 only one servant is represented and he also holds a tray bearing breads. If we accept the former identification of the female figure from Čalma as a maidservant, according to the position of her hands it could be supposed that she could also have held a tray. All three scenes can be considered as simplified versions of the servants' procession.

### Conclusions

In certain epochs, all artistic media refers to the fashion of the time, and the dominant taste for certain topics, types or plots<sup>73</sup>. The economic development of the provinces led to the fact that art became available to the provincial high social class. In art, the coupling of late antique cosmic representations and imperial religious iconography often occurred. The inspiration for these representations can be traced in the imperial iconography, where servants serve rulers, which accentuates the hierarchy<sup>74</sup>.

During the tetrarchy, the banquet version with the *kline* was not compatible with the new ideology and aesthetics. The heroization of the deceased, surrounded by servants, was a pagan idea, and servants' procession had a prominent position within the content of the funeral banquet because it showed the wealth of the deceased and the easy life that he had during his terrestrial life<sup>75</sup>. The iconography of the funeral banquet with a *kline* gradually disappeared from the iconography of late antique painting, while the procession of servants emerged as more important scene. It is also important to note that the size of the servants and the deceased figures was harmonised. The whole range of Balkan tombs, within their paintings, contain scenes of servants who are approaching their masters and all can be dated the 4<sup>th</sup> century<sup>76</sup>. The representation of mar-

<sup>72</sup> Marijanski-Manojlović, 1987, 18–19; Špehar 2017, 17–18.

<sup>73</sup> Вълева 1985, 53.

<sup>74</sup> Đurić 1985b, 163.

<sup>75</sup> Valeva 2001, 181.

<sup>76</sup> Valeva 2001, 181.

ried couples or women in scenes with a *kline* is a sign of change regarding the feminine position in late antique society<sup>77</sup>. The funeral banquet with a *kline* is one of the rare depictions of this kind in this period, while figures of servants in the tombs discussed before, brings a new, eschatological content<sup>78</sup>.

According to the discussed examples, servants can be represented in several compositions within the banqueting scenes, along with the deceased reclining on a couch (*kline*) or next to banqueters, placed in a *triclinium*. This scene is an unambiguous reference to a real event known from funeral rites, the banquet, a feast which would take place after the funeral or within some of the later commemorations. The banquet in a funerary context also serves as a representation of the ideal of human life, conveying, on the one hand, concepts of status and self- presentation, and, on the other hand, of conviviality and good fellowship, since in the ancient world, to lie down to eat and drink while others stood to serve you was a sign of power, of privilege and of prestige<sup>79</sup>. Although these images did not mirror the reality but only referred to it, it is noticeable, for instance, that, according to sources, the banquet attendants were all dressed in white, which coincides with all the aforementioned images of a banquet scene. The banquet scene, although so convenient for pagan art, later acquired a new meaning and became associated with Christian eschatological symbolism<sup>80</sup>.

The same symbolism of power, social status and self-presentation, with references to the terrestrial life of the deceased, is also associated with the procession of servants, in both versions, either the developed form or its simplified version, the latter of which is much more associated with Viminacium paintings. The developed form of the servants' procession can be associated with the funeral procession, especially knowing that servants/slaves were participants, often together with soldiers, if it was the funeral of a military officer, as can be seen in the paintings from the Osenovo tomb, or by holding master's or mistress's insignia and personal belongings, as can be seen in the tomb from Silistra. Male servants carry garments, the official costumes of the late Roman state, while the female servants pay the customary compliments to the beauty of the lady<sup>81</sup>. Bearing in mind that the master of the Silistra tomb was a dignified military officer and that the servants present, among the offerings, his military insignia, we can conclude that the importance of these status insignia remained in art according to the custom whereby servants also carried before the corpse the crowns or military rewards that the deceased had gained. The same conclusion

<sup>77</sup> Вълева 1985, 47.

<sup>78</sup> Вълева 1985, 54.

<sup>79</sup> Dunbabin 2003b, 11, 168.

<sup>80</sup> Valeva 2001, 180.

<sup>81</sup> Dunbabin 2003a, 462.

can be made regarding the other offerings, since some of them, such as meat, again suggest status and are in accordance with rites, when, after the funeral of great men, there was, in addition to the feast for the friends of the deceased, a distribution of raw meat to the people, called the *Visceratio*<sup>82</sup>, and sometimes a public banquet<sup>83</sup>.

Such a procession thus can be the motif represented in the tomb from Beška. As already mentioned, a simplified version of this scene can be reduced to two or sometimes only one participant(s). This would mean that from the whole procession only the specific detail is taken and painted with a highly symbolical connotation. It is interesting that when it comes to this reduced scene, only food and drink is depicted among the offerings. Thus, it would be logical to think that this detail could have represented an offering scene with the sacrifice of food and drinks dedicated to the deceased, which could have occurred at the grave after the funeral or during some of the later commemorations.

No matter which of these two scenes, either the entire scene or the specific detail, is represented, the presence of servants within the tomb painting beside the reference to the deceased's wealth and high social status during their terrestrial life can be associated with the custom when the deceased master freed all of his slaves, who were usually servants. Their images in tombs would actually continue to serve the masters in the afterlife and for eternity. These images are important with their symbolical meaning – the participation in the everlasting feast.

A well-known scene known as the Totenmahl, or meal of the dead, in many different variations occurred in tomb wall painting decorations, the 'Pannonian banquet' variant, common in what is now Hungary, omits the reclining figures themselves, and shows only the table with vessels and food flanked by attendant servants, while a separate panel above contains the frontal busts of the deceased<sup>84</sup>. Balkan variants of the scene are usually of the Pannonian banquet type. The theme of the procession of servants seems to have been especially popular in Illyricum and the Danube provinces<sup>85</sup>. On the Lower Danube the iconographic motif of conviviality has a direct continuity from the Hellenistic period, recorded without interruptions in the Greek cities on the left bank of the Black Sea<sup>86</sup>. If we look at the figures of the servants, their number and their position within the composition, it is not possible to make a specific definition. Three graves from Serbia show three different types. In Beška there is the whole

<sup>82</sup> Liv. VIII. 22.

<sup>83</sup> Suet. Jul. 26.

<sup>84</sup> Dunbabin 2003b, 108.

<sup>85</sup> Dunbabin 2003a, 451.

<sup>86</sup> Mureşan 2016, 130.



procession of servants approaching the deceased, represented in the lowest zone of the southern wall, which corresponds with the depiction of marble in the lowest zone of the northern wall. In such a context, marble was defined as reminiscence of the expensive decoration of the villa, the estate and the earthly wealth of the deceased couple, the same context to which servants belonged, with a strong reference to the social and material status of the masters during their lifetime<sup>87</sup>. Thus, this procession can be interpreted, according to O. Špehar, as an image of the real banquet/procession transferred to eternity, which is further testified by the painted imitation of the marble revetment on the lowest part of the opposite wall of the tomb<sup>88</sup>.

Two servants from Viminacium grave G–160 are oriented toward the wall where a representation of the deceased should have been depicted, thus fitting the concept of the simplified version of the procession, but the possibility of this being an offering scene should not be neglected. In the third example there is a male servant on the opposite wall from the mistress of the tomb in the most simplified version of the procession/offering scene, making it more intimate and intriguing. Since the lady holds a glass toilette bottle in her hands, according to the concept of the scene of the lady's toilette, it should be logical to expect a maidservant as a participant.

Looking back at the manner of the servants' depictions, it can be noticed that both servants and, especially, maidservants are, in most examples, depicted with an elegant appearance and in a fashionable form, almost like their masters and mistresses. They participated in their masters' terrestrial life and, in order to reinforce the idea of eternal wealth, they appeared in the mural paintings of the tombs, most probably dressed and ornamented purely for this purpose, since it would be hard to imagine real life slaves dressed as *dominus* and *domina*<sup>89</sup>. Finally, it could be said that all three variations only from the territory of Serbia provide enough information for the conclusion that variations of the scene in question depended on many factors and that provincial painting was even more susceptible to individual comprehensions, interpretations and simplifications<sup>90</sup>. As K. Dunbabin, a great researcher of the topic in question, pointed out: "Indeed, the motif's appeal may have been due, in no small part, precisely to its ambivalence and lack of a single, clearly definable content; it was open to observers to interpret it as they thought fit, according to their cultural predispositions or their own individual preferences", we can only express a couple of

<sup>87</sup> Nikolić *et alii* 2018, 195–286.

<sup>88</sup> Špehar 2017, 18–19.

<sup>89</sup> Clark 1994, 105–06.

<sup>90</sup> About the local workshops' artistic productions in Anđelković Grašar *et alii* 2020, 63–90; Rogić, Anđelković Grašar 2015, 201–210.

new insights<sup>91</sup>. It is already known that some motifs were used more for their symbolic connotations, as is the case with the depiction of the meander<sup>92</sup> or birds<sup>93</sup>, without the specific need for mimesis or realism, probably because their long lasting meaning and significance did not need any elaborated pictorial rendering in a world of symbols known to everyone. This would mean that even the tradition of painting the motif was strong, the life of art and the shifting of philosophical or religious notions provided artists with the freedom to be more creative and to produce more artistic variations of this common scene<sup>94</sup>. The commissioners knew their wishes and how they wanted to reflect them in the afterlife. For us, the researchers, interpretations can bring us to associations with memories of the terrestrial life of the deceased, their earthly realm and the importance of accentuating their social status, funeral rites and pictorial reminiscences of them or the deceased's wishes for the afterlife and a continuation of their wellbeing and welfare.

Translated by: Jelena Anđelković Grašar

## BIBLIOGRAPHY

Anđelković Grašar *et alii* 2012,

J. Anđelković Grašar, E. Nikolić, D. Rogić, *Symmetry of the iconography of surfaces and spaces from the Viminacium tombs G 160, G 5517 and G 2624*, in *Archaeology and Sciences*, 7, 2012, 241–267.

Anđelković Grašar *et alii* 2013,

J. Anđelković Grašar, E. Nikolić, D. Rogić, *Tomb with Cupids from Viminacium: a Contribution to Research of Construction, Iconography and Style*, in *Starinar*, 63, 2013, 73–100.

Anđelković Grašar 2015,

J. Anđelković Grašar, *Funerary Images of Women in Tomb Frescos of the Late Antique and Early Byzantine Period from the Central Balkans*, in G. R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave, eds., *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC–10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17–21 September 2013)*, Oxford, 2015, 269–275.

<sup>91</sup> Dunbabin 2003b, 109

<sup>92</sup> Николић *et alii* 2017, 175–216.

<sup>93</sup> Anđelković Grašar *et alii* 2013, 73–100.

<sup>94</sup> On the relationship between grave goods and motifs in funerary painting in Tapavički-Ilić, Anđelković Grašar 2013, 65–84.

Andelković Grašar, Tapavički-Ilić 2015,

J. Andelković Grašar, M. Tapavički-Ilić, *Mural Painting of a Roman Lady from Viminacium: From Roman Matron to the Modern Icon*, in *EXARC Journal Digest*, 2, 2015, 17–19, <http://journal.exarc.net/issue-2015-2/int/mural-painting-roman-lady-viminacium-roman-matron-modern-icon>.

Andelković Grašar *et alii* 2020,

J. Andelković Grašar, D. Rogić, E. Nikolić, *Act locally, think globally: Late antique funerary painting from the territory of present-day Serbia*, in F. Guidetti, K. Meinecke, eds., *A Globalised Visual Culture? Towards a geography of late antique art*, Oxford, 2020, 63–90.

Atanasov 2007,

G. Atanasov, *Late Antique Tomb in Durostorum-Silistra and its Master*, in *Pontica*, 40, 2007, 447–468.

Barbet 1994,

A. Barbet, *Le Tombeau du banquet de Constanța en Roumanie*, in *Edifices et peinture aux IVe-XIe siècles*, 1994, 25–47.

Barbet *et alii* 1997,

A. Barbet, N. N. Lewis, P. L. Gatier, *Un tombeau peint inscrit de Sidon*, in *Syria*, tome 74, 1997, 141–160.

Cic. c. Vatin,

Marcus Tullius Cicero, in *Tvlli Ciceronis in Vatinius Oratio*, <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/vatin.shtml#13>.

Cilliers 2005,

L. Cilliers, *Burial customs and the pollution of death in ancient Rome: procedures and Paradoxes*, in *Acta Theologica*, Supplementum 7, 2005, 128–146.

Clark 1994,

G. Clark, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles*, Oxford, 1994.

Danov, Ivanov 1980,

H. Danov, T. Ivanov, *Antique Tombs in Bulgaria*, Sofia, 1980.

Dimitrov, Chichikova 1986,

D. P. Dimitrov, M. Chichikova, *Kasnoantichnata grobnica pri Silistra*, Sofia, 1986.

Dionys,

*The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, in Loeb Classical Library edition, vol. II, 1939.

- Dunbabin 2003a,  
K. M. Dunbabin, *The Waiting Servant in Later Roman Art*, in *American Journal of Philology*, vol. 124, no. 3, 2003, 443–468.
- Dunbabin 2003b,  
K. M. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, Cambridge, 2003.
- Đurić 1985a,  
S. Đurić, *The Late Antique Painted Tomb from Beška*, in *Zograf*, 16, 1985, 5–18.
- Đurić 1985b,  
S. Đurić, *Kasnoantičke i ranohrišćanske zidane grobnice u Iliriku (III-VI v.)* (neobjavljena doktorska teza), Filozofski fakultet, Beograd, 1985.
- Fiocchi Nicolai *et alii* 2002,  
V. Fiocchi Nicolai, F. Bisconti, D. Mazzoleni, *The Christian Catacombs of Rome*, Regensburg, 2002.
- Јанићијевић 2007,  
Г. Јанићијевић, *Зидно сликарство гробница Viminacium-a*, in *Живопис*, Београд, 2007, 95–102.
- Kapitanović 2006,  
V. Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, Split, 2006.
- Кораћ 2007,  
М. Кораћ, *Сликарство Виминацијума*, Београд, 2007.
- Liv.  
Titus Livius, *Ab vrbe condita*, <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.8.shtml#22>.
- Marijanski-Manojlović 1987,  
M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad, 1987.
- Mc Cown 1936,  
C. C. Mc Cown (C. C.), *A Painted Tomb at Marwa*, in *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, vol. 9, 1936, 1–30.
- Milburn 1988,  
R. Milburn, *Early Christian Art and Architecture*, Berkeley, 1988.
- Milošević 1973,  
P. Milošević, *Fourth Century Tombs from Čalma near Sremska Mitrovica*, in *Sirmium*, III, 1973, 85–96.

Mureşan 2016,

I. Mureşan, *The Painted Roman Tomb on the Lower Danube. Aspects Regarding the Crossover from Paganism to Christianity in Funerary Symbolism*, in *Studia Academica Şumenensia*, 3, 2016, 125–153.

Николић *et alii* 2017,

Е. Николић, Д. Рогич, Ј. Анђелковић Грашар, *Мотив меандра и његови прикази на касноантичким зидним сликама у Србији*, in *Гласник Српског археолошког друштва*, 33, 2017, 175–216.

Nikolić *et alii* 2018,

Е. Nikolić, D. Rogić, J. Anđelković Grašar, *Architectural space in the wall painting of the Roman tomb in Brestovik*, in S. Golubović, N. Mrđić, eds., *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors -Living on the Frontier*, volume II, Belgrade, 2018, 195–268.

Ovčarov and Vaklinova 1978,

D. P. Ovčarov, M. Vaklinova, *Ranovizantiskit pametnici ot Bulgaria IV–VII vek*, Sofia, 1978.

Pillinger *et alii* 1999,

R. Plillinger, V. Popova, B. Zimmermann, *Corpus der Spätantiken und Frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Wien, 1999.

Popović 2011,

I. Popović, *Wall painting of Late Antique tombs in Sirmium and its Vicinity*, in *Starinar*, 61, 2011, 223–249.

Popović 2012,

I. Popović, *Motif of “Railing of Paradise” on frescoes from tombs in Jagodin Mala (Naissus) and Čalma (Sirmium)*/ Мотив “ограде раја” на фрескама из гробница у Јагодин Мали (Naissus) и Чалми (Sirmium), in *Наш и Византија [Niš & Byzantium Symposium]*, X, 65–84, Niš, 2012, 65–83.

Raičković, Milovanović 2009,

A. Raičković, B. Milovanović, *Rezultati istraživanja jugozapadnog dela lokaliteta Pirivoj (VIMINACIJUM)*, in *Arheologija i prirodne nauke*, 5, Beograd, 2009, 7–29.

Рогич, Анђелковић 2011,

Д. Рогич, Ј. Анђелковић, *Вегетабилни мотиви у касноантичком и ранохришћанском фунерарном сликарству на територији Србије/ Vegetative motives in Late Antique and Early Christian Funerary Painting in the Territory of Serbia*, in *Наш и Византија [Niš & Bizantium]*, X, Niš, 2011, 85–104.

Rogić, Anđelković Grašar 2015,

D. Rogić, J. Anđelković Grašar, *Traveling motifs. Viminacium artistic officina as a paradigm of late antique painting fashion*, in *Tibiscum*, 5, 2015, 201–210.

Scheid 2011,

J. Scheid, *Sacrifices to Gods and Ancestors*, in J. Rüpke, ed., *A Companion to Roman Religion*, West Sussex, 2011.

Smith 1875,

W. Smith, D.C.L., LL.D., *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, 1875, 559, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA/home.html>.

Спасић-Ђурић 2002,

Д. Спасић-Ђурић, *Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије*, Пожаревац 2002.

Suet. Jul.,

C. Suetonius Tranquillus, *The Lives of the Twelve Caesars*, [https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Julius\\*.html#26](https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Julius*.html#26)

Špehar 2017,

O. Špehar, *Home for Eternity. A Possible Interpretation of the Late Roman Tomb Paintings from Beška*, in *Zograf*, 41, 2017, 13–24.

Tapavički-Ilić, Anđelković Grašar 2013,

M. Tapavički-Ilić, J. Anđelković Grašar, *Symbol as a key to the question of Roman women's afterlife*, in *Tibiscum*, 3, 2013, 65–84.

Toynbee 1982,

J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London, 1982.

Valeva 2001,

J. Valeva, *La peinture funéraire dans les provinces orientales de l'Empire romain dans l'Antiquité Tardive*, in *Hortus Artium Medievalium* (Journal of the International Research Centre for Late Antiquity and Middle Ages), 7, 2001, 167–208.

Вълева Ю 1985,

Ю. Вълева Ю, *Сцената Погребално угощение в Пловдивската гробница*, in *Проблеми на изкуството*, 1985, 46–56.

Zimmerman, Landstätter, 2010,

N. Zimmerman, S. Landstätter, *Wandmalerei in Ephesos von hellenistischer bis in byzantinische Zeit*, Wien, 2010.



Зотовић 2000,

Љ. Зотовић, *Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминација*, in *Саопштења*, XXX/XXXI (1998/1999), 2000, 7–17.

## BANCHETUL FUNERAR, PROCESIUNE SAU OFRANDĂ – CÂTEVA NOTE ASUPRA PICTURII ROMANE PROVINCIALE

### *Rezumat*

Articolul de față pune în discuție diferite imagini care conțin servitori și decedați, prezenți în pictura murală romană târzie, mai cu seamă pe teritoriul de astăzi al Serbiei, făcând comparații cu exemple similare cunoscute în întreaga lume mediteraneană. Acestea reprezintă atât servitori în procesiune, cât și versiuni restrânse, cu doi sau chiar un singur servitor pictat. Interpretările binecunoscute privind reminiscentele statutului social prestigios al celor decedați și dorințele lor de bunăstare și în viața de apoi sunt discutate împreună și în legătură cu riturile de înmormântare confirmate, care includ banchetul funerar și procesiunea, acordând o atenție specială poziției și rolului servitorilor în cadrul acestora. Pentru scenele restrânse din cimitirele C-160 și G-2624 de la Viminacium se introduce interpretarea acestui motiv ca referindu-se la tradiția ofrandelor la mormânt, după sau în timpul actelor de comemorare care urmează celui funerar.



Fig. 1. Figures of servants from grave G-160 from Viminacium (Photo documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade, drawings by D. Gavrilović). / Figuri de servitori din inventarul mormântului G-160 de la Viminacium (Fondul foto-documentar al Institutului de Arheologie din Belgrad; desene de D. Gavrilović).



Fig. 2. Figure of a servant from grave G-2624 from Viminacium (Photo documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade). / Figura unui servitor din inventarul mormântului G-2624 de la Viminacium (Fondul foto-documentar al Institutului de Arheologie din Belgrad).





Fig. 3. Figures of servants from Beška tomb (After: Marijanski – Manojlović 1987, fig. 6, 7, 8 and 9 ). / Figuri de servitori din inventarul cavoului de la Beška (după: Marijanski – Manojlović 1987, fig. 6, 7, 8 și 9).



Fig. 4. Female figure/ servant? from the grave from Čalma (Photo by D. Gavrilović). / Figura feminină/ servitoare? din inventarul mormântului de la Čalma (Photo: D. Gavrilović).

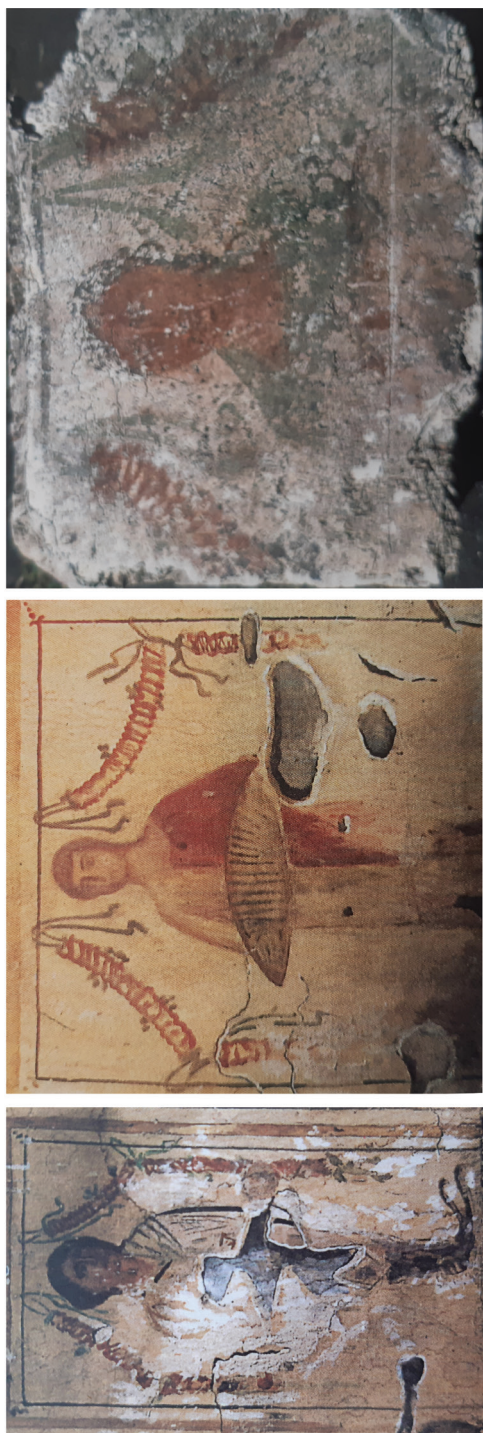


Fig. 5. Figures of servants from the tomb from Philippopolis (Pillinger, Popova, Zimmerman 1999, Tafel 59. Abb. 79, 80 i 81). /  
Figuri de servitori din inventarul cavoului de la Philippopolis (Pillinger, Popova, Zimmerman 1999, Tafel 59. Abb. 79, 80 și 81).





Fig. 6. Funerary banquet from the tomb from Tomis (After: Barbet 1994, Planche A).  
/Banchet funerar din inventarul cavoului de la Tomis (după: Barbet 1994, Planche A).



Fig. 7. Procession of servants from the tomb from Silistra (source: <http://romulusbg.net/?page=monumenta>, accessed on 30.09.2020). / Procesiune de servitori din inventarul cavoului de la Silistra (sursa: <http://romulusbg.net/?page=monumenta>, accessed on 30.09.2020).

# SARMATIAN GRAVES DISCOVERED WITHIN THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF MOȘNIȚA VECHE – „DEALUL SĂLAȘ” (TIMIȘ COUNTY, ROMANIA)\*

Andrei Stavilă\*\*, Bogdan Alin Craiovan\*\*\*

*Keywords:* Sarmatian graves, *Barbaricum*, grave looting, Late Roman Age, Banat  
*Cuvinte cheie:* morminte sarmatice, *Barbaricum*, jefuirea mormintelor, epoca romană târzie, Banat

## 1. Introduction

The archaeological site of Moșnita Veche–Dealul Sălaș<sup>1</sup>, has seen its fair share of intrusive investigations in the last five years. These investigations highlighted the archaeological importance of this particular area (Pl. 1/1). The site itself is situated on top of two alluvial sand banks, and is approximately a meter and a half higher in altitude than the surrounding terrain. Since prehistoric times, these geomorphological characteristics have been a determining factor in choosing this area as a settling point for the ancient communities. This has been proven by the vast chronological interval of the discoveries, as they range from the Eneolithic period, and all the way in to the Middle Ages<sup>2</sup>.

Given the fact that the site is located in an area that has seen a constant flow of real estate development, all of the archaeological investigations that took place here, have been preventive or rescue excavations. The purpose of the excavations that took place in the summer of 2017, was to save part of the archaeological artifacts and features destroyed by an unauthorized intervention, caused by the need to extend the electrical grid in the area (Pl. 1/2). Thus, a ditch was dug along Jimbolia and Lugoj streets by the entrepreneur, and in the

---

\* This paper was supported by the grant of West University of Timișoara – Big Data Science grant, project number PN-III-P1-PFE-28.

\*\* West University of Timișoara, Faculty of Letters, History and Theology, bd. V. Pârvan, no. 4, e-mail: andrei.stavila@e-uvt.ro

\*\*\* West University of Timișoara, Big Data Project grant, Bd. V. Pârvan, no. 4, e-mail: bogdan.craiovan@yahoo.com

<sup>1</sup> Măruia *et alii* 2012, 579–678.

<sup>2</sup> Floca *et alii* 2016.



process, a large variety of archaeological features were destroyed or heavily disturbed. Among these were the four graves that we wish to analyze in the present paper. The graves were more or less affected by the unauthorized intervention. Based on the funeral rite and ritual, these four graves can be attributed to the Sarmatians that once inhabited this region.

## *2. Description of the graves and funerary inventory*

Older excavations within the site of Moșnița Veche–“Dealul Sălaș” have unearthed a rather large number of archaeological features – pit houses and household annexes – that can be attributed to the Sarmatians. During those excavations, no traces of the necropolis were found, until 2017 when the research team tasked with conducting the rescue excavations in this point, managed to find four Sarmatian graves. Only one out of the four graves was preserved good enough to be properly documented (Pl. 3). Of the other three graves, two of them were almost entirely destroyed by the bulldozer (Pl. 2/3–6; G.2; G.4), while the other one was poorly preserved because of the acidity of the soil (Pl. 2/1–2; G.1).

Grave no. 1 (G.1) was discovered at a depth of 0,78 m compared to the present day ground level. We were unable to identify the grave pit. The only part of the skeleton that we found were some skull fragments, which themselves were poorly preserved (Pl. 2/1–2). In terms of position of the dead, most probably he was placed in a supine position. The only grave good discovered was a spouted jug, found at 1,2 meters north-east from the skull fragments, where the lower limbs would have been. In spite of the poorly preserved grave, based on the position of the skull and the cup, we can assume that it's orientation was along the SW-NE axis.

The second grave (G.2) was discovered 15 m north-east from the first one (G.1). Only the northern extremity of the grave pit was preserved, the rest being destroyed by the unauthorized intervention. The preserved pit was rectangular shaped, with rounded corners, and it had a length of 0,7 m, a width of 0,62 m and a rather shallow depth of only 0,3 m. The feature had a filling composed of a clayey, dark grey and loose soil. The only preserved parts of the skeleton, were segments of the tibia and one vertebra. As in the case of grave no. 1 (G.1), the only grave good found was a cup, placed right between the lower limbs of the dead. In regards to the orientation of the skeleton, it was on the SE-NW axis. The grave overlaps a Bronze Age pit (Pl. 2/3–4).

Grave no. 3 (G.3) is the best preserved one, being only superficially affected on its southern part by the unauthorized intervention. The grave pit has a rectangular shape with rounded corners, a length of 2,1 m, 1,12 m in width and a

depth of 0,54 m. The feature had a homogenous filling, made out of a clayey, dark grey and loose soil. The grave has probably been disturbed since antiquity, as bones from the upper part of the body – vertebrae, fragments of ribs and other bones – were found mixed within the filling of the grave pit. The skull, as well as two other fragments of ribs, were found near the pelvic region. The only parts of the skeleton that were found in anatomical connection were the pelvis and the lower limbs. Their placement suggests the fact that the dead was placed in a supine position, similar to the other two graves we have discussed. The entire funeral inventory was collected from the lower limbs area, thus, a brooch and a knife fragment were found near the femoral area, while a pottery vessel was discovered between the tibias. The dead was oriented on a SW-NE axis (Pl. 3/1–4).

The fourth grave (G.4) was located in the immediate vicinity of the third grave, towards the east. Although most of the grave pit was also destroyed by the mechanized intervention, but we could still determine that its shape was rectangular with rounded corners. It had a length of 1 m, width of 0,92 m and a depth of 0,2 m. As in the case of the other three graves, the filling had a clayey, loose texture and a dark grey color. Only two bone fragments were found in the grave pit, both of them being part of the lower limb area. The only grave good found was a bowl, discovered north-east from the two bone fragments, near the edge of the pit. The dead was oriented on a SE-NW axis (Pl. 2/5–6).

As we already pointed out, the funeral inventory found within the four graves was composed mostly of pottery vessels and two metal artefacts. The four pottery vessels used as grave furniture, have the following features and characteristics:

1. Spouted jug, biconical shaped, with its maximum diameter found at the midway point of the vessel. The base is slightly elevated and the upper part of the vessel is missing. A rounded handle sprouts right under the rim and is attached right above the maximum circumference area of the jug. The handle presents a drain tube. The vessel was wheel-made using loam degreased with fine sand and fired in a reduction atmosphere. The surface of the vessel it has a light gray color. Its measurements are:  $\varnothing_{\text{maximum}} = 8 \text{ cm}$ ;  $\varnothing_{\text{base}} = 3,5 \text{ cm}$ ;  $H_{\text{kept}} = 11 \text{ cm}$  (Pl. 4/1–2).

2. Biconical shaped cup, slightly everted rim and profiled base. The maximum diameter of the body is found at the midway point of the vessel and it's larger than the diameter of the rim. The remnants of an oval shaped handle are visible, as it sprouted right beneath the rim and ran all the way down to the middle section, where it was attached to the body. The vessel was wheel-made using high quality loam and fired in a reducing atmosphere, resulting in a light-grey colored cup. The surface of the vessel was covered in verniss which was

preserved rather well. Measurements:  $\varnothing_{\text{rim}} = 6 \text{ cm}$ ;  $\varnothing_{\text{maximum}} = 9 \text{ cm}$ ;  $\varnothing_{\text{base}} = 4 \text{ cm}$ ;  $H = 11 \text{ cm}$  (Pl.4/3–4).

3. Conical bowl, with slightly profiled rim, oblique walls and annular base. The vessel was wheel-made using loam degreased with fine sand and fired using the reducing method. The bowl has a light gray color and its surface is covered in verniss, which itself was poorly preserved. Measurements:  $\varnothing_{\text{rim}} = 9 \text{ cm}$ ;  $\varnothing_{\text{base}} = 3,5 \text{ cm}$ ;  $H = 4,5 \text{ cm}$  (Pl. 4/5–6).

4. Conical bowl with rounded rim towards the exterior, profiled and slightly concave base. The vessel was wheel-made, using a gray fine fabric and fired in a reducing atmosphere, resulting in a dark-grey color. The exterior surface was covered in a well preserved verniss. Measurements:  $\varnothing_{\text{rim}} = 10 \text{ cm}$ ;  $\varnothing_{\text{fund}} = 3,5 \text{ cm}$ ;  $H = 5 \text{ cm}$  (Pl.4/7–8).

Grave no. 3 (G.3) was the only one that provided us with metal artifacts, a brooch (Fig. 1/1–2) and a knife fragment (Fig. 1/3), both of them made out of iron. When discovered, the brooch was highly corroded, thus the restoration process didn't yield the expected results. The knife fragment has a length of 3,5 cm, while the brooch is 6,5 cm long.



Fig. 1. Funerary furniture: The brooch fragment (1-2) and the knife fragment (3) from the grave no.3. / Mobilier funerar: fragmentul de broșă (1-2) și fragmentul de cuțit (3) din mormântul nr. 3.

### 3. Discussions

The four graves were discovered in the SSW area of Dealul Sălaș, where the alluvial bank is 0,5 m lower in elevation than the upper area. During our research, we were not able to find a demarcation – anthropogenic or natural – between the settlement and the four graves (Pl. 1/2). The graves were discovered at depths between 0,6 m and 0,78 m, compared to the present day ground level. The grave pits contour – this being the case for the graves that were not completely destroyed by the mechanized intervention – indicate a rectangular shape with rounded corners (Pl. 2/4–6; Pl. 3). Grave no. 3 was the only one preserved good enough to allow us to calculate an index of 1,87<sup>3</sup> based on its mea-

<sup>3</sup> Kulcsár 1998, 23–24.

surements. Thus, grave no. 3 (G.3) accedes to a rather limited group of graves found in Banat who share the same characteristics, together with grave no. 5 from Banatski Despotovac<sup>4</sup>, grave no. 13 from Foeni–Cimitirul Ortodox<sup>5</sup> and grave no. 17 from the cemetery discovered in the archaeological site Giarmata–Situl 10<sup>6</sup>.

In the case of grave no. 1 (G.1), based on the 1,2 m distance between the skull and the offering, we can assume that we are dealing with a grave that belonged to a child. Similar sized child graves (with the length varying from 1,2 m to 1,3 m), were excavated at Foeni–Cimitirul Ortodox<sup>7</sup>.

All of the four graves were oriented on south-north general axis (Fig. 2). Compared to this general direction, two graves deviate towards the east (M.2–135°; M.4–154°) while the other two deviate towards the west (M.1–204°; M.3–203°). Most Sarmatian graves discovered in Banat are oriented on a general south-nord axis, usually deviating between 9 and 45 degrees<sup>8</sup>. Similar results were encountered when analyzing the data sets from the rest of the Pannonian Plain, where Valéria Kulcsár admitted that 65% of the Sarmatian graves are oriented on general south-nord axis. In his opinion this is a defining trademark for the Sarmatian culture in the Carpathian Basin<sup>9</sup>.

Grave no. 3 (G.3) draws our attention as we identified a rather interesting situation during our excavation.

The upper body of the dead was found heavily disturbed and damaged since Antiquity, and in our opinion this is a clear case of grave looting. We were not

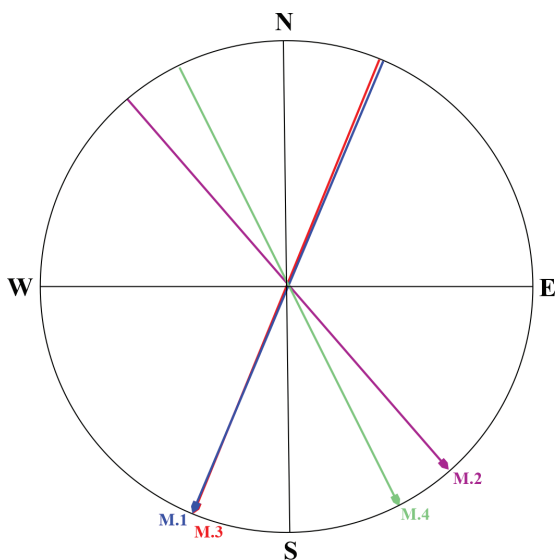


Fig. 2. Orientation of the four graves. /  
Orientarea celor patru morminte.

<sup>4</sup> Párducz 1940, 262, Taf. XLIII/11, XLIV/21, 23; Grumeza, 2014, 161.

<sup>5</sup> Grumeza 2011, 192; Grumeza 2014, 182.

<sup>6</sup> Grumeza 2014, 191–192.

<sup>7</sup> Grumeza 2011, 182.

<sup>8</sup> Grumeza 2014, 48, no. 358.

<sup>9</sup> Kulcsár 1998, 16.

able to identify the looting pit during our research, which makes us believe that the grave was still visible at the moment of looting. We can assume the looters simply used the grave pit's contour to facilitate the grave robbing process.

Within the Sarmatian culture, the grave looting phenomenon is widely documented, this being the case for areas across northern Serbia, eastern Hungary and the Romanian Banat. However, in our attempt to find the best analogies for G.3, we will only present the closest resembling archaeological contexts to our own. A likely analogy discovered in Banat, is grave no. 15 (G.15) from the Sarmatian cemetery excavated at Foeni-Cimitirul Ortodox. In this particular case, the skull was heavily damaged and placed in the chest area, while the right hand, tibia, left fibula and right femur were missing<sup>10</sup>. The same can be said about grave nr. 6, discovered within the above mentioned archaeological site. In this case, the archaeologists managed to unearth the robbing pit, located on the left hand side of the skeleton, thus concluding that this grave was also disturbed at some point during the antiquity<sup>11</sup>. Grave no. 2 from the Sarmatian cemetery in Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir – dated in the 4<sup>th</sup> to the 5<sup>th</sup> century A.D. – was also disturbed since Antiquity. The skull and parts of the rib section were found scattered within the grave pit<sup>12</sup>. Although in the barrows from Vizejdia, assigned to the Sarmatians<sup>13</sup>, no human remains were found, thereby of interest are the notes – from the end of the 19<sup>th</sup> century – of Gyula Kislégy Nagy's on the phenomenon of looting such funerary monuments: "What if these mounds were looted? – Based on my later experiences, I could almost confirm this, but the correct answer to this question, will come only after the entire surface would be systematically excavated. And this is still to come"<sup>14</sup>.

A Sarmatian grave surrounded by a ditch (Cx 235–236) was excavated in the archaeological site of Nădlac 3M Nord, located in the Lower Mureș Basin. The entire upper body of the dead was disturbed and damaged, the only parts that were found in anatomical connection, were the lower limbs<sup>15</sup>. Two more similar graves were discovered within the archaeological site Nădlac-Site 1M, both of them were surrounded by ditches and were ravaged by ancient looters. Regarding the first of these graves (Cx. 029), a tibia, corresponding to the right leg of the skeleton, as well as other parts of the body, were found scattered within the filling of the grave pit. The second grave was also ravaged, this was

<sup>10</sup> Grumeza 2011, 193.

<sup>11</sup> Bărcă, Grumeza 2014, 164; Grumeza 2011, 191, Pl.V.

<sup>12</sup> Tănase 2002–2003, 223–224; Pl. 1.

<sup>13</sup> Grumeza 2014, 40, 266 cu bibliografia.

<sup>14</sup> Gáll *et alii* 2010, 22.

<sup>15</sup> Grumeza, Ursuțiu 2016, 195–196, Pl.II/2.

determined by the fact that the skeleton was not found in an anatomical position<sup>16</sup>. Another three looted graves were excavated at Arad – “Barieră”, among these, only one was found in a supine position. The grave was heavily affected by the exhumation process, as the discovered bones were all concentrated in the lower limbs area, without being in any anatomical connection<sup>17</sup>. Out of the 17 graves excavated from the sarmatian cemetery in Hunedoara Timișană, only grave nr. 5 appeared to be looted, confirmed by the discovery of the robbing pit, as well as the fact that the skeleton was completely destroyed<sup>18</sup>. Sarmatians “graves in which the bones were disturbed”<sup>19</sup> were also found and Zimandu Nou.

A large number of disturbed graves were excavated within the Sarmatian cemetery at Pančevo-Vojlovica, in Voivodina. The necropolis was dated in the 3<sup>rd</sup> to 4<sup>th</sup> century A.D. Out of the 55 excavated graves, only four were unaffected by the grave looting. The same as grave 3 (G.3) from Moşnița Veche–Dealul Sălaș, the looted graves at Pančevo-Vojlovica were damaged from the waist upwards<sup>20</sup>.

The cemetery from Óföldséak-Ürmös II, in eastern Hungary, dated back to the second half of the 4<sup>th</sup> century to the first half of the 5<sup>th</sup> century A.D., contained 48 graves of which 77% were partially or completely looted, part of them having the upper body of the skeleton disturbed<sup>21</sup>. Similar graves were excavated at Kiskunfélegyháza-Kővágóér, as they were part of a cemetery dated back to the end of the 4<sup>th</sup> century to the first third of the 5<sup>th</sup> century A.D.<sup>22</sup>. Graves 17, 18, 31 and 36<sup>23</sup> from Tiszadob, share similarities with grave 3 (G.3) from Moşnița Veche. The funerary finds from Tiszadob were also dated between the second half of the 4<sup>th</sup> century to the beginning of the 5<sup>th</sup> century A.D., and from an ethnic point of view, these graves contain specific elements of Sântana de Mureş-Cherniahov culture<sup>24</sup>. Out of the 665 graves excavated at Madaras-Halmok, a large number of them were looted (almost 90% of the graves were robbed), and in some rare cases, the loot pit was also found<sup>25</sup>.

Compared to the neighboring regions, this phenomenon was widely generalized and constantly present within the Sarmatian culture. Moreover, damaging the graves with the purpose of looting it, became a common practice in

<sup>16</sup> Bărcă, Cociş 2013, 32; Fig. 2–3; Bărcă, Grumeza 2014, 160.

<sup>17</sup> Grumeza *et alii* 2013, 23–24.

<sup>18</sup> Bărcă 2014a, 83.

<sup>19</sup> Bichir 1972, 141.

<sup>20</sup> Baptisić-Popadić 1984–1985, 83.

<sup>21</sup> Gyöngy 2014, 70, Taf. IX/1, X/8, XII/1, XXIX/3, XXXII/1.

<sup>22</sup> Gallina 1999, Taf. 1–2, 7, 10.

<sup>23</sup> Istvanovits 1991, 4, 5.

<sup>24</sup> Istvanovits 1991, 42.

<sup>25</sup> Kőhegyi, Vörös 2011, 236–243.



the late period<sup>26</sup>, as some graves – most of them from within burial mounds – were damaged or looted even on two separate occasions<sup>27</sup>.

In order to precisely date the discussed archaeological features, the grave goods are important. As we have mentioned earlier, the funerary furniture is composed out of four pottery vessels, a brooch and a knife fragment. Regarding the pottery, the spouted jug discovered in G.1 draws the attention (Pl. 4/1–2). In the Romanian Banat, similar pots have been discovered at Timișoara-Pădurea Verde<sup>28</sup> and at Periam<sup>29</sup>. Unfortunately, both artifacts come from unclear archaeological contexts. The only available information on the jug from Timișoara-Pădurea Verde, is found within the National Banat Museum's registries, where the jug is associated with an iron spear dated back to the end of the 4<sup>th</sup> century A.D to the beginning of the 5<sup>th</sup> century A.D<sup>30</sup>. The other vessel was discovered within the administrative borders of Periam, and for a long time was part of Alexandru Rusu's private collection, before it made its way into Arad's Museum collection<sup>31</sup>. A similar pot as the one described by us, was discovered in the Hungarian Plain, during the excavation of the sarmatian cemetery from Csanádpalota-Országátár M43 56. Lelőhelyen. In this particular case, the pot was recovered from grave nr. 48, and was positioned at the feet of the deceased<sup>32</sup>. After consulting various studies and sources, we can see a pattern emerging, as most of these jugs are found in funerary Sarmatian contexts, or within their settlements<sup>33</sup>. Analogies found in the Great Hungarian Plain, place this type of jug in a chronological interval set between the last third of the 4<sup>th</sup> century and the first half of the 5<sup>th</sup> century A.D<sup>34</sup>.

A lot more common is the cup found in G.2 (Pl. 4/3–4). Similar artifacts were discovered in Romanian Banat at Timișoara-Pădurea Verde<sup>35</sup>, Foeni-Cimitirul Ortodox<sup>36</sup> (grave no. 4), Hunedoara Timișană<sup>37</sup> and within the Sarmatian necropolis (grave no. 2) from Giarmata-Sit 10<sup>38</sup>. Cups resembling ours were discovered, in the Lower Mureș Basin, in the archaeological

<sup>26</sup> Körösfői 2015, 201.

<sup>27</sup> Kőhegyi 1994, 278; Gallina 1999, 13.

<sup>28</sup> Tănase, 2013, 69.

<sup>29</sup> Dörner 1970, Fig. 16/5.

<sup>30</sup> Tănase 2013, 70.

<sup>31</sup> Dörner 1970, 463.

<sup>32</sup> Walter, Pópity 2020, 154–155, Pl. 16/4.

<sup>33</sup> Vaday 1994, 106.

<sup>34</sup> Vaday 1994, 105–106; Füle 1995, 56–57, Fig. 1, Pl. I/1–2.

<sup>35</sup> Radu 1973, 148, Fig. 1/7.

<sup>36</sup> Grumeza 2011, 198, Pl. III/5.

<sup>37</sup> Bărcă 2014a, 89, Fig. 20.

<sup>38</sup> Grumeza 2014, 186, Pl. 22/5.

site Pecica-4R<sup>39</sup> and at Sînpetru German<sup>40</sup>. Also, matching analogies were found within the archaeological sites of Vrșac-Dvoriște Eparhije Banatska<sup>41</sup>, Vrșac-Trg Sava Kovačević<sup>42</sup>, Crvenka<sup>43</sup>, Pančevo-Vojlovica<sup>44</sup>, Vatina<sup>45</sup>, Banatski Despotovac-Kollinger kertek<sup>46</sup>, Kiszombor-B<sup>47</sup> și Klarafalva-B<sup>48</sup>. This type of cups are found within sarmatian cemeteries, starting from the second half of the 2<sup>nd</sup> century A.D, all the way to the end of the 4<sup>th</sup> century A.D<sup>49</sup>. A more narrow chronological sequence was proposed by Norbert Kapcos, who dated these artifacts during the period between the 3<sup>rd</sup> and 4<sup>th</sup> centuries A.D<sup>50</sup>.

Also, the two bowls identified in graves no. 3 and 4 (G.3-4) (Pl. 4/5-8), are quite commonly found in Sarmatian necropolis and settlements. Similar artifacts were discovered in graves located at Șeitin<sup>51</sup>, Kiszombor-B<sup>52</sup> or Madaras-Halmok<sup>53</sup>, as well as within settlements as the ones from Grădinari-Săliște<sup>54</sup>, Moldova Veche-Vinograda-Vlašicrai<sup>55</sup> and Padej-Cigłana<sup>56</sup>. All of these artifacts, either from cemeteries or settlements, are dated between the 3<sup>rd</sup> and 4<sup>th</sup> centuries A.D. The bowls discovered at Padej-Cigłana are considered local products that were used during the 4<sup>th</sup> century A.D<sup>57</sup>.

As for the brooch fragment identified in grave 3 (Fig. 1/1-2), we are not completely sure in which typological category it fits, nevertheless we assume it closely resembles the brooches category known as *Spiralfibel mit umgeschlagenem Fuß*. Brooches with returned foot are well represented and known throughout the Sarmatian culture in Banat as they are made mainly out of

<sup>39</sup> Kapcsos 2014, 158, Pl.4/2.

<sup>40</sup> Dörner 1970, Fig.11/2c, 11/6a-c.

<sup>41</sup> Barački 1961, 119, 120, Pl.III/7, IV/9, V/17, VIII/1, IX/1; Grumeza 2014, Pl.93/2, 94/11, 95/1, 96/25, 26.

<sup>42</sup> Barački 1961, 142, Pl.XV/6.

<sup>43</sup> Simovljević 1957, Pl.V/1, VI/1; Grumeza 2014, Pl.90/18, 91/5.

<sup>44</sup> Đorđević 1994, Pl.VI/5-6, VII/8, VIII/8; Grumeza 2014, Pl.70/10-11, 72/9, 73/16, 76/8.

<sup>45</sup> Barački 1971, 281, 282, 283, Pl.I/2, III/11, IV/20, VII/32.

<sup>46</sup> Párducz 1940, Pl.XLII/16, XLIII/16-18, XLIV/21-24, 26, XLVII/9-10; Grumeza 2014, Pl.5/4, 10, 12, 13, 15, 17, 6/1, 7.

<sup>47</sup> Párducz 1950, Pl.XXXIV/17, 19, 20, CXX/5; Grumeza 2014, 213, 214, Pl.52/5, 9.

<sup>48</sup> Párducz 1950, Pl.XCVII/14; Grumeza 2014, 226, Pl.60/4.

<sup>49</sup> Bărcă 2014a, 89.

<sup>50</sup> Kapcsos 2014, Pl. 8.

<sup>51</sup> Dörner 1970, Fig. 14/1a.

<sup>52</sup> Grumeza 2014, Pl. 53/12.

<sup>53</sup> Köhegyi, Vörös 2011, Pl. 11/1; 19/1.

<sup>54</sup> Bozu 1990, Fig. 10/4; 22/6.

<sup>55</sup> Bozu 1987, Fig. 9/5.

<sup>56</sup> Трифуновић 1999-2000, Таб. VIII/17.

<sup>57</sup> Трифуновић 1999-2000, 80-81.

bronze. The ones made out of a single piece of metal, as those found in the cemetery from Hunedoara Timișană, have been dated between the end of the 2<sup>nd</sup> century and the beginning of the 4<sup>th</sup> century A.D. Regarding the larger brooches with elongated, often widened foot, they appear to be later, as they belong to the C<sub>3</sub>-D<sub>1</sub> chronological phases (310/320–400/410 A.D.)<sup>58</sup>. In Sorin Cociș's typology of the brooches discovered in Roman Dacia, these artifacts belong to the category known as "type 37", and are dated back to the period between the second half of the 2<sup>nd</sup> and the end of the 3<sup>rd</sup> century A.D. In Serbia, this type of brooch is considered to belong to a later chronological sequence, between the second half of the 3<sup>rd</sup> century A.D. and all the way to the last quarter of the 4<sup>th</sup> century A.D.<sup>59</sup>. On the other hand, brooches of this kind that are made out of iron are dated much later compared to the bronze ones. They are used from the second half of the 4<sup>th</sup> century A.D. and all the way throughout the 5<sup>th</sup> century A.D.<sup>60</sup>. Similar specimens were found at Arad-Bariera (grave no. 12)<sup>61</sup> and at Klárafalva-Vasútállomás (grave no. 2 and 3)<sup>62</sup>.

As for the knife fragment (Fig. 1/3), because of the high level of corrosion and fragmentation, it's impossible to specify to which typological category it belongs. Nevertheless, we mention that the grave no. 3 from Klárafalva-Vasútállomás, contains a brooch with returned foot, as well as a knife<sup>63</sup>.

#### 4. Conclusions

After a rigorous analysis of the excavation plans and the spatial distribution of the funerary finds, we assume that the four graves mark the western limit of the Sarmatian necropolis from Dealul Sălaș. This statement is confirmed by the lack of archaeological features west of the graves.

The dating of the four features was possible due to presence of certain grave goods within the funerary inventory of graves. Two of the analyzed funerary features – G.2 and G.4 – can be dated back to the second half of 2<sup>nd</sup> century to the 4<sup>th</sup> century A.D. The cup found in G.2 was instrumental for dating the archaeological feature. Using this vessel as a grave offering it is a common practice in the Lower Mureș Basin and Banat, within this time frame<sup>64</sup>. The bowl identified in G.4, based on the analogies, dates back to the period between the

<sup>58</sup> Bărcă 2014b, 30.

<sup>59</sup> Petković 2010, 311.

<sup>60</sup> Grumeza 2014, 74 with bibliography.

<sup>61</sup> Grumeza *et alii* 2013, 46–47, Pl. XVIII/12 (the specimen also contains a part made out of bronze, possibly a loop).

<sup>62</sup> Grumeza 2014, 225, Pl. 59/3, 11.

<sup>63</sup> Grumeza 2014, 225, Pl. 59/9.

<sup>64</sup> Bărcă 2014a, 89.

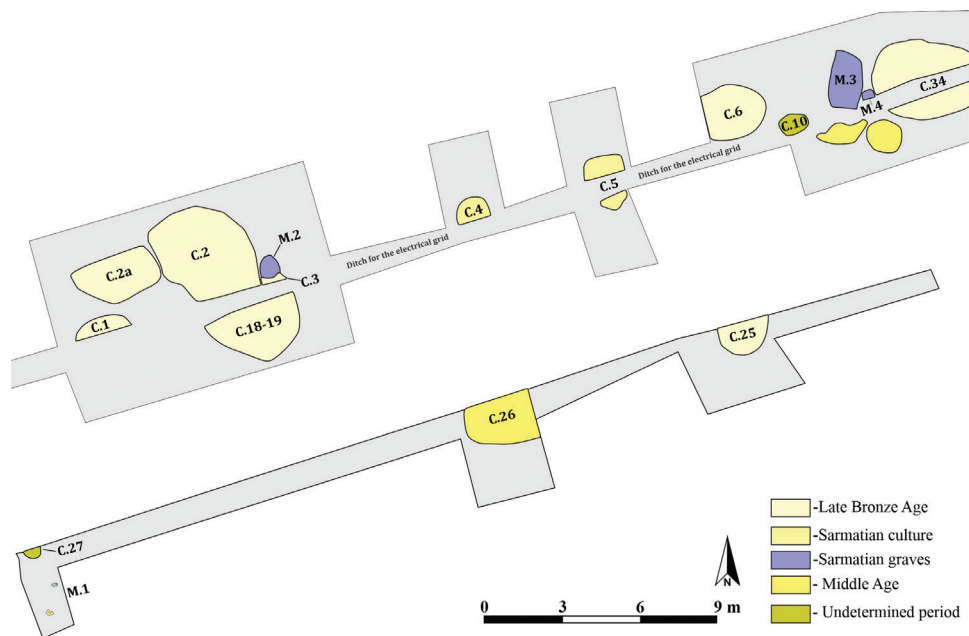


Fig. 3. Archaeological excavation layout with the location of the graves.  
/ Planul săpăturilor arheologice cu amplasamentul mormintelor.

3<sup>rd</sup> to 4<sup>th</sup> centuries A.D., even if Stanko Trifunović proposes a different chronological interval for these vessels. He states that they were used in the second half of the 4<sup>th</sup> century A.D.<sup>65</sup> A similar bowl to the one we have already discussed was identified in G.3. The bowl, together with the large iron brooch (6,5 cm) of the returned foot type, ensures that G.3 can be dated back to the 4<sup>th</sup> century A.D. The presence of the spouted jug dates G.1 between the last third of the 4<sup>th</sup> century A.D. and the first half of the 5<sup>th</sup> century A.D.

An interesting situation emerged after analyzing the orientation of the four graves. Thus, the ones that are dated between the second half of 2<sup>nd</sup> century to 4<sup>th</sup> centuries (G.2 and G.4) are oriented on the SE-NW direction, while the ones dated along the 4<sup>th</sup> century to the beginning of the 5<sup>th</sup> centuries (G.1 and G.3) have an SW-NE orientation.

The purpose of the archaeological excavations that took place during the summer of 2017, within the site of Moșnița Veche–Dealul Sălaș, was to save what the unauthorized intervention already ravaged. From that moment on, the local authorities and archaeological enthusiasts became preoccupied with maintaining the integrity of the site, in order to prevent future damage done

<sup>65</sup> Трифуновић 1999–2000, 82.

by the real estate development. In the past three years, numerous rescue excavations have taken place on the site of Moşniţa Veche-Dealul Sălaş, and all of them have greatly contributed to the enrichment of the archaeological heritage of this area. We hope, that in the near future, the results of these excavations will offer new insights in regard to the Sarmatian necropolis discovered through the archaeological research in 2017.

### *Acknowledgments*

We wish to express our gratitude towards PhD. Lavinia Grumeza and PhD. Vitalie Bârcă for offering us bibliographical suggestions as well as for proof-reading our paper. Also, we would like to thank Alina Gheorghe and Florentina Martiş for illustrating the archaeological materials and part of the four archaeological features.

### BIBLIOGRAPHY

- Baptisić-Popadić 1984–1985,  
D. Baptisić-Popadić, *Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo*, in *RadVM*, 29, 1984–1985, 59–83.
- Barački 1961,  
S. Barački, *Sarmatskie nalazi iz Vršca*, in *RadVM*, 10, 1961, 117–143.
- Barački 1971,  
S. Barački, *Sarmatski nalazi iz Vatina*, in *RadVM*, 20, 1971, 281–305.
- Bârcă, Cociş 2013,  
V. Bârcă, S. Cociş, *Sarmatian graves surrounded by flat circular ditch discovered at Nodlac (Arad county, Romania)*, in *EphNap*, XXIII, 2013, 31–50.
- Bârcă 2014a,  
V. Bârcă, *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mureş River. The graves from Hunedoara Timişană and Arad, Cluj-Napoca*, 2014.
- Bârcă 2014b,  
V. Bârcă, *Returned foot exterior chord brooches made of a single metal piece (type Almgren 158) recently discovered in the Western Plain of Romania. Notes on origin and chronology*, in *JAHA*, 1, 2014, no. 2, 21–39.
- Bârcă, Grumeza 2014,  
V. Bârcă, L. Grumeza, *Sarmatian burials in coffins and funerary timber features recently discovered in the western plain of Romania*, in *EphNap*, XXIV, 2014, 157–194.

- Bichir 1972,  
Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, in *Pontica*, 5, 1972, 137–176.
- Bozu, El Susi, 1987,  
O. Bozu, G. El Susi, *Așezarea romană târzie de la Moldova Veche din punctul „Vinograda-Vlașkicrai” (județul Caraș-Severin)*, in *Banatica*, 9, 1987, 239–269.
- Bozu, 1990  
O. Bozu, *Așezarea daco-romană de la Grădinari-„Seliște” (jud. Caraș-Severin)*, in *Banatica*, 10, 1990, 148–186.
- Đordević 1994,  
M. Đordević, *Nalazi nekropola rimskog perioda u jugozapadnom Banatu*, in *RadVM*, 36, 1994, 41–61.
- Dörner, 1970,  
E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, in *MCA*, IX, 1970, 445–466.
- Floca et alii 2016,  
C. Floca, D. Micle, A. Ardelean, A. Pană, A. Georgescu, L. Gârleanu, Al. Hegyi, A. Stavilă, Al. Ionescu, *Șapte milenii de istorie în zona Moșnița (județul Timiș). Cercetările arheologice de salvare din perioada 2010–2015*, Timișoara, 2016.
- Füle 1995,  
P. Füle, *Adatok a későszarmata-hunkori kerámia kérdéséhez*, in *SMK*, 11, 1995, 55–68
- Gáll et alii 2010,  
E. Gáll, D. Tănase, D. L. Ciobotaru, *Kisléghi Nagy Gyula – Archaeológiai Napló, Szeged/Timișoara*, 2010.
- Gallina 1999,  
Zs. Gallina, *Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kövágóéren adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírbrólások kérdéséhez*, in A. S. Perémi, ed., *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai 1997*, Veszprém, 1999, 7–27.
- Grumeza 2011,  
L. Grumeza, *The Sarmatian necropolis from Foeni (Timiș county)*, in *AnB (S.N.)*, XIX, 2011, 181–205.
- Grumeza et alii 2013,  
L. Grumeza, A. Ursuțiu, G. Copos, *Arad-„Barieră”. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică*, Cluj-Napoca, 2013.



Grumeza 2014,

L. Grumeza, *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1<sup>st</sup>–early 5<sup>th</sup> centuries AD)*, Cluj-Napoca, 2014.

Grumeza, Ursuțiu 2016,

L. Grumeza, A. Ursuțiu, *Amenajări funerare circulare descoperite pe tronsonul autostrăzii Nădlac-Arad, siturile Nădlac 3 M Nord și 4 M*, in *ArhMold*, XXXIX, 2016, 195–213.

Gyöngy 2014,

G. Gyöngy, *Késő szarmata temetőrészek Óföldséak–Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely)*, in *NJAMÉ*, LVI, 2014, 15–107.

Istvanovits 1991,

E. Istvanovits, *Adatok a Felső-Tisza-Vidék 4–5. Századi Történetéhez a Tiszadobi Temető Alapján*, in *MFMÉ*, 91, 1, 1991, 29–54.

Kapcsos 2014,

N. Kapcsos, *The Sarmatian Graves of the 4R archaeological site dated to the third-fourth century A.D. Additional data on the Sarmatian burial rite in the Lower Mureș region*, in *Ziridava*, 28, 2014, 157–172.

Kőhegyi 1994

M. Kőhegyi, *Sírrablás a magyarországi szarmatáknál*, in G. Lőrinczy, ed., *A kőkortól a középkorig, Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára*, Szeged, 1994, 277–284.

Kőhegyi, Vörös 2011,

M. Kőhegyi, G. Vörös, *Madaras-Halmok: kr. u. 2 – 5. századi szarmata temető*, Szeged, 2011.

Körösfői 2015,

Zs. Körösfői, *Grave-looting in the Late Roman age cemetery of Sântana de Mureș/Marosszentanna*, in S. Cociș, V-A. Lăzărescu, M. Gui, D-A. Deac, eds., *AD FINEM IMPERII ROMANI. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2015, 191–209.

Kulcsár 1998,

V. Kulcsár, *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Aszód, 1998.

Măruia et alii 2012,

L. Măruia, D. Micle, C. Floca, A. Stăvilă, A. Berzovan, L. Bolcu, O. Borlea, O-C. Rogozea, S. Forțiu, A. Magina, E. Pîrpiț, I. Vedrilă, P. Horak, L. Vidra, A. Gogoșanu, *Geografia istorică a zonei Moșnița Veche. Rezultatele cercetărilor arheologice de teren*, Cluj-Napoca, 2012.

Radu 1973,

O. Radu, *Mormântul sarmatic de la Pădurea Verde-Timișoara (jud. Timiș)* (1969), in *MCA*, X, 1973, 147–149.

Párducz 1940,

M. Párducz, *Ernőházai jazig leletek*, in *AE*, III, 1, 1940, 261–269.

Párducz 1950,

M. Párducz, *A szarmatakor emlékei Magyarországon III/ Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III*, *Archeologia Hungarica*, XXX, Budapest, 1950.

Petković 2010,

S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Beograd, 2010.

Simovljević 1957,

N. Simovljević, *Sarmatski stratum na Crvenki kraj Vršca*, in *RadVM*, 6, 1957, 57–65.

Tănase 2002–2003,

D. Tănase, *Două morminte din secolele IV-V p. Chr, descoperite la Dudeștii Vechi (jud. Timiș)*, in *AnB* (S.N.), X-XI, 2002–2003, (2004), 233–244.

Tănase 2013,

D. Tănase, *Observații cu privire la arheologia epocii timpurii a migrațiilor în Banat – Etapa D1*, in *Banatica*, 23, 2013, 61–90.

Трифуновић 1999–2000,

С. Трифуновић, *Насеља Лимиганата И Словена У Банату И Бачкој*, in *Гласник Цад*, 15–16, 1999–2000, 43–106.

Vaday 1994,

A. Vaday, *Late Sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain*, in *SlArch*, XIII, 1, 1994, 105–124.

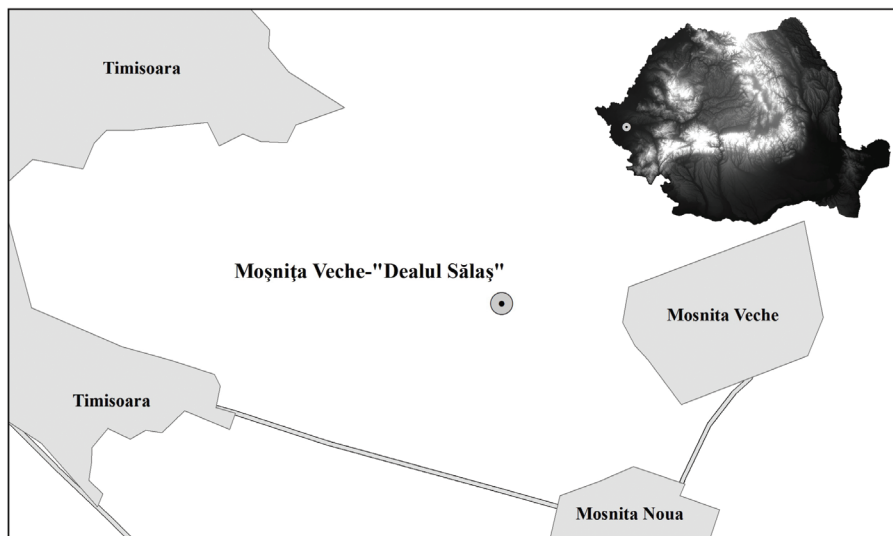
Walter, Pópity 2020,

D. Walter, D. Pópity, *A síron túli álom szarmata halotti faszervezetek lenyomatai Csanádpalota–Országhatár M43 56. Lelőhelyen*, in G. Bíró, K. Pintér-Nagy, T. Szebenyi, eds., *Új Nemzedék A Szegedi Régészeti Tanszék Tehetséggondozásának Elmúlt Évtizedei. Ünnepi Kötet* B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária Tiszteletére, Szeged, 2020, 151–186.

## MORMINTE SARMATICE DESCOPERITE ÎN SITUL ARHEOLOGIC DE LA MOȘNIȚA VECHÉ-„DEALUL SĂLAȘ” (JUDEȚUL TIMIȘ, ROMÂNIA)

### *Rezumat*

Cercetarea arheologică în urma căreia au fost identificate cele patru morminte a fost una de salvare, fiind determinată de săparea unui șanț pentru introducerea de utilități în zona sitului arheologic Moșnița Veche-„Dealul Sălaș” (județul Timiș). Parte dintre mormintele prezentate au fost afectate de aceste intervenții neautorizate. Totodată, observăm că asupra mormântului 3 s-a intervenit încă din vechime. În conexiune anatomică a rămas partea inferioară a scheletului, craniul fiind identificat pe bazin, iar oasele din jumătatea superioară au fost identificate în umplutura gropii. Această intervenție ulterioară înhumării o legăm de fenomenul jefuirii mormintelor, practică larg documentată la sarmați în zona Banatului românesc, nordul Serbiei sau estul Ungariei. Mormintele au o orientare generală S-N, mobilierul funerar fiind constituit din vase ceramice și piese din metal. Vasele ceramice se referă la castroane tronconice și căni, realizate dintr-o pastă fină, bine lucrată, arsă reducător, caracteristice perioadei. Atrage atenția cana prevăzută cu tub de scurgere din M.1, aceasta asigurând mormântului o datare cuprinsă între ultima treime a secolului IV d.Hr.–prima jumătate a secolului V d.Hr. În aceeași perioadă încadrăm și M.3, datarea fiind asigurată de fragmentul de fibulă din fier care poate fi încadrată categoriei fibulelor cu picior întors pe dedesubt. Mobilierul funerar provenit din M.2 și M.4 asigură o datare mai generală a celor două complexe arheologice pe parcursul secolelor III-IV d.Hr.

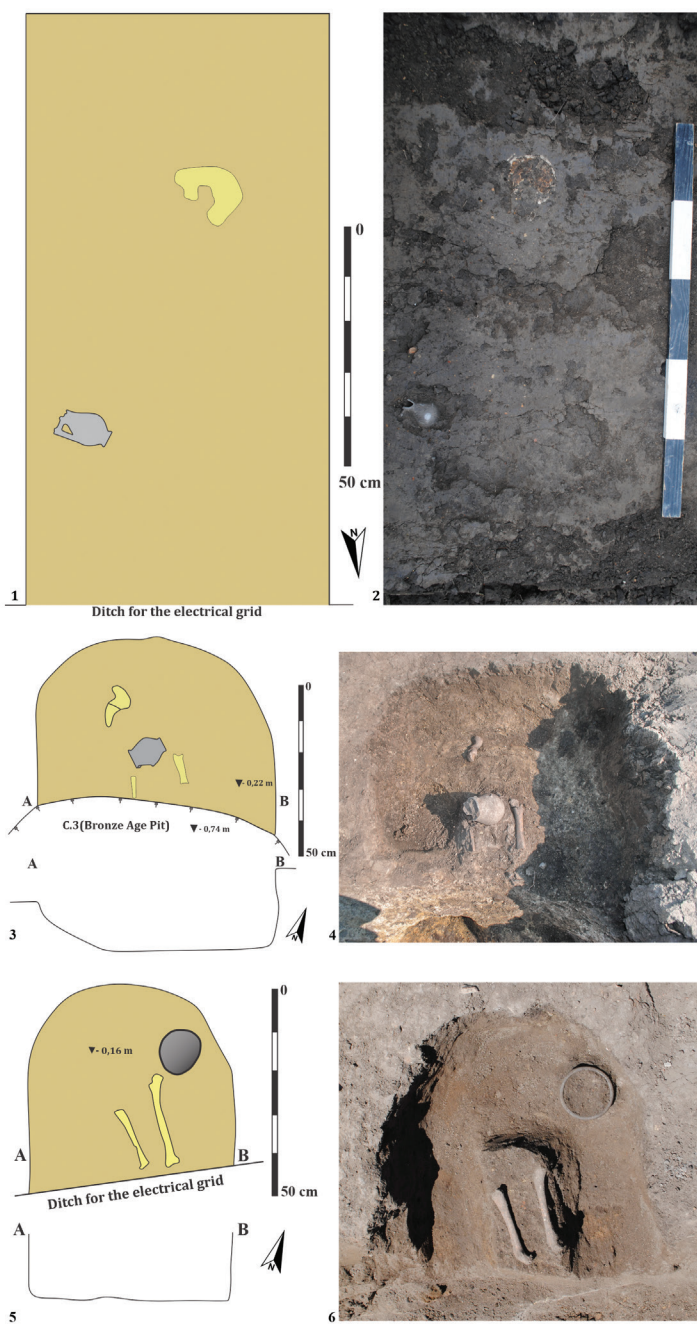


1



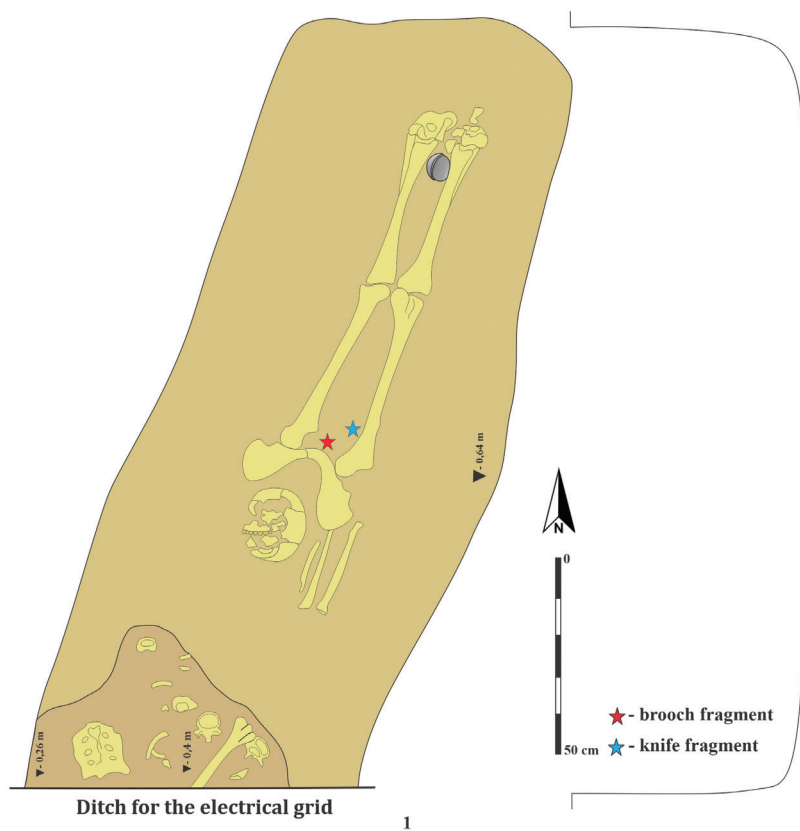
2

Pl. 1. Location of the archeological site: 1. Position of the site in relation with the main localities; 2. Aerial image of the site. / Amplasamentul sitului arheologic; 1. Poziționarea sitului în raport principalele localități; 2. Imagine aeriană a sitului.



Pl. 2. Grave no. 1 (1-2); Grave no. 2 (3-4); Grave no. 4 (5-6). / Mormântul nr. 1 (1-2); 2 Mormântul nr. 2 (3-4); Mormântul nr. 4 (5-6)





Pl. 3. Grave no. 3. / Mormântul nr. 3.





Pl. 4. Ceramic vessels used as funerary furniture: 1-2. Grave no. 1; 3-4. Grave no. 2; 5-6. Grave no. 3; 7-8. Grave no. 4. / Vase de ceramică utilizate ca obiecte funerare: 1-2. Mormântul nr. 1; 3-4. Mormântul nr. 2; 5-6. Mormântul nr. 3; 7-8. Mormântul nr. 4.

# CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA AVARILOR ÎN TRANSILVANIA. CRONOLOGIE. MOTIVAȚIE. LIMITE TERITORIALE

Călin Cosma\*

*Cuvinte cheie:* Transilvania, avari, cimitire, artefacte, cronologie

*Keywords:* Transylvania, Avars, cemeteries, artifacts, chronology

## *Precizare introductivă*

Din punct de vedere istoric desființarea statului gepid în anul 567/568 a însemnat și crearea unui nou centru de putere în Pannonia, coordonat de avari, situație politică ce a avut o însemnătate deosebită pentru istoria Europei central sud-estice. Unii istorici consideră anul 568 momentul de început al Evului Mediu timpuriu în anumite teritorii riverane Dunării<sup>1</sup>. Pe parcursul secolelor VII-VIII, Khaganii avari au urmărit, printr-o serie de acțiuni războinice, să mărească granițele Imperiului, pe de o parte, iar pe de altă parte, și-au propus doar să controleze anumite zone din centrul și sud-estul Europei. Transilvania a fost și ea vizată de această politică de expansiune.

Depresiunea Transilvaniei, înconjurată de Munții Carpați, se individualizează marcant în raport cu celelalte teritorii din vestul României<sup>2</sup>. Podișul Transilvaniei a fost și este în legătură cu zonele de dincolo de Carpații Occidentali prin căile de comunicație aflate atât pe ductul principalelor cursuri de râuri care curg spre vest, cât și prin pasurile și trecătorile existente în Carpații Vestici<sup>3</sup>. Încă din antichitate istoria acestui teritoriu a fost diferită de cea a celorlalte provincii românești din Vestul României, inclusiv în perioada secolelor VII-VIII<sup>4</sup>. Este un motiv întemeiat pe care l-am avut în vedere, atunci când am limitat cercetarea numai la Podișul Transilvaniei.

Din punct de vedere istoriografic, în cadrul datelor referitoare la istoria

---

\* Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 12-14, e-mail: cosma2165@yahoo.com

<sup>1</sup> Rusu 1977, 194; Pohl 1988, 52-57; Zábajník 2004, 132; Curta 2006, 178.

<sup>2</sup> Pop 2003, 17-20.

<sup>3</sup> Pop 2003, 19.

<sup>4</sup> Cosma 2017, 13-14.

Transilvaniei din secolele VII-VIII încă mai persistă o serie informații contrare realității arheologice din Podișul Transilvaniei. Mi se pare oportun o reanalizare a mai vechilor dovezi arheologice, la care se adaugă acum o serie de noi descoperiri.

Studiul de față își propune să răspundă la următoarele întrebări: 1. Când au intrat avarii în Transilvania și cât a durat ocuparea respectivului spațiu geografic?; 2. Care a fost scopul intrării avarilor în Transilvania?; 3. Cât de mare a fost teritoriul pe care l-au ocupat avarii în Transilvania?

*Cronologie. Când au intrat avarii în Podișul Transilvaniei și cât a durat ocuparea respectivului spațiu geografic?*

Descoperirile avarie din Podișul Transilvaniei pot fi împărțite în două grupe. În prima grupă se încadrează descoperirile avarie din cimitirele germanice târzii<sup>5</sup>. A doua grupă cuprinde cimitirele avarie fără morminte gepide, precum și o serie de piese din metal descoperite fortuit, fără context arheologic, dar de clară factură avară<sup>6</sup>.

În cimitirele germanice târzii din Transilvania, atribuirea complexelor funerare avarilor s-a făcut atât pe baza inventarelor funerare specifice războinicilor avari (în principal scărițe de șa și zăbale, sau garnituri de centură), cât și datorită obiceiului funerar de înmormântare a calului sau doar a unor părți din scheletul de cal, în morminte individuale sau în morminte alături de corpul uman<sup>7</sup>, practică funerară documentată în mediul avar din Bazinul Carpatic<sup>8</sup>.

Lista necropolelor gepide cu morminte de cai aparținătoare mediului avar din Transilvania nu este foarte mare. În cimitire, complexele funerare de cai nu sunt foarte multe. La Bistrița au fost descoperite două morminte, fiecare cu câte un os de cal, dar fără inventar cu putere de datare sau atribuire etnică<sup>9</sup>. La Fântânele s-au descoperit două morminte dintre care unul incert (cel din urmă posibil mormânt de vacă), care nici ele nu pot fi datate și atribuite sigur<sup>10</sup>. În cimitirul de la Valea Largă a fost descoperit un singur mormânt de cal fără inventar<sup>11</sup>. Cele trei cimitire prezentate mai sus se exclud din lista necropolelor

<sup>5</sup> Kovács 1913, 389; Dobos 2010/2011, 377–403.

<sup>6</sup> Cosma 2017.

<sup>7</sup> Kovács 1913, 389; Dobos 2010/2011, 377–403.

<sup>8</sup> Čilinská 1961, 325–346; Kiss 1963, 153–162; Garam 1987, 65–123; Némethi, Klima 1987–1989, 173–176; Čilinská 1990, 135–146; Čilinská 1991, 187–212; Bóna 1990, 113–122; Sós, Salamon 1995, 111; Balogh 2009, 9–42; Bede 2012, 41–47; Bede 2014, 211–225; Zábajník 2015, 277–291; Bede 2017, 1–6.

<sup>9</sup> Gaiu 1992, 118, M. 32,35, Fig. 3/1

<sup>10</sup> Dobos, Opreanu 2012, (M. 15, 25), 32–33, 62, 65, 68, 70, Pl. 4, 41/1–2.

<sup>11</sup> Hica 1974, 519.

gepide cu morminte avar. Prezența oaselor de cal în cele trei cimitire poate avea cauze diverse, inclusiv cele ce țin de fenomenul aculturației.

Rămân în discuție cimitirele de la Bratei/Cimitirul nr. 3 (în continuare Bratei 3), (27 morminte de și cu cai)<sup>12</sup>, urmând în ordine descrescătoare de: cimitirele de la Band (14 morminte de și cu cai)<sup>13</sup>, Noșlac (5 morminte de cai)<sup>14</sup>, Șpălnaca (8 morminte avar, dintre care 2 morminte cu cai)<sup>15</sup> și Unirea 2/Veresmort (un mormânt cu oase din scheletul unui cal)<sup>16</sup>. Cimitirele Band-Noșlac (care formează grupa IV a cimitirelor germanice în șiruri din Transilvania) au fost datate de K. Horedt în prima jumătate a secolului VII, cu o posibilă prelungire și în următoarele două decenii<sup>17</sup>. I. Bóna și R. Harhoiu propun datarea cimitirelor începând cu ultimul sfert al secolului VI și în prima jumătate a secolului VII<sup>18</sup>. Cimitirele și mormintele avar, au fost plasate temporal de către K. Horedt în perioada avară mijlocie (670–720)<sup>19</sup>.

Într-o primă grupă cronologică se includ mormintele avar din cimitirele gepide de la Band, Bratei 3, mormântul de la Unirea 2/Veresmort, cimitirul avar de Aiud<sup>20</sup> și descoperirile de piese avar de la Stremț<sup>21</sup> și Tărnăveni<sup>22</sup>, care cu cea mai mare probabilitate provin din morminte.

În mormântul nr. 44 de la Band, mormânt ce aparține orizontului de înmormântări cu cai a fost descoperit un capăt de coadă de bici, care în arealul dintre Tisa și Dunăre apare în morminte avar în orizontul cronologic datat după anul 624<sup>23</sup>.

La Bratei 3 și Aiud au fost descoperite scărițe de șa rotunde cu urechea de prindere a curelei de șa, separată de corpul scăriței. Urechea de prindere are o formă



Fig. 1. Scăriță de șa de la Aiud. / Horse saddle ladder from Aiud.

<sup>12</sup> Bârzu 2010, 171–271.

<sup>13</sup> Kovács 1913, 265–389.

<sup>14</sup> Arhivă M. Rusu; Rusu 1962, 270, 274, 277; Rusu 1964, 36–37, 42; Dobos 2015, 59–60, 70–71; Cosma 2017, 64–65, Pl. 26.

<sup>15</sup> Cosma 2018a, 157–175.

<sup>16</sup> Rustoiu, Ciută 2015, 107–127.

<sup>17</sup> Horedt 1977, 261, 263–264.

<sup>18</sup> Bóna 1979, 26–50; Harhoiu 1999–2001, 122–132.

<sup>19</sup> Horedt 1956, 391–404; Horedt 1958, 87–88; Horedt 1986, 66–72.

<sup>20</sup> Cosma 2017, 45–46, Pl. 1–2.

<sup>21</sup> Cosma 2017, 75, Pl. 39/1–2.

<sup>22</sup> Cosma 2017, 79, Pl. 44/B/1–2

<sup>23</sup> Balogh 2016, 404.

dreptunghiulară desfășurată pe verticală. Gaura de prindere a curelei este dreptunghiulară (Fig. 1). Respectivul tip de scăriță de șa este întâlnit, în lumea avară din Bazinul Carpatic până la mijlocul secolului VII<sup>24</sup>. Scărițele de șa ar fi un argument pentru datarea celor două cimitire în primele decenii ale secolului

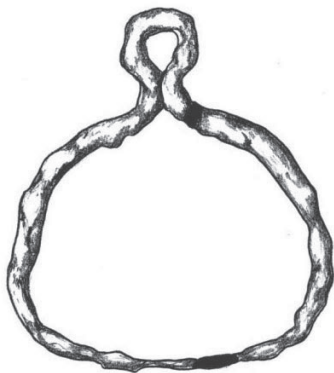


Fig. 2. Scăriță de șa de la Bratei 3. / Horse saddle ladder from Bratei 3.

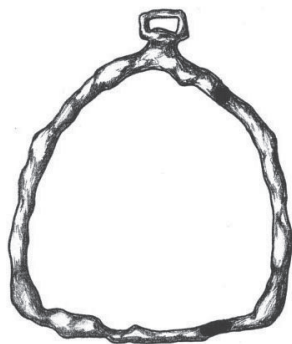


Fig. 3. Scăriță de șa de la Bratei 3. / Horse saddle ladder from Bratei 3.

VII. Însă ele au fost descoperite în asociere cu scărițe de șa de formă globulară cu inelul de prindere a curelei realizat din aceeași bară prin îndoirea părții superioare (Fig. 2) Cel din urmă tip de scărițe este un artefact întâlnit în Bazinul Carpatic pe tot parcursul secolului VII<sup>25</sup>. Complexele arheologice în care apar asociate cele două tipuri de scărițe de șa sunt dateate într-o perioadă de timp ulterioară începutului de secol VII<sup>26</sup>. O scăriță de șa în formă de clopot cu talpa dreaptă și cu inel de prindere separat de corp a fost descoperit în cimitirul la Bratei 3 (Fig. 3). Artefactul este asemănător cu scărițele de șa din tipul III Čilinská, artefacte care încep a fi utilizate după mijlocul secolului VII<sup>27</sup>.

La Aiud, Bratei 3, în mormântul de la Unirea 2/Veresmort, la Stremț și Tărnăveni au fost descoperite și scărițe de șa de formă globulară cu inelul de prindere a curelei realizat din aceeași bară prin îndoirea părții superioare (Fig. 2). Am precizat deja că scărițe de tipul respectiv datează pe tot parcursul secolului VII, deci nu este un artefact cu putere de datare restrânsă.

Toate artefactele din mormântul de la Unirea 2/Veresmort își găsesc analogii în secolul VII. Complexul funerar a fost, de altfel, datat între 630–670<sup>28</sup>.

<sup>24</sup> Čilinská 1966, 190, Tip. I; Curta 2008, 304.

<sup>25</sup> Čilinská 1966, 190, Tip. II; Curta 2008, 305.

<sup>26</sup> Čilinská 1966, 190, Tip. II; Curta 2008, 305.

<sup>27</sup> Čilinská 1966, 190, Tip. III/3; Garam 1987a, 196.

<sup>28</sup> Rustoiu, Ciută 2015, 107–127; pentru datarea paloșului vezi Cosma 2018b, 35–36, Fig. 6/III/1a.

Mormântul poate fi pus în legătură cu faza târzie de funcționare a necropolei germanice de la Veresmort<sup>29</sup>.

În ceea ce privește necropolele de la Band și Bratei 3, se specifică că mormintele de factură avară au fost descoperite la marginea cimitirelor cu morminte germanice<sup>30</sup>. Mormintele cu piese avare au fost datate în faza târzie a respectivelor cimitire, a căror final a fost stabilit la mijlocul secolului VII<sup>31</sup>, sau chiar cu două decenii mai târziu<sup>32</sup>. În acest caz mormintele de factură avară descoperite la marginea cimitirelor de la Band și Bratei 3 nu au cum să fie datate înainte de anul 630. Cândva după 630 datează și cimitirul de la Aiud, precum și posibilele complexe funerare de la Stremț și Tărnăveni.

Toate descoperirile precizate mai sus se integrează în același grup cultural dar și cronologic. Deci, a existat o primă incursiune a avarilor în Transilvania ce poate fi datată cel mai devreme începând cu anul 630. Avem de-a face cu un grup de populații unitar. Acest fapt este susținut și de ritualul de înmormântare a calului în gropi separate sau depunerea în morminte umane doar a unor oase din scheletul calului prezent atât la Band cât și Bratei 3<sup>33</sup>. Cimitirele în care s-au înmormântat primii avari care pătrund în Transilvania își încheie existența în jurul anului 670/680 și în nici un caz în anul 700.

O situație asemănătoare referitoare la apariția în cadrul unor cimitire mai vechi sau în cimitire noi a unor morminte avare, precum cele de la Aiud, Band, Bratei 3, Unirea 2/Veresmort, a fost constatată și în interfluviul Tisa-Dunăre, complexe funerare de acolo fiind datate după anul 624<sup>34</sup>. Apariția lor a fost pusă pe seama pătrunderii în teritoriul dintre Tisa și Dunăre a unor noi grupuri de populații. Este foarte posibil ca unele dintre acele triburi să fi pătruns după anul 630 și în Transilvania.

În câteva localități din Transilvania au fost descoperite o serie de artefacte diferite din punct de vedere tipologic, în comparație cu cele din grupa avară prezentată în paragrafele anterioare. Apariția noilor obiecte se combină cu apariția unor noi obiceiuri funerare referitoare la modalitatea de înmormântare a calului, și ele diferite în comparație cu cele precizate deja.

Acest nou grup cultural este atest de mormintele avare din cimitirele germanice de la Noșlac și Șpălnaca, din cimitirul biritual de la Bratei 2, precum și cele din cimitirele avare de la Aiudul de Sus, Bratei 2, Câmpia Turzii, Cicău,

<sup>29</sup> Roska 1934, 123–130.

<sup>30</sup> Kovács 1913, 368; Horedt 1977, 261, 263–264; Bârză 2010, 149–160.

<sup>31</sup> Bona 1979, 16–50; Harhoiu 1999–2001, 122–132.

<sup>32</sup> Horedt 1977, 261, 263–264.

<sup>33</sup> Cosma 2018c, 75110.

<sup>34</sup> Balogh 2016, 403–405



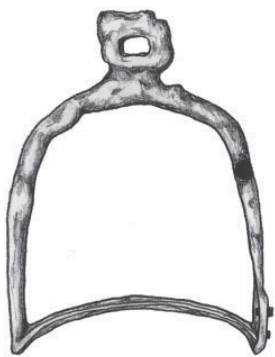


Fig. 4. Scăriță de șa de la Șpălnaca. / Horse saddle ladder from Șpălnaca.

Gâmbaș, Geoagiu de Sus, Heria, Lopadea Nouă, Măgina și Teiuș<sup>35</sup>. În toate aceste cimitire, în morminte au fost descoperite numai scărițe de șa cu corpul dreptunghiular sau ușor rotunjit, cu latura superioară puternic arcuită. Talpa este lată, îndoită spre interior și trasă în sus. Inelul de prindere a curelei este separat de partea superioară a scăriței și are o formă pătrată (Fig. 4). Astfel de scărițe apar în Bazinul Carpatic la sfârșitul perioadei avare mijlocii, exemple în acest sens sunt câteva scărițe descoperite la Devínska Nová Ves<sup>36</sup>. Cele mai multe

exemplare sunt însă întâlnite mai ales în secolul VIII, atât în Bazinul Carpatic<sup>37</sup>, cât și pe teritoriul Poloniei<sup>38</sup>. Într-o formă aproximativ identică, artefacte de tipul respectiv sunt atestate și în prima jumătate a secolului IX<sup>39</sup>.

Aceste scărițe de șa oferă un *terminus post quem* de datare a mormintelor și cimitirelor avare precizate mai sus. Cronologia oferită de respectivul tip de scăriță de șa este completată de o serie de artefacte cu putere de datare, precum cerceii, falerele sau limbile de curea care se asociază în morminte cu scărițe de șa. La Cicău, Gâmbaș și Teiuș au fost descoperiți cercei lunulari<sup>40</sup>, care în Bazinul Carpatic încep să fie utilizați odată cu mijlocul secolului VII<sup>41</sup>. Dacă luăm în considerare doar falerele<sup>42</sup> descoperite la Cicău, atunci cimitirul ar putea fi datat numai în secolul VIII. Însă la Cicău nu a fost descoperită nicio piesă turnată din bronz, ceea ce împiedică datarea necropolei după anul 720. Datarea după 650 a necropolei de la Gâmbaș este asigurată de cercei lunulari descoperiți în două morminte din cimitir. La Teiuș au fost descoperite limbi de curea turnate din bronz care datează cimitirul până în jurul datei de 720. Aplicele și limbile de

<sup>35</sup> Pentru toate localitățile citate vezi: Cosma 2017.

<sup>36</sup> Eisner 1952, M. 79, 24–26, Pl. 31/12, M. 524, 119–120, Pl. 71/9.

<sup>37</sup> Vezi de exemplu: Čilinská 1966, 190–191, Tip. IV; Kiss 1977, M. 184, 56, 59, Pl. XXII/13; Garam 1987, 75, 85, 88; Trugly 1987, 289; Garam 1995, 358, Abb. 215, 6/565, 7/1146; Juhász 1995, M. L, 35–36, 66, Pl. XV/2; Kiss 1996, 243, Abb. 139; Kiss 2001, II.

<sup>38</sup> Zoll-Adamikowa 1992, 310, Abb. 3/e-f; Poleski 1997, 19, Fig. 3/14.

<sup>39</sup> Ruttkay 1976, tipul I, varianta 2, 353–336, Fig. 74/I/2.

<sup>40</sup> Pentru tipurile cercei din Transilvania vezi: Cosma 2017.

<sup>41</sup> Cosma, Bologh, Oargă 2017, 198–200, cu bibliografia.

<sup>42</sup> Vezi pentru datarea falerelor în perioada avară: Garam 1987, 85–93; Garam 1987a, 197; Bálint 1989, 163, Abb. 74, 4; Profantová 1992, 633–635; Zábajník 2004, 138.

curea turnate din bronz înclină spre datarea cimitirelor de la Bratei 2, Câmpia Turzii și Lopadea Nouă<sup>43</sup> numai în secolul VIII.

La Cicău, Noșlac și Șpălnaca au fost descoperite morminte în care calul a fost depus întreg alături de cadavrul uman. Această practică funerară este diferită de cea în care caii au fost depuși în morminte individuale, descoperite în cimitirele de la Band și Bratei 3<sup>44</sup>. Conform celor prezentate mai sus se poate preciza că în Transilvania intră un nou grup de populații avarc cândva după mijlocul secolului VII (Tab. 1).

Morminte și cimitire avare	Cronologie		
	630-670	650/670-710/720	700-800
1. Aiud			
2. Band			
3. Bratei 3			
4. Stremț			
5. Tărnăveni			
6. Unirea 2			
7. Cicău			
8. Gâmbaș			
9. Teiuș			
10. Aiudul de Sus			
11. Geoagiu de Sus			
12. Heria			
13. Măgina			
14. Noșlac			
15. Șpălnaca			
16. Bratei 2			
17. Câmpia Turzii			
18. Lopadea Nouă			

Tab. 1. Cronologia mormintelor și cimitirelor avarc din Transilvania. /  
Chronology of the Avar cemeteries and graves in Transylvania.

Triburile avarc au pătruns în Podișul Transilvaniei în două etape succesive. Prima a avut loc după anul 630. Cea de a doua începe după 650, dar cel mai probabil după anul 670. Din datele existente nu se poate stabili dacă descoperirile care datează doar în secolul VIII probează o nouă intrare masivă a triburilor avarc în Transilvania. Trebuie avut în vedere faptul că ultimele mari pătrunderi de populații venite din stepele Eurasiatice în Bazinul Carpatic au avut loc în

<sup>43</sup> Pentru tipurile de piese vezi: Cosma 2017.

<sup>44</sup> Cosma 2018a, 157–175.

ultimele decenii ale secolului VII, precum și faptul că piesele turnate în bronz încep să fie utilizate de către avarii din Pannonia tot de la sfârșitul secolului VII<sup>45</sup>.

Probabil cele două grupuri de triburi avarie s-au intersectat la un moment dat, cândva în jurul anilor 670<sup>46</sup>. Personal consider că avarii, odată intrați în Transilvania după anul 630, nu au mai părăsit provincia. Cei care s-au îngropat în cimitirele avarie datate după 650/670, sunt o nouă generație de luptători avari dar și comunități civile, precum cea care s-a îngropat la Sâncrai (jud. Alba), care au adus cu ei în Depresiunea Transilvaniei schimbările survenite în lumea avară din Câmpia Pannonică, atât în ceea ce privește armamentul, harnașamentul cât și accesoriile vestimentare. Cred că este de altfel illogic să concepem o primă invazie a avarilor în Transilvania în deceniul 3 al secolului VII, cu scopul de a distruge centrele gepide, apoi retragerea lor în Pannonia, iar ulterior, după o perioadă de cel mult 10 ani, inițierea unor noi campanii de cucerire a Transilvaniei.

Momentul intrării avarilor în Transilvania după anul 624/630 poate fi pus în legătură cu o serie de evenimente militare care au avut loc în Bazinul Carpatic între anii 568–624. După cucerirea Pannoniei de către avari, escapadele de jaf și pradă ale trupelor avarie au vizat mai ales vestul și sud-vestul Europei, unele cete de avari ajungând până în nordul Croației. Înfrângerea avarilor sub zidurile Constantinopolului în anul 626 a generat în întregul Imperiu avar o serie de convulsii de ordin politic, militar, social, economic etc.<sup>47</sup> Se precizează că sub zidurile Constantinopolului a fost decimată cea mai mare parte a cavaleriei grea a avarilor care foloseau spadele<sup>48</sup>. Ulterior au început să fie folosite pe scară largă paloșele și săbiile<sup>49</sup>. În acest context menționez că în Transilvania nu a fost descoperită nicio spadă, armă utilizată de avari până spre anul 630<sup>50</sup>.

Interesul pentru Transilvania a Khaganilor avari a crescut substanțial după anul 626. Pe de o parte, după 626 în întreg teritoriul Imperiului avar au avut loc mișcări centrifuge<sup>51</sup>. Este posibil ca și liderii comunităților din Podișul Transilvaniei (gepizi sau slavi), să fi participat la revoltele împotriva

<sup>45</sup> Pentru aceste probleme vezi de exemplu: Comșa 1987, 219–230; Garam 1987a, 196–197; Horedt 1987, 14–15, 19–20; Pohl 1988, 268–282; Vida 2003, 306–307; Szoke 2003, 308–310.

<sup>46</sup> Încă din anii <50 ai secolului XX s-a pus întrebarea dacă există o legătură de continuitate între cele două presupuse etape de pătrunderea avarilor în Podișul Transilvaniei: Horedt 1956, 403; Horedt 1958, 87–89.

<sup>47</sup> Vezi de exemplu: Erdély Története 1986, 169; Simon 1993, 171–172, 176; Daim 2003, 481, 483–484; Balogh 2017, 405.

<sup>48</sup> Simon 1993, 171–172, 176.

<sup>49</sup> Garam 1991, 160; Simon 1993, 176.

<sup>50</sup> Cosma 2018b, 27–48.

<sup>51</sup> Erdély Története 1986, 169; Daim 2003, 481–482.

structurii politice a Kaganatului avar. Pe de altă parte, tot după înfrângerea din 626, comunitățile avar parcurs din ce în ce mai repede drumul spre sedentarizare, chiar dacă creșterea vitelor rămâne în continuare principala activitate economică<sup>52</sup>.

S-au impus luarea unor decizii de redresare a Khaganatului. S-au luat măsuri pentru stoparea pe cale militară a mișcărilor centrifuge din teritoriu, precum și pentru redresarea economică a Khaganatului. Pe plan politico-militar Khaganii reușesc să stopeze revoltele din Imperiu, tranșând situația în favoarea lor<sup>53</sup>. În plan economic, printre măsurile avute în vedere de Khagani poate fi inclusă impulsivitatea activității de extragere a sării din Transilvania și comercializarea acestui produs în vestul Europei. Șefii Imperiului avar au dorit instituirea unui control nemijlocit asupra rezervelor de sare din Podișul Transilvaniei, problemă care va fi discutată în paginile următoare.

Cunoașterea culturii mediului avar din secolul IX ridică încă foarte multe probleme, chiar și în spațiul de maximă dezvoltare a culturii materiale a Kaganatului, pe timpul existenței sale ca entitate politică. Pentru zonele vestice ale fostului Kaganat avar, controlat efectiv de Imperiul carolingian (teritoriul din dreapta Dunării, zona Zalavárului), cercetările mai noi ale istoriografiei maghiare precizează că urmele avarilor, deveniți vasali ai francilor, pot fi regăsite în cadrul mormintelor printr-o serie de podoabe specifice lor, atât în portul bărbătesc cât și în cel feminin<sup>54</sup>. În urma analizelor întreprinse, sa propus ca mijlocul secolului IX să fie considerat faza de sfârșit a perioadei avar<sup>55</sup>.

Sfârșitul stăpânirii avar în Transilvania este un subiect care încă nu poate fi rezolvat în termeni preciși. Nu știm exact cât au funcționat acele cimitire avar în secolul VIII. Ceea ce se poate preciza acum este faptul că în Depresiunea Transilvaniei nu sunt niciun fel de dovezi arheologice databile în primele decenii a secolului IX care să ateste continuitatea în spațiul geografic menționat, prin comparație cu deja pomenitul teritoriu din dreapta Dunării, zona Zalavárului. Continuitatea avarilor în secolul IX în centrul României este un fenomen care trebuie susținut științific cu dovezi arheologice concrete.

### *Motivație. De ce au intrat avarii în Transilvania?*

În istoriografie au fost emise o serie de ipoteze referitoare la motivele care au generat extinderea influenței avar și în zonele estice ale Bazinului Carpatic. Cele mai importante dintre acestea sunt: intenția avarilor de a distruge puterea

<sup>52</sup> Erdély Története 1986, 169, 171; Daim 2003, 481, 483–486.

<sup>53</sup> Erdély Története 1986, 169; Daim 2003, 481–482.

<sup>54</sup> Vezi de exemplu: Szőke 1990–1991, 145–157; Szőke 1992, 841–968; Szőke 1994, 77–84.

<sup>55</sup> Vezi de exemplu: Szőke 1990–1991, 145–157; Medgyesi 1992, 253–267; Szőke 1992, 841–968; Szőke 1994, 77–84.

gepizilor de la est de Tisa, inclusiv din Podișul Transilvaniei, încă activi în această zonă și după 567/568; dorința Khaganilor de a stăpâni zonele salinifere și aurifere din Transilvania, coroborată cu intenția de a monitoriza comerțul pe valea Mureșului dinspre Podișul Transilvaniei spre Europa centrală, dar și invers; intenția de a stăpâni zonele de pășunat din Podișul Transilvaniei (valea Târnavelor și a Someșului) spre a le utiliza pentru propriile turme de animale<sup>56</sup>.

Pentru a stăpâni zonele cu sare din centrul Podișului Transilvaniei, avarii au trebuit să cucerească comunitățile gepide din zona menționată. Cât de dezasastroasă a fost această cucerire la nivelul comunităților gepide este foarte greu de stabilit. Personal, nu cred avarii au purtat un război de cucerire a Transilvaniei cu urmări care să fi dus la exterminarea gepizilor. Dovadă în acest sens sunt, pe de o parte, numărul mic de războinici avari atestați în cimitirele gepide, care nu se constituie într-un efectiv militar mare pentru a purta un război de anvergură împotriva gepizilor. Mai degrabă se poate vorbi de o luare în stăpânire a zonei unde se aflau depozitele de sare din Transilvania. Comunitățile gepide nu au fost decimate. Dimpotrivă, ele au fost cruțate pentru a fi utilizate ca forță de muncă pentru extragerea sării, gepizii fiind cei care până la începutul secolului VII au gestionat extragerea și comercializare sării din Transilvania. Este foarte posibil ca gepizii să fi conviețuit cu avarii în cadrul satelor. La nivelul cimitirelor am observat deja că cele două etnii s-au înmormântat în cimitire comune, mai ales în cele datate între 630–670. Faptul că gepizii nu au fost exterminați după 630/650 o dovedesc de exemplu cimitirele gepide de la Noșlac și Șpălnaca, în care sunt morminte gepide care datează în a doua jumătate a secolului VII, precum și morminte avare ce datează la sfârșitul secolului VII și începutul secolului VIII. Evident că factorul conducător în cadrul comunităților au fost șefii triburilor avare.

În Podișul Transilvaniei, în zona unde se concentrează cimitirele de războinici avari, a fost descoperit singurul cimitir ce poate fi atribuit populației civile. Este vorba de necropola de la Sâncrai (jud. Alba), datată în ultimele decenii ale secolului VII și în primele decenii ale secolului VIII<sup>57</sup>. Cimitirul este în curs de cercetare. O concluzie preliminară se referă la faptul că printre materialul arheologic descoperit până acum nu sunt piese care ar putea să aparțină mediului gepid. Chiar dacă în acest cimitir lipsesc artefacte gepide, cu siguranță avarii au preluat la rândul lor o serie de elemente din domeniul culturii materiale dezvoltate de triburile gepide. Însă, acestea sunt mai greu de identificat datorită lipsei

<sup>56</sup> Vezi: Horedt 1956, 393–406; Horedt 1958, 61–108; Horedt 1968, 103–120; Rusu 1977, 169–213; Erdély Története 1986, 164–177; Bóna 1990, 90–101; Garam 1994, 171–181; Rusu 1997, 222–271.

<sup>57</sup> Cercetare arheologică în curs (Cosma, Bolog, Oargă 2017).

de săpături în cadrul așezărilor, dar și a altor cimitire în care s-au înmormântat membrii comunităților civile din secolele VII-VIII din Transilvania.

Cei care susțin existența unei activități miniere pe valea Arieșului și în perioada avară, precizează că dovezile arheologice care să probeze respectiva îndeletnicire au fost distruse de continuarea extragerii aurului în Evul Mediu și apoi în epoca modernă<sup>58</sup>. Pe de altă parte, pe aceeași vale a Arieșului s-a presupus și existența activității de spălare a aurului, care la rândul ei nu a lăsat niciun fel de urme<sup>59</sup>. Până la noi date, este dificil de infirmat sau confirmat exploatarea aurului pe valea Arieșului în secolele VII-VIII. Precizez că nu există descoperiri avară și nici de altă factură în zona montană străbătură de râul Arieș.

Unii cercetători consideră depresiunea Târnavelor ca un spațiu geografic foarte important pentru conducătorii Khaganatului avar, în ceea ce privește extinderea zonelor pentru pășunat<sup>60</sup>. Cât de amplu a fost acest fenomen este dificil de apreciat. În spațiul respectiv au fost descoperite două cimitire Bratei 3 și Bratei 2, care conțin și morminte avară. De la Târnavă și Târnaveni provin piese de certă factură avară. Toate celelalte artefacte din metal datate în a doua jumătate a secolului VII, aduse ca dovezi în sprijinul stăpânirii nemijlocite de către avari a întregului spațiu al depresiunii Târnavelor, sunt reduse numeric, au fost descoperite fortuit și nu dispun de context arheologic<sup>61</sup>. Cele mai multe piese nu prezintă caracteristici etnice. Sunt deci obiecte care nu oferă date referitoare pentru interpretări științifice certe, ca de exemplu luarea în stăpânire a unui teritoriu de către o populație, în cazul nostru cucerirea/înstăpânirea avarilor în Depresiunea Târnavelor. Răspunsurile la o serie de probleme precum: cât de mare a fost spațiul sau cât de intens a fost locuit arealul Târnavelor de către avari, depind de cercetările arheologice viitoare.

În concluzie, consider că cel mai important motiv care i-a determinat pe Khaganii avari să instituie o dominație efectivă asupra teritoriului transilvănean din zona cotului Mureșului este de ordin economic. Șefii Imperiului avar au dorit să aibă un control nemijlocit asupra rezervelor de sare din Podișul Transilvaniei. Evident că pentru a duce la îndeplinire acest lucru a fost nevoie de cucerirea/ocuparea centrelor gepide din mijlocul Podișului Transilvaniei. Este ușor de remarcat pe harta descoperirilor că în zona de la cotul Mureșului

<sup>58</sup> Pentru aceste probleme vezi de exemplu: Bărcăcilă 1939–1942, 203–227; Rusu 1977, 192; Rusu 1997, 247.

<sup>59</sup> Pentru aceste probleme vezi de exemplu: Bărcăcilă 1939–1942, 203–227; Rusu 1977, 192; Rusu 1997, 247.

<sup>60</sup> Erdély Története 1986, 164, 168, 169, 176–177; Bóna 1990, 90–97; Garam 1994, 179.

<sup>61</sup> Horedt 1956, 386–398; Horedt 1958, 91–108; Horedt 1968, 116–118; Erdély Története 1986, 164, 168, 169, 176–177.



(aproximativ centrul Podișului Transilvan, Harta 1), unde se concentrează cea mai mare parte a cimitirelor avar (dar și gepide), este exact teritoriul în care se găsesc o bună parte din resursele de sare ale Transilvaniei. Centrul de putere avar înființat după anul 630/650 în centrul Podișului Transilvan a continuat să existe în aceleași locuri și pe parcursul secolului VIII.

*Limite teritoriale. Cât de mare a fost teritoriul pe care l-au ocupat avarii în Transilvania?*

Sunt păreri care susțin că întreg teritoriul Transilvaniei a fost cucerit și integrat în granițele Khaganatului avar. Cei care susțin acest fapt au luat în calcul, alături de cimitirele și mormintele avar singulare, și o serie de artefacte descoperite întâmplător și fără context arheologic. Cele din urmă au fost utilizate ca dovadă a unei stăpâniri avar efective asupra teritoriului unde acele obiecte au fost descoperite<sup>62</sup>. Într-adevăr, acele piese sunt „împrăștiate” pe tot teritoriul Podișului Transilvan. Trebuie însă specificat că cele mai multe dintre ele sunt artefacte fără atribut etnic, astfel încât acestea au putut fi purtate și/sau utilizate de oricare dintre etniile prezente în Depresiunea Transilvaniei în ultimele secole ale primului mileniu creștin.

În ceea ce mă privește, consider că rezolvarea subiectului referitor la delimitarea zonei pe care au ocupat-o efectiv avarii în Podișul Transilvaniei trebuie să aibă în vedere o serie de chestiuni metodologice, pe care am să le prezint în cele ce urmează.

Cu referire strictă la estul Bazinului Carpatic, se poate consemna că nu orice piesă arheologică „cu atribut etnic” descoperită întâmplător, cele mai multe unice ca prezență în diferite zone ale Podișului Transilvaniei, poate fi considerată ca dovadă incontestabilă a unei dominații avar efective asupra teritoriilor de proveniență. Este foarte posibil ca piesa să fi fost pierdută de un „avar”, poate chiar de un războinic avar, care însă s-a aflat acolo doar temporar. Prezența obiectelor de sorginte avară, singulare și fără context arheologic, în diferite locuri din estul Bazinului Carpatic, poate fi și rezultatul schimburilor comerciale dintre comunitățile vremii, iar cel care a vândut piesa sau cel care a cumpărat-o (și apoi a pierdut-o ori a îngropat-o), nu a avut nicio legătură cu etnia avară. Atestarea unor piese de sorginte avară în teritoriile îndepărtate de centrul avar din Transilvania, situat la Cotul Mureșului, se poate datora și unor meșteri itineranți care au lucrat la comandă diferite piese, pentru diferite persoane, nu neapărat de etnie avară. De asemenea, o serie de piese de metal de sorginte avară pot fi interpretate

<sup>62</sup> Horedt 1956, 396–398; Horedt 1958, 91–108; Horedt 1968, 116–118; Erdély Története 1986, 164–177; Bóna 1990, 90–101; Garam 1994, 171–181; Szentpéteri 2002.

și ca daruri ale șefilor avari pentru conducătorii locali de altă etnie decât cea avară. În cazul Transilvaniei aceștia au fost șefii triburilor slave, după cum probează piesele de metal avare descoperite în cimitirele slave tumulare de la Someșeni și Nușfalău.

Un vas, o cataramă, un capăt (limbă) de curea, o monedă etc., descoperite fortuit și fără context arheologic, într-o anumită zonă geografică departe de zona în care se află cimitirele avare din Transilvania, consider că nu pot fi utilizate ca marcheri viabili pentru a trasa granița politică a Kaganatului avar în Podișul Transilvaniei până la Curbura Carpaților.

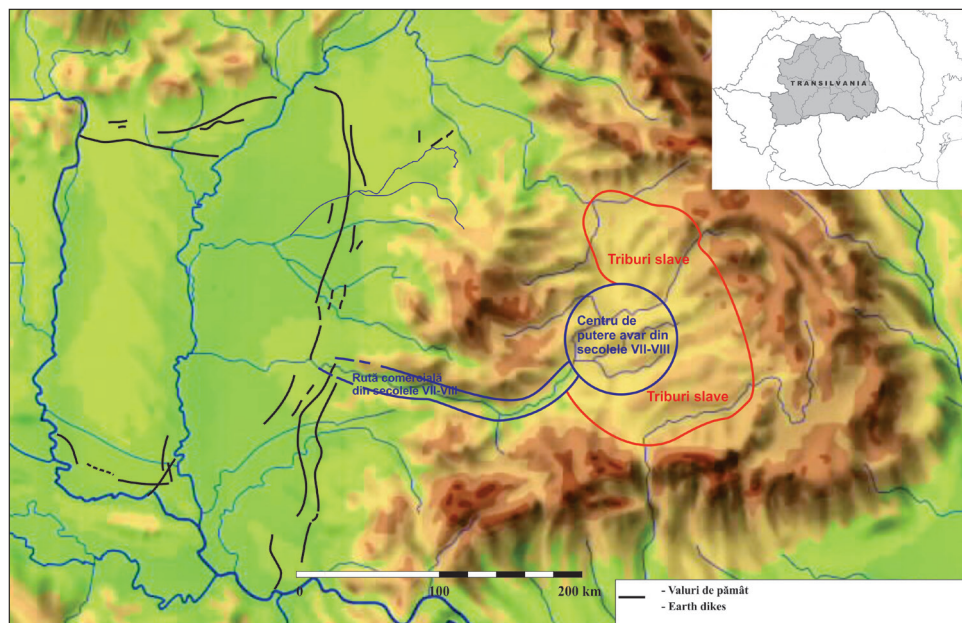
Pentru a răspunde cât mai exact posibil la întrebarea „Cât de mare a fost teritoriul pe care l-au ocupat avarii în Transilvania?”, am ales să iau în considerare doar descoperirile funerare (cimitire și morminte), atribuibile fără rețineri războinicilor avari. La acestea am adăugat numai acele artefacte, care deși descoperite întâmplător, sunt totuși piese care cu certitudine provin din morminte avare. Acestea se concretizează în arme, piese de harnașament, dar și obiecte ce împodobeau vestimentația războinicilor avari de diferite ranguri, precum și a suitelor militare sau a persoanelor cu rang înalt în ierarhia societății avare. Am exclus intenționat din discuție toate acele artefacte fără putere cronologică și etnică, descoperite întâmplător în diferite localități din Transilvania. Sunt piese despre care nu există informații topografice și, de asemenea, nu dispun de context arheologic.

Motivul pentru care am ales să mă raportează doar la mărturiile arheologice atribuibile fără îndoială avarilor este unul simplu: luptătorii avari, de diferite ranguri și suitele lor militare, se remarcă în Bazinul Carpatic printr-o ținută vestimentară, printr-un mod de viață, de luptă și mai ales de înmormântare, inconfundabile, specifice etniei lor<sup>63</sup>. Cimitirele avare prezente într-o anumită zonă mai apropiată sau mai îndepărtată de centrul avar din Pannonia sunt cea mai bună dovadă a faptului că respectivele teritorii erau dominate efectiv de Khaganii avari. Acest raționament poate fi aplicat și în ceea ce privește prezența avarilor în Depresiunea Transilvaniei.

În cazul podișului Transilvaniei mormintele și cimitirele avare atâc cele din secolul VII, cât și cele din secolul VIII, se concentrează într-o singură zonă geografică, și anume teritoriul de la cotul Mureșului, dintre Câmpia Turzii și Teiuș, de o parte și de alta a Mureșului (Harta 1).

Disponerea geografică a cimitirelor avare din Podișul Transilvaniei indică existența unui singur centru de putere avar în Transilvania. Diferențele de statut social între cei înmormântați în cadrul necropolelor, dar și cele sesizabile de

<sup>63</sup> De exemplu: Mauricius, XI, 2; Agathias I, 3.30; Horedt 1958, 62–69; Bóna 1980, 31–95; Erdély Története 1986, 164–166; Garam 1987a, 191–202; Pohl 1988; Pohl 2003, 574–578.



Harta 1. Situația politică a Transilvaniei în secolele VII-VIII. /  
Political situation in Transylvania of the 7th–8th centuries.

la un cimitir la altul, susțin faptul că centrul de putere avar din Transilvania a fost coordonat de mai mulți șefi avari, care și-au stabilit „sediile de comandă” în diferite puncte geografice dispuse între Teiuș și Câmpia Turzii: Teiuș, Cicău sau Câmpia Turzii. Acești șefi îi aveau în subordine pe luptătorii de rând înmormântați în cimitirele avarie descoperite la Gâmbaș, Aiud, Aiudul de Sus, Heria, Lopadea Nouă, Măgina sau Stremț.

Din Transilvania lipsesc, cel puțin până acum, morminte de prinți avari cu inventar bogat (cu piese de aur), ca cele găsite în Pannonia<sup>64</sup>. Din această perspectivă, situația Transilvaniei poate fi considerată una diferită de cea întâlnită în alte provincii din cadrul Imperiului avar, entități politico-administrative conduse, în numele Kaganului, doar de o singură persoană de rang înalt în ierarhia Kaganatului avar, precum au fost demnitarul de la Kunágota (Ungaria), care a condus zona Tisei inferioare<sup>65</sup>, sau cel care a coordonat centrul avar situat în zona Tisei superioare<sup>66</sup>.

Importanța economică a Podișului Transilvaniei în secolele VII-VIII, bazată

<sup>64</sup> Lázló 1955; Garam 1993; Kováci, Garam 2002, 81–112.

<sup>65</sup> Erdély Története 1986, 166.

<sup>66</sup> Garam 1994, 175–179.

în primul rând pe rezervele de sare, susține ipoteza unui centru avar în zona cotului Mureșului cu statut de provincie „Aul”, subordonată direct Khaganilor avari din Pannonia. Aceștia și-au exercitat controlul nemijlocit asupra centrului Transilvaniei prin reprezentanți personali. Erau războinici de prestigiu, însoțiți în Transilvania de suitele lor militare, precum și de cete/unități de luptători de rând din cadrul armatei avar. Simplul fapt că îl reprezentau personal pe Kagan, presupune că respectivii războinici erau persoane de mare încredere, deci cu o poziție mai înaltă în rândurile șefilor militari din armata avară. Prin aceste persoane loiale, Khaganii avari asigurau un control eficient al zonei și, în același timp, puteau stopa cu mai multă eficiență tendințele de autonomie sau mișcările centrifuge extrem de frecvente în societățile războinice ale vremii. Toate acestea erau absolut necesare pentru a crea condiții optime în vederea exercitării activității de exploatare a sării, precum și pentru a asigura siguranța transportului acestui produs pe Mureș spre Câmpia Panonică, dar și a comerțului în general, ce se desfășura pe aceeași rută. Cea din urmă activitate a fost, probabil, una dintre principalele sarcini ale războinicilor avari cantonați într-o serie de „garnizoane” dispuse pe valea Mureșului, în aval, spre Pannonia. Un astfel de centru a existat la Leșnic (Vețel, jud. Hunedoara)<sup>67</sup>. Acolo au fost descoperite artefacte metalice databile în secolul VIII, ce au aparținut unui șef militar avar, care conducea probabil garnizoana ce supraveghea comerțul pe Mureș. Șefii militari din secolul VIII, atestați prin morminte în centrul Transilvaniei, au rămas fideli Khaganului din Pannonia.

„Aul”-uri și „Ordu”-uri avarie sunt plasate până la curbura Carpaților sau în arealurile geografice ale orașelor Alba Iulia, Cluj-Napoca ori Târgu Mureș<sup>68</sup>. Cred că în cele mai multe cazuri lucrurile sunt mult forțate. De exemplu, de la o aplică și un inel de aur doar „cu loc de proveniență probabilă Alba Iulia”, și până la definirea unui centru politico-militar avar pe teritoriul aceluia oraș este cale lungă. Nu a fost descoperit niciun mormânt de războinic avar pe teritoriul orașului Alba Iulia sau la periferiile acestuia, în condițiile în care pe teritoriul orașului s-au efectuat destul de multe săpături arheologice. La Târgu Mureș, cu excepția unei singure monede bizantine din perioada avară timpurie, nu s-a descoperit niciun mormânt avar sau necropolă avară<sup>69</sup>. Nici la Cluj-Napoca nu s-au descoperit cimitire sau morminte avarie<sup>70</sup>. Descoperirea de la Târgu Secuiesc<sup>71</sup> nu este un mormânt, deci imposibil de atribuit unui războinic avar. Sabia și zăbala de la Târgu Secuiesc, donate muzeului din Sfântu Gheorghe, au

<sup>67</sup> Cosma 2017, 63.

<sup>68</sup> Erdélyi Történetek 1986, 167–168, 171–177; Bóna 1990, 90–97.

<sup>69</sup> Pentru verificare vezi: Zrínyi 1976, 148; Lazăr 1995, 255–261.

<sup>70</sup> Pentru verificare vezi: Repertoriu Cluj 1992, 118–154.

<sup>71</sup> Comșa 1987, 228.

fost descoperite întâmplător. Nu există nicio dovadă că ele ar fi fost descoperite împreună și mai ales în cadrul unui mormânt<sup>72</sup>. Sabia s-a pierdut, deci nu pot fi oferite analogii cronologice și etnice. În ceea ce privește cele patru vase de la Târgu Secuiesc, este posibil ca ele să fi făcut parte dintr-un mormânt, dar mai degrabă slav<sup>73</sup> decât avar. Mai este amintită o sabie cu vârful curbat descoperită undeva la Cristuru Secuiesc, folosită și ea ca semn al prezenței avare în Curbura Carpaților<sup>74</sup>. Singură însă, rămâne doar o piesă de patrimoniu. Brățările care provin de la Rotbav și Rupea, ambele localități din județul Brașov, sau Sura Mare din județul Sibiu<sup>75</sup>, nu sunt dovezi ale stăpânirii avare a zonelor din care provin acele artefacte.

Mai trebuie precizat și faptul că în secolele VII-VIII zona Curburii Carpaților a fost invadată de triburile slave, iar studiile referitoare la situația arheologică din sud-estul Transilvaniei nu precizează prezența unor cimitire sau morminte avare în respectivul areal geografic<sup>76</sup>. Până la apariția unor noi informații este chiar dificil de precizat dacă Khaganii avari au fost interesați să exercite un „control de la distanță” asupra zonelor Făgărașului și a Brașovului, teritorii populate după cum am precizat deja de comunități slave<sup>77</sup>.

Numărul redus de cimitire și morminte avare în bazinul Târnavelor, cu datare atât în secolului VII cât și în secolul VIII, face imposibilă susținerea existenței unui „Aul”, compus doar din teritoriul Podișului Târnavelor. Dacă pentru secolul VII se poate accepta un control direct al văii Târnavei Mari, efectuată de către războinicii înmormântați în Cimitirul nr. 3 de la Bratei, Târnăveni și Târnavă, pentru secolul VIII este mai greu de acceptat aceeași situație. Doar în cimitirul biritual de Bratei 2 au fost descoperite morminte de înhumare cu inventar avar, dintre care doar unul poate fi atribuit unui războinic avar. Acest războinic nu dovedește că Valea Târnavelor a fost stăpânită efectiv de avari. În secolul VIII bazinul Târnavelor a fost o zonă ocupată de comunități slave, atestate de prezența necropolelor de tip Mediaș, dar și o serie de așezări descoperite într-un număr destul de mare în Podișul Târnavelor<sup>78</sup>. Amploarea prezenței constante avare în respectiva zonă rămâne însă în continuare o temă de cercetare. Poate că Khaganii avari, prin șefii trimiși din centrul de putere din

<sup>72</sup> Horedt 1951, 204–205; Székely 1969, 13–14.

<sup>73</sup> Cosma 2011, 146.

<sup>74</sup> Erdély Története 1986, 174.

<sup>75</sup> Horedt 1956, 396–398; Horedt 1958, 102–104.

<sup>76</sup> Székely 1962, 46–58; Székely 1969, 7–22; Székely 1974, 55–57; Székely 1974–1975a, 35–55; Székely 1974–1975b, 57–61; Székely 1975, 71–79; Székely 1976, 117–123; Székely 1988, 169–198; Székely 1992, 245–306.

<sup>77</sup> Comșa 1987, 221, 224, 227–228

<sup>78</sup> Horedt 1976, 35–57; Horedt 1979, 385–394; Székely 1988, 169–198.

zona cotului Mureșului, s-au mulțumit doar să perceapă un tribut comunităților slave din Depresiunea Târnavelor.

În aceeași ordine de idei, schimbând doar zona geografică, trebuie consemnat faptul că toate acele piese turnate de sorginte avară descoperite de exemplu la Dăbâca<sup>79</sup> și Someșeni<sup>80</sup>, provin dintr-un mediu slav și nicidecum avar. La Someșeni, localitate aflată pe valea Someșului (pe segmentul din Podișul Transilvaniei), avem de-a face cu o necropolă slavă tumulară de incinerare, unde într-unul dintre tumuli au fost descoperite piese de bronz utilizate de elita avară. Și la Dăbâca, sat aflat în bazinul hidrografic al Someșului, avem de-a face tot cu un cimitir slav de incinerare. La Jucu de Sus, de pe valea Someșului, a fost descoperită o necropolă de incinerare încă inedită<sup>81</sup>. Toate cele trei situri, dar și alte informații susțin că Valea Someșului până la ieșirea din Podișul Transilvaniei a fost ocupată de slavi pe parcursul secolului VIII<sup>82</sup>. Acest fapt infirmă presupunerile conform cărora Valea Someșului (pe segmentul intracarpatic), a fost o regiune utilizată de avari pentru a-și paște turmele de animale<sup>83</sup>. Cimitirul tumular de la Someșeni este în legătură directă cu cimitirul tumular de la Nușfalău<sup>84</sup>. Cele două cimitire dovedesc pătrunderea unor grupuri de slavi răsăriteni atât în Nord-Vestul României (cimitirul de Nușfalău), cât și în nordul Podișului Transilvaniei (cimitirul de la Someșeni)<sup>85</sup>. Cu siguranță însă, avarii au fost interesați să întrețină relații de bună vecinătate cu comunitățile slave atestate în zonele menționate. Acest lucru se făcea prin oferirea de daruri căpeteniilor slave, cadouri ce constau din piese din metal purtate de elita avară. Piese atestă recunoașterea de către avari a șefilor slavi cu care au întreținut relații pe diverse paliere. Astfel se explică prezența pieselor avare din cimitirele slave, artefacte care au conferit celui care le-a purtat un statut social importat în cadrul comunităților slave din nord-vestul Podișului Transilvaniei. Relațiile dintre avari și slavi în Transilvania este însă un subiect mult mai amplu, care necesită un studiu separat.

Nu există nicio dovadă care să susțină faptul că avarii au pătruns în Transilvania prin nord pe valea Someșului sau porțile Meseșului, arealuri geografice stăpânite de slavi. În acest context trebuie precizat că teza conform căreia „Aul”-ul transilvănean s-ar fi aflat în subordinea centrului de putere avar secundar din zona Tisei superioare, unitate politică condusă de însuși

<sup>79</sup> Țiplic 2002–2003, 11; Gáll, Laczkó 2013, 53–74

<sup>80</sup> Macrea 1959a, 519–527; Macrea 1959b, 515–522.

<sup>81</sup> Mențiuni: Stanciu, Bindea 2008, 121; Stanciu *et alii* 2009, 336.

<sup>82</sup> Comșa 1987, 224–225, 229.

<sup>83</sup> Erdély Története 1986, 177.

<sup>84</sup> Comșa 1961, 519–521.

<sup>85</sup> Cosma 2002, 70.



„Iugurul”<sup>86</sup> (funcție considerată ca a doua demnitate în ierarhia Imperiului avar, după Khagan<sup>87</sup>), nu poate fi acceptată. Nu există nicio dovadă arheologică care să susțină o legătură directă între centrul de putere avar din Transilvania, de la cotul Mureșului, și marele centru avar cu sediul localizat pe teritoriul actualului oraș Nyíregyháza, din nord-estul Ungariei<sup>88</sup>. Sub controlul acelui centru se aflau însă zone din nord-vestul României<sup>89</sup>.

I. Bóna, apelând doar la logică, emite ipoteza conform căreia avarii au pătruns în Transilvania pe valea Oltului<sup>90</sup>. În arealul pe care îl traversează Oltul până la vărsarea lui în Dunăre nu există nicio dovadă arheologică care să ateste, chiar și pentru scurtă durată, o prezență avară în respectivul teritoriu.

Fără nicio îndoială se poate afirma faptul că triburile avarie au pătruns în Transilvania pe valea Mureșului și nicidecum prin nord-vestul Podișului Transilvaniei sau prin sud-est, pe valea Oltului.

În concluzie, având la bază dovezile arheologice, afirm că spațiul stăpânit efectiv de Khaganii avari se rezumă doar la valea Mureșului, cu o lărgire a zonei în arealul de la cotul Mureșului, între Teiuș și Câmpia Turzii, cu o posibilă extindere și în bazinul Târnavelor (Harta 1). Rămân în afara „granițelor” Imperiului avar teritorii întinse din Transilvania, precum cele din nordul și nord-estul Podișului Transilvaniei, dar și zonele piemontane ale Arcului Carpatic.

Chiar dacă acceptăm „controlul de la distanță”, la care se pare că au apelat Khaganii avari<sup>91</sup> pentru anumite spații geografice, consider că în Podișul Transilvaniei acestea nu erau foarte întinse. În nici un caz controlul avar nu atingea zonele deluroase și montane din zona curburii Munților Carpați. De asemenea, nicio descoperire arheologică nu demonstrează că Khaganii avarii au fost interesați în ultimul sfert al secolului VII și în secolul VIII, de nord-estul Podișului Transilvan. Chiar dacă nu sunt dovezi arheologice, este foarte probabil, că în acel areal geografic, avarii să se fi limitat doar la a desființa centrele de putere gepide, după care s-au retras din zonă și s-au instalat pe valea Mureșului (Harta 1).

Este însă sigur faptul că războinicii avari erau foarte atenți la ceea ce se întâmpla în zonele adiacente centrului lor de putere situat în mijlocul Podișului Transilvaniei. De acolo interveneau pentru a menține pacea sau pentru a contracara tendințele centrifuge manifestate la nivelul comunităților slave din

<sup>86</sup> Garam 1994, 179.

<sup>87</sup> Rusu 1977, 194–195; Pohl 1988, 293–300; Garam 1994, 171–181; Rusu 1997, 232–233.

<sup>88</sup> Bóna 1993, 116–118.

<sup>89</sup> Bóna 1993, 116–118; Stanciu 2000, 422–424; Cosma 2002, 57–63, 71–76, 160–161; Cosma 2012, 138–144.

<sup>90</sup> Bóna 1988, 162.

<sup>91</sup> Comșa 1987, 229; Fiedler 1996, 197, 210–211.

teritoriile învecinate. Acel spațiu poate fi extins la o rază de 50, maxim 100 km de centrul de putere avar de la cotul Mureșului. Avarii au preferat doar să țină acele comunități slave sub observație (implicând în acel proces și căpeteniile slave), control care în anumite cazuri s-a manifestat prin perceperea unui tribut<sup>92</sup>.

### *Precizări finale*

Prezența războinicilor avari în Transilvania în secolele VII–VIII este o realitate ce nu poate fi contestată, ea fiind dovedită de cimitirele și mormintele care aparțin fără nicio îndoială războinicilor de etnie avară.

Primele incursiuni ale avarilor în Podișul Transilvaniei au avut loc după anul 630 și au avut ca scop ocuparea/cucerirea zonelor salinifere din centrul Transilvaniei. Acest lucru a fost posibil numai după instituirea unui control nemijlocit asupra comunităților gepide din centrul Podișului Transilvaniei. Nu cred că se poate vorbi de un război de cucerire a Transilvaniei, ci mai degrabă de o luare în stăpânire a unui teritoriu pe care avarii l-au avut în vedere datorită resurselor de sare. Nu au decimat comunitățile gepide, din contră, au conviețuit cu ele și le-au utilizat în extragerea sării.

Conform datelor arheologice sigur atribuibile războinicilor avari (cimitire și morminte), se poate consemna faptul că pătrunderea avarilor în Podișul Transilvaniei nu a avut o amploare foarte mare, iar teritoriul dominat efectiv de avari se rezumă la un spațiu geografic mult mai mic în comparație cu cel prezentat într-o serie de studii de specialitate. El se restrânge la teritoriul dintre Câmpia Turzii și Teiuș, în zona unde Mureșul cotește spre sud, de o parte și de alta a fluviului. Datele actuale nu permit creionarea modului în care s-a sfârșit dominația avară în Transilvania. Istoria primei jumătăți a secolului IX a provinciei din centrul României este o perioadă de timp cu multe necunoscute, pe care numai cercetările arheologice viitoare le pot descifra.

În funcție de tot ceea ce am prezentat până acum, cred că în niciun caz nu se poate vorbi de o „avarizare” a Transilvaniei. Mai degrabă cred că se poate vorbi de o „slavizare” a Transilvaniei, așezări și cimitire slave din secolele VII–VIII/IX fiind documentate pe tot teritoriul Podișului Transilvan<sup>93</sup>. În această lume slavă, într-un spațiu geografic relativ mic, și-au făcut loc și avarii.

<sup>92</sup> Rusu 1977, 174, 195–196.

<sup>93</sup> Rusu 1971, 714–726; Rusu 1977, 186–188; vezi și nota 77.

## BIBLIOGRAFIE

- Agathias I, 3.30,  
 Agathias I, 3.30, în E. Lung, *Istoricii și politica la începutul Evului Mediu european*, București, 2001, 125, n. 138.
- Aldea, Stoicovici, Blăjan 1980,  
 I. Al. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghiborom (comuna Berghin, jud. Alba)*, în *Apulum*, 18, 1980, 151–177.
- Bálint 1989,  
 Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. Bis zum 10. Jahrhundert*, Wien-Köln, 1989.
- Balogh 2016,  
 Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez/ The History of the avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record*, în B. Major, A. Türk, eds., *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/ Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology* 6, Budapest, 2016.
- Bărcăcilă 1939–1942,  
 Al. Bărcăcilă, *Aurul Ardealului în perioada avarică a lui Carol cel Mare*, în *Apulum*, 1, 1939–1942, 203–227.
- Bârzu 2010,  
 L. Bârzu, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei (Bearbeitet von R. Harhoiu)*, *Archaeologia Romanica* 4, Cluj-Napoca, 2010.
- Bede 2012,  
 I. Bede, *The status of horses in late Avar-period society in the Carpathian Basin*, în *ACE Conference Brussels: The very beginning of Europe? Early-Medieval Migration and Colonisation*, Brussels, 2012, 41–50.
- Bede 2014,  
 I. Bede, *Le cheval dans les rites funéraires de la période avar: une forme d'individuation? (Fin du VI<sup>e</sup>-Milieu du IX<sup>e</sup> siècle ap. J.-C.; Bassin des Carpates)*, în I. Bede, M. Detante, eds., *Rencontre autour de l'animal en contexte funéraire. Actes de la Rencontre de Saint-Germain-en-Laye des 30 et 31 mars 2012. IV<sup>e</sup> Rencontre du Group d'anthropologie et d'archéologie funéraire*, Saint-Germain-en-Laye, 2014, 211–225.
- Bede 2017,  
 I. Bede, *Des chevaux dans les tombes avars. Étude comparative de six nécropoles (milieu du VII<sup>e</sup>–milieu du IX<sup>e</sup> siècle)*, în *Vie et mort du cheval: des pratiques médiévales aux traditions camarguaises*, May 2012, Arles, France. 2017. *Le cheval au Moyen Âge*, <hal-

01502941v2>, 1–21. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01502941v2/document>, accesat la 17 Ianuarie 2019.

Blăjan, Botezatu 2000,

M. Blăjan, D. Botezatu, *Studiul arheologic și antropologic al mormintelor de incinerare prefeudale (secolul VIII) de la Aba Iulia–„Stația de salvare”*, în *Apulum*, 37/1, 2000, 453–470.

Bóna 1979,

I. Bóna, *Gepiden in Siebenbürgen. Gepiden an der Forschungsmethode und Fundinterpretation*, în *ActaArchHung*, 31, 1979, 1–2, 9–50.

Bóna 1980,

I. Bóna, *Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár*, în *ActaArchHung*, 32, 1–4, 31–95.

Bóna 1988,

I. Bóna, *Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896)*, în B. Köpeczi, ed., *Erdély története*, I, Budapest, 1988, 129–194.

Bóna 1990,

I. Bóna, *II. Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895)*, în B. Köpeczi, ed., *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, 63–106.

Bóna 1993,

I. Bóna, *A honfoglalás előtti kultúrák és népek*, în Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra, Nyíregyháza, 1993, 115–121.

Čilinská 1961,

Z. Čilinská, *Nové nálezy falér zo slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku*, în *SlArch*, IX, 1–2, 1961, 325–346.

Čilinská 1966,

Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, *Archaeologica Slovaca-Fontes*, Bratislava, 1966.

Comșa 1961,

M. Comșa, *Săpăturile de la Nusfalău*, în *MCA*, VII, 1961, 519–529.

Comșa 1987,

M. Comșa, *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung*, în B. Hänsel, ed., *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert, Südosteuropas Jahrbuch*, München-Berlin, 1987, 219–230.

Cosma 2002,

C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Ethnic and cultural interferences in the 1<sup>st</sup> millenium B.C. to the 1<sup>st</sup> millenium A. D. 6, Cluj-Napoca, 2002.

Cosma 2011,

C. Cosma, *Funerary pottery in Transylvania of the 7<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> centurie*, Ethnic and cultural interferences in the 1<sup>st</sup> millenium B.C. to the 1<sup>st</sup> millenium A. D. 18, Cluj-Napoca 2011.

Cosma 2012,

C. Cosma, *Ethnische und politische Gegebenheiten im Westen und Nordwesten Rumäniens im 8.–10. Jh. N. Chr.*, în *EphNap*, XXII, 2012, 137–158.

Cosma 2015,

C. Cosma, *Avar warriors in Transylvania, Sătmar and Maramureș, Crișana and Banat. Archaeological landmarks on the political status of western Romania in the Avar Khaganate*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> centuries in the Carpathian Basin*. Ethnic and cultural interferences in the 1<sup>st</sup> Millennium B.C. to the 1<sup>st</sup> Millennium A. D. 22, Cluj-Napoca, 2015, 251–280.

Cosma 2017,

C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania/ Avar warriors in Transylvania*, Ethnic and cultural interferences in the 1<sup>st</sup> Millennium B.C. to the 1<sup>st</sup> Millennium A. D. 23, Cluj-Napoca, 2015.

Cosma 2018a,

C. Cosma, *Graves with Horses Discovered in the 6<sup>th</sup>–7<sup>th</sup> Centuries Cemetery in Șpălnaca/ Șugud (Alba County)*, în *Ziridava*, 32, 2018, 157–175.

Cosma 2018b,

C. Cosma, *Seventh–eighth-century Swords, Sabres, and Backswords discovered in Transylvania, Maramureș, and the romanian Banat/ Meče, šable a jednoostré meče zo 7.–8. storočia objavené v Sedmohradsku, Maramureši a v rumunskom Banáte*, în *SlArch*, LXVI–1, 2018, 27–48.

Cosma 2018c,

C. Cosma, *Archaeological observations about the seventh-eighth-century horse graves from Transylvania*, în *EphNap*, 28, 2018, 75–110.

Cosma, Bolog, Oargă 2017,

C. Cosma, A. Bolog, O. Oargă, *Avar Graves Recently Discovered in Gambaș (Alba County) on the Spot Called „Ogoarele de jos”*, în *Ziridava*, 31, 2017, 195–213.

Curta 2006,

Fl. Curta, *Apariția Slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de jos în secolele VI–VII*, Târgoviște, 2006.

Curta 2008,

Fl. Curta, *The earliest avar-age stirrups, or the „stirrup controversy” revisited*, în Fl. Curta, R. Kovalev, eds., *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden-Boston, Brill 2008, 297–326.

Daim 2003,

F. Daim, *Avars and Avar Archaeology. An Introduction*, în H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl, eds., *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World*, vol. 13, Leiden-Boston, 2003, 463–570.

Dobos 2010/2011,

A. Dobos, *Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései*, în Körösfői Zsolt, ed., *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*, Molnár István Múzeum Kiadványai, 3. Székelykeresztúr/ Cristuru Secuiesc, 2010/2011, 377–403.

Dobos 2015,

A. Dobos, *Weapons and weapon depositions in the late row-grave cemeteries in Transylvania*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> centuries in the Carpathian Basin. Ethnic and cultural interferences in the 1<sup>st</sup> Millennium B.C. to the 1<sup>st</sup> Millennium A. D. 22*, Cluj-Napoca, 2015, 57–88.

Doboș, Opreanu 2012,

A. Doboș, C. H. Opreanu, *Migration period and early medieval cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 5, Cluj-Napoca, 2012.

Eisner 1952,

J. Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohrebiste*, Bratislava 1952.

Erdély Története 1986,

L. Makkai, A. Mócsy, eds., *Erdély Története. Első Kötet. A Kezdetektől 1606-IG*, Budapest, 1986, 159–177.

Fiedler 1996,

U. Fiedler, *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhaganat. Versuch eines Vergleichs*. în D. Bialeková, J. Zábojník, eds., *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis. 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. Bis 10. November 1994, Bratislava, 1996, 195–214.

Gaiu 1992,

C. Gaiu, *Le cimitiere gepide de Bistrița*, în *Dacia* (N.S.), 36, 1992, 115–124.

Gáll, Laczkó 2013,

E. Gáll, N. Laczkó, *Doboka kora középkori hamvasztásos temetőjéről. Néhány museum a*



Kis-Szamos völgye 7–9. (10.?) századi településterületéről, în *Dolgozatok. Az erdélyi museum érem- és régiségtárából*, VIII (XVIII), 2013, Erdélyi museum-egyület, Kolozsvár, 2015, 53–74.

Garam 1987,

É. Garam, *Pferdegräber der awarenzeitlichen gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen. Pferdebestatungen*, în *Alba Regia*, XXIII, 1987, 65–123.

Garam 1987a,

É. Garam, *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, în B. Hänsel, ed., *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert Südosteuropa Jahrbuch*, München-Berlin, 1987, 191–202.

Garam 1991,

É. Garam, *A tiszakécske-óbögi avarkori sírok. Adatok az avarkori szablyákhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz*, în *ComArchHung*, 1991, 129–166.

Garam 1993,

É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica*, I, Budapest, 1993.

Garam 1994,

É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, în W. Schuller, ed., *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, vol. 29, Köln-Weimar-Wien, 1994, 171–181.

Garam 1995,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the avar period (567–829)*, în *Hungary 3*, Budapest, 1995.

Harhoiu 1999–2001,

R. Harhoiu, *Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.–7. Jahrhundert*, în *Dacia* (N.S.), 48–49, 1999–2001, 97–158.

Hica 1974,

I. Hica, *Un cimitir din secolul al VII-lea e. n. la Valea Largă (jud. Mureș)*, în *SCIV(A)*, 25, 1974, 517–526.

Horedt 1951,

K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV(A)*, II, 2, 1951, 189–218.

Horedt 1956,

K. Horedt, *Avarii în Transilvania*, în *SCIV(A)*, VII, 3–4, 1956, 393–406.

Horedt 1958,

K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Sec. IV–XIII*, București, 1958.

Horedt 1968,

K. Horedt, *Das Awarenproblem in Rumänien*, în *ŠZ*, 16, 1968, 103–120.

Horedt 1976,

K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. Jh. In Siebenbürgen*, în *ZFA*, 10, 1976, 1, 35–57.

Horedt 1977,

K. Horedt, *Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen*, în *Dacia* (N.S.), 21, 1977, 251–268.

Horedt 1979,

K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. in Siebenbürgen*, în *Rapports du III<sup>e</sup> Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava 7–14 Septembre 1975, Tome 1, 385–394, Bratislava, 1979.

Horedt 1986,

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, în *Antiquitas*, Reihe III, 28, Bonn, 1986.

Horedt 1987,

K. Horedt, *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, în B. Hänsel, ed., *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert*, Südosteuropa Jahrbuch, München-Berlin, 1987, 11–26.

Juhás 1995,

I. Juhás, *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*, *Monumenta Avarorum Archaeologica* 1, Budapest 1995.

Kiss 1963,

A. Kiss, *Az avar kori lovas-temetkezés szkásának vizsgálata*, în *JPMÉ*, 1962, 153–162.

Kiss 1977,

A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the avar period (567–829)*, în *Hungary* 2, Budapest, 1977.

Kiss 1996,

A. Kiss, *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*, *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelarchäologie* 2, Studien zur Archäologie der Awaren 5, Innsbruck, 1996.

Kiss 2001,

A. Kiss, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*, Teil I-II, Monumenta Avarorum Archaeologica 6, Budapest, 2001.

Kovács 1913,

I. Kovács, *A mezőbandi asatások/ Les fouillages de Mezőband*, în *Dolgozatok. Erdély Nemzeti Múzeum*, 4, 1913, 265–429.

Kovács, Garam 2002,

T. Kovács, É. Garam, eds., *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós treasure*, Budapest, 2002.

László 1955,

G. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Archaeologia Hungarica, XXXIV, 1955.

Lazăr 1995,

V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș, Târgu Mureș* 1995.

Macrea 1959a,

M. Macrea, *Necropola slavă de la Someșeni (r. și reg. Cluj)*, în *MCA*, V, 1959, 519–527.

Macrea 1959b,

M. Macrea, *Șantierul arheologic Someșeni-Cluj*, în *MCA*, VI, 1959, 515–522.

Mauricius, XI, 2,

Mauricius, *Arta Militară*, în *Fontes Historiae Dacaromanae* 2, București, 1970, 552–565.

Medgyesi 1992,

P. Medgyesi, *Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez*, în *NJAMÉ*, XXX-XXXII, (1987–1989) 1992, 253–267.

Némethi, Klima 1987–1989,

M. Némethi, L. Klima, *Kora avar kori lovas temetkezések*, în *NJAMÉ*, XXX-XXXII (1987–1989) 1992, 173–244.

Poleski 1992,

J. Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Kraków, 1992.

Pohl 1988,

W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München, 1988.

Pop 2003,

Gr. P. Pop, *Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Caracteristici geografice*, în I. A. Pop, T. Năgler, coord., *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541), Cluj-Napoca, 2003, 11–27.

Profantová 1992,

N. Profantová, *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der avarischen Siedlungsgrenzen*, în F. Daim, ed., *Awarenforschungen*, vol. 1 und 2, *Archaeologia Austriaca Monographien*, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, vol. 2, 605–778.

Repertoriu Cluj 1992,

*Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992.

Roska 1934,

M. Roska, *Das gepidische Gräberfeld von Vereșmort-Morosveresmart (Turda-Tordaaranyos, Siebenbürgen)*, în *Germania*, 18, 1934, 123–130.

Rustoiu, Ciută 2015,

G. T. Rustoiu, M. Ciută, *An avar warrior's grave recently discovered at Unirea-Vereșmort (Alba county)*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> centuries in the Carpathian Basin*, *Ethnic and cultural interferences in the 1<sup>st</sup> Millennium B.C. to the 1<sup>st</sup> Millennium A. D. 22.*, Cluj-Napoca, 2015, 107–127.

Rusu 1962,

M. Rusu, *The prefeudal cemetery of Noșlac (VI<sup>th</sup>-VII<sup>th</sup> Centuries)*, în *Dacia* (N.S.), VI, 1962, 269–292.

Rusu 1964,

M. Rusu, *Cimitirul prefeudal de la Noșlac*. Probleme de Muzeografie, Cluj, 1964, 32–45.

Rusu 1971,

M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, IX, 1971, 713–730.

Rusu 1977,

M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele IV-IX*, în *Banatica*, 4, 1977, 169–213.

Rusu 1997,

M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275–568*, în *Istoria Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1997, 177–450.

Ruttikay 1976,

A. Ruttikay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II*, în *SlArch*, 24/2, 1976, 245–395.

Simon 1993,

L. Simon, *Adatok a szablyák kialakulásáról*, în *HOMÉ*, 30–31/2, 171–192.

Stanciu 2000,

I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul Avar*, în *ActaMP*, XXIII, 2000, I, 403–451.

Stanciu et alii 2009,

I. Stanciu, D. G. Bogdan, I. Marchiș, C. Comorciuc, A. Doboș, *Răscruci, com. Bonțida, jud. Cluj*, în *CCA*, București, 2009, 336–337.

Stanciu, Bindea 2008,

I. Stanciu, D. Bindea, *Un exemplu din epoca medievală timpurie (sec. VIII) pentru credințele și practicile magico-rituale (așezarea de la Jucu de Sus, jud. Cluj)*, în D. Țeicu, I. Căndea, eds., *Românii în Europa medievală (Între orientul bizantin și occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila, 2008, 121–139.

Székely 1962,

Z. Székely, *Contribuții la cultura slavă în secolele VII-VIII în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIV(A)*, XIII/1, 1962, 46–58.

Székely 1969,

Z. Székely, *Materiale ale culturii Sântana de Mureș din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1969, 7–22.

Székely 1974,

Z. Székely, *Slaves anciens dans le Sud-Est de la Transylvanie*, în *Balkanoslavica*, 1, 1972 (1974), 55–57.

Székely 1974–1975a,

Z. Székely, *Așezări din secolele VI-IX în sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 6–7, 1974–1975, 35–55.

Székely 1974–1975b,

Z. Székely, *Sud-Estul Transilvaniei în secolele VI-XIII e.n.*, în *Aluta*, 6–7, 1974–1975, 57–61.

Székely 1975,

Z. Székely, *Așezarea prefeudală de la Sălașuri (com. Vețca, jud. Mureș)*, în *Marisia*, V, 1975, 71–79.

Székely 1976,

Z. Székely, *Așezarea prefeudală de la Bezid (jud. Mureș)*, în *Marisia*, VI, 1976, 117–123.

Székely 1988,

Z. Székely, *Așezări din secolele VII–VIII în bazinul superior al Târnavei Mari*, în SCIV(A), 39/2, 1988, 169–198.

Székely 1992,

Z. Székely, *Așezări din secolele VI–XI p. Ch. în bazinul Oltului Superior*, în SCIV(A), 43/3, 1992, 245–306.

Szentpéteri 2002, I-II,

J. Szentpéteri, ed., *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I-II*, Budapest, 2002.

Szöke 1990–1991,

B. M. Szöke, *The question of continuity in the Carpathian Basin of the 9<sup>th</sup> Century A. D.*, în *Anteus*, 19–20, 1990–1991, 145–157.

Szöke 1992,

B. M. Szöke, *Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck)*, în F. Daim, ed., *Awarenforschungen*, *Archaeologia Austriaca Monographien*, vol. 1 und 2, Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien, 1992, vol. 2, 841–968.

Szöke 1994,

B. M. Szöke, *A Kárpát-medence a 9. Században*, în L. Kovács, ed., *Honfoglalás és Régészet*, Budapest, 1994, 77–84.

Szöke 2003,

B. S. Szöke, *The late avar period (turn of the 7th–8th centuries–811)*, Z. Visy, ed., *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Budapest, 2003, 308–317.

Trugly 1987,

Al. Trugly, *Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno*, în *SlArch*, XXXV–2, 1987, 251–344.

Țiplic 2002–2003,

I. M. Țiplic, *Necropole de tip Mediaș din Transilvania*, în *ActaMN*, 39–40, II, 2002–2003, 9–22.

Vida 2003,

T. Vida, *The Early and Middle avar period (568–turn of the 7th–8th centuries)*, în Z. Visy, ed., *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*, Budapest, 2003, 302–307.

Zábojník 2004,

J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*, *Studia Archaeologica et Medievalia* 6. Bratislava 2004.



Zábojník 2015,

J. Zábojník, *Zum Verhältnis zwischen Archäologie und Anthropologie am Beispiel frühmittelalterlicher Gräberfelder aus dem Mitteldonaauraum (7.–10. Jahrhundert)*, in O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, eds., „*Castellum, civitas, urbs*” – *Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa/ Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe (Castellum Pannonicum Pelsonense*, Bd. 6, hrsg. v. Archäologischen Institut des Geisteswissenschaftlichen Forschungszentrums der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, dem Geisteswissenschaftlichen Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V., dem Balatoni-Museum), Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf, 2015, 277–291.

Zríny 1976,

A. Zríny, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e.n.*, in *Marisia*, V, 1976, 125–151.

Zoll-Adamikowa 1992,

H. Zoll-Adamikowa, *Zur chronologie der awarenzeitlichen funde aus Polen*, in K. Godlowski, R. Madyda-Legutko, eds., *Probleme der relativen und absoluten chronologie AB Laténezeit bis zum Frühmittelalter*, in *Materialien des III. Internationales Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet*, Kraków-Karniowice, 3.–7. Dezember 1990, Kraków, 1992, 297–315.

## ON THE PRESENCE OF THE AVARS IN TRANSYLVANIA. CHRONOLOGY. MOTIVATION. TERRITORIAL LIMITS

### *Abstract*

The presence of Avar warriors in Transylvania during the 7<sup>th</sup>–8<sup>th</sup> centuries is a reality that cannot be contested, as it is proven by the cemeteries and graves that belong, beyond doubt, to warriors of Avar origin. The first Avar incursions in the Transylvanian Plateau took place after 630 and aimed at occupying/conquering the salt-rich areas in the center of Transylvania. This was only possible after they established their direct control over the Gepid communities in the center of the Transylvanian Plateau. I do not believe we can speak of a conquest of Transylvania, but rather of an act of taking control over a territory that the Avars were interested in due to its salt resources. They did not decimate the Gepid communities, but lived alongside them and used them to extract salt. According to the archaeological data that can be attributed with certainty to the Avar warriors (cemeteries and graves), one can note the fact that the entrance of the Avars in the Transylvanian Plateau was not a large-scale phenomenon and the territory they actually dominated was much smaller than some specialists have estimated. This territory was restricted to the area between Câmpia Turzii and Teiuș, where the Mureș turns south, on both sides of the river. Current data do not allow one to form a general picture of the way in which the Avar domination in Transylvania ended. The history of the central province of Romania during the first half

of the 9<sup>th</sup> century still holds many uncertainties that only future archaeological researches might decipher. Based on everything presented so far, I believe one cannot speak at all of an „Avarization” of Transylvania, but rather of a „Slavization” of the region, as Slavic settlements and cemeteries from the 7<sup>th</sup>–8<sup>th</sup>/9<sup>th</sup> centuries have been documented throughout the territory of the Transylvanian Plateau. The Avars made a place for themselves in this Slavic world, in a relatively small geographic area.

## ORIZONTUL FUNERAR DE TIP SUD-DUNĂREAN 2, PE TERITORIUL OLTENIEI, FAZA I (SECOLELE XI-XIII)

Silviu Oța\*

*Cuvinte cheie:* morminte, brățări, cercei, necropole

*Keywords:* graves, bracelets, rings, necropolises

Odată cu revenirea Bizanțului la Dunăre, în cursul secolului al X-lea și al XI-lea, pe teritoriul Olteniei, ca și în Banat, Transilvania sudică și sud-estică, se pot observa schimbări în ceea ce privește utilizarea modelelor de podoabe în practicile funerare și în viața cotidiană. Vechile modele de podoabe, utilizate în timpul Primului Țarat Bulgar, au fost treptat abandonate (este vorba în special de cerceii cu pandantiv în formă de strugure sau măciucă, inele decorate cu pentagramă sau motiv aviform). Pe parcursul secolului al XI-lea, ele au fost scoase total din uz, cel puțin în spațiul nord-dunărean.

Din punct de vedere politic, în spațiul analizat, denumit convențional Oltenia, în secolul al XI-lea și al XII-lea nu avem nicio informație. Cert este că la sud de Dunăre era Imperiul Bizantin<sup>1</sup>, la est de Olt teritoriul a fost sub controlul pecenegilor și mai apoi al cumanilor<sup>2</sup>. În vest se afla un alt teritoriu, foarte probabil sub influență bizantină, apoi sub cea a celui de-al doilea Imperiu Vlaho-Bulgar (Craina)<sup>3</sup>. După răscoala Asăneștilor, acest teritoriu a făcut parte din noul stat, până spre mijlocul domniei lui Ioan Asan al II-lea (1218–1241), mai precis până în 1230. Acesta a constituit baza viitorului Banat de Severin, organizat de către regalitatea maghiară din anul 1232–1233<sup>4</sup> și care a fost extins în anii următori. În 1247, în Diploma Cavalerilor Ioaniți<sup>5</sup> sunt menționate cne-

\* Muzeul Național de Istorie a României, București, Calea Victoriei 12, Sector 3, e-mail: silviuota@yahoo.com

<sup>1</sup> Madgearu 2013.

<sup>2</sup> Diaconu 1970; Diaconu 1978.

<sup>3</sup> Achim 2000, 161–176.

<sup>4</sup> Holban 1981, 49–89.

<sup>5</sup> DIR, Veacul: XI, XII și XIII, C. Transilvania, I (1075–1250), doc. 285 (1247 iunie 2, <Alba Regală>), 329–333.

zatele lui Ioan și Farcaș, precum și voievodatul lui Litovoi. Acestea făceau parte din Țara Severinului sau Banatul de Severin. Se poate observa cu ușurință că teritoriul acesta, în scurt timp a fost adesea trecut de la un stat la altul. Singurele influențe observabile la nivelul artefactelor din necropole sunt cele bizantine și cele legate de al doilea Imperiu Vlaho-Bulgar.

Din punct de vedere cronologic, perioada în care pot fi identificate astfel de artefacte se întinde din veacul al XI-lea până în cel de-al XIII-lea. Ele sunt legate de recucerirea bizantină a balcanilor și a durat până în anii '30 ai veacului următor. Dacă pentru Banatul estic ea s-a terminat prin înființarea Banatului de Severin, în Oltenia a mai durat o vreme. Orizontul acesta a mai continuat, diferențiat de la o regiune la alta, dar după acea dată putem vorbi mai degrabă de piese de tradiție balcanică de influență bizantină. Din acel moment, apar două mari grupe de podoabe, anume cele confecționate de mici meșteri locali și utilizate de către populația de rând și piese care au aparținut elitelor. Acestea din urmă au devenit și bunuri de tezaur și au fost produse utilizându-se tehnici de ornamentare specifice Imperiului Bizantin din veacurile precedente.

Dacă piesele uzuale au folosit în special sârma de cupru, uneori poleită cu staniu și mai rar placată cu argint, în diverse variante de decor, tabla presată, turnarea (în cazul unor brățări), pseudo-granulația sau pseudo-filigranul, cele mai pretențioase erau în continuare decorate, fie și prin presare, cu motive elaborate, din argint sau argint aurit, aur, granule, filigran sau combinații de mai multe tehnici ornamentale.

Simpla prezență a unor astfel de podoabe, fără context nu ar însemna decât că avem de-a face cu importuri. Utilizarea însă în practicile funerare indică însă și o folosire a lor în masă. Mai mult decât atât, ele nu au constituit bunuri de tezaur. Prezența lor în cimitirele unor comunități indică existența unui orizont funerar aparte. Importul din mediul balcanic bizantin și apoi bulgar, demonstrează atât relațiile comerciale între comunitățile sud-dunărene și cele de la nordul fluviului, dar și un port relativ asemănător în care podoabele similare nu puteau decât să aibă același rol. Interesant este că ele se concentrează de-a lungul marilor râuri sau în apropierea lor, precum și a Dunării.

Pentru teritoriul Olteniei, problema acestor necropole este foarte puțin debătută<sup>6</sup>, ele fiind mai degrabă amintite prin prisma analizelor asupra prezenței tipurilor de podoabe<sup>7</sup>. Modul lor de publicare, în multe cazuri este extrem de

<sup>6</sup> Trebuie precizat că în Oltenia, spre deosebire de Banat, nu au prea activat arheologi specializați în Evul Mediu.

<sup>7</sup> Teodorescu 1968, 289–312; Galbenu 1974, 257–261; Toropu, Ciucă, Voicu 1976, 95, Pl. 1/5–6. 107, Dumitriu 2001; Teodor 2003, 147–162; Țicu 2003, 61–71; Ioniță 2005; Oța 2006 a, 251–274; Oța 2007, 117–156; Oța 2010, 401–433; Oța 2012, 123–142; Oța 2013a, 73–92; Oța 2013b, 409–436;

lacunar, în special mențiuni ale lor în volume diverse<sup>8</sup>, și au fost discutate cu predilecție acele complexe funerare care au avut ca inventar piese de podoabă<sup>9</sup>. Cea mai mare parte a mormintelor nu au văzut lumina tiparului, rămânând doar menționate în literatura de specialitate. Fără a avea pretenția rezolvării integrale a acestui subiect, voi încerca să analizez informația avută la dispoziție, cu toate că este extrem de lacunară.

Principala modalitate prin care pot fi identificate aceste necropole sau grupuri de morminte cu inventare de proveniență balcanică, sunt în primul rând podoabele. Monedele nu pot fi luate în considerare dacă sunt singurul inventar din morminte, în primul rând datorită faptului că nu spun nimic despre portul sau bijuteriile folosite de către cei înmormântați în acele necropole. Din această cauză, mă voi limita la menționarea lor atunci când ele au fost emise în cursul secolelor XI-XIII.

Spre deosebire de Bantul învecinat, pe lângă similitudini în ceea ce privește modelele de podoabe, avem și unele particularități locale. Acestea țin de caracteristicile regiunilor dinspre care au venit prin comerț. Acestea pot cunoaște diferențe în modelele utilizate, dar și în folosirea motivelor decorative sau execuția lor.

Deși relativ puține în prima fază, noile modele de podoabe vin să demonstreze legăturile economice cu mediul sud-dunărean în secolele XI-XII. După răscoala Asăneștilor, podoabe de tradiție bizantină au fost produse și utilizate în continuare, fiind folosite și în practicile funerare. Spre deosebire de Banat, în necropolele din Oltenia ele au fost utilizate în continuare pe scară destul de largă, iar modelele au devenit și mai diversificate în secolul al XIII-lea, mai ales spre finalul veacului.

În aceeași perioadă a secolelor XI-XII, utilizarea podoabelor din noua modă adusă de bizantini este observabilă și în spațiul sud-dunărean, pe teritoriul actual al Bulgariei<sup>10</sup>, Serbiei<sup>11</sup>, Macedoniei<sup>12</sup>, dar și în Grecia nordică<sup>13</sup>.

<sup>8</sup> Vulpe 1967; Toropu 1976.

<sup>9</sup> Berciu 1939, 245–390; Bărcăcilă 1959, 769–785; Boroneanț, Crăciunescu 1985, 119–134.

<sup>10</sup> Gatev 1977, 33, 34, Obr. 3/II–3a, III–3b; 36, VIII–1, VIII–3; 38/I–2a, IV/1, VII; 40; Grigorov 2007. Pentru o distribuție a brățărilor din sârme puse în două și torsionate, cu ochiuri la ambele capete și terminațiile lăsate vizibil în interiorul lor, vezi harta de la p. 239, Obr. 119/7 sau Oța 2010, 433, Pl. 1.

<sup>11</sup> Bikić 2010; pentru Banatul vestic, Vojvodina și Srem vezi Stanojev 1989 (este vorba de piese descoperite în necropolele de la Hajdukovo, Sremska Mitrovica, Sombor, Ruski Krstur, Petrovcsics-Zabran, Pančevo-Gornjovaroška ciglana, Nosa-Hinga, Novi Banović-Gradina na Dunavu, Kelebija-Templomhegy, Vojlovica-Humka Azotara, Botoš-Mlaka) și Stanojev 2004, 35, 45, 52, 56, 58, T. IV/53, 54; 59, T. V/56, 57; 60, 63, T. VI/72, 73, 82, 83.

<sup>12</sup> Maneva 1992.

<sup>13</sup> Oța 2010, 433, Pl. 1.

Arareori au pătruns și în Panonia centrală, unde au fost cercetate și morminte cu podoabe bizantine. La sudul Dunării însă, se constată o menținere în uz, deși sporadică, o perioadă mai îndelungată și a modelelor mai vechi, tot de tradiție bizantină<sup>14</sup>. În Dobrogea, situația este similară cu cea din Balcani. Moldova constituie un caz aparte, în sensul că în zona sudică pentru această perioadă predomină piesele purtate de nomazii turkici, venite din alte areale, iar în nord sunt multe piese, foarte probabil din mediul rusesec, care le imită și le dezvoltă pe cele bizantine<sup>15</sup>. Relativ asemănătoare este prezența podoabelor bizantine și imitațiile lor, mai mult sau mai puțin reușite, în Transilvania sudică (Miercurea Sibiului<sup>16</sup>, Cârța<sup>17</sup>, Alba Iulia-Str. Brândușei<sup>18</sup> și Alba Iulia-Izvorul Împăratului<sup>19</sup>) și sud-estică (Zăbala<sup>20</sup>, Morești<sup>21</sup>), doar că aici ele pătrund tot din spațiul balcanic. În secolele XIII-XIV și chiar al XV-lea, ele mai apar doar tezaurizate (Streza-Cârțișoara<sup>22</sup>, Brașov<sup>23</sup>, Amnaș<sup>24</sup>, Șopteriu<sup>25</sup>) și nu mai sunt utilizate ca piese de inventar în practicile funerare.

Problema prezenței pieselor bizantine și mai apoi cele balcanice pe teritoriul Olteniei a mai fost abordată în diverse studii și articole ori părți din volume<sup>26</sup>, dar de regulă împreună cu teritoriul Munteniei și Dobrogei.

Cauzele pătrunderii lor în spațiul dintre Munții Carpați, în nord și vest, râul Olt în est și Dunăre în sud, au fost multiple. În primul rând este vorba de revenirea Bizanțului la Dunăre, comerțul dintre teritoriile nord-dunărene și sud-dunărene, relațiile culturale între zonele amintite precum și o prezență relativ sporadică a populațiilor nomade de stepă în Oltenia<sup>27</sup>, comparativ cu Muntenia<sup>28</sup>.

Pentru acest articol am avut în vedere acele necropole care își au începuturile

<sup>14</sup> Grigorov 2007. În lucrare se poate vedea că anumite podoabe au fost utilizate peste limita lor uzuală din punct de vedere cronologic, așa cum au fost ele datate în cea mai mare parte a complexelor funerare și nu numai.

<sup>15</sup> Spinei 1994, 127, 452, Fig. 18; 453, Fig. 19.

<sup>16</sup> Corneanu, Natea, Palaghie 2014, 75, 76, 77, 84, Pl. 4, Fig. 2.

<sup>17</sup> Munteanu-Besliu 2012, 16, 28, Fig. 11.

<sup>18</sup> Dragotă, Rustoiu, Deleanu 2006, 51, 123, cat. nr. 107; 124, cat. nr. 108.

<sup>19</sup> Blăjan 2006, 55, 109, cat. nr. 124.

<sup>20</sup> Szekely 1993–1994 (1994), 277, 278, 279, 280, 283, 293, 6. ábra./1–4; 294, 7. ábra./2, 9.

<sup>21</sup> Oța, Dragotă, Ducman 2006, 89, 108, Pl. 8/10, 11.

<sup>22</sup> Lukács 1998, 145–156; Lukács 1999, 126, Fig. 12; 127.

<sup>23</sup> Lukács 1998, 154, Fig. 5; 155; Lukács 1999, 127, Fig. 13/A-E; 128.

<sup>24</sup> Weisskircher 1935, 232, Fig. 2; Teodorescu 1968, 307, 309; Teodor 2003, 148; Oța, Dragotă, Rustoiu 2010, 159, 170, Pl. 4/4.

<sup>25</sup> Velter, Dumitriu 2012, 10, 231, Pl. 1/2–4.

<sup>26</sup> Dumitriu 2001; Ioniță 2005.

<sup>27</sup> Conea, Donat 1958.

<sup>28</sup> Diaconu 1970; Diaconu 1978.



în secolul al XI-lea sau al XII-lea și care au fost utilizate până spre sfârșitul celui de-al XIII-lea (Pl. 1). O problemă ridică însă acele cimitire care au fost utilizate și în veacurile următoare, ca de exemplu cel de la Drobeta-Turnu Severin-Turnu Severin sau Ostrovul Mare-Km Fluvial 875. În acestea este destul de greu de diferențiat, ca urmare a modului de publicare, care morminte sunt timpurii și care sunt cele târzii, aceasta în special în cazul celor fără piese de podoabă sau accesorii vestimentare ori monede.

Prin inventarele descoperite în cimitire și prin practicile funerare, putem spune că se diferențiază de marea majoritate a celor din spațiul de la est de râul Olt. Acolo, cea mai mare parte a necropolelor și grupurilor de morminte au fost atribuite nomazilor turcici, anume pecenegi, probabil uzi și cumani.

Toponimia și hidronimia de origine turcică este nelipsită în tot spațiul viitoareii Țări Românești, ceea ce înseamnă că astfel de comunități au fost prezente aici. Faptul că morminte ale lor nu au fost încă descoperite în Oltenia, poate fi explicat prin stadiul cercetării, dar poate fi pus și pe seama unei prezențe mai reduse a nomazilor veniți aici. Existența unor necropole ale populației locale, fie și mai puține numeric decât în Banat, indică o exercitare mai redusă a autorității grupurilor de populație turcică.

Se poate observa că în Oltenia sunt și necropole care au fost organizate cel mai probabil în ultima treime a secolului al XIII-lea, dar în acestea nu au mai fost găsite podoabe bizantine din veacurile precedente în complexele funerare. Se poate constata însă că podoabele și accesoriiile vestimentare au fost relativ modeste (piese predominant executate din cupru, poleit sau nu cu staniu și mai rar podoabe din argint) și, mai mult decât atât, au apărut noi modele care aveau să fie utilizate și în secolul XIV și la începutul celui de-al XV-lea. Accesoriiile vestimentare descoperite în inventarele complexelor funerare erau realizate cu predilecție din fier. Excepție fac acelea destinate elitelor, dar care au fost descoperite doar arareori în morminte. Este vorba de bijuterii și accesorii vestimentare utilizate în timpul celui de-al doilea Țarat Vlaho-Bulgar și mai apoi succesoarele acestuia, Țaratele de Vidin și de Târnovo, precum și Țara/Despotatul Cavarnei. Ele au fost folosite și după căderea lor sub dominație otomană (1396), cel puțin până în prima jumătate a secolului al XV-lea.

În total au fost descoperite în nouă puncte (Craiova-Făcăi<sup>29</sup>, Drobeta-Turnu Severin-Termele romane<sup>30</sup>, Ferigele-Punct necunoscut<sup>31</sup>, Hinova-Proprietatea

<sup>29</sup> Dumitriu 2001, 118, Taf. 49/2–3; Taf. 50/3.

<sup>30</sup> Dumitriu 2001, 122–123, Taf. 37/10, 21, 22, 25; Ioniță 2005, 130–131. De aici, din așezare și din cimitir au fost recuperate monede diverse, începând din veacul al X-lea până în cel de-al XV-lea și chiar mai târzii (Ioniță 2005, 128–131).

<sup>31</sup> Vulpe 1967, 186, Taf. XXVI/31; Toropu 1976, 17; Dumitriu 2001, 123, Taf. 93/14; Ioniță 2005, 132.

lui C. Trocan<sup>32</sup>, Izâmșa-Dealul Fântânilor<sup>33</sup>, Izvoarele-Punct necunoscut<sup>34</sup>, Celeiu<sup>35</sup>, Orlea-Punct necunoscut<sup>36</sup>, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875<sup>37</sup>), cuprinzând un număr de șase necropole (Craiova-Făcăi, Drobeta-Turnu Severin-Termele romane, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875, Hinova-Proprietatea lui C. Trocan, Celeiu, Izâmșa-Dealul Fântânilor) sigure și probabil o a șaptea la Orlea-Punct necunoscut și descoperiri întâmplătoare, fără a cunoaște exact contextul (Ferigele-Punct necunoscut, Orlea, Izvoarele-Punct necunoscut, Drobeta-Turnu Severin-Colecția Istrati-Capșa). Lor li se adaugă piesele din Colecția Istrati-Capșa de la Drobeta-Turnu Severin. Din păcate, în primul caz cercetarea a fost doar parțială, iar în cel de-al doilea, ilustrația nu a fost publicată.

Se poate observa că cele mai multe descoperiri se concentrează în județul Mehedinți, în apropierea Dunării și în zone apropiate de marile râuri, Jiu și Olt, pe acesta din urmă până spre Transilvania.

*Tipul descoperirilor.* Cele mai multe podoabe provin din necropole (Craiova-Făcăi, Drobeta-Turnu Severin-Termele romane, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875, Hinova-Proprietatea lui C. Trocan, Celeiu, Orlea-Punct necunoscut-?) și colecții particulare (Drobeta-Turnu Severin-Colecția Istrati-Capșa). Pentru veacurile XI, XII și prima jumătate a secolului următor în Oltenia nu sunt cunoscute podoabe provenite din tezaure. Aici însă, anumite cimitire au continuat să fie folosite și după mijlocul veacului al XIII-lea. Pe alocuri se observă că trecerea la inventarele tipice spațiului balcanic sud-dunărean s-a realizat treptat, fără a se observa modificări bruște ca în Banat, unde o bună parte a cimitirelor datate în secolele XI-XII/anii '30 ai secolului al XIII-lea și-au încetat existența (Gornea-Căunița de Sus, Șopotu Vechi-Mărvilă, probabil Broșteni și Nicolinț-Râpa Galbenă, Vojlovica-Humka Azotara) sau s-a abandonat în cea mai mare parte obiceiul depunerii de podoabe balcanice (Obreja-Sat Bătrân, Cuptoare-Sfoge, Svinița-Km. Fluvial 1004, Omolicea).

<sup>32</sup> Berciu 1939, 388, 382, Pl. 289; 386, Pl. 295.

<sup>33</sup> Toropu 1976, 175, 178; Galbenu 1974, 259, Fig. 3, 260-261; Dumitriu 2001, 126-127, Taf. 92/1-3.

<sup>34</sup> Toropu 1976, 176; Dumitriu 2001, 127; Ioniță 2005, 134.

<sup>35</sup> Ioniță 2005, 121. Necropola este doar semnalată și a fost stabilit că are ca dată de început mijlocul secolului al XIII-lea. În mormântările s-au făcut în ruinele cetății romano-bizantine. Tot acolo și în așezare, precum și din descoperiri întâmplătoare provin monede bizantine din veacurile XI-XIII.

<sup>36</sup> Toropu 1976; Dumitriu 2001, 127, Taf. 97/2-5; Ioniță 2005, 137. Având în vedere numărul pieselor putem bănuși că ele provin dintr-o necropolă distrusă, în care au existat și artefacte mai timpurii (cataramă tip liră, cercel cu pandantiv tip măciucă). Tot în teritoriul localității au fost descoperite și monede bizantine emise în secolele X-XII.

<sup>37</sup> Boroneanț, Crăciunescu 1985, 109-134. Aici, din așezarea contemporană provin câteva monede bizantine și din vremea celui de-al doilea Țarat Vlaho-Bulgar (secolele XIII-XIV).

*Tipul necropolelor.* Din datele avute la dispoziție au fost majoritar plane (Craiova-Făcăi, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875, Hinova-Proprietatea lui C. Trocan). Cea de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane a avut înmormântările în ruinele romane, iar la Celeiu în cetatea romano-bizantină. Piesa de la Ferigele a fost descoperită într-un tumul Hallstattian.

*Ritul funerar* este invariabil înhumația pentru perioada în discuție.

*Orientarea* complexelor funerare menționate în literatura de specialitate era pe direcția Vest-Est sau cu mici deviații<sup>38</sup>.

Suprapuneri de complexe funerare au fost semnalate la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875, unde M. 33 a fost suprapus de M. 34, iar acesta din urmă de M. 35. Ultimul a fost datat cu o monedă emisă în timpul împăratului Andronic al II-lea (1282–1328)<sup>39</sup>.

*Forma gropilor* rămâne momentan necunoscută. Excepție face necropola de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875, unde erau de formă rectangulară, iar cele două publicate de la Craiova-Făcăi erau tot de aceeași formă, dar rotunjite la colțuri (M. 1 și M. 2), conform informațiilor publicate.

*Morminte singulare* au fost descoperite la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875. Altele similare au fost cercetate la Craiova-Făcăi. Cel mai probabil, cele mai multe au fost singulare, dar informațiile sunt foarte sumare.

Înmormântări duble, în acest stadiu al cercetărilor nu au fost semnalate, foarte clar. Doar la Izâmșa-Dealul Fântânilor, este posibil să fi fost și înmormântări duble<sup>40</sup>.

*Analiza antropologică* în acest stadiu al cercetării lipsește complet. Singurele informații pe care le deținem sunt asupra necropolei de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875, unde 14 morminte au aparținut unor copii și 28 de indivizi adulți. La Craiova-Făcăi este menționat un mormânt care aparținea unui copil (M. 2), iar cel de-a Idoilea (M.1) a fost al unui adult, foarte probabil de sex feminin dacă avem în vedere inventarul funerar.

*Amenajări ale mormintelor* nu există decât în cazul lui M. 22 de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875. Aici defunctul a fost așezat pe o treaptă.

<sup>38</sup> Este vorba de mormintele de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875 (V-E, M. 1, 2, 3, 4, 8, 10, 12, 17, 21, 25, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 38; SV-NE, M. 5, 6, 14, 18, 20, 23, 24, 26, 29, 39; NV-SE, M. 7, 9, 13, 15, 16, 19, 31, 33, 40, 41, 42). Mormântul descoperit la Hinova-Proprietatea lui C. Trocan, era orientat pe direcția NV-SE. Asupra celor de la Drobeta-Turnu Severin, nu s-au realizat conform planului, înregistrări precise. Toate complexele funerare erau orientate pe direcție V-E (Bărcăcilă 1959, Pl. 1). Din mormintele de la Craiova-Făcăi știm doar că M. 1, a fost orientat puțin deviat pe direcția NV-SE, iar M. 2 era orientat V-E.

<sup>39</sup> Este greu de spus dacă este vorba de o greșală de tipar în text la p. 126, deoarece se revine spre finalul textului și se precizează că monedele descoperite sunt până în timpul domniei lui Andronic al III-lea (1328–1341).

<sup>40</sup> Galbenu 1974, 260.

*Mobilier funerar* nu a fost semnalat la vreunul din complexe funerare cercetate.

*Ofrande funerare* alimentare constau în depuneri de ceramică în morminte, ca de exemplu în cimitirul de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane (M. 6<sup>41</sup>, M. 12<sup>42</sup>). Practici funerare ulterioare au fost menționate tot în acest cimitir, unde în preajma lui M. 24 a fost descoperit un fragment ceramic<sup>43</sup> și probabil lângă M. 11<sup>44</sup>.

În restul necropolelor sau grupurilor de morminte analizate lipsesc astfel de semnalări. Acestea nu au fost menționate nici în teritoriul necropolelor, în afara mormintelor ca dovadă a practicilor funerare ulterioare înhumării.

*Poziția defuncțiilor.* În cazul lui M. 22 de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875 în poziția șezând (Pl. 2/1). Pentru restul complexelor funerare ea nu a fost publicată decât extrem de sumar (Pl. 2/2–3)<sup>45</sup> din lipsă de documentație.

*Inventarul funerar* constă în podoabe (plăcuțe de diademă, cercei și brățări, mărgel, precum și fragmente de țesătură). La acestea se adaugă fragmente ceramice provenite de la recipiente.

*Podoabe* (Pl. 3):

*Diademe.* Provin din M. 22, de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875 (Pl. 4/1)<sup>46</sup>, Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane (Pl. 4/2)<sup>47</sup> și Izâmșa-Dealul Fântânilor (Pl. 4/3–4)<sup>48</sup>.

Cea dintâi a fost confecționată din plăcuțe de argint aurit. Foarte probabil, este o piesă databilă în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, dacă avem în vedere analogiile din mediul sud-dunărean, ca de exemplu piesele de la Donje Kamenica<sup>49</sup>.

Piesa de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane, M. 32, a fost din foiță de aur, dar nu se mai păstrează. Ea este similară ca aspect cu plăcuțele din M. 4 de la Nicolinț-Râpa Galbenă<sup>50</sup>.

În cazul celei de la Izâmșa-Dealul Fântânilor, plăcuțele au fost considerate

<sup>41</sup> Complexul funerar a fost datat în secolele XI-XII (Bărcăcilă 1959, p. 784), dar conform fragmentului ceramic este foarte probabil mai târziu, anume din secolul al XIII-lea sau începutul celui următor.

<sup>42</sup> Bărcăcilă 1959, 384–385, 386, Fig. 7/6

<sup>43</sup> Bărcăcilă 1959, 785, 786, Fig. 7/7.

<sup>44</sup> Bărcăcilă 1959, 787, Fig. 8/3.

<sup>45</sup> Ioniță 2005, 198, Fig. 26/1, 4; Bărcăcilă 1959, 789, Fig. 10/1–2; 790, Fig. 11/2; Boroneanț, Crăciunescu 1985, 120, Pl. I/2; 131, Pl. IX/2.

<sup>46</sup> Oța 2007, 122, Fig. 2/IV.1.c.

<sup>47</sup> Bărcăcilă 1959, 781, 782, Fig. 4/3.

<sup>48</sup> Oța 2007, 121–122, Fig. 2/III.4, Fig. 3/V.1.

<sup>49</sup> Bikić 2010, 35, Sl. 9/6.

<sup>50</sup> Radu, Țicu 2003, 313, 314, 322, Fig. 5.

ca făcând parte dintr-un cordon<sup>51</sup>. Din păcate atâta timp cât poziția lor în mormânt este neprecizată, este dificil de spus cu exactitate ce rol aveau. Astfel de piese care au avut doar perforații la colțuri erau folosite pentru diademe. Piese asemănătoare au fost descoperite în apropiere în morminte pe craniu și nu în zona bazinului, ca de exemplu în cimitirele de la Ljubičevac<sup>52</sup>, Hajdučka Vodenica<sup>53</sup>, Arača<sup>54</sup>, Vajuga Pesak<sup>55</sup>. La Kapelin Breg, lângă Vršac, au fost găsite tipare pentru astfel de podoabe<sup>56</sup>.

*Cercei.* Au fost descoperiți la Hinova-Proprietatea lui C. Trocan (Pl. 4/6, 8), Izâmșa-Dealul Fântânilor, Craiova-Făcăi, Drobeta-Turnu Severin și Orlea (Pl. 4/9–10). Aceștia cuprind mai multe modele.

Cele mai simple exemplare sunt cele confecționate din sârmă îndoită circular, pe care a fost introdusă o sferă sau două de metal, goale în interior. Astfel de piese provin din necropolele de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane, M. 92 (Pl. 4/7), Orlea (cu câte un pandantiv sferic<sup>57</sup>) și Hinova – Proprietatea lui C. Trocan, probabil cu două sfere. În ultimul caz, este foarte probabil ca un pandantiv să se fi pierdut, deoarece al doilea s-a păstrat întreg. Faptul că în jurul verigii a fost înfășurată sârmă în trei puncte diferite sugerează că foarte probabil existau două astfel de sfere. O altă verigă pe care au fost înfășurate două sârme filigranate distanțate a fost descoperită la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane, în M. 18 (Pl. 4/5). Este vorba, probabil, de o piesă asemănătoare cu cea care provine din același cimitir, dar care are pandantivul distrus. Piesa a fost datată în cursul secolului al XV-lea de către autorul descoperirilor. Din păcate, în lipsa pandantivului nu se pot face alte aprecieri asupra datării sale mai precise, deci trebuie privită cu unele semne de întrebare.

Un fragment de cercel cu pandantiv biconic provine din necropola de la Izâmșa-Dealul Fântânilor (Pl. 4/11)<sup>58</sup>. Astfel de cercei provin în special din spațiul sud-dunărean, ca de exemplu în necropolele de la Prahovo<sup>59</sup> și Korbovo<sup>60</sup>.

Un alt model, asemănător cu precedentul, dar decorat în lateralele

<sup>51</sup> Dumitriu 2001, 75.

<sup>52</sup> Parović-Pešikan 1984, 144, Sl. 131/5; Radoslavjević-Krunić 1986, 334, 335, 336, 339, Sl. 2/4, 5; 340, Sl. 3/3; 341, Sl. 4/5, 9, 10, 11.

<sup>53</sup> Erčegović-Pavlović 1979 (1977), 280, Pl. 4.

<sup>54</sup> Minić 1995–1996, 117, 121, T. 5–6.

<sup>55</sup> Vukmanović 2001, 353, 354, 369, Fig. 11/8.

<sup>56</sup> Minić 1995–1996, 116, Sl. 2, 3; 117.

<sup>57</sup> Aici există un exemplar a cărei sferă nu mai există.

<sup>58</sup> Galbenu 1974, 259, Fig. 3, dreapta sus; 261; Toropu 1976, 175; Dumitriu 2001, 126–127, Taf. 92/1; Ioniță 2005, 134, 198, Fig. 26/15; Oța 2013b, 412, 429, Pl. 1/5.

<sup>59</sup> Janković 1973–1974 (1975), 231, 232, T. VI/4, T. VIII/5–6.

<sup>60</sup> Janković 1973–1974 (1975), 233, T. XI/6 (M. 28); Radičević 2008 (2009), 200, Sl. 3/4; 201.

pandativului central cu muluri provine din necropola de la Craiova-Făcăi (Pl. 4/12)<sup>61</sup>. Și acest model are analogii cu un cercel de la Șopotu Vechi-Mârvilă<sup>62</sup> unde a fost datat în cursul veacului al XII-lea, cu monedă emisă în timpul domniei regelui Béla al III-lea (1172–1196) și alții doi de la Vinča<sup>63</sup>. Cercei similari dar cu muluri laterale duble sau cu două muluri laterale duble sunt și ei destul de cunoscuți în mediul sud-est european și în așa zisul tezaur de la Tokaj<sup>64</sup>.

O pereche de cercei cu pandantive biconice și câte două muluri laterale din sârmă, distanțate una de alta, a fost descoperită tot la Craiova-Făcăi<sup>65</sup> (Pl. 4/13–14). Piese asemănătoare provin din necropola de la Șopotu Vechi-Mârvilă<sup>66</sup>, dar și din colecția Muzeului Național din Sofia<sup>67</sup>.

*Mărgelile* au fost descoperite doar în necropola de la Izâmșa-Dealul Fântânilor. Acestea constau într-un șirag de 17 scoici *Cypraea Spondylus*.

*Brățările* provin din necropolele de la Hinova-Proprietatea lui C. Trocan (Pl. 5/7)<sup>68</sup>, Orlea (Pl. 5/2, 6)<sup>69</sup>, Ferigele (Pl. 5/1)<sup>70</sup>, Izâmșa-Dealul Fântânilor (Pl. 5/4, 5)<sup>71</sup>, Izvoarele<sup>72</sup> și în colecția Istrati-Capșa de la Drobeta-Turnu Severin (Pl. 5/3)<sup>73</sup>.

Pe baza pieselor descoperite în asociere și având în vedere lipsa monedelor, piesa de la Izâmșa-Dealul Fântânilor poate fi datată în secolul al XII-lea și, eventual, începutul celui următor<sup>74</sup>.

Acestea constau în piese de metal, executate prin turnare (Hinova-Proprietatea lui C. Trocan, Izâmșa-Dealul Fântânilor), sârme torsionate (Drobeta-Turnu Severin-colecția Istrati-Capșa, Ferigele, Orlea) și platbandă (Izâmșa-Dealul Fântânilor, Orlea).

<sup>61</sup> Oța 2013b, 411. Nu voi relua descrierea acestui cercel, asemeni celor de la Korbovo și Prahovo, deoarece am mai făcut-o cu alt prilej.

<sup>62</sup> Țicu 2003, 27, 37, 56, Fig. 15/13.

<sup>63</sup> Marjanović-Vujović 1984, 94, Sl. 70.

<sup>64</sup> Vezi Oța 2013b (Tokaj, Voinești, Skopje, pentru piesele timpurii).

<sup>65</sup> Dumitriu 2001, 118, Taf. 49/2–3.

<sup>66</sup> Țicu 2003, 26, 55, Fig. 14/2–3.

<sup>67</sup> Drumev 1976, nr. cat. 663; Oța 2013b, 419, 432, Pl. 4/3.

<sup>68</sup> Dumitriu 2001, 126; Ioniță 2005, 134, 198, Fig. 26/7–10; Oța 2013a, 76–77, 91, Pl. 2/7.

<sup>69</sup> Dumitriu 2001, 132, Pl. 97/4, 5; Ioniță 2005, 137, 220, Fig. 48/23, 24; Oța 2013a, 78, 91, Pl. 2/1.

<sup>70</sup> Dumitriu 2001, 123, Taf. 93/14; Oța 2006, 254.

<sup>71</sup> Galbenu 1974, 259, Fig. 3, stânga sus; 260; Dumitriu 2001, 127, Pl. 49/5–6; Oța 2006b, 272, Fig. 4/2; Oța 2013a, 77, 91, Pl. 2/2, 4.

<sup>72</sup> Toropu 1976, 176; Dumitriu 2001, 127; Ioniță 2005, 134; Oța 2006, 254.

<sup>73</sup> Dumitriu 2001, 132, Taf. 86/11; Oța 2006, 254; Oța 2010, 418, 419; Oța 2012, 124.

<sup>74</sup> Oța 2013a, 84–85.



*Inele.* Au fost descoperite în cimitirul de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane. Din păcate, piesele nu au fost datate cu monede pentru o mai bună atribuire cronologică. Dacă avem în vedere anlogiile din zonele apropiate (Cetățeni<sup>75</sup>, Craiova-Fântâna Obedeaneu<sup>76</sup>, Romula<sup>77</sup>, Măicănești-Străulești<sup>78</sup>, Macoviște<sup>79</sup>, Cuptoare-Sfogea<sup>80</sup>), dar și mai îndepărtate, precum Cotul Morii-Popricani<sup>81</sup>, Târgu Trotuș<sup>82</sup>, Suceava-Câmpul Șanțurilor<sup>83</sup> ele trebuie datate ceva mai târziu, și anume în a faza a II-a a aceluiași tip de cimitire, anume de la sfârșitul veacului al XIII-lea până în cel de-al XV-lea. Excepție face piesa din M. 225 din necropola de la Cuptoare-Sfogea. Acesta a fost găsit în asociere cu o diademă din plăcuțe pătrate cu o protuberanță centrală<sup>84</sup> și un cercel cu veriga simplă, decorat cu un pandantiv sferic ornamentat cu granule. Tradiția inelelor cu chatonul dintr-o casetă decorată<sup>85</sup> cu piatră sau sticlă colorată în centru, iar pe margine cu granule sau pseudogranule este mai veche și a continuat cel puțin până în veacul al XV-lea. Diferențele de execuție, în multe cazuri, nu sunt foarte ușor de distins, mai ales dacă veriga este plată sau semicirculară în secțiune, fără alte ornamente.

Un alt inel găsit în asociere cu un cercel provine din M. 18 de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane. Piesa a fost datată în cursul veacului al XV-lea, asemeni cercelului cu care a fost găsită în asociere. Cel mai probabil, având în vedere ornamentul, este posibil ca piesa să fie mai timpurie, dar nu poate fi datată mai devreme de veacul al XIV-lea.

*Fragmente de țesătură,* provin din necropola de la Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane, M. 32<sup>86</sup>. Acestea aveau o lungime păstrată de 120 cm, cu aspect metalic, inclusiv cu fire de aur.

<sup>75</sup> Păunescu 1976, 257, 258, Fig. 1/b; 259, Fig. 2/a.

<sup>76</sup> Dumitriu 2001, 118–119, Taf. 89/9, 10, 18.

<sup>77</sup> Piesă inedită. Mulțumim domnilor Gheorghe Popilian și Mircea Negru pentru informație.

<sup>78</sup> Dumitriu 2001, 129, Taf. 93/4, 8, 9.

<sup>79</sup> Uzum 1983, 513, Fig. 3/a-b; Țicu 2009, 64, Pl. 14/1; 65, Pl. 15/5–6; 109, Pl. 45, în zona centrală; 169, 176, 177.

<sup>80</sup> Uzum 1987, 303, Fig. 6/b; 304.

<sup>81</sup> Neamțu 1961, 286, 287, Fig. 3/3–4.

<sup>82</sup> Artimon 2000, 68, 83, Fig. 10/8.

<sup>83</sup> Batariuc 1993, 242, Fig. 6/16; 244. Mormântul 59 a fost datat cu o monedă emisă în timpul regelui Matei Corvin (1458–1490).

<sup>84</sup> Piese similare provin din necropola de la Vinča, din M. 63. Aici diadema a fost datată în secolul al XI-lea (Marjanović-Vujović 1984, 94, Sl. 72; 95). Cercei similari provin din aceeași necropolă, din M. 518 (Marjanović-Vujović 1984, 95, Sl. 73) și au fost datați în veacul al XII-lea.

<sup>85</sup> Astfel de podoabe au fost descoperite și în secolele anterioare, anume X-XI, dar pentru o vreme par să nu mai fi fost produse decât arareori, apoi au revenit în modă, în special în secolele XIV-XV, după care au dispărut.

<sup>86</sup> Bărcăcilă 1959, 784, Fig. 4/4.

*Accesorii vestimentare* nu au fost găsite decât în cimitirul de la Craiova-Făcăi și constau în doi nasturi confecționați din două calote din foiță metalică de cupru, prevăzute cu o verigă de sârmă. Aceștia provin din M. 1 (Pl. 5/8).

*Moneda în morminte* a fost rar utilizată în practicile funerare, deși piesele descoperite la distanțe variabile de cimitire, indică o bună circulație a lor. Singurele necropole unde sunt semnalate au fost cele de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875 și Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane. În primul cimitir au fost descoperite două piese, una emisă în timpul împăratului Andronic al II-lea (1282–1328), provenită din M. 22 (emisă între anii 1282–1295) și o alta din vremea succesorului său, anume Andronic al III-lea (1328–1341), în M. 35. Aceasta ar putea împinge datarea necropolei și în faza a doua a orizontului funerar amintit, așa cum este și cazul cimitirelor de la Svinița-Km. Fluvial 1004<sup>87</sup>, Cuptoare-Sfogeia<sup>88</sup>, Drobeta-Turnu Severin-Termele Romane<sup>89</sup> și Obreja-Sat Bătrân<sup>90</sup>, toate din Banatul de Severin.

Se poate observa, asemeni majorității mormintelor din acest orizont funerar, că nu au fost găsite în asociere cu podoabe și accesorii vestimentare. Aceasta este o caracteristică a cimitirelor din spațiul balcanic, iar cele din Oltenia par a nu face excepție până în prezent de la regulă.

### Concluzii

În acest stadiu al cercetării, numărul necropolelor descoperite este relativ modest. Cu toate acestea el trebuie să fi fost mult mai mare dacă avem în vedere numărul de puncte unde au existat așezări cu ceramică balcanică, dar și monede bizantine (Pl. 6).

În prima fază, putem vorbi în special de cimitire de-a lungul Dunării și a marilor râuri. Pentru spațiul dintre Carpații Meridionali, Dunăre și râul Olt sunt singurele tipuri de necropole cercetate până în acest moment. Se poate observa că lipsesc integral cele atribuibile populațiilor turcice, nomade pătrunse la Dunărea de Jos de la nordul Mării Negre. Piesele de podoabă și accesorii vestimentare descoperite aici demonstrează ca și în cazul Banatului estic și

<sup>87</sup> Aici a fost descoperit și zidul unei biserici mai târzii, care foarte probabil era mai târzie (vezi Boroneanț 1985, 111–118). Acest tip de necropole, din veacurile XI–XII/început de secol XIII, nu aveau de regulă biserică în sud-estul Banatului.

<sup>88</sup> Mormintele din acest cimitir au fost datate cu monede până în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg (1387–1437).

<sup>89</sup> Și aici au fost descoperite monede medievale mai târzii, emise în Ungaria, Ragusa, Țara Românească și Serbia (Bărcăcilă 1959, 775–776).

<sup>90</sup> Necropola a avut și o fază mai târzie, cu biserică (Țicu, Rancu 2003, 106–123).

sudic relații comerciale cu populația de la sudul fluviului și în bună măsură modele de artefacte.

O singură piesă indică o posibilă influență dinspre Regatul Ungariei. Este vorba de o verigă de păr cu un capăt îndoit în forma literei S. Foarte probabil ea este un exemplar târziu. De asemenea, o altă ipoteză plauzibilă este că poate fi vorba de o podoabă comună, întâlnită și în spațiul Balcanic sud-dunărean, dar cu o frecvență mai redusă. Un alt exemplar a mai fost descoperit în necropola medievală de la Zimnicea<sup>91</sup>.

Se poate observa astfel că sunt podoabe general utilizate pe tot cuprinsul Imperiului Bizantin, cât și în sfera graniței sale, inclusiv după destrămarea sa de după 1204, precum brățările din sârme torsionate cu două ochiuri la capete și cercei cu un pandantiv sferic pe verigă. Lor li se adaugă exemplare cu analogii în mediul est balcanic, precum exemplarul de la Hinova-Proprietatea lui C. Trocan, care are analogii în Dobrogea. Brățările din platbandă de la Izâmșa-Dealul Fântânilor, sau cerceii de la Craiova-Făcăi și Izâmșa-Dealul Fântânilor, de exemplu, au analogii cu piese din spațiul actul al Serbiei, unde s-au descoperit cele mai multe exemplare (Korbovo, Prahovo, Vinča – cerceii). Lor li se mai adaugă exemplare descoperite la distanță mai mică sau mai mare la nordul Dunării, precum cerceii din tezaurul de la Voinești, Șopotul Vechi-Mârvilă și așa-zisul tezaur de la Tokaj. Diademele au la rândul lor analogii atât în spațiul sârbesc (Donje Kamenica), cât și în sudul Ungariei medievale (de exemplu la Arača, ca mod de execuție).

Pe ansamblu, asemeni Banatului, se poate observa în special o proveniență a podoabelor din zona actuală a Serbiei și vestul Bulgariei, pentru veacurile XI-XII și prima jumătate a celui de-al XIII-lea.

## BIBLIOGRAFIE

Achim 2000,

V. Achim, *O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina*, în V. Achim, *Banatul în evul mediu*, București, 2000, 161–176.

Batariuc 1993,

P. V. Batariuc., *Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Șanțurilor*, în *ArhMold*, XVI, 1993, 229–249.

Bălăceanu 1982,

M. Bălăceanu, Câteva podoabe medievale din colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier, în *Drobeta*, 5, 1982, 201–205.

<sup>91</sup> Mulțumim pentru informație domnului George Trohani.

Bărcăcilă 1959,

Al. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus*, în MCA, 5, 1959, 769–785.

Berciu 1939,

D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, în AO, 18, 104–106, 1939, 245–390.

Bikić 2010,

V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Beograd, 2010.

Boroneanț, Crăciunescu 1985,

V. Boroneanț, G. Crăciunescu, *Așezarea și necropola din secolele XIII–XIV de la Ostrovul Mare, kilometrul 875*, în Drobeta, 6, 1985, 119–134.

Boroneanț 1985,

V. Boroneanț, *Cimitirul feudal timpuriu de la Svinița-Km. Fluvial 1004*, în Drobeta, 6, 1985, 111–118.

Conea, Donat 1958,

I. Conea, I. Donat, *Contribution à l'étude de la toponimie péthénèguecomane de la Plaine Roumaine du Bas-Danube*, în *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VI e Congrès International des Sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 août, 1958*, Bucarest, 1958, 139–169.

Corneanu, Natea, Luca 2014,

S. Corneanu, Gh. Natea, S. Luca, *Prick spurs and a bronze bracelet from the medieval settlement of Miercurea Sibiului IV. Premises for a chronological framing*, în *BruckAM*, IX, 1, 2014, 73–84.

Diaconu 1970,

P. Diaconu, *Les Petchénégues au Bas-Danube*, Bucharest, 1970.

Diaconu 1978,

P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucharest, 1978.

DIR,

*Documente privind Istoria României*, Veacul: XI, XII și XIII, seria C. Transilvania, vol. I (1075–1250), București, 1951.

Dragotă, Rustoiu, Deleanu 2006,

A. Dragotă, G. T. Rustoiu, V. Deleanu, *Alba Iulia-Str. Brândușei*, în *Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*, ed. H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu, Alba Iulia, 2006.

Drumev 1976,

D. Drumev, *Zlatarsko izkustvo*, Sofia, 1976.

Dumitriu 2001,

L. Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*, Bucharest, 2001.

Erčegović-Pavlović 1979 (1977),

S. Erčegović-Pavlović, *Srednjovjekovni nakit od ukrasnih pločica*, în *ZbornikNM*, IX-X, 1979 (1977), 279–283 + Sl. 1–4.

Galbenu 1974,

D. Galbenu, *Descoperiri arheologice întâmplătoare în jud. Mehedinți*, în *Drobeta*, 1, 1974, 257–261.

Gatev 1977,

P. Gatev, *Nakiti ot pogrebenija ot XI-XII v.*, în *ArhSofia*, XIX/1, 1977, 30–46.

Grigorov 2007,

V. Grigorov, *Metalni nakiti ot srednovekovna Bălgarija (VII-XI v.)*, Disertatii, Tom. 1, Sofia, 2007.

Holban 1981,

M. Holban, *Despre Țara Severinului și Banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, în *Din cronica relațiilor romano-ungare în secolele XIII–XIV*, București, 1981, 49–89.

Ioniță 2005,

A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII*, București, 2005.

Janković 1973/1974,

M. Janković, *Dve srednjovekovne nekropole u istočnoj Srbiji*, în *Starinar*, XXIV–XXV, 1973/1974, 227–241.

Lukács 1998,

A. Lukács, *Tezaurul de la Streza-Cârtisoara (jud. Sibiu)*, în *SCIV(A)*, 49, 2, 1998, 145–156.

Lukács 1999,

A. Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu. Secolele XIII-XVI*, București, 1999.

Madgeru 2013,

Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries*, Fl. Curta, ed., *ECEEMA, 450–1450*, 22, Leiden-Boston, 2013.

Maneva 1992,

E. Maneva, *Srednovekoven nakit od Makedonija*, în *Kulturno-Istorisko Nasledstvo na Republika Makedonia*, XXVIII, Skopje, 1992.

Marjanović-Vujović 1984,

G. Marjanović-Vujović, *Starosrpska nekropola*, în *Vinča u praistoriji i srednjem veku*. 50., Beograd, 1984, 87–99.

Minić 1995–1996,

D. Minić, *Ukrasne pločice iz Vracalove Vodenice kod Rume*, în *RadVM*, 37–38, 1995–1996, 113–121.

Munteanu-Beșliu 2012,

P. Munteanu-Beșliu, *Mănăstirea cisterciană de la Cârța. Cercetări arheologice de salvare (2009 și 2011)*, în *ActaTF*, I, 2012, 11–28.

Neamțu 1961,

E. Neamțu, *Obiectele de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iași)*, în *ArhMold*, 1, 283–293.

Oța 2006a,

S. Oța, *Câteva observații privind brățările executate din sârme de bronz (secolele X–XIII)*, în *CercArh*, 13, 2006 a, 251–274.

Oța 2006b,

S. Oța, *Contextul încetării funcționării necropolelor din orizontul sud-dunărean 2 pe teritoriul Banatului*, în A. A. Rusu, ed., *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, Cluj-Napoca, 2006, 229–272.

Oța 2007,

S. Oța, *Plăcuțe de diademă de pe teritoriul României (secolele XII–XV)*, în *SCIV(A)*, 58, 2007, 1–2, 117–156.

Oța 2010,

S. Oța, *Piese de orfevrărie de tradiție bizantină în spațiul nord-dunărean (secolul al XI-lea – începutul secolului al XIII-lea)*, în A. Măgureanu, E. Gáll, eds., *Între stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 2010, 401–433.

Oța 2012,

S. Oța, *Tombs with Jewels in the Byzantine Tradition Discovered on the Present-Day Territory of Romania, North of the Danube (End of the 11th Century–the 14th Century)*, în *Ziridava*, 26, 2012, 1, 123–142.



Oța, Dragotă, Ducman 2006,

Oța, S., Dragotă, A., Ducman, G., *Piese din colecțiile MNIR, provenite din descoperiri de caracter funerar, din Transilvania și Crișana (secolele X-XII)*, în PA, V-VI, 2006, 75–120.

Oța, Dragotă, Rustoiu 2010

S. Oța, A. Dragotă, G. T. Rustoiu, *Brățări din sârme torsionate și împletite, lățite la capete (secolele X-XV)*, în MCA, VI, 2010, 155–171.

Oța 2013a,

S. Oța, *Brățări de tradiție bizantină descoperite în spațiul nord-dunărean (secolele XI-XIII)*, în ActaTF, II, 2013, 73–92.

Oța 2013b,

S. Oța, *Cerceidecorați cu muluri de granule pe pandantiv (secolele XII-XIV)*, în F. Curta, B. P. Maleon, eds., *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Iași, 2013, 409–436.

Parović-Pešikan 1984,

M. Parović-Pešikan, *Ljubičevac-Glamika. Fouilles de 1980*, în Djerdapske Sveske, II, 1984, 141–144, Sl. 124–133.

Păunescu 1976,

A. Păunescu, *Obiecte de podoabă descoperite în necropola medievală de la Cetățeni, jud. Argeș*, în MN, 2, 1976, 257–264.

Radičević 2008 (2009),

D. Radičević, *Periodizacija poznosrednjovekovnih nekropola u donjem srpskom Podunavlju*, în Starinar, LVIII, 2009, 197–212.

Radoslavjević-Krunić 1986,

S. Radoslavjević-Krunić, *Une nécropole médiévale à Ljubičevac*, în Djerdapske Sveske, III, 1986, 329–341.

Radu, Țicu 2003,

A. Radu, D. Țicu, *Săpături arheologice de salvare în raza satului Nicolinț*, în Tibiscum, XI, 2003, 309–322.

Spinei 1994,

V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994.

Stanojev 1989,

N. Stanojev, *Nekropole X-XV veka u Vojvodini. 712 Kataloških jedinica*, Novi Sad, 1989.

Stanojev 2004,

N. Stanojev, *Arača. Crkve. Nekropola. Manastir*, Novi Sad, 2004.

Székely 1993–1994 (1994),

Z. Székely, *A zabolai (Zăbala-România) kora-középkori temető embertani anyaga*, în *VMMK*, 19–20, 1993–1994 (1994), 277–305.

Teodor 2003,

D. Gh. Teodor, *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași*, în *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, Buzău, 2003, 147–162.

Teodorescu 1968,

R. Teodorescu, *Sur la continuité artistique Balkano-Danubienne au Moyen-Âge (À propos de quelques pièces d'argenterie et de parure des X<sup>e</sup>-XIV<sup>e</sup> siècles)*, în *RÉSEE*, 6, 1968, 2, 289–312.

Toropu 1976,

O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică (secolele III–XI)*, Craiova, 1976.

Toropu, Ciucă, Voicu 1976,

O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Noi descoperiri arheologice în Oltenia*, în *Drobeta*, 1976, 93–112.

Țicu 2003a,

D. Țicu, *Necropola de la Șopotu Vechi*, în *Studii Istorice*, Reșița, 2003, 23–60.

Țicu 2003b,

D. Țicu, *Observații privind necropola medievală de la Turnu Severin*, în *Studii Istorice*, Reșița, 2003, 61–71.

Țicu 2009,

D. Țicu, *Arta minoră medievală din Banat*, Timișoara, 2009.

Țicu, Rancu 2003,

D. Țicu, D. Rancu, *Cercetări de arheologie medievală pe Valea Bistrei*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației romanești în context European*, Bistrița-Năsăud, 2003, 455–467.

Uzum 1983,

I. Uzum, *Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviște (comuna Ciuchici, județul Caraș-Severin)*, în *ActaMN*, XX, 1983, 509–519.

Uzum 1987,

I. Uzum, *Considerații pe marginea cercetărilor din anii 1983–1985 în necropola feudală timpurie de la Cuptoare (com. Cornea, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 9, 1987, 281–315.

Velter, Dumitriu 2012,

A-M. Verter, L. Dumitriu, *Tezaurul de secol XVII de la Șopteriu. Studiu de orfevrărie și de numismatică*, Cluj-Napoca, 2012.

Vukmanović 2001,

M. Vukmanović, *Srednjovekovna naselja i nekropole na lokalitetu Vajuga-Pesak*, în *ZbornikNM*, XVIII-1, 2001, 349-376.

Vulpe 1967,

Al. Vulpe, *Necropola Hallstattiană de la Ferigele. Monografie arheologică*, București, 1967.

Weisskircher 1935,

R. Weisskircher, *Geldfund im Hamlesch*, în *SV*, 58 (3), 1935, 229-237.

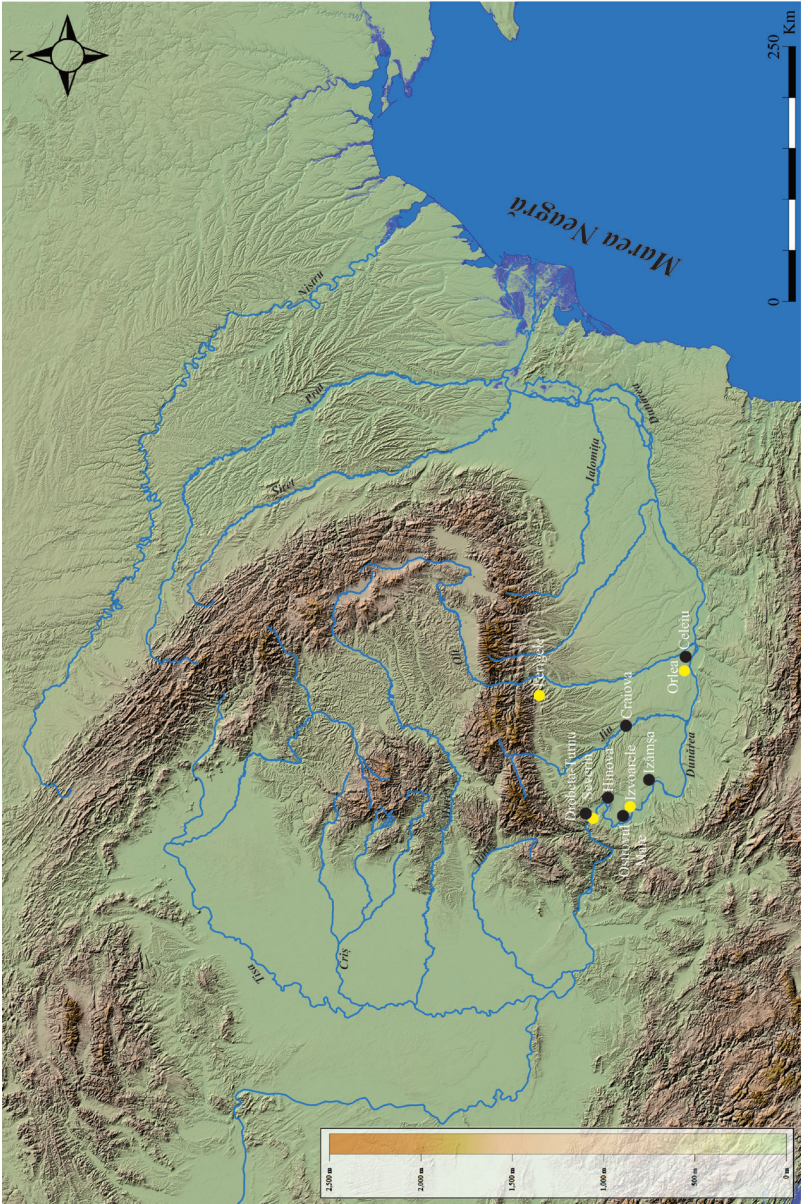
## SOUTH-DANUBIAN BURIAL HORIZON, TYPE2, WITHIN THE TERRITORY OF OLTENIA, PHASE I (11<sup>TH</sup>-13<sup>TH</sup> CENTURIES)

### *Abstract*

The same funeral horizon of Byzantine origin is known, except for the Banat, in the northern area of the Danube, between the Southern Carpathians, the Danube and the Olt River, in the 11<sup>th</sup>-12<sup>th</sup> century up to the third quarter of the 13<sup>th</sup> century. This is the alone one which was indentified all along the studied area and within the noted chronologic interval. It makes the 1<sup>st</sup> phase of a larger horizon, from the end of the 13<sup>th</sup> century up to the 15<sup>th</sup> century (2<sup>nd</sup> phase) southward of the Carpathians. It could be noticeable in certain places, in the Banat, the Dobrudja, Moldavia, and southern and eastern Transylvania.

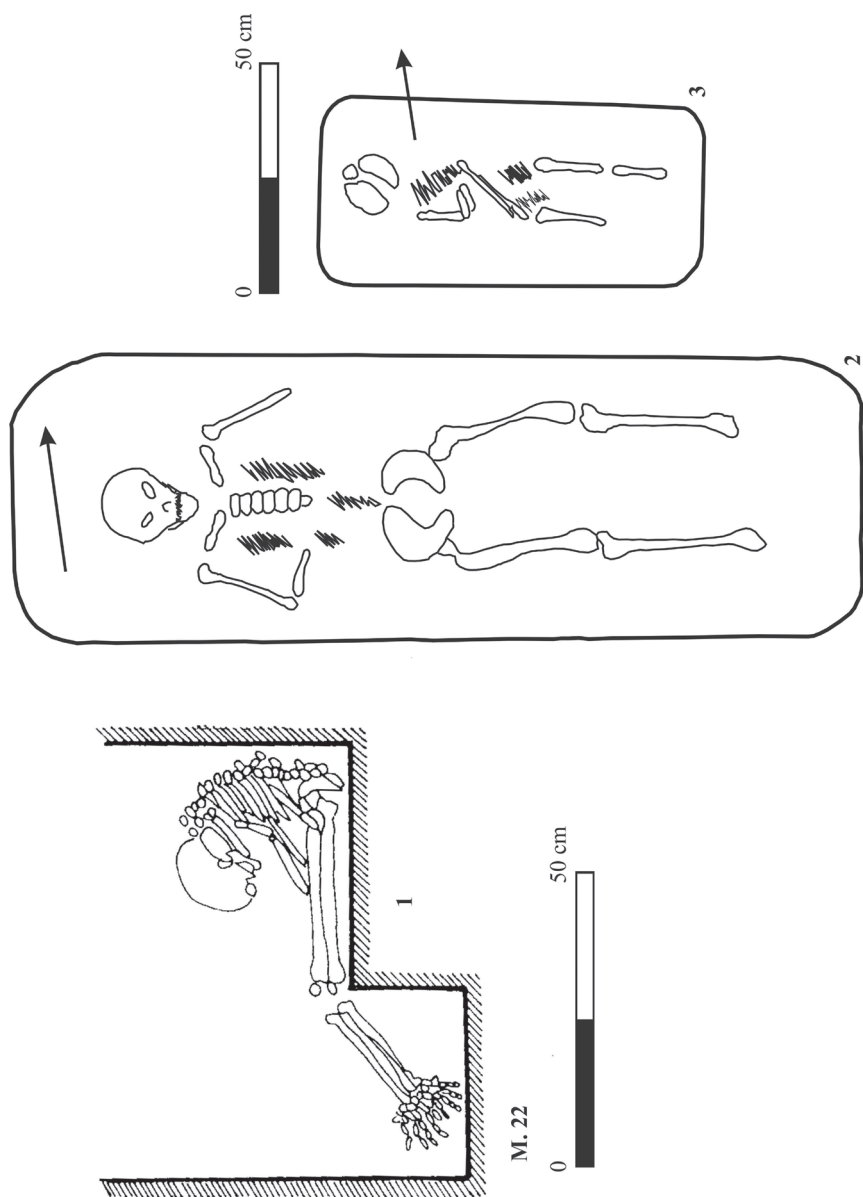
Some sites with necropolises or isolated findings were analyzed within the article, especially along the Danube (Drobeta-Turnu Severin-Roman Thermal Baths, Hinova – C. Trocan's property, Izâmbașa-Dealul Fântânilor, Izvoarele-Unknown site, Celeiu, Orlea-Unknown site, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875), in the area of the Olt, (Ferigele) and the Jiu (Craiova-Făcăi). All the data referring to the funeral ritual we had at our disposal were taken into account. The findings consist mainly in female ornaments (tings, tiaras, shells necklaces, bracelets), but also in coins and buttons.

Part of those cemeteries functioned also during the next age (Drobeta-Turnu Severin-Roman Thermal Baths), others were probably abandoned.



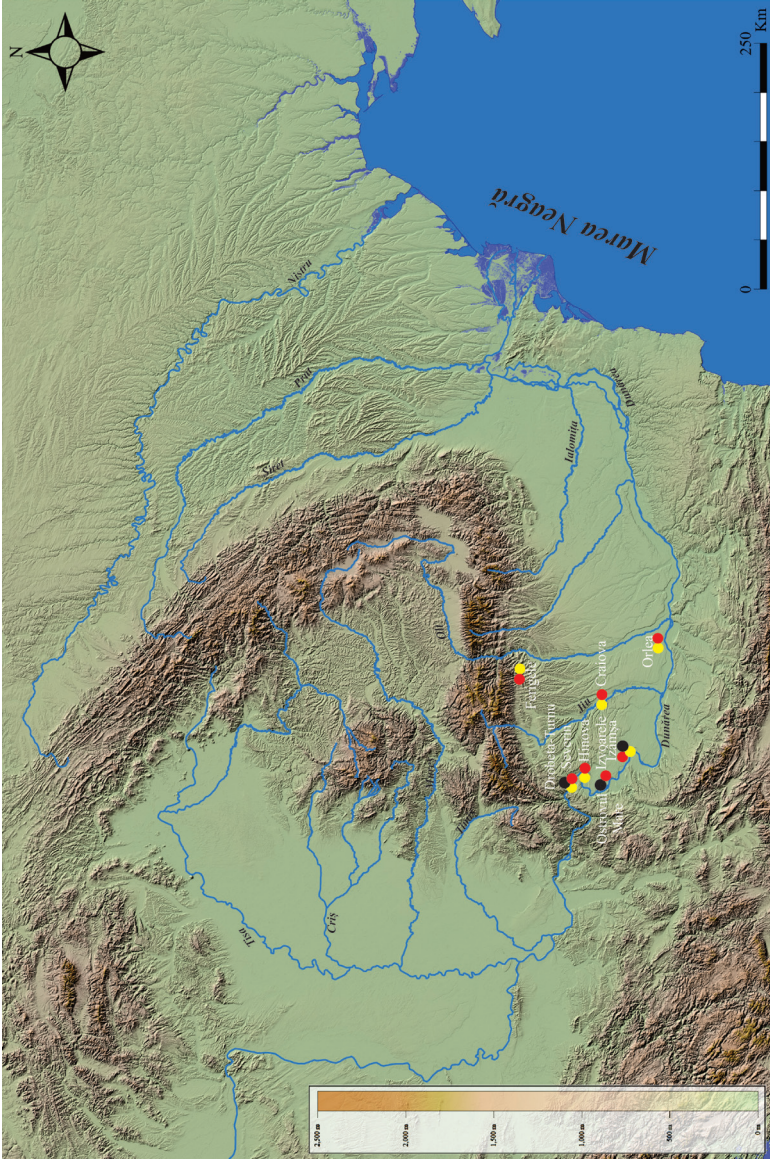
Legenda

- Necropole; ● descoperiri izolate
- Suport de hartă oferit de Mihai Florea (SRTM-30). Cartare Silviu Oța.
- Pl. 1. Harta descoperirilor. / Map of findings.



Pl. 2. Practici funerare. M. 22 de la Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875 (după Boroneaș, Crăciunescu 1985); 2. Craiova-Făcăi, M. 1; 3. M. 2 (după Ioniță 2005). / Funeral practices. Grave 22 (M. 22) at Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875 (up to Boroneaș, Crăciunescu 1985); 2. Craiova-Făcăi, Grave 1 (M. 1); 3. Grave 2 (M. 2) (up to Ioniță 2005).





Legenda

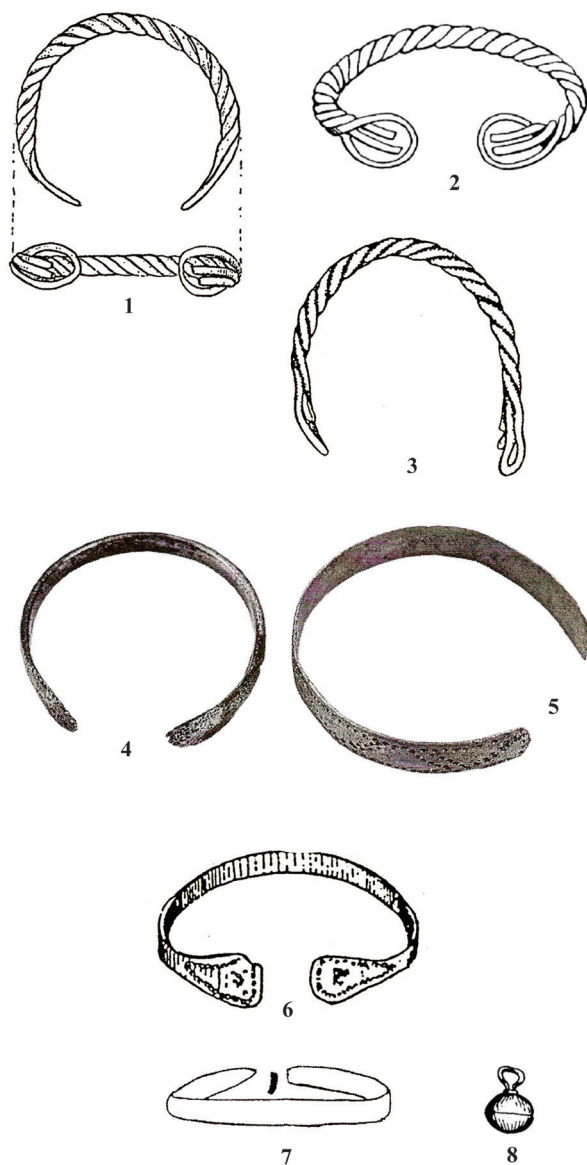
● Diademe; ● Cercei; ● Brățări din sârme torsionate;  
Suport de hartă oferit de Mihai Florea (SRTM-30). Cartare Silviu Oța.

Pl. 3. Harta răspândirii podoabelor bizantine și imitațiile lor în Oltenia din secolul al XI-lea până în cel de-al XIII-lea. / Map of Byzantine ornaments spreading and their imitations in Oltenia from the 11th to the 13th century.





Pl. 4. Plăcuțe de diademă și cercei. 1. Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875; 3-4, 11. Izâmșa-Dealul Fântânilor; 9, 10. Orlea; 12-14. Craiova-Făcăi (după Dumitriu 2001); 2, 5, 7. Drobeta-Termele Romane (2-după Bărcăcilă 1959; 5, 7-după Dumitriu 2001); 6, 8. Hinova-Proprietatea lui C. Trocan (după Ioniță 2005, fără scară). / Tiara and rings discs. 1. Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875; 3-4, 11. Izâmșa-Dealul Fântânilor; 9, 10. Ordea; 12-14. Craiova-Făcăi (up to Dumitriu 2001); 2, 5, 7. Drobeta-Roman Thermal Baths (2-up to Bărcăcilă 1959; 5, 7-after Dumitriu 2001); 6, 8. C. Trocan's property (up to Ioniță 2005, without scale).



Pl. 5. Brățări bizantine și de tradiție bizantină din secolele XI-XIII și nasture. 1. Ferigele; 2, 6. Orlea; 3. Drobeta-Turnu Severin-Colecția Istrati-Capșa; 4-5. Izâmșa-Dealul Fântânilor (după Dumitriu 2001, fără scară); 7. Hinova-Proprietatea lui C. Trocan; 8. Craiova-Făcăi, M. 1 (după Ioniță 2005, fără scară). / Byzantine bracelets and bracelets of Byzantine origin from the 11th-13th centuries, and a button. 1. Ferigele; 2, 6. Orlea; 3. Drobeta-Turnu Severin, Istrati-Capșa's collection; 4-5. Izâmșa-Dealul Fântânilor (up to Dumitriu 2001, without scale); 7. Hinova-C. Trocan's property; 8. Craiova-Făcăi, Grave 1 (G. 1) (up to Ioniță 2005, without scale).



## NOTĂ ASUPRA A TREI TOPOARE PREISTORICE DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL OLT

*Iulia Răbîncă\*, Sabin Popovici\*\**

*Cuvinte cheie:* Topor, stratigrafie, neolitic, șlefuire, unealtă

*Keywords:* Axe, stratigraphy, Neolithic, polishing, tool

Cercetările arheologice desfășurate de-a lungul timpului în județul Olt în siturile de referință ale neo-eneoliticului românesc au dus la descoperirea unui număr însemnat de artefacte, în special ceramice. Ceramica a fost descoperită în cantități mari în toate așezările preistorice și este socotită elementul principal în definirea unor culturi<sup>1</sup>.

Alături de ceramică, șlefuirea pietrei este un meșteșug descoperit în neolitic și este propriu tuturor culturilor neo-eneoliticului. În județul Olt, teritoriu care se confundă cu valea Oltului Inferior, principal culoar de neolitizare a spațiului românesc, au fost descoperite în condiții stratigrafice considerate clare și publicate de-a lungul timpului o serie de unelte de piatră, caracteristice tuturor culturilor care au evoluat în spațiul menționat: Starčevo-Criș<sup>2</sup>, Dudești<sup>3</sup>, Vădastra<sup>4</sup>, Boian, Sălcuța și Gumelnița<sup>5</sup> (Harta 1).

Obiectul articolului nostru este prezentarea a trei topoare preistorice, probabil neo-eneolitice, din păcate descoperiri întâmplătoare, fără context stratigrafic clar. Primul dintre acestea a fost descoperit pe teritoriul comunei Grădinile, județul Olt, cunoscut sit al culturii Starčevo-Criș<sup>6</sup>, de către profesorul de istorie din comună, Ștefan Ion (Harta 2). Cel de-al doilea a fost la rândul lui rodul unei

\* Muzeul Județean *Teohari Antonescu* Giurgiu, str. C-tin Dobrogeanu Gherea, nr. 3, e-mail: arheoarheo@gmail.com

\*\* Muzeul Romaniștilor Caracal, str. Iancu Jianu, e-mail: sabinpopovici@yahoo.com

<sup>1</sup> Berciu 1939, 1–252; Berciu 1961, 1–584; Nica 1981, 27–39; Nica 1971, 5–33, Mateescu 1955, 447–455; Andreescu *et alii* 2011, 15–34.

<sup>2</sup> Nica 1981, Fig. 6.

<sup>3</sup> Nica 1976a, Fig. 2; Nica, Zorzolui 1992, Fig. 1.

<sup>4</sup> Nica 1971, Fig. 15.

<sup>5</sup> Berciu 1961, 194–200; Berciu 1966, 119.

<sup>6</sup> Nica 1981, 27–39.

descoperiri întâmplătoare, în apropierea comunei Dobrosloveni, jud. Olt, în punctul numit „La Fântâna lui Păun” (Harta 2). Descoperitorul, Lucian Glișcă, este militar angajat pe bază de contract la o unitate din Municipiul Caracal, U.M. 02628, pasionat de istorie și posesor autorizat de detector de metale. Cel de-al treilea topor a fost descoperit de către Aurel Baci, jandarm în cadrul Jandarmeriei Municipiului Caracal, la rândul lui pasionat de istorie, în prundișul Oltului, pe malul stâng al acestuia, în apropierea localității Uria, Comuna Sprâncenata, jud. Olt (Harta 2).

În ceea ce privește prima dintre piese, cea descoperită la Grădinile (Harta 2), pe criterii tipologice putem să o atribuim culturii Starčevo-Criș. Este un topor fără gaură de înmănușare, de culoare cenușiu închis, ușor albastrui, de dimensiuni medii, având lungimea de 12 cm și lățimea lamei de piatră de aproximativ 5 cm. Forma acestuia este trapezoidală, cu lama de formă ovală, ascuțită. Partea posterioară este plată, în timp ce partea din față este ușor ovală. După dimensiuni, considerăm că este un topor, însă ar putea fi interpretat ca fiind o teslă. Piesa este foarte bine păstrată (Pl. 1/1). Materialul din care a fost confecționat este bazaltul. Două piese asemănătoare au fost publicate de Marin Nica, prima dintre acestea fiind descoperită în așezarea de la Grădinile, jud. Olt<sup>7</sup>, iar cea de-a doua la Cârcea „La Hanuri”, jud. Dolj<sup>8</sup>. Analogii ale acestei piese le găsim și la Râmnicu Vâlcea<sup>9</sup>. Toporul a fost înregistrat în registrul general de inventar al Muzeului Romanatîului la numărul 13329.

Cea de a doua piesă, descoperită la Dobrosloveni (Harta 2), este tot un topor fără gaură de înmănușare, de culoare gri deschis. Dimensiunile sale sunt: lungime: 19,5 cm, lățime: 5 cm, lama ascuțită, ușor curbată: 8 cm. Este lucrat din rocă dură prin șlefuire. Ambele părți, atât partea posterioară, cât și cea din față sunt rotunjite. Toporul a fost descoperit împreună cu câteva unelte de silex (Pl. 2). Din păcate, nu s-a descoperit și material ceramic. Din acest motiv putem să considerăm că toporul este neolitic, însă este dificil să-l încadrăm într-una dintre culturile specifice perioadei. Analogii pentru această piesă găsim la Dobrești, sat Toceni, punct „La Eleșteu”, jud. Dolj<sup>10</sup> (Pl. 1/2). Piesa a fost înregistrată în registrul general de inventar al Muzeului Romanatîului la numărul 13330.

Cel de-al treilea topor, descoperit la Uria, comuna Sprâncenata, jud. Olt (Harta 2), este masiv, cu gaură de înmănușare ca o perforație circulară, situată aproximativ la mijlocul piesei. Roca din care a fost confecționat este granitoidă, de culoare cenușie. Forma este triunghiulară, tăișul ascuțit, realizat prin tăierea

<sup>7</sup> Nica 1981, Fig. 6/3.

<sup>8</sup> Nica 1976b, Fig. 6/2.

<sup>9</sup> Iosifaru, Fântâneanu 2004, Fig. 4, 5, 8.

<sup>10</sup> Iosifaru, Fântâneanu 2004, Fig. 25.



oblică a ambelor suprafețe. Ceafa este rotundă, cu urme de folosire. Dimensiunile piesei sunt: lungime: 18 cm, lățime: 5 cm, grosime: 7,5 cm. Analogii pentru piesa noastră se pot găsi la Olanu, sat Olanu, jud. Vâlcea și la Potcoava, com. Potcoava, jud. Olt<sup>11</sup>. În ceea ce privește încadrarea culturală a piesei noastre nu putem afirma prea multe lucruri. Pe criterii strict tipologice considerăm că este o unealtă neolitică, fără a putea preciza în ce cultură s-ar putea încadra. Nu excludem o posibilă încadrare a sa în epoca bronzului. Toporul a fost înregistrat în registrul general de inventar al Muzeului Romanișului la numărul 13331 (Pl. 1/3).

În general vorbind, uneltele de piatră șlefuită nu sunt foarte numeroase din punct de vedere tipologic în neo-eneolitic, având practic, cu mici diferențe, aceeași tipologie, modalitate de confecționare și mod de folosire de-a lungul întregii perioade menționate. De asemenea, amintim faptul că, în lipsa materialului ceramic, numai pe aceste criterii este foarte dificil de încadrat cultural o unealtă de piatră fie șlefuită, fie cioplită.

În concluzie, materialul de față atrage atenția încă o dată asupra multitudinii de artefacte descoperite în Oltenia. De asemenea, având în vedere faptul că pe teritoriul Olteniei a fost descoperit foarte mult utilaj litic, din păcate publicat sumar, și în cadrul unor studii unde nu acesta este obiectul principal<sup>12</sup>, este necesară alcătuirea unor lucrări de sinteză în ceea ce privește acest tip de unelte din zona amintită, lucrări în care să fie prezentate atât sub aspect tipologic, cât și cultural evoluția uneltelor de piatră șlefuită din această zonă.

## BIBLIOGRAFIE

- Andreescu *et alii* 2011,  
R.-R. Andreescu, K. Moldoveanu, S. Popovici, *Neo-eneoliticul în județul Olt. Stadiul cercetărilor arheologice*, Muzeul Oltului, I, Craiova, 15–34.
- Berciu 1939,  
D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, în AO, XVIII (101–103), 37–49.
- Berciu 1961,  
D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961.
- Berciu 1966,  
D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.

<sup>11</sup> Iosifaru, Fântâneau 2004, Fig. 14, 15.

<sup>12</sup> Nica 1981, Fig. 6; Nica 1976a, Fig. 2; Nica, Zorzolui 1992, Fig. 1; Nica 1971, Fig. 15; Berciu 1961, 194–200; Berciu 1966, 11.



Iosifaru, Fântâneau 2004,

M. Iosifaru, C. Fântâneau, *Expoziția Neoliticul Olteniei. Catalog*, Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu Vâlcea”, martie 2004.

Mateescu 1955,

C. Mateescu, *Săpături de salvare și cercetări arheologice la Vădastra și în împrejurimi*, în SCIV, VI, 3–4, 1955, 447–455.

Nica 1971,

M. Nica, *Evoluția culturii Vădastra pe baza descoperirilor de la Hotărani-Fărcașele (jud. Olt)*, în *Historica*, II, 5–33.

Nica 1976a,

M. Nica, *La culture de Dudești en Olténie*, în *Dacia* (N.S.), XX, 97–103.

Nica 1976b,

M. Nica, *Cârcea, cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați*, în SCIV(A), 27, 4, 1976, 435–454.

Nica 1981,

M. Nica, *Grădinile, o nouă așezare a neoliticului timpuriu în SE Olteniei*, în AO (S.N.), 1, 27–39.

Nica, Zorzoliu 1992,

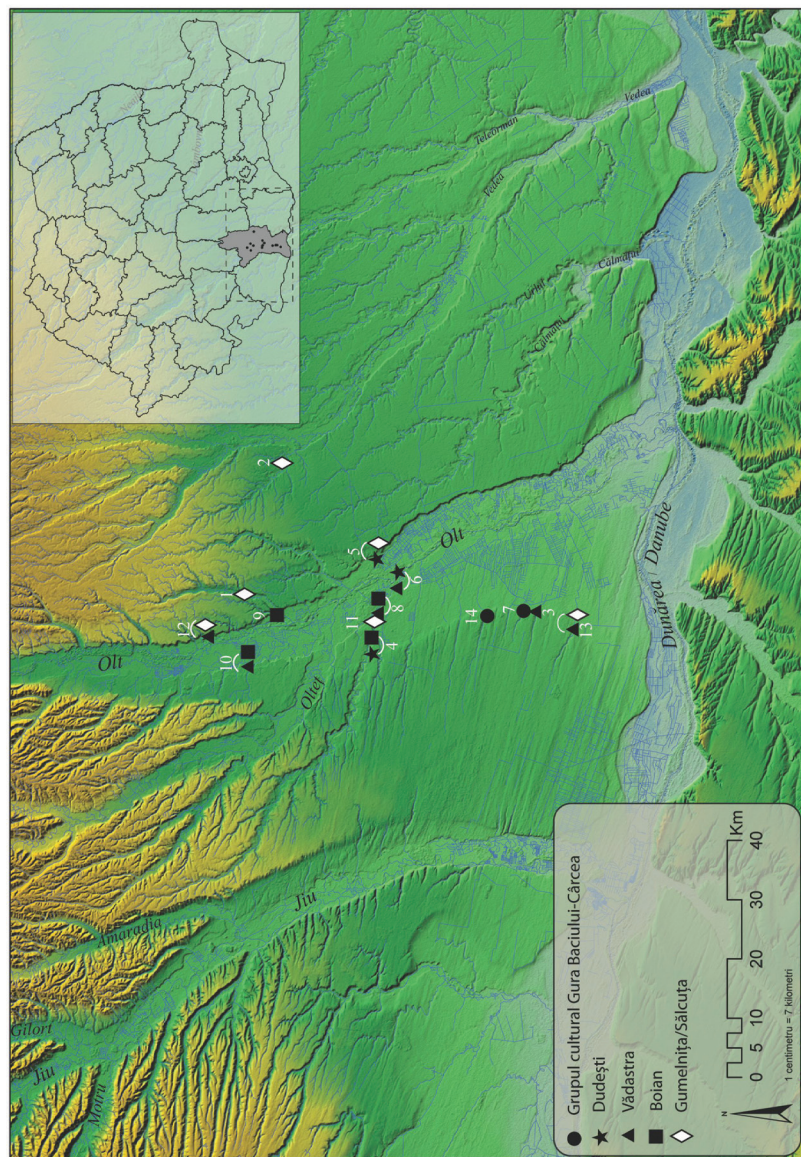
M. Nica, T. Zorzoliu, *Câteva date despre așezarea neolitică de tip Dudești de la Drăgănești-Olt*, în AO (S.N.), 7, 5–18.

## ON THREE PREHISTORIC AXES FOUND OUT IN OLT COUNTY

### *Abstract*

Archaeological research carried out over time in the reference sites of the Neo-Eneolithic in Olt County has led to the discovery, along with an impressive amount of pottery, and an appreciable number of polished stone tools.

Unfortunately, their publication was summarized in studies where they were not the main object. The subject of our article is the presentation of three prehistoric axes, probably Neo-Eneolithic, unfortunately, accidental discoveries, without a clear stratigraphic context. From this point of view, we propose the composition of some synthesis works regarding the polished stone tools from Oltenia, works in which to be presented both from a typological and cultural aspect the evolution of the polished stone tools from the mentioned space.



Harta 1. Harta situ-  
rilor neo-eneolitice din  
județul Olt: 1 - Brebeni;  
2 - Crâmpoia; 3 - Cruș-  
ovu; 4 - Dobrosloveni;  
5 - Drăgănești-Olt;  
6 - Fărcașele; 7 - Gră-  
dinile; 8 - Hotărani;  
9 - Ipotești; 10 - Pia-  
tra-Olt; 11 - Reșca; 12  
- Slatina; 13 - Vădas-  
tra; 14 - Vlădila (hartă  
realizată de Mihai Flo-  
rea - MNIR). / Map 1.  
Neo-Eneolithic sites in  
Olt County: 1 - Brebeni;  
2 - Crâmpoia; 3 - Cruș-  
ovu; 4 - Dobrosloveni;  
5 - Drăgănești-Olt; 6 -  
Fărcașele; 7 - Grădinile;  
8 - Hotărani; 9 - Ipotești; 10 - Piatra-Olt; 11  
- Reșca; 12 - Slatina; 13  
- Vădăstra; 14 - Vlădila  
(a map made by Mihai  
Florea - NHMR).



Harta 2. Valea Oltului Inferior: localitățile unde au fost descoperite topoarele.  
/ Map 2. Inferior valley of the Olt: localities where axes were found.





Pl. 1. Unelte de piatră (topoare): 1. Grădinile; 2. Dobrosloveni; 3. Uria. / Stone tools (axes) 1. Grădinile; 2. Dobrosloveni; 3. Uria.



Pl. 2. Dobrosloveni – „La Fântâna lui Păun”: 1-12 – Unelte de silex.  
/ Dobrosloveni – „La Fântâna lui Păun”: 1-12, Silex tools.

# LIMES IN UPPER MOESIA AND SOUTHWESTERN DACIA: THE CONSIDERATIONS ABOUT THE MAJOR COMMUNICATION LINE

Vladimir P. Petrović\*

*Keywords:* Upper Moesia, Dacia, Roman roads, *Lederata*, crossing point over Danube

*Cuvinte cheie:* Moesia Superior, Dacia, drumuri romane, *Lederata*, punct de trecere peste Dunăre

The fortifications and civilian settlements of the limes in Upper Moesia were linked by a road that ran along the right bank of the Danube. This strategically important route was part of Roman itineraries and its path bypassed the difficult to cross region of the Iron Gates from *Viminacium* – Stari Kostolac (Drmno) to *Egeta* – Brza Palanka, following the southern slopes of Mountain Miroč. Further on, this road led to *Ratiaria* (Artcher), the easternmost Roman colony of Upper Moesia in nowadays Bulgaria<sup>1</sup>.

Since the fortifications on the limes in Upper Moesia are not all on the route of the main communication axis, we would expose here those toponyms recorded in the Roman itineraries:

– *Tabula Peutingeriana*, *segm.* VII: *Singiduno* XIV *Tricornio* XII *Monte Aureo* XIV *Margum Fl.* X *Viminatio* XIII *Punicum* XI *Vico Cuppe* XII *Ad Novas* X *Ad Scrofulas* XV *Faliatis* VIII *Gerulatis* VI *Unam* VI *Egeta* VIII *Clevora* VIII *Ad Aqvas* XXIV *Dortico* XXV *Ad Malum* XVI *Ratiaria*.

– *Itinerarium Antonini*: *Singiduno castra* XXIV *Aureo Monte* VI *Vincea* VIII *Margo* VIII *Viminacio* XXIV *Cuppe* XXIV *Novas* XII *Talia* XXI *Egeta* XVI *Aquis* X *Dortico* XVII *Bononia* XVIII *Ratiaria*.

– *Rav.*, IV 7, 8–18: *Punicum Vico Cuppae Novas Scrofulas Taliatis Gerbiatis Luna Egeta Clebora Aquas Dorticum*.

\* Institute for Balkan Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Kneza Mihaila, 35, e-mail: vladimir.arheolog@gmail.com

<sup>1</sup> About the Roman roads in Romania, Bulgaria and Serbia: Fodorean 2006; Mitko Madzharov 2009; Petrović 2019.



The section *Singidunum-Viminacium* is listed in the Bordeaux to Jerusalem itinerary:

– *Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum: civitas Singiduno VI mutatio Ad Sextum VI mutatio Tricornia Castra VII mutatio Ad Sextum Miliarem VI civitas Aureo Monte VI mutatio Vingeio VIII civitas Margo X civitas Viminacio.*



Map of Roman Roads of the limes in Upper Moesia. / Harta drumurilor romane in limesul din provincia Moesia Superior.

The Roman fortifications along the limes in Upper Moesia were quite different from each other due to their size and role in the common defense system<sup>2</sup>. First of all, we have to mention the largest and most important camps of *IV Flavia* legion, in *Singidunum* (Belgrade)<sup>3</sup> and of *IV Claudia* legion, in *Viminacium*<sup>4</sup>, whose civilian settlements have obtained the rank of colonies during the reign emperor Gordian III. Although it was never a legionary camp, *Ratiaria*, a Trajan's colony, could join this group of fortifications with developed urban settlements, at least because it was the first to obtain the highest administrative status in that northern part of the province. However, the permanent

<sup>2</sup> Petrović, Vasić 1996, 18.

<sup>3</sup> Petrović 2019, 57–62, with previous references.

<sup>4</sup> Petrović 2019, 69–74, with previous references.

military presence in *Ratiaria* was never been archaeologically attested like it was a case in two other Danubian colonies in Upper Moesia, *Viminacium* and *Singidunum*<sup>5</sup>.

There is a second, more substantial group of fortifications planned for the accommodation of auxiliary units, the cohorts, among which we could cite with certainty: Čezava (*Novae*), Donji Milanovac (*Taliata*), Karataš (*Diana*), Kostol (*Pontes*), Brza Palanka (*Egeta*) and Prahovo (*Aquae*). The third group consists of *castella* occupied by small military units, of the *auxilia* or *numeri* type: Saldum, Boljetin, Ravna, Golubinje, Hajdučka Vodenica, Tekija, Sip, Rtkovo, Vajuga, Milutinovac, Glamija, Ušće Slatinske reke, Mihailovac, Bordželj. Watchtowers or signal towers, the fourth set of fortifications, have been identified in the following localities: Livadice near Golubac, Zidinac, Gospodjin Vir, Pesača and Lepenski Vir. A fifth group brings together logistic centers such as Porečka Reka, Konopište and Kurvingrad near Kostol, which played an important role in supplying troops at the border. The sixth group of fortifications is that of dams (*claustra*) on the mouths of streams or small mountain rivers that flow into the Danube such as those of Brnjica, Kožica, Porečka Reka and Kosovica. The seventh group brings together *castella* of a particular shape, such as Bosman which is triangular, entirely built during the later phase of the renovation of the limes, in the time of Justinian<sup>6</sup>.

But it seems very important here to outline one particular group of *castella* as the eighth group, that served as the major crossing points from the right to the left bank of Danube, such as *Lederata* (Ram) or *Pontes* (Kostol) where stood the Trajan's bridge erected by famous Apollodorus of



Photo 1 – Trajan's bridge. / Podul lui Traian.

<sup>5</sup> Luka 2014, 50–64.

<sup>6</sup> Petrović, Vasić 1996, 18–19.

Damascus. The one that corresponds to the westernmost part of Dacia, *Lederata* (Ram) in nowadays Serbia, seems largely neglected during the past decades in the scientific literature due to the lack of modern systematic archaeological excavation. *Lederata* is situated at a suitable crossing point over the Danube, and it is assumed that Trajan, maybe led by *exemplum Alexandri*, started his conquest of Dacia using the very appropriate communication line: *Lederata* (Ram)–Banatska Palanka (*Zeugma*)<sup>7</sup>. It seems suitable here to add to the list of



Photo 2 – Stamped brick with the inscription of *coh(ors) I Cr(etum)* from Lederata. / Cărămidă șampilată cu inscripția aparținând *coh(ors) I Cr(etum)* de la Lederata.

epigraphic testimonies from *Lederata* one stamped brick with the inscription which is recently published<sup>8</sup>. The stamped inscription mentions the *cohors I Cretum* and it reads: *coh(ors) I Cr(etum)*. The brick is unfortunately damaged and its right part is missing. The letters of the inscription within a *tabula ansata* are beautifully carved and its palaeographical elements do not oppose to the early dating of the inscription in the eve of Trajan's Dacian campaign. The *cohors I Cretum*, was transferred first to Upper Moesia in *Naissus* (Niš) and *Timacum Maius* (Niševac), which is epigraphically attested, in the last decades of I century AD<sup>9</sup>. This military unit took part in Trajan's Second Dacian War, according to the epigraphic evidences from Dacia: *Apulum*, *Sucidava*, Banatska Palanka, *Drobeta*<sup>10</sup> and military diplomas<sup>11</sup>. It is worth adding that one other brick with the stamped inscription of *cohors I Cretum* originates from Banatska Palanka, just across *Lederata* in Dacia<sup>12</sup>. It could be concluded that *cohors I Cretum* had an important role in protection of the one of major crossing points over the Danube.

<sup>7</sup> Jovanović 2007, 89–90.

<sup>8</sup> Petrović, Filipović 2020, 153–154.

<sup>9</sup> Naissus: *IMS* IV, 34 = *AE* 1964, 262; Timacum Maius: Petrović, Filipović 2015, 33–39. About *cohors I Cretum* as a part of *Moesian Army*, *AE* 1977, 722; *AE* 2011, 1118 = *AE* 2012, 1256; Matei-Popescu 2013, 223–224.

<sup>10</sup> Apulum: *CIL* III 1163; Sucidava: *AE* 1975, 726, 2; Banatska Palanka: *AE* 1912, 78; Drobeta: *CIL* III 1703, 2; Marcu 2004, 13–14.

<sup>11</sup> From AD 110: *CIL* XVI 163 and 114 AD: *RMD* IV 226.

<sup>12</sup> *AE* 1912, 78





Photos 3 and 4 – Archaeological remains of the fortification in *Lederata*. / Vestigii arheologice ale fortificației de la *Lederata*.

In this area it was very easy to cross the river, not only because of the proximity of the left Dacian bank, but also because of the existence of one natural fact, the river island of Sapaja, that obviously facilitated the movement of the army to the other river side. This natural island does not exist anymore, as it was flooded in modern times by the construction of the hydro-electrical power plant Iron Gate I. Maybe the well-known representations of the pontoon bridge from Trajan's column in Rome originates from this point, that immediately later became a part of the itinerary road that connected *Viminacium* (Kostolac–Drmino) and *Tibiscum* (Jupa), as it is noticed in *Tabula Peutingeriana*: *Viminacio X Lederata XII Apo fl(uvio) XII Arcidava XII Centum Putea XII Berzovis XII Aizis III Caput Bubali X Tivisco*<sup>13</sup>. This road bifurcated from the section *Viminacium–Pincum* of the major communication axis of the limes in Upper Moesia and went directly to the left bank of Danube, to *Lederata*. The crossing point *Lederata*–Banatska Palanka was the shortest path that connected the Danube and Sarmizegetusa. It started at *Lederata* and then across the Danube it entered in Dacia. Then it firstly went up the valley of the Caraș River towards *Tibiscum* (Jupa), through *Arcidava* (Varadia). Following Trajan's campaigns against the Dacians, the power of Decebalus collapsed, giving way to the new Roman provinces of the Dacia. The advance of the troops north of the Danube benefited on the one hand from feedback in the field of information due to the previous campaigns led by Domitian and on the other hand by the parallel reinforcement of infrastructures, in particular those which made it possible to connect the most important points of passage over the river<sup>14</sup>.

The strategic importance of *Lederata* (Ram) is further supported with the erection of medieval fortress in the vicinity of Roman military camp. This fortress is considered as the one of the most preserved till the modern times. It was recently reconstructed and archaeologically investigated. The new findings as well as the Roman layer with architectural remains of the circular building and the preserved section of the Roman road greatly add to the significance of this point, both in its defensive and offensive sense. The presence of the very well preserved ottoman caravanserai in Ram, as the reminiscence of Roman *mansio*, points to the particular importance of this place and the communication line that passed through it. The archaeological excavations in Romania at *Arciadava* and *Tibiscum* would certainly shed more light on the significance of this Roman road. We hope as well that systematic archaeological work in Roman *Lederata* would support our thesis on the particular strategic position of this fort as the

<sup>13</sup> Fodorean 2006, 227–232.

<sup>14</sup> Petrović, Popescu, in print.

major crossing point over Danube between Upper Moesia and southwestern Dacia and the shortest way to reach Sarmizegetusa.

## BIBLIOGRAPHY

AE,  
*L'Année épigraphique*, Paris.

CIL,  
*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

Fodorean 2006,  
F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006.

IMS,  
*Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, II, III/2, IV, Belgrade.

Jovanović 2007,  
A. Jovanović, *Огледи из античког култа и иконографије (Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije)*, Beograd, 2007.

Luka 2014,  
K. Luka, *Colonia Ulpia Traiana: Rediscovering of the Ancient City*, in R. Ivanov, ed., *Ratiaria Semper Floreat*, vol. I (Ratiaria and its Territory Researches), RSF Archaeological Trust, Sofia, 2014, 50–64.

Madzharov 2009,  
M. Madzharov, *Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace*, Veliko Tarnovo, 2009.

Matei-Popescu 2013,  
F. Matei-Popescu, *The Roman Auxiliary Units of Moesia*, in A. Avram, I. Bîrzescu, eds., *Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne à la mémoire de Petre Alexandrescu*, Rome, 2013, 207–231.

Petrović, Vasić 1996,  
P. Petrović, M. Vasić, *The Roman Frontier in Upper Moesia: Archeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results*, in P. Petrović, ed., *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 15–27.

Petrović 2019,  
V. P. Petrović, *Les voies et agglomérations romaines au coeur des Balkans. Le cas de la Serbie*, Bordeaux (Scripta Antiqua, 120), 2019.



Petrović, Filipović 2015,

V. P. Petrović, V. Filipović, *The First Cohort of Cretans, a Roman Military Unit at Timacum Maius*, in *Balkanica*, XLVI, 2015, 33–39.

Petrović, Filipović 2020,

V. P. Petrović, V. Filipović, *The Cohors I Cretum between (Upper) Moesia and Dacia: New Epigraphic Testimonies from Timacum Maius and Lederata*, in F. Mitthof, C. Cenati, L. Zerbini, eds., *Ad ripam fluminis Danuvi: Papers of the 3rd international conference on the Roman Danubian provinces*, Vienna, 11<sup>th</sup>–14<sup>th</sup> November 2015, Wien, Holzhausen (Tyche Supplementband 11), 2020.

Petrović, Popescu in print,

V. P. Petrović, M. Popescu, *De l'Adriatique aux Carpates: voies parallèles, chemins alternatifs, déviations routières*, in *Proceedings of XXIII Limes Congress*, Belgrade–Viminacium, September 2018.

RMD,

M. M. Roxan *et alii*, *Roman Military Diplomas*, Londres, 1978 *sqq.*

## LIMESUL ÎN PROVINCIA MOESIA SUPERIOR ȘI SUD-VESTUL DACIEI: CONSIDERAȚII PRIVIND PRINCIPALA CALE DE COMUNICAȚIE

### *Rezumat*

Fortificațiile și așezările civile aparținând limes-ului din provincia Moesia Superior erau legate printr-un drum care se desfășura pe malul drept al Dunării. Acestea erau complet diferite una de cealaltă, datorită dimensiunilor și rolului jucat în sistemul comun de apărare și nu toate erau conectate la axa majoră de comunicație. Este important să conturăm aici un grup particular de *castella*, puncte majore de traversare de pe malul drept pe cel stâng al Dunării, așa cum este *Lederata* (Ram).

## O BAZĂ DE COLOANĂ DE LA MICIA

*Marius Gheorghe Barbu\**

*Cuvinte cheie:* Micia, Dacia romană, arhitectură, bază de coloană, calcar

*Keywords:* Micia, Roman Dacia, architecture, column base, limestone

În ultimii ani, echipa de cercetare arheologică a sitului Micia, formată din specialiști din cadrul MCDR Deva și MNIR București, sprijinită de către Primăria Comunei Veșel, jud. Hunedoara, a demarat un program de conștientizare a comunității locale. În acest sens, prin crearea unui mic punct muzeal, în cadrul căminului cultural din centrul comunei sau prin organizarea de evenimente culturale și spectacole de reconstituire istorică, membrii comunității au început să înțeleagă mai bine implicațiile culturale ale importantului sit arheologic de pe Valea Mureșului. Un efect al acestei politici l-a constituit semnalarea a numeroase monumente sculpturale, existente în gospodăriile localnicilor.

Excelând în surse de piatră<sup>1</sup> și dezvoltând o școală de sculptură specifică<sup>2</sup>, Micia a evoluat în unul dintre centrele importante ale prelucrării pietrei din provincia Dacia<sup>3</sup>. Datorită cantităților mari de roci prelucrate, începând cu evul mediu și continuând în epoca modernă și contemporană, Micia a devenit o întinsă sursă de spoliere. Alături de nobilii locali care și-au însușit numeroase inscripții și sculpturi, utilizate în construirea sau înfrumusețarea conacelor și bisericilor, și ceilalți locuitori au căutat diverse elemente litice, de la simple blocuri cizelate, până la elemente arhitectonice sau monumente funerare. Ca și în cazul altor situri romane din Transilvania, aceste spolieri s-au intensificat începând cu cea de-a doua parte a secolului al XIX-lea, atunci când arhitectura privată locală a început să se exprime în piatră<sup>4</sup>.

Nota de față își propune să aducă în lumină una dintre piesele spoliata de-a lungul timpului din acest sit roman. Este vorba despre o bază de coloană de tip

\* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, b-dul 1 Decembrie, nr. 39, e-mail: barbumarius0216@yahoo.com

<sup>1</sup> Andrițoiu 2003, 203–208; Barbu 2013, 33–38; Barbu, Bărbat 2017a, 75–115; Barbu, Bărbat 2017b, 190–126.

<sup>2</sup> Țeposu-Marinescu 1979, 71.

<sup>3</sup> Bărbulescu 2003, 94.

<sup>4</sup> Pleșa, Rotar 1977, 562.

atic. Diverse elemente de colonadă au fost identificate la Micia în mai multe rânduri, fie izolat, fie ca făcând parte dintre descoperirile arheologice, făcute în timpul cercetării mai multor edificii cu caracter public<sup>5</sup>, militar<sup>6</sup>, funerar<sup>7</sup> sau religios<sup>8</sup>. Analizând elementele arhitectonice romane, aflate în colecția muzeului din Deva, Al. Barnea și I. P. Albu identificau patru baze de coloană provenite cu certitudine de la Micia<sup>9</sup>. Ca în majoritatea cazurilor din Dacia, acestea reprezintă elemente arhitectonice simplificate, asemănătoare cu niște capiteliuri doric grecești răsturnate<sup>10</sup>. Totuși, o a cincea piesă, bănuită ca provenind tot de la Micia, avea caracteristicile unei baze de tip atic, fiind formată dintr-o plintă ce susținea două toruri despărțite de o scotie<sup>11</sup>. Alte astfel de elemente arhitectonice au mai fost identificate și în alte centre ale Daciei, precum Porolissum sau Ulpia Traiana Sarmizegetusa<sup>12</sup>, însă ele reprezintă un număr mult mai redus față de tipul amintit anterior.

Piesa care face subiectul actualei discuții a fost identificată în curtea domnului Petru Nica<sup>13</sup> din satul Vețel, jud. Hunedoara. Baza de tip atic a fost descoperită în prima jumătate a secolului al XX-lea, în zona de sud a Miciei, fiind adusă în gospodăria aflată pe strada Bisericii din localitatea mai sus amintită. Ea a fost folosită ca suport pentru diferite activități, în ultimii anii servind ca „butuc” pentru sparte lemne. În prezent, face parte din colecțiile MCDR Deva (nr. inv. 53766) putând fi văzută în cadrul expoziției „Micia. Arc peste timp”, realizată în parteneriat cu Primăria Comunei Vețel din județul Hunedoara (Fig. 1).

Elementul arhitectonic (Fig. 2), confecționat din calcar oolitic, moale, în care pot fi observate numeroase cochilii de moluște marine, se păstrează într-o stare relativ bună, lipsindu-i însă trei dintre colțurile plintei și având fața superioară spartă de multiple lovituri. Piesa are înălțimea de 28 cm, registrele constituite împărțind-o într-un mod specific bazelor de coloană de tip atic, întâlnite în întreaga lume greco-romană<sup>14</sup> (Fig. 3). Plinta patrulateră, cu latura de 53 cm, este înaltă de 12 cm, în timp ce elementele bazei propriu-zise ocupă 16 cm. Torul inferior, proeminent și cu profil semicircular este înalt de 5,6 cm și are diametrul de 53 cm, în timp ce scotia împreună cu cele două fileture unghiulare

<sup>5</sup> Mărghitan 1970, 582–590; Marinescu *et alii* 1979, 105.

<sup>6</sup> Petculescu 1983, 45–47.

<sup>7</sup> Barnea, Albu 1973, 159.

<sup>8</sup> Daicoviciu 1941, 123; Floca 1953, 773–780; Alicu 2004, 63–81.

<sup>9</sup> Barnea, Albu 1973, 161.

<sup>10</sup> Bărbulescu 2003, 91.

<sup>11</sup> Barnea, Albu 1973, 160.

<sup>12</sup> Bărbulescu 2003, 91.

<sup>13</sup> Între timp Petru Nica a trecut în neființă însă, cu această ocazie, îi aduc recunoștința cuvenită.

<sup>14</sup> Ginouvés 1992, 72–73.



Fig. 1. Amplasarea bazei de coloană în cadrul expoziției „Micia. Arc peste timp” / The location of the column base within the exhibition „Micia. Arc peste timp”. – Foto M. G. Barbu



Fig. 2. Baza de coloană de tip atic descoperită la Veșel. / Attic column base discovered at Veșel. – Foto M. G. Barbu

care o încadrează ocupă 6,2 cm din înălțimea piesei. Torul superior, la rândul său, este înalt de 4 cm și are diametrul de 47 cm.

Analizând aspectul și proporțiile acestei baze de coloană, putem deduce faptul că ea a fost realizată ținându-se cond de canoanele vremii și în concordanță cu principiile emise de către Vituvius<sup>15</sup>. Astfel, atât torul inferior, cât și scotia ocupă câte aproximativ trei optimi din înălțimea bazei (exceptând plinta), în timp ce torul superior reprezintă o pătrime din aceasta. De asemenea, înălțimea acestor elemente (16 cm) reprezintă o treime din diametrul inferior al fusului coloanei (47 cm).



Fig. 3. Baze de tip attic utilizate în colonade. / Attic bases used in colonnades (A-Vienne, B-Roma, C-Callatis). – Foto M. G. Barbu

Comparând piesa în discuție cu cea publicată de către Al. Barnea și I. P. Albu în 1973, ca bază cu proveniență posibil miciană<sup>16</sup>, se observă că dimensiunile, aspectul, elementele constitutive și materia primă din care sunt confecționate sunt aproape identice, fapt ce întărește ipoteza că și acea bază attică provine de la Micia. Mai mult decât atât, ambele elemente arhitectonice ar putea proveni din aceeași colonadă. Chiar dacă nu cunoaștem amplasarea și natura clădirii din care au făcut parte, caracteristicile acestora ne indică prezența unui edificiu elegant, de dimensiuni apreciabile, realizat după canoanele specifice arhitecturii clasice. Numeroasele elemente de colonadă descoperite la Micia atestă aici dezvoltarea unei arhitecturi specifice centrelor urbane ale Daciei, baza de coloană de tip attic, expusă cu această ocazie, constituind un argument în plus în ceea ce privește nivelul crescut de dezvoltare a *pagus*-ului de pe Valea Mureșului.

<sup>15</sup> Vitruvius III/5.

<sup>16</sup> Barnea, Albu 1973, Fig. 6/4.



## BIBLOGRAFIE

- Alicu 2004,  
D. Alicu, *Micia Studii monografice I. Monumentele de spectacol și de cult*, Cluj-Napoca, 2004.
- Andrițoiu 2003,  
I. Andrițoiu, *Carierile de piatră ale Miciei. Lapidizi*, în *Sargetia*, XXXI, 2003, 203-215.
- Barbu 2013,  
M. G. Barbu, *Urme ale exploatării în carierele antice de andezit din județul Hunedoara*, în *Lucrări volum conferința internațională desfășurată în cadrul proiectului, Doctoratul: O carieră atractivă în cercetare*, III, *Științe Sociale*, Suceava, 2013, 29-42.
- Barbu, Bărbat 2017a,  
M. G. Barbu, I. A. Bărbat, *New Archaeological Information Regarding the Exploitation of Andesite in Măgura Uroiului (Hunedoara County)*, în *Sargetia* (S.N.), VIII, 2017, 71-121.
- Barbu, Bărbat 2017b,  
M. G. Barbu, I. A. Bărbat, *Noi informații arheologice privind exploatarea andezitului la Măgura Uroiului (jud. Hunedoara)*, în *Banatica*, 27/I, 2017, 187-231.
- Barnea, Albu 1973,  
A. Barnea, I. P. Albu, *Piese de sculptură arhitectonică romană din colecția Muzeului Județean Hunedoara-Deva*, în *Sargetia*, X, 1973, 137-154.
- Bărbulescu 2003,  
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 2003.
- Daicoviciu 1941,  
C. Daicoviciu, *Templul Maurilor din Micia*, în *Sargetia*, II, 1941, 117-125.
- Floca 1953,  
O. Floca, *O zeităte orientală, Jupiter Erapolitanus la Micia*, în *MCA*, I, 1953, 773-784.
- Ginouvés 1992,  
R. Ginouvés, *Dictionaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, vol. II, École Française d'Athènes, École Française de Rome, 1992.
- Marinescu et alii 1979,  
L. Marinescu, A. Sion, L. Petculescu, I. Andrițoiu, V. A. Ionescu Rusu, M. Brăileanu, *Șantierul arheologic Micia (Veșel, Jud. Hunedoara)*, în *CercArh*, III, 1979, 105-126.



Mărghită 1970,

L. Mărghită, *Micia a fost un „pagus” în tot timpul stăpânirii romane?*, în *SCIV*, 4 (21), 1970, 579-594.

Petculescu 1983,

L. Petculescu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia*, în *CercArh*, VI, 1983, 45-50.

Pleșa, Rotar 1977,

I. Pleșa, O. Rotar, *Documente privind Monumentele arheologice romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIII, 1977, 561-575.

Țeposu-Marinescu 1979,

L. Țeposu-Marinescu, *L'Atelier de Micia*, în *Sargetia*, XIV, 1979, 155-163.

Vitruvius,

M. P. Vitruvius, *Despre arhitectură*, trad. G. M. Cantacuzino, T. Costa, G. Ionescu, București, 1963.

## A COLUMN BASE FROM MICIA

### *Abstract*

This article aims to bring to your attention a new column attic base. The piece was reported in the courtyard of a family from Vețel, Hunedoara County and is part of a series of monuments recently identified, due to a local community awareness program, initiated by the research team of the Micia site.

The architectural element made of soft oolitic limestone, in which many shells of marine molluscs can be observed, is kept in a relatively good condition. Analyzing the appearance and proportions of this column base we can deduce that it was made in accordance with the canons of the time and in accordance with the principles issued by Vitruvius. Even if we do not know the location and nature of the building of which it was part, its characteristics indicate the presence of an elegant building, of appreciable dimensions made according to the canons specific to classical architecture. The numerous colonnade elements discovered at Micia attest here the development of an architecture specific to the urban centers of Dacia, the Attic column base exposed on this occasion being an additional argument regarding the increased level of development of the *pagus* on the Mureș Valley.

# A ROMAN CAMEO WITH THE REPRESENTATION OF GORGO MEDUSA FROM THE COLLECTION OF BOTOȘANI COUNTY MUSEUM

*Ana Cristina Hamat\*, Adela Kovacs\*\**

*Keywords:* Roman Empire, cameo, Medusa, 3<sup>rd</sup> c. AD

*Cuvinte cheie:* Imperiul Roman, camee, Medusa, sec. III AD

## *Introduction*

The current article brings back into discussion a special artifact discovered over 25 years ago and currently located in the deposits of the Botoșani County Museum. It is a cameo with the representation of Gorgo Medusa, which so far has not benefited from an adequate presentation, being brought to the attention of the general public through a short note in a local publication, edited by the Botoșani Directorate for Culture<sup>1</sup>.

The depiction of Gorgo Medusa on cameos is one of the most popular subjects for such artifacts and therefore it became the pretext for one of the most famous glyphic series, with a popularity that predates the Empire era and lasts until late Antiquity, being also, one of the favorite symbols in the art of the Middle Ages<sup>2</sup> and even in the modern times<sup>3</sup>.

## *Context of discovery*

The cameo was discovered in 1994 (Pl. II, fig. 1, 2), with the occasion of archaeological research carried out in the village of Coțușca (Botoșani County). It appeared in a survey conducted 1 km away from the necropolis of the 4<sup>th</sup>–5<sup>th</sup> centuries from Nichiteni<sup>4</sup> and is currently in the deposits of the Botoșani County Museum, with inventory number 14755-Archeology collection.

\* Museum of the Highland Banat Reșița, bd. Republicii, no. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

\*\* Botoșani County Museum, str. Unirii, no. 15, e-mail: adelakovacs.museum@gmail.com

<sup>1</sup> Șovan 2001, 7–8.

<sup>2</sup> See for example the famous painting created between 1617–1618 by Rubens, *The Head of Medusa*, currently located at Kunsthistorisches Museum, Vienna.

<sup>3</sup> Timofan 2018, 59–66.

<sup>4</sup> Șovan 2001, 7.

The necropolis from Nichiteni, Coțușca commune (Pl. I, fig. 1, 2), was discovered in 1961, on the occasion of extensive embankment works on the course of the Volovăț brook to achieve a water accumulation in the place called Mârzâc. The necropolis is located about 800 m north of Nichiteni village and about 1 km south-southeast of Coțușca village, on the left side of Volovăț brook. Artifacts have been discovered in the area that can be classified into: Paleolithic, Cucuteni culture-phase B, Noua culture with Costișa elements, late Hallstatt, Sântana de Mureș-Chernjachov culture and early medieval period (Costișa-Botoșana and Suceava-Șipot-Botoșana cultures)<sup>5</sup>. In 1962, 1964 and 1966, Emilia Zaharia and Nicolae Zaharia carried out preventive excavations in the area of the necropolis from the 4<sup>th</sup>–5<sup>th</sup> c. AD., recovering part of the inventory of the graves destroyed during the construction of the dam on the Volovăț brook. In the necropolis, a total of 25 tombs were discovered and researched, of which remarkable is tomb 18, which benefited from a separate publication<sup>6</sup>.

### *Description. Analogies*

The item is a cameo made of onyx in two layers, on its back being visible the second layer, dark blue colored. With small dimensions (length: 12 mm; width: 10 mm; thickness: 6 mm) the artifact can be included in the classic group of cameo with Gorgo Medusa representations. The character's head is rendered by precise and simple cuts. The face is round, the cheeks are full, and the facial features are barely sketched. The mouth is slightly opened, and the bulging eyes were rendered by two angled cuts. The nose is straight, arched starting from the forehead and not respecting the anatomy, the upper part being cut at a right angle without being rounded by sanding.

The hair surrounds the face like a halo and is rendered by small marginal notches in the mass of the white layer, delimiting the head, as well as a network of engraved incisions that suggest the richness of the hair. On the top of the head is rendered schematically, by two grooves that delimit it, the knot formed by the hair, present in other representations too, and in relation to the venomous snakes that form the hair. The fins were cut in the white layer, on either side of the median knot, folded on the head, the plumage being suggested by notches in the rhombic network. The general cut of the cameo gives the representation a pseudo-volume, which is necessary to soften the schematic appearance of the representation (Pl. III).

The use of this motif in art is based on several well-known legends. In Greek

<sup>5</sup> Zaharia 1961, 23; Zaharia *et alii* 1970, 254; Zaharia, Zaharia 1974, 137; Teodor 1974, 102–103; Teodor 1997, 122; Popescu 1964, 599; Păunescu *et alii* 1976, 92.

<sup>6</sup> Șovan 2011, 61–66.

mythology, Medusa, also called Gorgo, is one of the three Gorgons, described as monstrous supernatural beings with hair made of venomous snakes and whose gaze could turn any living thing, or according to some legends only men who looked at them, into stone<sup>7</sup>. According to another legend, known to us thanks to Ovid, Medusa was a beautiful girl possessed by Poseidon at the altar of Athena, which attracted the wrath of the goddess, who then turned her into a monstrous deity<sup>8</sup>. After Perseus managed to decapitate her, her head retained its magic and was therefore was given to Athena, to decorate her shield.

Its image in art has undergone various transformations over time, due to the development and transposition of some variants of the myth. In a first phase, the image of the head of Medusa was integrated in the art through the representation called *Gorgoneion*. Thus, between the 8<sup>th</sup>–4<sup>th</sup> c. BC, a semi-human deity appears in the foreground with a monstrous figure, bulging eyes and a grinning mouth, with its tongue sticking out<sup>9</sup>.

Hellenistic art, and then Roman art, transformed the Greek *Gorgoneion* and adapted it to the needs of society, imposing the type of Medusa with a human face. She now appears more humanized, with a rounded face, we could say – the face of a beautiful woman with rich hair, doubled by snakes and fins, and was named by specialists Medusa Rondanini<sup>10</sup>. The transformation begins in the Hellenistic era and is finally imposed during the time of Augustus<sup>11</sup>, gradually spreading throughout the Empire. Under the effect of these transformations, Medusa becomes a tragic, almost human character<sup>12</sup>, whose main advocate is none other than Ovid<sup>13</sup>.

In a recent paper on the use of this motif in Roman art in the Balkans, B. Milovanović and J. Anđelković Grasar demonstrated that it was used mainly but not entirely, for the protection of women<sup>14</sup>, which would explain the presence of cameos with this motif, fitted in various women's jewelry<sup>15</sup>. Such cameos were used to decorate rings, medallions, chains and necklaces, as well as earrings<sup>16</sup>.

Used mainly for its apotropaic function, the image of the Medusa became one of the favorite series in Roman glyptics, especially on cameos<sup>17</sup> and less

<sup>7</sup> Hesiod, *Theogony* 270–288, and Pseudo-Apollodorus, *Bibliothēke*, 1.10 and 2.4.

<sup>8</sup> Ovid, *Metamorphoses*, 4, 753–803.

<sup>9</sup> Milovanović, Anđelković Grasar 2017, 168.

<sup>10</sup> Henig 1974, 20; Timofan 2018, 65.

<sup>11</sup> Milovanović, Anđelković Grasar 2017, 168; Henig 1974, 20.

<sup>12</sup> Karaglou 2018, 9–10.

<sup>13</sup> Ovid, *Metamorphoses* 4, 753–803.

<sup>14</sup> Milovanović, Anđelković Grasar 2017, 168.

<sup>15</sup> See the gold earrings with cameos from Drobeta or Tomis.

<sup>16</sup> Popović 1989, 54.

<sup>17</sup> Marshman 2015, 25; Aparaschivei 2018, 95.

on intaglios. It almost always appears in the form of a head without a body, on its own or as a component part of the mythological scene of her killing by Perseus. Studying the cameos discovered in Upper Moesia, I. Popović came to the conclusion that such jewelry was worn both for apotropaic reasons and also as prestigious ornaments<sup>18</sup>.

Due to its versatility, the motif was used to decorate military equipment, jewelry, architecture, art (frescoes, mosaics, sculpture), or even to decorate funerary architecture (sarcophagi, funerary steles, altars), the representation thus gaining psychopomp valences and being considered from this point of view a protector of the soul or of his resting place, representative for the afterlife and for the victory over death<sup>19</sup>, or even associated with luck as a bringer of good luck for the living<sup>20</sup>.

With such an ancient origin, it is not surprising to see the extensive patronage and involvement of this type of representation in many areas, from the immediate protection of the owner, to the protection of the house, travels, and even attributing reproductive values specific to the fertility cult<sup>21</sup>.

We find analogies for our artifact in many of the provinces of the Roman Empire. Among these, we note various locations in Britannia<sup>22</sup>, at Augst<sup>23</sup> in Germania Superior and Cologne in Germania Inferior<sup>24</sup>, in Gallia at Alesia, Metz, Beaurains, Boitray<sup>25</sup>, in Gallia Belgica at Augusta Treverorum<sup>26</sup>, at Viminacium, Margum, Aquae, Osijek, Kavadar and with unknown place of discovery in Moesia Superior<sup>27</sup>, also in Ratiaria and Novae from Moesia Inferior, discoveries dating in most cases to the 3<sup>rd</sup> c. AD<sup>28</sup>. On the Romanian territory, cameos with the effigy of Medusa were discovered at Ibida<sup>29</sup>, Apulum<sup>30</sup>, possibly at Micia<sup>31</sup>, and at Drobeta such cameos were embedded in two earrings<sup>32</sup>, while at Tomis they decorate a pair of ear-

<sup>18</sup> Popović 2010, 60; Marshman 2015, 25.

<sup>19</sup> Milovanović, Andelković Grasar 2017, 168; Karaglou 2018, 8; Timofan 2018, 65.

<sup>20</sup> Henig 1974, 20.

<sup>21</sup> Milovanović, Andelković Grasar 2017, 168.

<sup>22</sup> Henig 1974, 20; Marshman 2015, 25.

<sup>23</sup> Riha 1990, 128, Taf. 5/64.

<sup>24</sup> Krug 1981, 184, 239.

<sup>25</sup> Guiraud 1988, 201.

<sup>26</sup> Krug 1995, Taf. 52.

<sup>27</sup> Popović 1989, 65–68; Milovanović, Andelković Grasar 2017, 174–175.

<sup>28</sup> Dimitrova-Milčeva 1980, 108–109, no. 311, 313, 317; Guiraud 1988, 201.

<sup>29</sup> Aparaschivei 2018, 96–97.

<sup>30</sup> Ota 2020.

<sup>31</sup> Țeposu-David 1960, Fig. 1/26. Unfortunately, the image is not very clear.

<sup>32</sup> Bălăceanu 2006, 164.

rings and a ring<sup>33</sup>. Along with these, we must mention the gems and cameos from the collection of the Numismatic Cabinet of the Romanian Academy, published by M. Gramatopol<sup>34</sup>. In roman art from Dacia, Medusa is a very powerful motif<sup>35</sup>.

### *Discussions on the dating*

The subject of the representation of Medusa is a very popular one both during Greco-Roman antiquity and after the spread of Christianity<sup>36</sup>, being used in various representations, including in the modern period.

The fact that this subject is so popular on representations, especially related with women's jewelry, is also due to the fact that the look of Medusa, according to some parts of the legend, turned to stone only male subjects and therefore wearing such jewelry was primarily about protecting women against destructive male force<sup>37</sup>. Another reason for using such cameos is the symbolism associated with the cult of fertility and, why not, even the main function of jewelry as prestigious objects<sup>38</sup>.

From the point of view of typology, the head of Medusa can be represented in several variants.

### *Type I*

Represented sideways, the type being illustrated by a series of cameos, mostly made of glass and dated from the late Hellenistic period to the early period of the Empire<sup>39</sup>. This typology also includes the Medusa from Ibida, as well as a cameo from the Hermitage Museum collection, along with other artifacts discovered in Asia Minor<sup>40</sup>, as well as the Strozzi Medusa from the British Museum collection<sup>41</sup>, the Apolophanes' Medusa<sup>42</sup>, or the Medusa from the Farnese collection<sup>43</sup>.

<sup>33</sup> Lungu *et alii* 2012, 40, no. cat. 35, Pl. XIV/35 and 97, cat. 8, Pl. XLV/8.

<sup>34</sup> Gramatopol 2011, 141, no. 356–359; 687–700, Pl. XVII and XXV–XXVI.

<sup>35</sup> Alicu, Rusu 1974; Ota 2009, 459–461; Timofan 2018.

<sup>36</sup> Milovanović, Andelković Grasar 2017, 167.

<sup>37</sup> Milovanović, Andelković Grasar 2017, 173.

<sup>38</sup> Hamat, Dinulescu 2014, 96.

<sup>39</sup> Aparaschivei 2018, 96–97.

<sup>40</sup> Aparaschivei 2018, 96–97; Plantzos 1999, no. 468; Spier 1992, no. 232; See also Walters 1926, nos 1830, 1832; Richter 1971, nos 241, 242, 243, 687; Vollenweider 1966, Pl. 17.7.

<sup>41</sup> BM no. 1867, 0507.389 ([https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1867-0507-389](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0507-389)).

<sup>42</sup> Spier 1991, 93.

<sup>43</sup> Sena Chiesa 2009, 94.



*Type II*

Frontal representation, typical for cameos from the second half of the 2<sup>nd</sup> c. until the beginning of the 4<sup>th</sup> c. AD<sup>44</sup>, originating in the beautiful cameos of the first century, associated mainly with the Iulio-Claudian dynasty<sup>45</sup>. This type was divided by I. Popović into four variants, depending on certain stylistic features<sup>46</sup>.

*Type III*

The representation of Perseus as the victor, with the head of Medusa in his hand. This type is predominantly represented on intaglios and less on cameos.

As in Greek art, the apotropaic function associated mainly with the image of Medusa led to the prevalence of type II, to the detriment of other types of representations<sup>47</sup>.

From a stylistic point of view, our variant belongs to type II and to I. Popović variant 3<sup>48</sup>. The closest analogy for the Coțușca-Nichiteni cameo is an opal cameo, discovered at Viminacium and dated to the 3<sup>rd</sup> century<sup>49</sup>. Therefore, we propose as a restricted dating of this artifact, the period of the 3<sup>rd</sup> century.

As for the origin of the artifact, it was certainly made in one of the workshops that operated in the Empire during the 2<sup>nd</sup>–3<sup>rd</sup> centuries, certainly nearby. Therefore, we could propose, based on stylistic similarities, as a place of origin the workshop from Viminacium<sup>50</sup>.

How this cameo ended up beyond the borders of the Empire is one of the questions we don't have and will probably never have an answer to. Trade, spoils of war, or dowry, all these situations are plausible given that it is a precious, prestigious object. It should also be noted that, being considered an important object, the sex of the owner is not predestined, the cameo could have been owned equally by women or men.

*Conclusions*

The onyx cameo with the image of Medusa, discovered at Coțușca, is part

<sup>44</sup> Popović 1989, 55; Milovanović, Anđelković Grasar 2017, 173.

<sup>45</sup> Karaglou 2018, 22.

<sup>46</sup> Popović 1989, 55.

<sup>47</sup> Nr. 87.AN.24 Getty Museum (<https://www.getty.edu/art/collection/objects/12867/unknown-maker-cameo-gem-with-perseus-holding-the-head-of-medusa-set-into-a-ring-roman-25-bc-ad-25/>) or 1867,0507.383 British Museum ([https://www.britishmuseum.org/collection/object/G\\_1867-0507-383](https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0507-383)).

<sup>48</sup> Popović 1989, 12.

<sup>49</sup> Popović 1989, 65.

<sup>50</sup> Popović 1989, 54.

of the glyptic series of cameos with the image of the Gorgo Medusa, very widespread during the 2<sup>nd</sup>–4<sup>th</sup> centuries. Based on stylistic details and analogies, it can be framed chronologically in the period of the 3<sup>rd</sup> century AD, being certainly a product of the workshops from the Roman Empire, which operated during this period. Most probably, the place of birth for our artifacts is the workshop from Viminacium. The functionality of this particular object remain still unknown, as well as its owner, but we can presume that it was used as a prestigious object from someone related with the habitation in the area Cotușca-Nichiteni, from the 3<sup>rd</sup>–5<sup>th</sup> c. AD.

The qualities of diverting the effect produced by the *evil eye* on the wearer seem to survive in human consciousness until the Byzantine period<sup>51</sup> and therefore the loss of meaning of the motif occurs much later, but not completely, as evidenced by the use of such cameos to decorate relics or even royal crowns in the medieval period<sup>52</sup>.

## BIBLIOGRAPHY

- Alicu, Rusu 1974,  
D. Alicu, A. Rusu, *Câteva reprezentări ale Gorgonei Meduza în Dacia intracarpatică*, in *ActaMN*, 11, 93–101.
- Aparaschivei 2018,  
D. Aparaschivei, *Some engraved gemstones of Ibida fortress (Tulcea county)*, in *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the International Symposium from Deva–Geoagiu Băi, 23rd–25th of March 2017*, Deva, 2018, 91–110.
- Bažant 2013,  
J. Bažant, *Medusa, ancient gems, and the Holy Roman Emperor Charles IV*, in *ANODOS*, 13, 2013, 35–50.
- Bălăceanu 2006,  
M. Bălăceanu, *Podoabe în Dacia Romană*, Craiova, 2006.
- Cravinho 2018,  
G. Cravinho, *A iconografia de Minerva através da glíptica, gemas y cameos greco-romanos: arte, mitologías, creencias*, S. Perea Yébenes, J. Tomás García, eds., Madrid-Salamanca, 2018, 41–82.
- Dimitrova-Milčeva 1980,

<sup>51</sup> Henig 1974, 20.

<sup>52</sup> Bažant 2013.

A. Dimitrova-Milceva, *Antike Gemmen und Kameen aus Archäologischen Nationalmuseum in Sofia*, Sofia, 1980.

Gramatopol 2011,

M. Gramatopol, *Geme și camee din colecția Cabinetului Numismatic al Academiei Române*, Brașov, 2011.

Guiraud 1988,

H. Guiraud, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français)*, Paris, 1988.

Hamat, Dinulescu 2014,

A. C. Hamat, P. Dinulescu, *Câteva considerații cu privire la funcționalitatea bijuteriilor reflectate în descoperirile din provincia romană Dacia*, in *Drobeta*, 24, 2014, 95–108.

Henig 1974,

M. Henig, *A roman cameo from Wakefords Copse, Leigh Park, Havant, Hants*, in *Proceedings of Hampshire Field Club Archaeol. Society*, 31, 1976, 19–21.

Hesiod, *Theogony*,

Hesiod, *Theogony*, in Perseus Digital Library, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hes.+Th.+286> (acc. 01. 12. 2020).

Karaglou 2018,

K. Karaglou, *Dangerous Beauty. Medusa in Classical Art*, in *The Metropolitan Museum of Art*, 75/3, New York, 2018.

Krug 1981,

A. Krug, *Antike Gemmen im Römisch-Germanischen Museum Köln*, in *Sonderdruck aus Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 61, Frankfurt, 1981.

Krug 1995,

A. Krug, *Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier*, in *Bericht der Römisch- Germanischen Kommission*, 76, Frankfurt, 1995, 159–218.

Lungu et alii 2012,

V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.

Marshman 2015,

I. J. Marshman, *Making Your Mark in Britannia. An Investigation into the use of Signet Rings and Intaglios in Roman Britain*, mss., Leicester, 2015.

Milovanović, Anđelković Grasar 2017,

B. Milovanović, J. Anđelković Grasar, *Female power that protects: examples of the*

*apotropaic and decorative functions of the Medusa in roman visual culture from the territory of the Central Balkans*, in *Starinar*, 67, 2017, 167–182.

Ota 2009,

R. Ota, *Mythological Scenes from Dacia Province: Perseus Killing Gorgon Medusa and Zeus Seducing Leda*, in *Pontica*, 42, 2009, 459–464.

Ota 2020,

R. Ota, *A recently discovered cameo and a few notes on the glyptics from Apulum*, mss., 2020.

Ovid, *Metamorphoses*,

Ovid, *Metamorphoses*, in The Latin Library, <https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html> (acc. 01. 12. 2020).

Păunescu et alii 1976,

Al. Păunescu, P. Şadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, vol. I, Bucureşti, 1976.

Plantzos 1999,

D. Plantzos, *Hellenistic Engraved Gems*, Oxford, 1999.

Popescu 1965,

D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1964*, in *SCIV(A)*, XVI, 3, 1965, 587–604.

Popović 1989,

I. Popović, *Les camées romains au Musée National de Beograd*, Beograd, 1989.

Popović 2010,

I. Popović, *Roman cameos with female busts from Middle and Lower Danube*, in *Pallas*, 83, 2010, 203–224.

Pseudo-Apollodorus *Bibliothèque*,

Pseudo-Apollodorus, *Bibliothèque*, in *Theoi Text Library*, <https://www.theoi.com/Text/Apollodorus1.html> (acc. 01.12. 2020).

Riha 1990,

E. Riha, *Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1990.

Richter 1971,

G. Richter, *Engraved Gems of the Romans – a supplement to the History of Roman Art (The Engraved Gems of the Greeks, Etruscans and Romans) – part II*, London, 1971.

Sena Chiesa 2009,

G. Sena Chiesa, *Cammei ad Aquileia: una prima ricognizione*, in G. Sena Chiesa, E. Galletti, eds., *Aquileia e la glittica di era ellenistica e romana*, 177, Trieste, 2009, 83–99.

Spier 1991,

J. Spier, *Two Hellenistic Gems Rediscovered*, in *Antike Kunst*, 34, 2, 91–96.

Spier 1992,

J. Spier, *Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections of the J. Paul Getty Museum*, Malibu, 1992.

Șovan 2001,

O. L. Șovan, *Meduza de la Nichiteni*, in *Forum Cultural*, I, 2, 2001, 7–8.

Șovan 2011,

O. L. Șovan, *Necropola din secolele IV-V de la Nichiteni (com. Coțușca, jud. Botoșani)*, in *ActaMT*, 6, 2011, 61–66.

Teodor 1974,

D. Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice din sec. VI-XI e.n. în județul Botoșani*, in *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, 101–114.

Teodor 1997,

D. Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI*, București, 1997.

Timofan 2018,

A. Timofan, *Fascinanta Medusa*, in A. Timofan, ed., *Pantheon 3D. I. Mituri Greco-romane*, Cluj- Napoca, 2018, 59–66.

Țeposu-David 1960,

L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din muzeul de arheologie de la Cluj*, M. Macrea, ed., *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, 525–534.

Vollenweider 1966,

M.-L. Vollenweider, *Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer und augusteischer Zeit*, Baden-Baden, 1966.

Walters 1926,

H. B. Walters, *Catalogue of the Engraved Gems and Cameos Greek, Etruscan and Roman in the British Museum*, London, 1926.

Zaharia 1961,

N. Zaharia, *Descoperiri paleolitice în Moldova efectuate între anii 1952 și 1957*, in *ArhMold*, I, 1961, 11–42.

Zaharia et alii 1970,

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova (de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea)*, București, 1970.

Zaharia, Zaharia 1974,

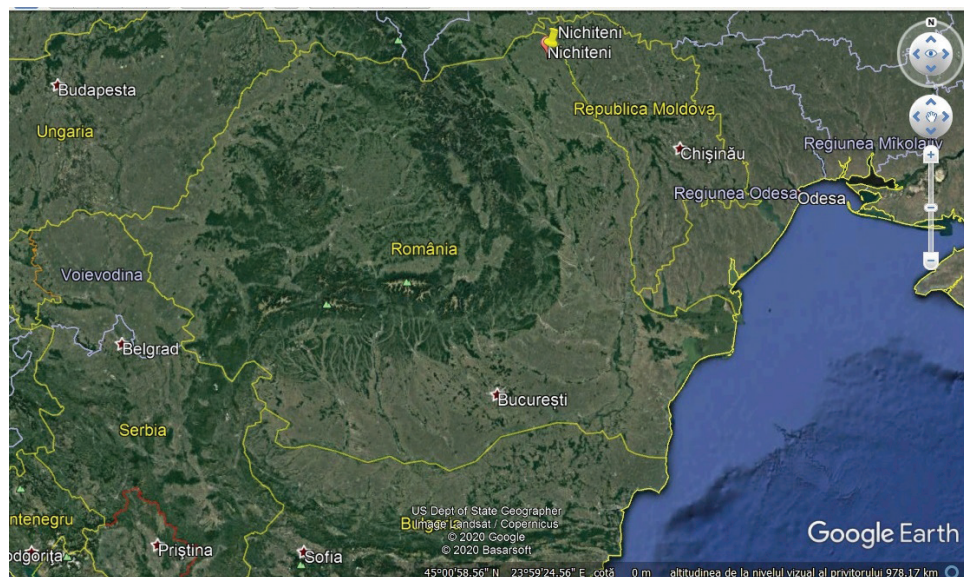
N. Zaharia, E. Zaharia, *Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Jijiei Superioare din jud. Botoșani*, in *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, 135–156.

## O CAMEE DE EPOCĂ ROMANĂ CU REPREZENTAREA GORGONEI MEDUSA, AFLATĂ ÎN COLECȚIA MUZEULUI JUDEȚEAN BOTOȘANI

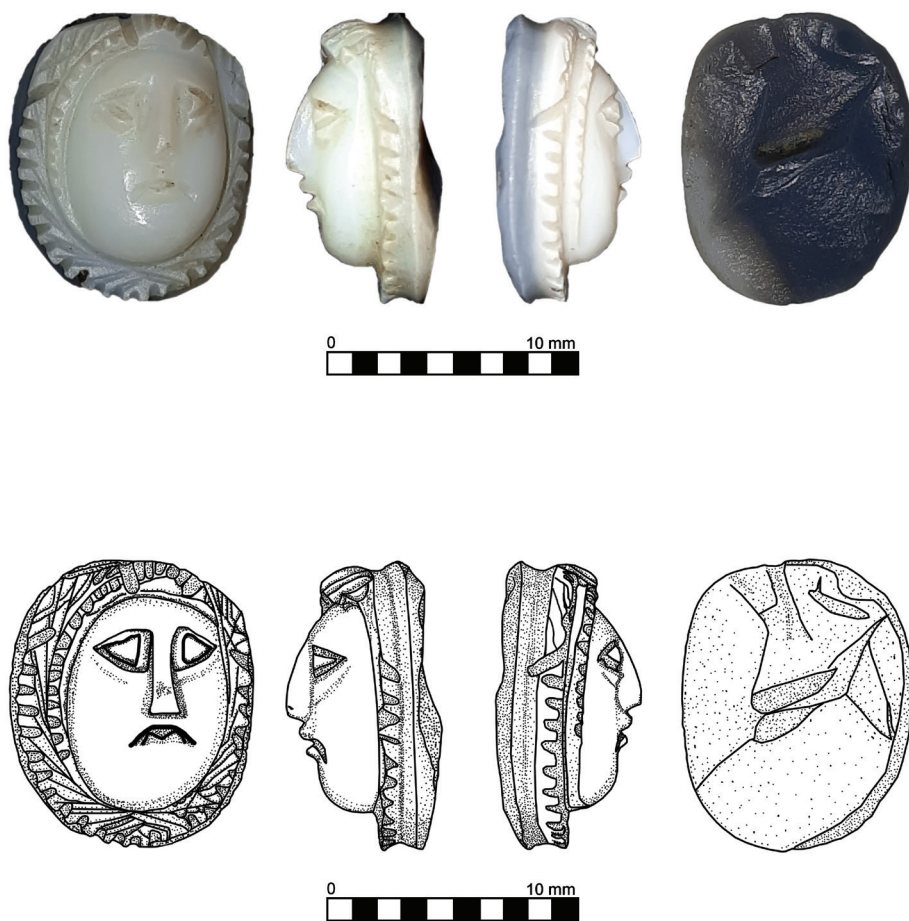
### *Rezumat*

Prezentul articol readuce în discuție un artefact special, descoperit în urmă cu peste 25 de ani și aflat în prezent în depozitele Muzeului Județean Botoșani. Este vorba despre o camee cu reprezentarea Gorgonei Medusa, care până acum nu a beneficiat de o prezentare adecvată, fiind adusă în atenția publicului larg printr-o scurtă notă într-o publicație locală. Cameea a fost descoperită în 1994, cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în satul Coțușca (județul Botoșani). Piesa a apărut într-un sondaj efectuat la 1 km distanță de necropola din secolele IV-V, de la Nichiteni. Este vorba despre o camee realizată din onix în două straturi, fiind datată în secolele II-III d.Hr. Reprezentarea Gorgonei Medusa pe camee este unul dintre cele mai populare subiecte pentru astfel de artefacte și, prin urmare, a devenit pretextul pentru una dintre cele mai celebre serii glifice, cu o popularitate care precedă epoca Imperiului și durează până în Antichitatea târzie fiind, de asemenea, unul dintre simbolurile preferate în arta Evului Mediu și chiar în epoca modernă.





Pl. I. Fig. 1. The map of Romania with Cotușca-Nichiteni village location detail. / Harta României cu localizarea satului Cotușca- Nichiteni. Fig. 2. The map with the village and the necropolis from Cotușca-Nichiteni. / Hartă cu satul și necropola de la Cotușca-Nichiteni.



Pl. II. Fig. 1. The roman cameo from Cotușca Nichiteni, photography by Adela Kovacs. / Cameea romană descoperită la Cotușca-Nichiteni, fotografie Adela Kovacs. Fig. 2. The roman cameo from Cotușca Nichiteni, drawing by Adela Kovacs. / Cameea romană de la Cotușca-Nichiteni, desen de Adela Kovacs.



Pl. III. The roman cameo from Cotușca Nichiteni. Details, photography by Adela Kovacs. / Cameea romană de la Cotușca-Nichiteni. Detalii, fotografie de Adela Kovacs.

## A CASTING MOULD OF A PILGRIM FLASK WITH THE DEPICTION OF ST. SYMEON STYLITES THE YOUNGER

Ergün Laflı\*, Maurizio Buora\*\*

*Keywords:* Eulogy *ampulla*, casting valve, St. Symeon Stylites the Younger, middle Byzantine period, *Mons admirabilis*, Samandağ, Antioch-on-the-Orontes, Hatay, Gaziantep, south-eastern Turkey, north-western Syria

*Cuvinte cheie:* *ampulla* inscripționată, valvă de tipar, Sf. Simeon Stylites cel Tânăr, perioada bizantină mijlocie, *Mons admirabilis*, Samandağ, Antiochia de pe Orontes, Hatay, Gaziantep, sud-estul Turciei, nord-vestul Siriei

The museum of Gaziantep in south-eastern Turkey (Fig. 1) preserves an interesting object in its depot, a steatite (soapstone) casting valve for a lead eulogy *ampulla* inscribed in Greek which is reduced today to two fragments (Fig. 2a-b). The other side of the *ampulla* – presumably with the representation of a Patonce cross – had to be prepared with another valve, now lost. Currently we do not know any lead *ampullae* produced with our mould from Gaziantep.

*Accession no.* 145.

Measurements: H 13,5 cm, diameter of the *ampulla* 7.5 cm and width 9,5 cm.

Find spot: *Mons admirabilis*, modern Samandağ in the province of Hatay in south-eastern Turkey?<sup>1</sup>

Typological description and state of preservation: The flattened, hexagonal body part of this small, nearly globular, handle less flask appears in the centre of the mould. In its lower part the *ampulla* presents two circular recesses for fixing

\* Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Oda No A-418, Tinaztepe/Kaynaklar Yerleşkesi, Buca, TR-35160 Izmir, Turkey, e-mail: elafli@yahoo.ca

\*\* Società Friulana di Archeologia, c/o via Gorizia, 16, I-33100, Udine, Italy, e-mail: mbuora@libero.it

<sup>1</sup> Whereas *eulogiae* tend by their very nature to be dispersed far from their place of origin, the artifacts used to produce them can be expected to be found near the place of production. Therefore, this piece could most probably be originated from the pilgrimage site of Saint Symeon Stylites the Younger in Samandağ.



another piece and another similar recess is visible in the upper part. There is also a trapezoidal recess towards the lower edge which corresponds to another decorated “basket”, weaving in the upper part for the neck of the flask. Its two fragments do not match perfectly.

Epigraphic description: In a strip between two flat bands a circumscription with Εὐλογία [Κ]υρίου καὶ τοῦ Ἁγίου [θαυματουργοῦ] γού appears which should be translated as “Eulogia of the Lord and saintly thaumaturgist -a performer of miracles-”. A double bar marks both the beginning and end of this inscription. Among the double bars, at the top, there are some unclear letters, possibly as ΥΤΙΑ = ὑγία/“for health!” or just ὑγία/“health!” This acclamation can sometimes be found in some Christian texts on small objects in this position<sup>2</sup>.

Decoration: Another decorated band with crossed elements alternating with full circles delimits the field, which is divided into two parts. In the upper one there is the well-known figure of St. Symeon Stylites the Younger who is seated in the middle (in fact the legs had atrophied for long permanence on a column) flanked by two angels in a gesture of veneration, perhaps waving palm leaves. Below, in a lower part, very damaged, flanking the column are two stylized knights riding two mounts in a heraldic position, with a very thin stem and a small cubic base: behind each of them is a cross, in the manner of the cruciferous lambs that appear in Western art in the early Middle Ages, *i.e.* seventh century A.D. The column appears very thin: this goes parallel with the tradition that assigns a considerable height to the (second) column of Symeon. The presence of the two knights constitutes an *unicum* and would justify an innovation comparable with a late dating.

Dating: Between A.D. 969 and 1074 in which period *Mons admirabilis* was functioned as a pilgrimage site and production centre as a revival during the Byzantine reoccupation.

The cult of Saint Symeon (or Simeon) Stylites the Younger (also known as “St. Symeon of the Admirable Mountain”; A.D. 521–† May 24, 592) is well

<sup>2</sup> The practice of distributing stamped bread is known as *hygieia* and this practice was identified at pagan shrines by some scholars, as the precursor of the later Christian practice of distributing *eulogia*: Walter 1997, 199. Cf. for “ὑγεία” in the reliquary of Konon: P. Nowakowski, *Cult of saints*, E01085 <<http://csa.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01085>>; or “ὑγία” in an inscribed horse brass with Greek invocations, found in Iconium in Lycaonia, dating probably to the seventh century A.D.: P. Nowakowski, *Cult of saints*, E0092 <<http://csa.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E0092>>; or in a Greek invocation of Theodotos, probably a Montanist martyr from Ancyra: P. Nowakowski, *Cult of saints*, E00991 <<http://csa.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E00991>>. The practice of distributing stamped bread is known as *hygieia* and this practice was identified at pagan shrines by some scholars, as the precursor of the later Christian practice of distributing *eulogia*.

attested by pilgrimage objects: so far we know c. 40–50 late antique terracotta tokens, c. 16 lead medallions<sup>3</sup> and corresponding two middle Byzantine moulds, but no lead *ampullae* yet, except the our mould from Gaziantep.

Stylites were ascetics who lived on platforms atop columns and Syria was home to large numbers of stylites. As the life of St. Symeon Stylites the Younger from Antioch-on-the-Orontes records, at the age of only six years he retired to John the Stylite, where he remained until the age of twelve or thirteen years. Initially he had a forty-foot column erected for himself, then moved to Seleucia ad Belum (Σελεύκεια πρὸς Βήλω; today Qennisrin, near modern 'Is) on a new column for eight years, before, in A.D. 541, the monks built on *Mons admirabilis* (“wondrous mountain”, “Θαυμαστὸν ὄρος” in Greek; modern Samandağ<sup>4</sup> in the Turkish province of Hatay, Fig. 1), named after the miracles he worked there, 17 kilometres southwest of Antioch-on-the-Orontes, on halfway between Antioch and Aleppo, a monastery with a new column in the middle of an octagonal court, where he remained for another fifty years<sup>5</sup>. As a consequence, he became the most famous stylite of the sixth century A.D. and his fame produced numerous pilgrimages, made during his life and after his death. Thus, Mons admirabilis functioned as a pilgrimage site until the arrival of the Arabs. His celebrity supplanted that of St. Symeon Stylites the Elder (c. A.D. 389–459), was the first stylite and whose column was venerated at Qal'at Sim'an (قلاط سيمآن in Arabic)<sup>6</sup>. After the reconquest of the area by Byzantine troops in A.D. 969, the monastery<sup>7</sup> and the cult of St. Symeon Stylites the Younger<sup>8</sup> started to flourish again. As part of this development, the production of pilgrim's eulogies was reintroduced there until A.D. 1074. The site was visited by many pilgrims and monks from afar and the nearby harbour site became known as “Portus St. Symeonis”, the main port of call for the principality of Antioch which was established as a consequence of the First Crusade<sup>9</sup> in A.D. 1098.

Initially – during his lifetime – the pilgrim's eulogies were first made of stamped earth, clay, mixed with wax and objects of the saint himself like hair,

<sup>3</sup> Xyngopoulos 1948, *eulogia passim*. Cf. also Loosley Leeming 2018, 79–84.

<sup>4</sup> Turkish name of “Samandağ” (sometimes unofficially as “Seman Dağ”) was formerly known as “Süveydiye” (سويدييه, *Süwaydiyyah* in Arabic and Մեծ Մանթաշ, *Svedia* in Armenian) which is a Turkish form for “Jabal Sem'an”, i.e. “the Mountain of St. Symeon”.

<sup>5</sup> *Arcadii episcopi Constantiensis Vita Symeonis Stylitae iunioris*, cap. 113 (Van den Ven 1962, 91–93); Lafontaine-Dosogne, Orgels 1967, 85–86; Aykıt 2012.

<sup>6</sup> On St. Symeon Stylites the Elder cf. Tural 2018.

<sup>7</sup> Djobadze 1986, 97–98; Giankou 1991, 48–49; Rey-Coquais 1991–1992, 204–214; and Belgin 2018.

<sup>8</sup> *Nicephori Urani magistri Vita Symeonis iunioris* (PG 86, cols. 2987–3216); Doens 1954; Lafontaine-Dosogne, Orgels 1967, 68–69; Nasrallah 1972, 139; Caseau, Fayant 2017, 709–713.

<sup>9</sup> Nasrallah 1972, 142.



who himself gave it to visitors (σφραγίδες<sup>10</sup> in Greek). Stylite figures also appear on small bottles that might have been used to collect oil taken from the lamps at Symeon's tomb in Antioch-on-the-Orontes<sup>11</sup>. The tomb was part of a large monastic complex—built upon the site of his second pillar—that drew numerous pilgrims even during Symeon's lifetime. Those objects were no longer produced after the Arab conquest in the A.D. 630's<sup>12</sup>. Yet sometime after the Byzantine reconquest of A.D. 969, a production of lead medallions and *ampullae* was initiated<sup>13</sup>. They were produced by casting moulds like the one we are dealing with.

As our inscription expressly states, it is – or rather it contains – an “εὐλογία”. This Greek term means adulation, praise, blessing or gift and applies to several categories of objects. It refers to a divine blessing and in relation to the saints it has the meaning of contact relics which were usually given to visitors and pilgrims. In the case of St. Symeon that's known to have been done at the site in late antiquity<sup>14</sup>, and may be surmised also for the later period. In general, they could be tokens containing eulogy dust, or containers filled by an eulogy, in terracotta, metal or glass, but by the middle Byzantine period there were apparently understood as metal-cast medallions, which did not contain any contact relic. They were given to pilgrims and served as an attestation of the pilgrimage accomplished or as a gift for the faithful who remained in their homeland. They have various formats and different iconography, often adapted to the saint worshipped in famous shrines, but also referring to important points of Christian doctrine. Most often many craftsmen used iconographies already employed for other saints: it is typical for the case of St. Symeon Stylites the Younger for whom images related to St. Symeon Stylites the Elder were used as a paragon. But it should also be stressed out that it is difficult to distinguish depictions of the two saints on objects without inscriptions.

We know several moulds for both the *ampullae* and the medallions. Very similar is a mould from Jerusalem, somewhat smaller, which was used for the preparation of late antique *ampullae* related to the Monza-Bobbio group which was found in 1903 in the excavation within the Latin cemetery of Mount Zion, a broad hill south of the Old City's Armenian Quarter<sup>15</sup>. The hemispherical holes

<sup>10</sup> *Arcadii episcopi Constantiensis Vita Symeonis Stylitae iunioris*, cap. 231, 40 (Van den Ven 1962, 206).

<sup>11</sup> Ratliff 2012, 96.

<sup>12</sup> For the eulogies cf. Ritter 2017.

<sup>13</sup> Ritter 2017.

<sup>14</sup> Vikan 2010, 28.

<sup>15</sup> Piccirillo 1994, 585, fig. 1 (mould A) and 586, fig. 2 (mould B). The inscription on the mould A is reinterpreted in *Supplementum epigraphicum graecum*, 44–45, 1997, Pleket H.W., Stroud R.S., Strubbe J., Gieben J.C. [eds], 471, no. 1359.

for fixing the corresponding valve and the lower recess for casting the molten metal appear in such moulds. Yet the moulds for the lead medallions of St. Symeon Stylites the Younger have a different form: one was found in 1969 at al-Fawz on the road from Aleppo to Laodicea ad Mare (Latakia), and is now housed in the Louvre<sup>16</sup>. The Kelsey Museum of Archaeology of the University of Michigan in Ann Arbor preserves a second example, dated to the tenth century A.D.<sup>17</sup>.

Among the devotional objects related to St. Symeon Stylites the Younger there is a certain variety in the scenic motives and the circumscriptions to be detected, although the representation of the saint between the two angels is a constant feature. Below, the St. Martha from Edessa<sup>18</sup>, the mother of St. Symeon Stylites the Younger, and Conon, the saint's disciple, have to be expected, because they were always depicted on the late antique tokens. Yet, in our case on our matrix the unusual scene of the two figures on horseback, which somehow recalls St. Menas flanked by two camels, appears to be peculiar, perhaps for reasons of size. It reminds of the antipodal representations of the warrior-saints, *i.e.* St. Theodore the Recruit or St. George, very common in Byzantine art since the tenth century A.D. Yet on the mould, any accompanying inscription to the depictions is lost.

So far, late antique terracotta tokens, and medallions and *ampullae* of middle Byzantine period are known to be related to the cult of St. Symeon Stylites the Younger. In 1967 Jacqueline Lafontaine-Dosogne with Bernard Orgels has counted 19 terracotta tokens housed in the museum of Hatay in Antioch-on-the-Orontes. Many more can be added, *e.g.* in the Franciscan School and Church of Aleppo there were five other terracotta tokens. Furthermore, Lafontaine-Dosogne recorded eleven lead medallions related to the cult of St. Symeon Stylites the Younger<sup>19</sup>, to which must be added the other five considered by Philippe Verdier from the north American and western European collections<sup>20</sup>. In our case the field is clearly divided into two parts and the presence of the two people on horseback at the base of the column appears as an innovative element. As it is an evolved type, belonging to A.D. 969 and 1074 in

<sup>16</sup> Steiner 2011, fig. 4. Lafontaine-Dosogne, Orgels 1967, 145, no. 1; Lassus 1960, 149, fig. 6.

<sup>17</sup> Accession no. 87.517. It was exhibited in the exhibition of "Cavafy's world", set up in the museum between February 21 and May 5, 2002 and published on p. 102 of the exhibition catalogue.

<sup>18</sup> St. Martha from Edessa suggested a monastery to be built around the column on the Mountain of Miracles and spent most of her time at the base of the column; therefore, she was depicted on some of the medallions made in honor of the stylite. On St. Martha cf. Van de Ven 1970.

<sup>19</sup> Lafontaine-Dosogne, Orgels 1967, 146.

<sup>20</sup> Verdier 1980.

which period *Mons admirabilis* was functioned as a pilgrimage site and production centre as a revival during the Byzantine reoccupation. Being repetitive scenes, probably the vitality of the subjects and their representations was very long. There is no doubt that the pilgrimages to the monastery where St. Symeon Stylites the Younger had lived, enjoyed a great popularity already in the early Byzantine period, as testified by e.g. the Anonymous Pilgrim of Piacenza, a sixth-century A.D. pilgrim from Piacenza in northern Italy who travelled to the Holy Land at the height of Byzantine rule in the A.D. 570s and wrote a narrative of his pilgrimage.

### *Notes and acknowledgements*

This collection was studied with three authorizations granted by the Turkish Ministry of Culture and Tourism, Directorate of the Monuments and Museums on May 31, 2001 and enumerated as B.16.0.AMG.0.10.00.01/707.1. (9) (005442), on February 2, 2002 and enumerated as B.16.0.AMG.0.10.00.01/707.1-2 (001857) as well as on December 9, 2004 (for the year 2005) and enumerated as B.16.0.AMG.0.10.00.01/707.1/14 (030317). The necessary documentation was assembled during June 2001 and December 2005. We would like to thank to Mrs Fatma Bulgan (Gaziantep) who introduced this piece to us. Fig. 1 was arranged by Dr Sami Patacı and Mr Zeki Akkurt (both from Ardahan) in 2018 to whom we would like to express our sincere gratitude and appreciation.

### BIBLIOGRAPHY

*Arcadii episcopi Constantiensis Vita Symeonis Stylitae iunioris*, in *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Paris, 1689.

Aykit 2012

D. A. Aykit, *Akdenizli Bir Keşiş: Sütuncu Simeon*, in *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12, 2, 2012, 81–104, <<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52244>>.

Belgin 2018,

H. A. Belgin, *A mobile dialogue of an immobile saint: St. Symeon the Younger, divine liturgy, and the architectural setting*, in J. Bogdanović, ed., *Perceptions of the body and sacred space in late antiquity and Byzantium*, London, 2018, 149–165.

Caseau, Fayant 2017,

B. Caseau, M.-C. Fayant, *Le renouveau du culte des stylites syriens au Xe et XIe siècles? La vie abrégée de Syméon Stylite le Jeune (BHG 1691c)*, in B. Flusin, J.-Cl. Cheynet, eds., *Autour du premier humanisme byzantin & des cinq études sur le XIe siècle, quarante ans après Paul Lemerle*, *Travaux et mémoires*, 21, 2, Paris, 2017, 701–732.

Doens 1954,

I. Doens, *Nicon de la Montagne noire*, in *Byzantion*, 24, 1954, 131–140, <[https://www.jstor.org/stable/44170018?seq=1#page\\_scan\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/44170018?seq=1#page_scan_tab_contents)>.

Djobadze, Hendy 1986,

W. Djobadze, M. F. Hendy, *Archeological investigations in the region west of Antioch on-the-Orontes*, in *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, 13, Stuttgart, 1986.

Gerard et alii 1997,

M. Gerard, C. Metzger, A. Person, J.-P. Sodini, *Argiles et eulogies en forme de jetons: Qal'at Sem'an en est-il une source possible?*, in H. Maguire, ed., *Materials analysis of Byzantine pottery*, Washington D.C., 1997, 9–24.

Giankou 1991,

T. X. Giankou, *Νίκων Μαυρορείτης: Βίος – συγγραφικό έργο – κανονική διδασκαλία, Τμήμα Ποιμαντικής, Παράρτημα Νγ. 2, Thessaloniki, 1991.*

Lafontaine-Dosogne, Orgels 1967,

J. Lafontaine-Dosogne, B. Orgels, *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioche: Récherches sur le monastère et sur l'iconographie de S. Syméon Stylite le Jeune*, Bibliothèque de Byzantion 4, Brussels, 1967.

Lassus 1960,

J. Lassus, *Un moule à eulogies de Saint Syméon le Jeune*, in *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, 51, 1960, 149–150.

Loosley Leeming 2018,

E. Loosley Leeming, *Architecture and asceticism: cultural interaction between Syria and Georgia in late antiquity*, in *Texts and Studies in Eastern Christianity*, 18, Leiden, 2018, <<https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctvbqs4f7>>.

Nasrallah 1972,

J. Nasrallah, *Couvents de la Syrie du Nord portant le nom de Siméon*, in *Syria, Revue d'art oriental et d'archéologie*, 49, 1972, 127–159, <[https://www.persee.fr/doc/syria\\_0039-7946\\_1972\\_num\\_49\\_1\\_6300](https://www.persee.fr/doc/syria_0039-7946_1972_num_49_1_6300)>.

*Nicephori Urani magistri Vita Symeonis iunioris*, in *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 1690, in *Patrologia Graeca*, 86, cols. 2987–3216.

Peña 2000,

I. Peña, *Lieux de pèlerinage en Syrie*, in *Studium biblicum franciscanum, Collectio minor* 38, Milan, 2000.

Peña et alii 1975,

I. Peña, P. Castellana, R. Fernandez, *Les Stylites syriens*, in *Studium biblicum franciscanum*, *Collectio minor* 16, Milan, 1975.

Piccirillo 1994,

M. Piccirillo, *Uno stampo per eulogia trovato a Gerusalemme*, in *Liber Annuus*, 44, 1994, 585–590.

Ratliff 2012

B. Ratliff, *The stylites of Syria*, in H. C. Evans, B. Ratliff (eds.), *Byzantium and Islam: age of transition, 7th–9th centuries*, New Haven, CT, London, 2012, 94–97, <<https://www.aai.uni-hamburg.de/voror/personen/heidemann/medien/2012-heidemann-byzantium2012-weights.pdf>> (contents only).

Rey-Coquais 1991–1992,

J.-P. Rey-Coquais, *Inscriptions du Mont Admirable*, in *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 52, 1991–1992, 199–226.

Ritter 2017

M. Ritter, *Die Ökonomie des byzantinischen Pilgerwesens*, manuscript (based on the unpublished Ph.D. thesis submitted to the Johannes Gutenberg-Universität Mainz in 2017), Mainz, 2017.

Sodini et alii 2011,

J.-P. Sodini, P.-M. Blanc, D. Pieri, *Nouvelles eulogies de Qal'at Sem'an (fouilles 2007–2010)*, in *Mélanges Cécile Morrisson, Travaux et mémoires*, 16, Paris, 2011, 793–812.

Steiner 2011,

S. P. Steiner, *Agent of touch and transformation: A pilgrimage token of Saint Symeon the Younger in the Menil Collection*, manuscript (based on a Thesis for the degree of Master of Arts. The University of Texas at Austin), Austin, 2011, <<https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/ETD-UT-2011-05-3459/STEINER-THESIS.pdf?sequence=1&isAllowed=y>>.

Tural 2018,

M. Tural, *Sütun Tepesinde bir Ömür: Aziz Simeon*, Istanbul, 2018.

Van de Ven 1962,

P. Van de Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521–592)*, vol. I: *Introduction*, in *Subsidia Hagiographica*, 32/1, Brussels, 1962.

Van de Ven 1970,

P. Van de Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521–592)*, vol. II: *Traduction et commentaire. Vie grecque de sainte Marthe mère de s. Syméon*, in *Subsidia Hagiographica*, 32/2, Brussels, 1970.

Verdier 1980,

P. Verdier, *A medallion of Saint Symeon the Younger*, in *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 67, 1, 1980, 17–26.

Vikan 2010,

G. Vikan, *Early Byzantine pilgrimage art*, in *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications*, 5, Washington, 2010.

Walter 1997,

C. Walter, *IC XC NIKA. The apotropaic function of the victorious cross*, in *RÉB*, 55, 1997, 193–213, <[https://www.persee.fr/doc/rebyz\\_0766-5598\\_1997\\_num\\_55\\_1\\_1940](https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1997_num_55_1_1940)>.

Xyngopoulos 1948,

A. Xyngopoulos, *Εὐλογία τοῦ ἁγίου Συμεών*, in *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 18, 1948, 78–79.

## MATRIȚA UNEI PLOSCUȚE DE PELERIN, CU IMAGINEA SF. SIMEON STILITUL CEL TÂNĂR

### *Rezumat*

În acest sumar articol va fi prezentată o inedită valvă de turnare pentru o *ampulla* metalică folosită pentru orație, din patrimoniul Muzeului orașului Gaziantep, în sudul Turciei. Matrița, din steatit, prezintă inscripția Εὐλογία [Κ]υρίουκαίτοῦΑγίου [θαυματορ] γού (elogiu Domnului și sfântului taumaturg – „făcător de minuni”). Vasul prezintă, de asemenea, imaginea Sf. Simeon Stilitul cel Tânăr, din secolul al VI-lea d.Ch., și a doi cavaleri călare, în compoziție heraldică amplasată în partea de jos a carafei. Matrița din Gaziantep poate fi datată în perioada bizantină mijlocie, mai precis, în perioada cuprinsă între anii 969 și 1074 d.Cr. Matrița pare să fie unică atât datorită dimensiunilor sale cât și prin prezentarea a doi pelerini (?) călare.





Fig. 1. Places in Asia Minor and elsewhere referred to in the text  
(by S. Pataci, 2018). / Locuri din Asia Minor și din alte zone,  
la care se face referință în text (de S. Pataci, 2018).

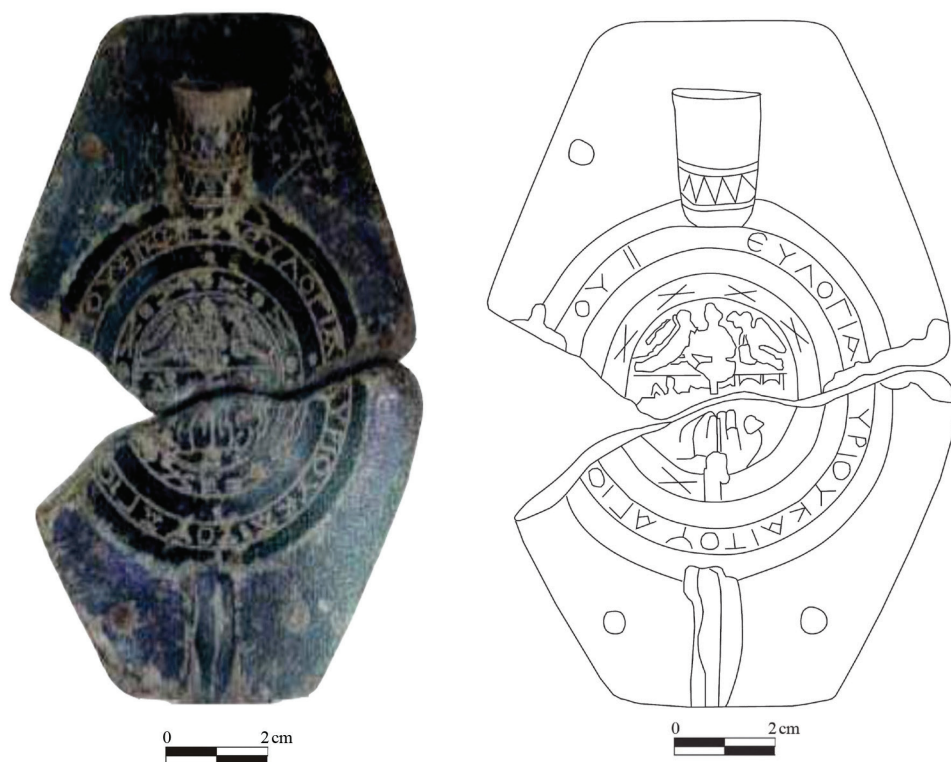


Fig. 2a-b. A casting mould of a pilgrim flask with the depiction of St. Symeon Stylites the Younger from the museum of Gaziantep, south-eastern Turkey (photo and drawing by E. Laflı, 2005). / Matrița unei carafe de pelerin, cu imaginea Sf. Simeon Stilitul cel Tânăr, din Muzeul Gaziantep, în sud-estul Turciei (foto și desen de F. Laflı, 2005).

## ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

AAC	– Annales de Archeologia Cordobesa, Cordoba
ActaArhHung	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT	– Acta Musei Tutovensius, Bârlad
ActaTF	– Acta Terrae Fogarasiensis, Făgăraș
ActaTS	– Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
AÉ	– Archaeologia Értesítő, Budapesta
AISC	– Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
AJA	– American Journal of Archaeology, Baltimore
AlbaRegia	– Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Aluta	– Aluta, Sf. Gheorghe
AM	– Archeometriai Műhely, Budapest
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
ANODOS	– ANODOS. Studies of the Ancient World, Trnava
ANRW	– Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York/Berlin.
Antaeus	– Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Antike Kunst	– Antike Kunst, Basel
Antiquity	– Antiquity, London
AO	– Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArhSofia	– Arheologija. Organ na Arheologički Institut i Muzej, Sofija
Archaeozoologia	– Archaeozoologia. Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznan
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași-București
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
Atiqot	– G. Barouch, M. C. Salzmänn (eds.), English series, Selected bibliography: publications on archaeological excavations and surveys in Israel. 1967/1971
BA	– Biblioteca de Arheologie, București
BAI	– Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
Balkanica	– Balkanica, Belgrad
Balcanoslavica	– Balcanoslavica, Prilep, Rep. Macedonia
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford

BAR IS	– British Archaeological Reports International Series, Oxford
BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu
BCSS	– Buletin Cercurilor Științifice Studențești, Alba Iulia
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Muzeul Banatului, Timișoara
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BI	– Biblioteca Istorică, București
Biblion	– Biblion. Revista Bibliotecii Județene „Ioan N. Roman”, Constanța
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
BMJTSA	– Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie, Alexandria
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
BMTA (S.N.)	– Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu”, Serie Nouă, Giurgiu
Britannia	– Britannia A Journal of Romano-British and Kindred Studies, The Society for Promotion of Roman Societies
BrukAM	– Brukenthal. Acta Musei, Sibiu
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia
Buridava	– Buridava, Râmnicu Vâlcea
CBSA	– Caiete Banatica, Seria Arheologie, Reșița
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CercArh	– Cercetări Arheologice, București
CercIst	– Cercetări Istoric, Iași
CMN	– Colecția Munții Noștri, București
ComArhHung	– Communicationes Archeologicae Hungariae, Budapesta
Corviniana	– Acta Musei Corvinensis, Hunedoara
Crisia	– Crisia, Oradea
Dacia (N.S.)	– Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
DOP	– Dumbarton Oaks, S.U.A
DolgCluj	– Dolgozatok az Erdély Múzeum és Érem – es Régiségtárából, Kolozsvár/Cluj
DP	– Documenta Praehistorica, Ljubljana
Drobeta	– Drobeta. Drobeta -Turnu Severin
EM	– Erdélyi Múzeum. AzErdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
EphNap	– Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
ERAUL	– Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Liège
Fillst	– File de Istorie, Bistrița
Forum Cultural	– Forum Cultural, Botoșani
Gallia	– Archéologie de la France Antique, Nanterre
Germania	– Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin

Glasnik	– Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd
Historica	– Historica. Academia Română, Centrul de Științe Sociale Craiova
HNB	– Historia Naturalis Bulgarica, Sofia, Bulgaria
HOMÉ	– A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
ICV	– International Journal of Computer Vision
IIR	– Iliria International Review, Prishtina, Kosovo
Intercisa	– Archaeologia Hungarica. II. Die Römische Ausiedlung von Dunapentele, Budapest
JAHA	– Journal of Archaeology and Art History, Cluj-Napoca
JAoS	– Journal of Animal Science, Cambridge
JOSA	– Journal of the Optical Society of America, SUA
JPMÉ	– Jannus Panonionius Múzeum Évkönyv, Pécs
LAnthropologie	– L'Anthropologie, Paris
Litua	– Litua, Târgu-Jiu
MAS	– Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
Marisia	– Marisia, Tg. Mureș
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice, București
MFME	– A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Szeged
MMP	– Materials and Manufacturing Processes, London
MN	– Muzeul Național, București
NJAMÉ	– Nyíregyházi Jónas András Múzeum évkönyve, Nyíregyháza
Oltenia	– Oltenia. Studii și comunicări, Craiova
PA	– Patrimonium Apulense, Alba-Iulia
Pallas	– Pallas. Revue d'Études Antiques, Franța
PB	– Patrimonium Banaticum, Timișoara
Peuce	– Peuce, Tulcea
PISC	– Publicațiile Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
PPS	– Proceeding of the Prehistoric Society, Cambridge
Pontica	– Pontica, Constanța
PZ	– Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
RadVM	– Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
Ratiariensia	– Studi e Materiali Mesici e Danubiani, Bologna
RÉB	– Revue des Études Byzantines, Paris
RÉSEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes, București
ReDIVA	– Revista Doctoranzilor în Istorie Veche și Arheologie, Cluj-Napoca
RevB	– Revista Bistriței, Bistrița
RPA	– Revista Portuguesa de Arqueologia, Lisabona
RWH	– The Romanians in World History, București
SAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	– Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
SASA SE	– Serbian Academy of Sciences and Arts, Special Editions, Belgrade
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	– Studii și cercetări de numismatică, București
SIB	– Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SlArch	– Slovenská Archéologia, Bratislava

SMK	– Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
SPPRFVG	– Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Trieste
SSEEP	– Studies into South-East European Prehistory, Suceava
Starinar	– Starinar, Belgrad
StComC	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș
StComS	– Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie-Istorie, Sibiu
StComSM	– Studii și Comunicări, Muzeul Județean Satu Mare
StudiaUBB. Historia	– Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia, Cluj-Napoca
StudiaUBB. Geologia	– Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Geologia-Geografia, Cluj-Napoca
SV	– Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, Sibiu
ŠZ	– Študijné Zvesti, Nitra, Slovakia
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Sebeș
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
Tibiscus	– Tibiscus, Timișoara
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, București
VMMK	– Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Debrecen
ZbornikNM	– Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad
ZFA	– Zeitschrift für Archäologie, Berlin
Ziridava	– Ziridava, Arad
Zograf	– Zograf, Belgrad



## NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (\*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

#### 1. Cărți de autor:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

#### 2. Articole și studii din periodice:

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

#### 3. Volume colective:

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortvy Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230  
*Ibid.*, 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

## EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1<sup>st</sup> line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (\*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

### 1. Books:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

### 2. Articles and studies in periodical journals:

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

### 3. Chapter or other part in books:

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230  
*Ibid.*, 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).



## STUDII ȘI ARTICOLE

### DESPRE PRIMELE DESCOPERIRI NEOLITICE TIMPURI DE LA BOROȘTENI-PEȘTERA CIOAREI (COMUNA PEȘTIȘANI, JUDEȚUL GORJ)

Ioan Alexandru Bărbat

**Rezumat.** Prin acest articol am urmărit prezentarea unui mic lot de fragmente ceramice neolitice timpurii (13 piese), a căror descoperire a fost efectuată la Boroșteni-*Peștera Cioarei* (comuna Peștișani, județul Gorj), ca urmare a cercetărilor arheologice din anii 1954 și 1981. Situl *Peștera Cioarei* este consacrat în bibliografie prin descoperirile din paleoliticul mijlociu și superior, fiind mai puțin cunoscut pentru orizonturile cronologice ulterioare, cum ar fi cele ale neoliticului timpuriu.

Din punct de vedere cronologic, materialele ceramice descrise în acest studiu, identificate în timpul săpăturilor arheologice din grotă Cioarei, aparțin unei faze timpurii a complexului cultural Starčevo-Criș, cel mai probabil de la începutul mileniului VI a.Chr.

Apariția unui nou sit Starčevo-Criș timpuriu în partea de nord-vest a Olteniei este cu totul interesantă, fiind foarte probabil rezultatul pătrunderii unor grupuri de comunități neolitice dinspre valea Dunării spre sudul Carpații Meridionali, eveniment care are loc în contextul neolitizării Bazinului Carpatic și a zonei înconjurătoare.

### PUNCTE CU MATERIALE STARČEVO-CRIȘ DESCOPERITE RECENT ÎN JUDEȚUL TIMIȘ

Dan-Leopold Ciobotaru, Octavian-Cristian Rogozea, Petru Ciocani

**Rezumat.** Prezentul studiu își propune să introducă în circuitul științific opt situri încadrate în neoliticul timpuriu, mai exact în faza III a culturii Starčevo-Criș. Sub aspectul amplasării, șase situri sunt poziționate în Câmpia Arancăi și două situri în Câmpia Moșnița, pe de o parte, crescând numărul încă foarte scăzut de situri cunoscute, iar pe de altă parte contribuind la reconstrucția și înțelegerea mai detaliată a rețelei de așezări neolitice timpurii.

### EXPLOATAREA RESURSELOR ANIMALIERE ÎN DAVA GETO-DACICĂ CÂRLOMĂNEȘTI, COMUNA VERNEȘTI, JUDEȚUL BUZĂU

Georgeta El Susi

**Rezumat.** Situl se află la aproximativ 13 km nord-vest de Buzău, în perimetrul satului Cârlomănești, pe un platou de formă ovală de aproximativ 7500 mp., la altitudinea de 200 m. Vegetația din zonă este un amestec de elemente specifice pădurii din arealuri deluroase și stepi. Evident, această poziție a fost potrivită pentru agricultură, creșterea animalelor și vânătoare, așa cum rezultă din analiza faunistică. Încă din preistorie această zonă a întrunit condițiile naturale de protecție, astfel încât aici s-au dezvoltat o importantă locuire de tip Monteoru și o impresionantă dăvă geto-dacică, datând din secolele II-I î.Hr. Aici s-a descoperit, de-a lungul timpului, un material arheologic impresionant și diversificat, incluzând și o mare cantitate de oase animliere. Primul eşantion de această natură a fost colectat în campaniile din 1973-75, constând din 2818 oase. Cel de-al doilea, la care ne referim în acest studiu, a fost

recoltat în campaniile din 2005-2012 și constă din 12483 oase. Oasele de mamifere se ridică la 98,64%, cele de păsări la 0,74%, iar cele de pește, la 0,69%. Rămășițele de pește provin de la specii de apă dulce, precum crapul, știuca, somnul etc. Din cele 12313 oase de mamifere, 5274 (42,25%) nu sunt atribuite cu exactitate unor specii. Din cele 7039 de oase identificate, 6486 (98,64%) aparțin unor animale domestice, iar 553 (7,86%) unor animale sălbatice. În rândul celor domestice predomină oasele de porc, cu un procent de 32,6%. Rumegătoarele mici ocupă următorul loc, cu 27,87%, urmate de bovine, un procent de 26,43% și ecvidee, 4,66%. Comparând acest eșantion cu cel recoltat prima dată la Cârломănești, se semnalează câteva modificări relative la proporția mamiferelor domestice. Proporția bovinelor rămâne neschimbată, ridicându-se, în ambele cazuri, cam la 26%. Variațiile apar exclusiv în raportul dintre ovicaprine și porci. În primul eșantion predomină rumegătoarele mici, cu 41,4%, față de 27,8% în cel de-al doilea caz. În cazul porcilor, raportul este de 24,7%, față de 32,6%. Procentul animalelor sălbatice se ridică la aproximativ 7%.

Sub aspectul categoriilor de vârstă în cazul porcilor, avem un procent mic de animale sacrificate înainte de 6 luni (11,92), 15,6%, între 6 și 12 luni, 57,8% între 1 și 2 ani, 10%, între 2 și 5 ani (mai ales între 2 și 2 1/2 ani) și 0,9%, peste 5 ani. Procentul animalelor de prăsilă (sacrificate peste vârsta de 2-3 ani) se ridică la 11%. Analiza maxilarelor recoltate arată un raport de 17/5 între masculi și femele, iar cea a mandibulelor, de 19/6. Procentul indică, în orice caz, faptul că femelele serveau creșterii efectivului de porci, iar masculii erau crescuți îndeosebi pentru hrană. În cazul bovinelor, analiza dentiției la 47 de indivizi indică sacrificarea înainte de 1 an, cu 14,9%, sub doi ani, cu 17,02%, sub trei ani, cu 29,79% și 38,29% peste această vârstă. În cazul vitelor de peste 3-4 ani, se înregistrează 23,4% sacrificate între 3(4) și 6 ani, 10,6% între 6 și 9 ani, 6,38% mult mai târziu. Ca atare, se înregistrează puține sacrificări de viței, păstrându-se un număr important pentru stimularea producției de lapte. Un procent mare (40%) dintre bovine era păstrat până la vârste târzii pentru obținerea de produse secundare. În ciuda faptului că rata vitelor tinere este de aproximativ 47%, consumul de carne de vită nu este specific dietei dacice, ci mai degrabă cel de produse din lapte.

Următoarea clasificare pe grupe de vârstă se referă la capre. Nu s-au făcut sacrificări la iezi sub 2 luni, aproximativ 13,7% se înregistrează la grupa de vârstă 2-6 luni și 19,34%, la cea de 6-12 luni. O treime dintre sacrificii se înregistrează la vârsta de 1-2 ani, iar 20%, între 2 și 4 ani, însemnând sacrificare pentru carne și reducerea numărului de animale neproductive. Procentul de 24% pentru nimalele sacrificate la vârsta de 4-6 ani, indică exploatarea caprelor pentru lapte și lână. Nu s-au găsit oase provenind de la capre bătrâne. Profilul pe vârste în cazul oilor este oarecum diferit de cel al caprelor. Nu se înregistrează sacrificii la animale sub 2 luni, iar pentru cele de 2-6 luni, procentul este de 4,76%. Pentru 6-12 luni procentul crește la 23,8%, ceea ce înseamnă sacrificarea pentru carne de bună calitate. 19% este procentul celor sacrificate între 1 și 2 ani și 23% pentru cele de 2-4 ani; aceste procente indică utilizarea cărnii de berbec dar și împropățarea turmelor prin tăierea oilor sterpe sau cu productivitate redusă. Un procent mic, de aproximativ 19%, reprezintă oile cu vârsta de 4-6 ani, iar 9,5%, a celor de peste 6 ani, ceea ce înseamnă exploatarea lor pentru lapte și lână. Vegetația locului și zona stâncoasă au fost propice creșterii caprelor mai ales. Numărul acestora depășește numărul oilor, astfel, din 71 de ovicapride, 29 sunt capre (40,8%) și 21 oi (29,6%). Din cele 12 ecvidee identificate, cel puțin o treime sau mai mult reprezintă animale tinere. Exceptând trei din acestea, patru depășeau 10 ani; celelalte au fost sacrificate la vârsta adultă. Cu siguranță, numai ocazional s-a mâncat carne de cal; cel puțin așa sugerează eșantionul de oase.

UN PUNCT DE VEDERE ASUPRA EVOLUȚIEI CERAMOLOGICE A ATELIERULUI  
QUINTA DO ROUXINOL: QUINTA DE SÃO JOÃO DA ARRENTELA,  
PORTUGALIA (70-425+D.C.)

José Carlos Quaresma, Cézer Santos

**Rezumat.** Articolul de față a fost realizat în baza cercetărilor întreprinse de autor, împreună cu Jorge Raposo, în ultimele două decenii. Articolul se concentrează pe prezentarea a două importante situri din bazinul inferior al fluviului Tajo: Quinta de São João (a cărei funcționalitate nu a fost încă determinată) și Quinta de Rouxinol (cu producție de amfore și de marfă de slabă calitate). Ambele situri, apropiate unul de celălalt, sunt situate în fața orașului Olisipo (Lisabona), cel mai important port din Lusitania, într-una dintre cele mai importante zone de producere de amfore pentru comercializarea peștelui sărat și vinului. În text se iau în discuție diferențele privind tiparele de consum de ceramică între Quinta de São João (sit a cărei stratigrafie se înscrie între cca. 70 și cca. 425 d.Cr.) și Quinta de Rouxinol (cu o stratigrafie înscrisă între cca. 235 și peste 425 d.Cr.).

#### PROBLEMA CELOR TREI ULCIOARE – O CONTRIBUȚIE LA STUDIUL BUNURILOR FUNERARE ÎN RITUALUL ÎNMORMÂNTĂRII PRIN INCINERARE

Snežana Golubović, Angelina Raičković Savić, Nemanja Mrđić

**Rezumat.** După săparea a 14.000 de morminte la Viminacium, cercetătorii încearcă să reconstituie atât cultul funerar cât și viața în cel mai mare dintre orașele provinciei Moesia Superior, prin analiza bunurilor funerare. Articolul de față se concentrează asupra mormintelor de incinerare de tipul Mala Kopašnica-Sase și a inventarului descoperit în acestea, pe cazurile în care sunt prezente trei ulcioare. Întrebarea este la ce obiecte să ne așteptăm, într-o mai mică sau mai mare măsură, dincolo de cele trei ulcioare. Trecerea în revistă include toate cimitirele cercetate până acum, care formează necropola unică de la Viminacium.

#### NOTE ASUPRA UNUI SECTOR DE FRONTIERĂ ROMANĂ APROAPE UITAT DIN MUNȚII MESEȘULUI (DACIA POROLISSENSIS)

Horățiu Cocîș

**Rezumat.** Traseul Munților Meseș traversează de la sud la nord teritoriul administrativ al județului Sălaj, fiind o grupă montană localizată în extremitatea nord-estică a Munților Apuseni, o treaptă de relief cu extensie redusă, relativ uniformă și îngustă (5-8 km lățime). Procesul de organizare teritorială a provinciei Dacia a înglobat acest segment montan în teritoriul său, pe culmea munților fiind stabilite elementele fizice ale frontierei romane, areal recunoscut astăzi ca fiind *limes*-ul nord-vestic al Daciei Porolissensis. Culmea continuă și fragmentările masivului au dus la o adaptare particulară a sistemului frontalier, acesta fiind compus din turnurile de supraveghere localizate pe vârfurile predominante sau alte puncte strategice, din structurile de tip *burgus* care controlau accesul în provincie prin principalele văi de trecere, din castele auxiliare localizate la câțiva km în spatele acestei linii, respectiv din elementele de extra securitate și control sub forma unor fortificații liniare. Prezentul studiu are în vedere reanalizarea unui sector frontalier relativ ignorat. Acesta este amplasat în zona *Vârful Păstaie-Sub Păstaie-La Șuvar*, fiind compus din patru turnuri de supraveghere, o fortificație liniară de 1,5 km, respectiv o posibilă poartă secundară de tranzit.

## DESPRE SCRIS ȘI ÎNVĂȚĂTURA DE CARTE LA TIBISCUM

Mariana Balaci Crînguș

**Rezumat.** Scrierea dă posibilitatea individului să-și facă cunoscute sentimentele, părerile, proprietatea sau măcar dorința sa de a se perfecționa. Scrierea spontană poate fi privită ca fiind o activitate care lasă să fie întrezărită inteligența și modalitatea individului de a se adapta la poziția sa socială. La Tibiscum avem dovezi directe ale importanței pe care o are scrisul în viața cotidiană și dorința de perfecționare în învățatura de carte; dintre acestea amintim *graffiti*, scrierea în pasta crudă pe material tegular sau alte produse ceramice, dar și scrierea de pe monumentele epigrafice. Înscrierile de la Tibiscum sunt în marea lor majoritate în limba latină, dar avem și scrieri în limba palmyrenilor sau greacă. Cu siguranță, indiferent de limba utilizată în scrierea pe diferite tipuri de materiale, populația de la Tibiscum a lăsat drept mărturie a prezenței sale aici și scrierile, fie ele informale, fie ele mai ales formale. Aceste înscrieri sunt dovada clară și palpabilă a cunoașterii în primul rând a limbii latine, dar și a celei aramaice, de către unii dintre ei. Analiza acestor înscrieri ne ajută să ne întregim imaginea unei comunități care s-a conturat pe malurile Timișului încă din primii ani ai provinciei și care și-a continuat traiul și după retragerea oficială a armatei și administrației romane, limba latină continuând a fi folosită de către cei rămași aici și în anii următori.

## CULTELE AFRICANE ȘI ARMATA ROMANĂ DIN DACIA. CÂTEVA CONSIDERAȚII

Atalia Onițiu

**Rezumat.** Studiile privitoare la cultele africane, care au fost publicate în ultimul deceniu, readuc în atenția noastră problematica referitoare la prezența acestei categorii de culte în invocațiile armatei romane din Dacia. Chiar dacă cercetările arheologice nu au înregistrat noi descoperiri și evidențe, noile puncte de vedere ne-au determinat să reluăm subiectul în discuție și să reconsiderăm, pe alocuri, opiniile și ipotezele formulate anterior. Ne vom opri în cele ce urmează asupra divinităților nord-africane (Saturnus, Caelestis), dar mai ales asupra celor egiptene (Isis, Serapis), acestea din urmă bucurându-se în ultimul deceniu de o atenție deosebită din partea cercetătorilor, deopotrivă români și străini.

## PIESE DE GLIPTICĂ ROMANĂ AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI JUDEȚEAN GORJ „ALEXANDRU ȘTEFULESCU”, TÂRGU JIU

Vasile Marinoiu, Ana Cristina Hamat

**Rezumat.** Acest articol aduce în discuție colecția de geme a Muzeului Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu”, din Târgu Jiu, formată din opt intalii romane. Această colecție este relativ recentă, pietrele prețioase fiind achiziționate prin cercetări arheologice începând cu 1997, precum și din donații din descoperiri făcute cu detectoarele de metale. Unele dintre acestea au fost publicate în 2012, apoi din nou în 2018, dar cu mai puține detalii. Bijuteriile provenite din cercetările arheologice au fost descoperite pe teritoriul județului cu ocazia cercetării preventive sau sistematice, în situri din epoca romană sau chiar din epoca medievală precum Bumbști Jiu și Căpreni. Pietrele erau lucrute din carneol și erau gravate cu subiecte simple precum un personaj aflat la cârma unei nave, zeități precum Minerva Pacifera, Faunus,

Diana, subiecte mitologice precum Omphale, animale precum căprioarele, ființe fantastice precum Medusa sau motivul *dextrarum iunctio*.

## INELUL DE LOGODNĂ DE LA VIMINACIUM

Snežana Nikolić, Milica Marjanović

**Rezumat.** În timpul săpăturilor de salvare efectuate în zona de nord-vest a fortului legiunii la Viminacium, a fost descoperit un inel de argint cu camee. E vorba de un inel de logodnă, cu o camee inserată, cu o reprezentare a motivului cunoscut ca *dextrarum iunctio* și inscripția *OMONI(A)*. Este un inel special atât datorită motivului și inscripției, cât și contextului în care a fost descoperit. Mai exact, a fost descoperit în șanțul de apărare a fortului legiunii *VII Claudia*. Inelul se datează în a doua jumătate a secolului al III-lea, luând în calcul monedele și ceramica din același orizont.

## BANCHETUL FUNERAR, PROCESIUNE SAU OFRANDĂ – CÂTEVA NOTE ASUPRA PICTURII ROMANE PROVINCIALE

Dragana Gavrilović, Jelena Anđelković Grašar

**Rezumat.** Articolul de față pune în discuție diferite imagini care conțin sclavi și decedați, prezenți în pictura murală romană târzie, mai cu seamă pe teritoriul de astăzi al Serbiei, făcând comparații cu exemple similare cunoscute în întreaga lume mediteraneană. Acestea reprezintă atât sclavi în procesiune, cât și versiuni restrânse, cu doi sau chiar un singur sclav pictat. Interpretările binecunoscute privind reminiscențele statutului social prestigios al celor decedați și dorințele lor de bunăstare și în viața de apoi sunt discutate împreună și în legătură cu riturile de înmormântare confirmate, care includ banchetul funerar și procesiunea, acordând o atenție specială poziției și rolului sclavilor în cadrul acestora. Pentru scenele restrânse din cimitirele C-160 și G-2624 de la Viminacium se introduce interpretarea acestui motiv ca referindu-se la tradiția ofrandelor la mormânt, după sau în timpul actelor de comemorare care urmează celui funerar.

## MORMINTE SARMATICE DESCOPERITE ÎN SITUL ARHEOLOGIC DE LA MOȘNIȚA VECHE-„DEALUL SĂLAȘ” (JUDEȚUL TIMIȘ, ROMÂNIA)

Andrei Stăvilă, Bogdan Alin Craiovan

**Rezumat.** Cercetarea arheologică în urma căreia au fost identificate cele patru morminte a fost una de salvare, fiind determinată de săparea unui șanț pentru introducerea de utilități în zona sitului arheologic Moșnița Veche-„Dealul Sălaș” (județul Timiș). Parte dintre mormintele prezentate au fost afectate de aceste intervenții neautorizate. Totodată, observăm că asupra mormântului 3 s-a intervenit încă din vechime. În conexiune anatomică a rămas partea inferioară a scheletului, craniul fiind identificat pe bazin, iar oasele din jumătatea superioară au fost identificate în umplutura gropii. Această intervenție ulterioară înhumării o legăm de fenomenul jefuirii mormintelor, practică larg documentată la sarmați în zona Banatului românesc, nordul Serbiei sau estul Ungariei. Mormintele au o orientare generală S-N, mobilierul funerar fiind constituit din vase ceramice și piese din metal. Vasele ceramice se

referă la castroane tronconice și căni, realizate dintr-o pastă fină, bine lucrată, arsă reducător, caracteristice perioadei. Atrage atenția cana prevăzută cu tub de scurgere din M.1, aceasta asigurând mormântului o datare cuprinsă între ultima treime a secolului IV d.Hr.–prima jumătate a secolului V d.Hr. În aceeași perioadă încadrăm și M.3, datarea fiind asigurată de fragmentul de fibulă din fier care poate fi încadrată categoriei fibulelor cu picior întors pe dedesubt. Mobilierul funerar provenit din M.2 și M.4 asigură o datare mai generală a celor două complexe arheologice pe parcursul secolelor III-IV d.Hr.

## CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA AVARILOR ÎN TRANSILVANIA. CRONOLOGIE. MOTIVAȚIE. LIMITE TERITORIALE

Călin Cosma

**Rezumat.** Prezența războinicilor avari în Transilvania în perioada secolelor VII-VIII este o realitate ce nu poate fi contestată atât timp cât este atestată prin cimitirele și mormintele ce aparțin, dincolo de orice îndoială, războinicilor de origine avară. Primele incursiuni ale avarilor în platoul transilvan au avut loc după anul 630 și urmăreau ocuparea/ cucerirea zonelor bogate în sare din centrul Transilvaniei. Un lucru posibil doar după ce au instituit controlul direct asupra comunităților de gepizi din centrul platoului transilvan. Nu cred că putem vorbi de o cucerire a Transilvaniei, ci mai degrabă de o acțiune de preluare a controlului asupra unui teritoriu de care avarii erau interesați datorită resurselor de sare. Nu au decimat comunitățile gepide, ci au trăit alături de acestea folosindu-le la extragerea sării. În baza datelor arheologice care pot fi atribuite cu certitudine războinicilor avari (cimitire și morminte), putem observa că intrarea avarilor pe platoul transilvan nu a fost un fenomen de masă, iar teritoriul în care au dominat în fapt a fost mult mai restrâns decât a fost el estimat de unii specialiști. E vorba de un teritoriu cuprins între Câmpia Turzii și Teiuș, zona în care Mureșul cotește spre sud, pe ambele maluri ale acestuia. Informațiile de până acum nu permit obținerea unei imagini generale a modului în care a luat sfârșit dominația avară în Transilvania. Istoria provinciei centrale a României în prima jumătate a secolului al IX-lea mai prezintă multe incertitudini pe care numai cercetările arheologice viitoare la vor putea descifra. În baza celor de mai sus, cred că nu se poate vorbi câtuși de puțin de o „avarizare” a Transilvaniei, ci mai degrabă de o „slavizare” a regiunii din moment ce așezări și cimitire slave din perioada secolelor VII-VIII/IX au fost documentate în întregul areal al platoului transilvan. Avarii și-au creat un loc al lor în această lume slavă, într-o arie geografică relativ restrânsă.

## ORIZONTUL FUNERAR DE TIP SUD-DUNĂREAN 2, PE TERITORIUL OLTENIEI, FAZA I (SECOLELE XI-XIII)

Silviu Oța

**Rezumat.** În afara Banatului, la nordul Dunării, în secolele XI-XII și până în jurul celui de-al treilea sfert al secolului al XIII-lea, în spațiul dintre Carpații Meridionali, Dunăre și Râul Olt este cunoscut același orizont funerar, de tradiție bizantină. Acesta este și singurul identificat până în prezent în spațiul geografic studiat cât și în intervalul cronologic menționat. El constituie faza I a unui mai larg, care se întinde de la sfârșitul veacului al XIII-lea și până în cel de-al XV-lea (faza II), la sud de Munții Carpați. Pe alocuri, mai poate fi observat și în Banat, Dobrogea, Moldova, Transilvania sudică și estică (faza II).



În studiu au fost analizate un număr de puncte cu necropole sau piese găsite izolat, care se găsesc în special de-a lungul Dunării (Drobeta-Turnu Severin-Termele romane, Hinova-Proprietatea lui C. Trocan, Izâmșa-Dealul Fântânilor, Izvoarele-Punct necunoscut, Celeiu, Orlea-Punct necunoscut, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875), în zona Râurilor Olt (Ferigele) și Jiu (Craiova-Făcăi). Au fost avute în vedere toate informațiile arheologice avute la dispoziție, legate de ritul și ritualul funerar. Inventarele descoperite constau în special în podoabe tipic feminine (cercei, diademe, șiraguri de scoici, brățări), dar și monede și accesorii vestimentare, precum nasturi. O parte a cimitirelor a funcționat și în perioada următoare (Drobeta-Turnu Severin-Termele romane), altele probabil au fost abandonate.

## NOTE ARHEOLOGICE

### NOTĂ ASUPRA A TREI TOPOARE PREISTORICE DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL OLT

Iulia Răbîncă, Sabin Popovici

**Rezumat.** Cercetările arheologice desfășurate de-a lungul timpului în siturile de referință ale neo-eneoliticului din județul Olt au dus la descoperirea, alături de o cantitate impresionantă de ceramică, și a unui număr apreciabil de unelte de piatră șlefuită. Din păcate, publicarea acestora s-a făcut sumar și în cadrul unor studii unde nu acestea reprezentau obiectul principal. Obiectul articolului nostru este prezentarea a trei topoare preistorice, probabil, neo-eneolitice, din păcate, descoperiri întâmplătoare, fără context stratigrafic clar. Din acest punct de vedere propunem alcătuirea unor lucrări de sinteză în ceea ce privește uneltele de piatră șlefuită din Oltenia, lucrări în care să fie prezentate atât sub aspect tipologic cât și cultural evoluția uneltelor de piatră șlefuită din spațiul amintit.

### LIMESUL ÎN PROVINCIA MOESIA SUPERIOR ȘI SUD-VESTUL DACIEI: CONSIDERAȚII PRIVIND PRINCIPALA CALE DE COMUNICAȚIE

Vladimir P. Petrović

**Rezumat.** Fortificațiile și așezările civile aparținând limesului din provincia Moesia Superior erau legate printr-un drum care se desfășura pe malul drept al Dunării. Acestea erau complet diferite una de cealaltă, datorită dimensiunilor și rolului jucat în sistemul comun de apărare și nu toate erau conectate la axa majoră de comunicație. Este important să conturăm aici un grup particular de *castella*, puncte majore de traversare de pe malul drept pe cel stâng al Dunării, așa cum este *Lederata* (Ram).

### O BAZĂ DE COLOANĂ DE LA MICIA

Marius Barbu

**Rezumat.** Articolul de față își propune să aducă în atenție un nou pedestal atic de coloană. Piesa a fost înregistrată în curtea unei familii din localitatea Vețe, județul Hunedoara, și aparține unei serii de monumente recent identificate în urma unui program de conștientizare a comunității, inițiat de echipa de cercetători ai sitului de la Micia.

Acest element arhitectural, realizat din calcar oolitic, în care se pot observa cochilii de moluște marine, este relativ bine conservat. În urma analizării formei și proporțiilor acestui pedestal de coloană, putem deduce că a fost realizat în concordanță cu canoanele timpului și principiile emise de Vitruvius. Deși nu cunoaștem amplasamentul și destinația imobilului căruia i-a aparținut coloana, caracteristicile acesteia indică apartenența la o clădire elegantă, de dimensiuni apreciabile raportate la canoanele arhitecturii clasice. Numeroasele colonade descoperite la Micia atestă dezvoltarea, aici, unei arhitecturi specifice centrelor urbane din Dacia, pedestalul atic expus cu această ocazie fiind un argument suplimentar referitor la nivelul ridicat de dezvoltare a *pagus*-ului pe valea Mureșului.

## O CAMEE DE EPOCĂ ROMANĂ CU REPREZENTAREA GORGONEI MEDUSA, AFLATĂ ÎN COLECȚIA MUZEULUI JUDEȚEAN BOTOȘANI

Ana Cristina Hamat, Adela Kovacs

**Rezumat.** Prezentul articol readuce în discuție un artefact special, descoperit în urmă cu peste 25 de ani și aflat în prezent în depozitele Muzeului Județean Botoșani. Este vorba despre o camee cu reprezentarea Gorgonei Medusa, care până acum nu a beneficiat de o prezentare adecvată, fiind adusă în atenția publicului larg printr-o scurtă notă într-o publicație locală. Cameea a fost descoperită în 1994, cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în satul Coțușca (județul Botoșani). Piesa a apărut într-un sondaj efectuat la 1 km distanță de necropola secolelor IV-V de la Nichiteni. Este vorba despre o camee realizată din onix în două straturi, fiind datată în secolele II-III d.Hr. Reprezentarea Gorgonei Medusa pe camee este unul dintre cele mai populare subiecte pentru astfel de artefacte și, prin urmare, a devenit pretextul pentru una dintre cele mai celebre serii glifice, cu o popularitate care precede epoca Imperiului și durează până în Antichitatea târzie, fiind, de asemenea, unul dintre simbolurile preferate în arta Evului Mediu și chiar în epoca modernă.

## MATRIȚA UNEI PLOSCUȚE DE PELERIN, CU IMAGINEA SF. SIMEON STILITUL CEL TÂNĂR

Ergün Laflı, Maurizio Buora

**Rezumat.** În acest sumar articol va fi prezentată a inedită valvă de turnare pentru o *ampulla* metalică de orație, din patrimoniul Muzeului orașului Gaziantep, în sudul Turciei. Matrița, din steatit, prezintă inscripția *Εὐλογία [Κ]υρίου καὶ τοῦ Ἁγίου [θαυματουργ]γοῦ* (elogiu Domnului și sfântului *taumaturg* – „făcător de minuni”). Vasul prezintă, de asemenea, imaginea Sf. Simeon Stilitul cel Tânăr din secolul al VI-lea d.Ch. și a doi cavaleri călare, în compoziție heraldică amplasată în partea de jos a ploscuței. Matrița din Gaziantep poate fi datată în perioada bizantină mijlocie, mai precis, în perioada cuprinsă între anii 969 și 1074 d.Cr. Matrița pare să fie unică atât datorită dimensiunilor sale cât și prin prezentarea a doi pelerini (?) călare.

## STUDIES AND ARTICLES

### ABOUT THE FIRST EARLY NEOLITHIC FINDS FROM BOROȘTENI-PEȘTERA CIOAREI (PEȘTIȘANI COMMUNE, GORJ COUNTY)

Ioan Alexandru Bărbat

**Abstract.** Through this archaeological note, we aim to present a small cache of Early Neolithic ceramic sherds (13 items) discovered in *Boroșteni-Peștera Cioarei* (Peștișani Commune, Gorj County), during the excavations conducted in 1954 and 1981. The *Peștera Cioarei* archaeological site is referenced in the bibliography for the Middle and Upper Palaeolithic discoveries, and to a lesser extent for the later chronological horizons, as well as for the Early Neolithic.

From a chronological viewpoint the ceramic materials described in the present paper, discovered during the archaeological exploration of the Cioarei cave, belong to an early phase of the Starčevo-Criș cultural complex and most likely date from the beginning of the 6<sup>th</sup> millennium BC.

The occurrence of a new early Starčevo-Criș site in the north-western part of the Oltenia region is significant as a likely result of the migration of certain Neolithic communities from the Danube Valley towards the south of the Southern Carpathians, an event that took place in the context of the neolithization of the Carpathian Basin and of the neighbouring areas.

### SITES WITH STARČEVO-CRIȘ MATERIALS RECENTLY FOUND OUT IN TIMIȘ COUNTY

Dan-Leopold Ciobotaru, Octavian-Cristian Rogozea, Petru Ciocani

**Abstract.** The current study is meant to introduce eight archaeological sites into the scientific circuit. These sites belong to the Early Neolithic period, to be more precise, the third phase of the Starčevo-Criș culture. From a location standpoint, six of these sites are found in the Aranca's Plain (Câmpia Arancăi) and two sites in the Moșnița Plain (Câmpia Moșnița). On the one hand, this increases the still low number of known sites, on the other, it contributes to the reconstruction and better understanding of the Early Neolithic settlement network.

### ANIMAL RESOURCES EXPLOITED IN THE GETO-DACIAN DAVA FROM CÂRLOMĂNEȘTI, VERNEȘTI COMMUNE, BUZĂU COUNTY

Georgeta El Susi

**Abstract.** The site is located about 13 km north-west from Buzău city, in the perimeter of Cârlomănești village, on an oval-shaped plateau of about 7500 square meters, at an altitude of 200 m. The vegetation of the zone is an admixture of hill forest and steppe elements. Obviously, the favorable position was suitable for agriculture, animal breeding, and hunting as illustrated by faunal analysis. Since prehistory the area has enjoyed a proper natural protection, so an important Monteoru settlement and an impressive Geto-Dacian dava, dated in the 2<sup>nd</sup>-1<sup>st</sup>

centuries BC had developed over there. An impressive and diversified archaeological material has been recovered over time including a large amount of animal bones. The first faunal sample was collected during 1973-1975's campaigns counting for 2,818 bones. The second sample we are talking about was gathered during 2005-2012' campaigns and consists of 12,483 bones. The mammals account for 98.64%, birds 0.74% and fish 0.69%. Fish remains originate in freshwater species, as carp, pike, catfish etc. Of 12,313 mammal bones, 5,274 fragments (42.25 %) are not exactly assigned to species. Of 7,039 identified bones, 6,486 (98.64%) belong to domestic mammals and 553 bones (7.86%) to the wilds. The pig bones prevail among domesticates, its share is 32.6%. The small ruminants rank the second with 27.87% followed by cattle with 26.34% and equids with 4.66%. To note the presence of donkey and mule remains among domestic species. By compare with the former sample from Cârlomanești, some changes in the share of the main domestic mammals occur. The cattle share keep unchanged, they are quoted by 26% in both samples. Variations occur only in the ovicaprids/pig report. The small ruminants prevail by 41.4% in the former sample against 27.8% in the second. Pig is quoted only by 24.7% against 32.6. The hunting percentage is around 7%.

The pig age-class distribution suggests a low percentage of individuals slaughtered below 6 months (11.92%), 15.6% between 6-12 months, 57.8% between 1-2 years, 10% between 2-5 years (especially between 2-2.5 years), and 0.9% over 5 years. The stock breeding (animals slaughtered over 2-3 years) is 11%. The report male/female is 17/5 on maxillary remainders and 19/6 on mandibles. However, this rate suggests the use of females for farrowing and the males, predominantly for meat. In case of cattle, of 47 individuals suggested by dentition, 14.9% were slaughtered below one year, 17.02% below two years, 29.79% below three years, and 38.29% over this limit. Of the specimens exceeding 3-4 years, about 23.4% were killed between 3(4)-6 years, 10.6% between 6-9 years, and 6.38% much later. Consequently, few slaughters of calves are registered, preserving an important stock to stimulate dairy production. A large proportion (40%) of specimens was kept to an advanced stage for by-products. Even if the rate of immature bovines is about 47 %, the beef consumption was not specific to Dacians' diet, rather the milk-based products.

The further age-class distribution was suggested in case of goat. No slaughters have done before 2 months, about 13.7 % between 2-6 months, and 10.34% between 6-12 months. One third of the specimens were cut off between 1-2 years and 20% between 2-4 years meaning slaughter for flesh and reducing the number of low output goats. 24% is the rate of animals killed between 4-6 years, suggesting milk, and wool exploitation. Senile specimens were not found. The age profiles of the sheep are something different than goat. There are no animals slaughtered below 2 months and only 4.76% between 2-6 months. The share increases at 23.8% between 6-12 months, meaning slaughters for a mutton of good quality. Only 19% were slaughtered between 1-2 years and 23% between 2-4 years; that means the using of the mutton of males, as well the reformation the flock, by cutting the barren ewes or with diminished output. A small percent was kept between 4-6 years, about 19% and 9.5% over 6 years, meaning milk and wool exploitation. The specific vegetation and rugged area were propitious mostly to goat breeding. His number overlaps the sheep so, of 71 ovicaprids, 29 are goats (40.8%) and 21 sheep (29.6%). Of the 12 equids identified, at least one-third or more were sub-adulte specimens. Excepting three of them, four individuals exceeded 10 years; the others were slaughtered at an adult stage. For sure horse was occasionally eaten; at least this is suggested by the bony sample.

A POINT OF VIEW ON THE CERAMIC EVOLUTION OF THE QUINTA DO  
ROUXINOL WORKSHOP: QUINTA DE SÃO JOÃO DA ARRENTELA, PORTUGAL (70-  
425 + AD)

José Carlos Quaresma, Cézer Santo

**Abstract.** This paper was written in the framework of the research undertaken by the authors, over the last two decades, with Jorge Raposo. It focuses on two main sites of the Lower Tagus basin: Quinta de São João (whose functionality has not been determined) and Quinta do Rouxinol (amphorae and coarse ware production site). Both sites are located close to each other, in front of the city of Olisipo (Lisbon), one of the most important harbours of Lusitania, and within one of the main areas concerning the production of amphorae for the exportation of salted-fish and wine. In this text we discuss the differences of the ceramic consumption patterns between Quinta de São João (whose stratigraphy runs between c.70 and c.425 AD) and Quinta do Rouxinol (whose stratigraphy runs between c.235 and 425+ AD).

THE QUESTION OF THREE JUGS – A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF  
GRAVE GOODS IN THE CREMATION BURIAL RITUAL

Snežana Golubović, Angelina Raičković Savić, Nemanja Mrđić

**Abstract.** After the excavation of 14,000 graves at Viminacium, the researchers are trying to reconstruct both the funeral cult and life in the largest city of Moesia Superior by analyzing the grave goods. In this paper, the emphasis is on graves with cremation of the Mala Kopašnica-Sase type and the inventory found in them, in those cases when three jugs are present, i.e. which objects can be expected, to a greater or lesser extent, besides the three jugs. The review included all the cemeteries explored so far that form the unique Viminacium necropolis.

NOTES ON AN ALMOST FORGOTTEN ROMAN FRONTIER SECTOR FROM THE  
MESEŞ MOUNTAINS (DACIA POROLISSENSIS)

Horațiu Cociș

**Abstract.** The path of the Meseş Mountains crosses from South to north the administrative territory of Sălaj County, being a mountain group localized in the north-eastern extremity of the Apuseni Mountains, a low altitude step of relief relatively uniform and narrow (5-8 km). The territorial organization process of the Dacian province included this mountain segment in its territory, the physical elements of the Roman frontier organization being established on the top of the mountains, an area considered today to be the north-western *limes* of Dacia Porolissensis. The continuous ridge and the massif fragmentations generated a particular adjustment of the Roman frontier system, being composed of surveillance watchtowers located on the top of the predominant peaks or other strategic points, of fortlets that controlled the access in the province through the main crossing valleys, of auxiliary forts located several km behind this line respectively of extra security and control elements in the form of the linear fortifications. The present study is considering the reanalysis of a frontier sector relatively ignored; the sector is located in the area of *Vârful Păstaie-Sub Păstaie-La*

*Șuvar*, being composed of four surveillance watchtowers, a linear fortification of 1.5 km length respectively a possible secondary transit gateway.

## ON WRITING AND LEARNING AT TIBISCUM

Mariana Balaci Crînguș

**Abstract.** By writing, humans might express their feelings, opinions and property, or even the desire to progress. The spontaneous writing might be seen as the activity that puts in light the individual intelligence and the way to adapt to the social position of an individual. Direct proves of the importance of writing in daily life and wish to progress in learning were found at Tibiscum; both *graffiti*, writing on raw paste on tegular materials or other ceramic products, and writing on epigraphic monuments are among these proves. The inscriptions from Tibiscum are in Latin language in the largest part, but there are also ones in the language of the Palmyrenes, and in Greek. Certainly the population at Tibiscum left also informal and mainly formal writings for proving of her presence there, no matter the language of writings on various materials. These writings clearly and tangibly show the people there can speak Latin and Aramaic some of them at least. These writings analyze help us to round the image of a community sitting on the Timiș banks since the first years of the Roman province, and keeping to live there after the official retreat of the Roman army and administration; the Latin language was used up from the ones resting there during the next years.

## ON THE AFRICAN CREEDS AND THE ROMAN ARMY IN DACIA. SOME POINTS OF VIEW

Atalia Onițiu

**Abstract.** The studies on the African creeds published during the last decade remind us the question of the presence of those cults in the invocations performed by the Roman army in Dacia. Even if archeological research did not come with new discoveries and evidences, the new points of view have made me resume the subject and reconsider somehow the previous opinions and hypotheses. I will focus below on the North-Africans deities (Saturnus, Caelestis) and especially the Egyptian ones (Isis, Serapis), the last ones being the object of attention of Romanian and foreign researchers in the same way.

## ROMAN GEMS FROM THE COLLECTION OF GORJ COUNTY MUSEUM „ALEXANDRU ȘTEFULESCU”, TÂRGU JIU

Vasile Marinoiu, Ana Cristina Hamat

**Abstract.** This article brings into question the gems collection of the Gorj County Museum „Alexandru Ștefulescu”, from Târgu Jiu, consisting from eight Roman intaglios. This collection is relatively recent, the gems being purchased through archaeological research since 1997, as well as from donations from the metal detectors discoveries. Some of them were published in 2012, then again in 2018, but with fewer details. The gems coming from



archeological research were discovered on the territory of the county, on the occasion of preventive or systematic research, in sites from the Roman era, or even from the medieval era like Bumbești Jiu, Căpreni. The gems were made of carnelian and were engraved with simple subjects like the man with ship rudder, deities like Minerva Pacifera, Faunus, Diana, mythological subjects like Omphale, animals like deer, fantastic beings as Medusa or the motif *dextrarum iunctio*.

## ROMAN ENGAGEMENT RING FROM VIMINACIUM

Snežana Nikolić, Milica Marjanović

**Abstract.** During the rescue investigation of the northwestern part of the legionary fort at Viminacium, a silver ring with a cameo was discovered. It was an engagement ring, with an inserted cameo with a specific representation of the so-called *dextrarum iunctio* motif, accompanied with an inscription - *OMONI(A)*. The ring is peculiar because of the motif and the inscription on it, as well as because of the context of the find. Namely, it was found in the defensive ditch of the legionary fort of the *VII Claudia* legion. The find is dated to the second half of the III century, using coins and pottery from the same horizon.

## FUNERAL BANQUET, PROCESSION OR AN OFFERING SCENE – A FEW REMARKS ON ROMAN PROVINCIAL PAINTING

Dragana Gavrilović, Jelena Anđelković Grašar

**Abstract.** The article discusses various types of the scenes that contain servants and deceased depicted in late Roman wall painting, especially in the territory of today's Serbia, and makes comparisons with analogous examples known throughout the Mediterranean world. These types represent servants in the procession as well as reduced versions, when two or only one servant figures are painted. Well known interpretations of the reminiscences of the prestigious life status of the deceased and their wish for wellbeing in the afterlife are discussed together and in regard to the testified funeral rites, which include a funeral banquet and funeral procession, with special attention to the position and role of servants/slaves in them. A new possibility for the reduced scenes with servants depicted in Viminacium graves G-160 and G-2624 introduces an interpretation of this motif as a reference to the custom of offerings at the grave after the funeral or during some of the commemorations which followed the funeral.

## SARMATIAN GRAVES DISCOVERED WITHIN THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF MOȘNIȚA VECHE – „DEALUL SĂLAȘ” (TIMIȘ COUNTY, ROMANIA)

Andrei Stăvilă, Bogdan Alin Craiovan

**Abstract.** The four graves were identified during a rescue research determined by a ditch digging in the area of the archaeological site of Moșnița Veche – „Dealul Sălaș” (Timiș County) for underground utility. The unauthorized interventions there deranged some of the described graves. We might note that they had intervened since olden times on the grave N° 3. Only the inferior part of the skeleton remained in the anatomical connection, the skull was

identified on pelvis and the bones of the upper part, in the grave padding. We take this intervention after inhumation for graves plundering, a practice of the Sarmatians in the area of the Romanian Banat, northern Serbia, and eastern Hungary, largely documented since now. S-N is the general orientation of the graves; the funerary furniture consists in ceramic vessels and metallic findings. Vessels consist in truncated cone-shaped bowls and pitchers in a fine and well worked paste, burnt by reduction, specific to that age. The pitcher with a trickling tube from Grave N° 1 is the one to attract our attention and dates the grave to a period between the last third part of the 4<sup>th</sup> century AD and the first half of the 5<sup>th</sup> century AD. Grave N° 3 might be dated to the same age as the fragment of an iron fibula certifies, belonging to the type of fibulae with the spring behind the body. The funeral furniture from Grave 2 and Grave 4 certify a largest dating of the two archaeological complexes, to the 3<sup>rd</sup> – 4<sup>th</sup> c. AD.

#### ON THE PRESENCE OF THE AVARS IN TRANSYLVANIA. CHRONOLOGY. MOTIVATION. TERRITORIAL LIMITS

Călin Cosma

**Abstract.** The presence of Avar warriors in Transylvania during the 7<sup>th</sup>–8<sup>th</sup> centuries is a reality that cannot be contested, as it is proven by the cemeteries and graves that belong, beyond doubt, to warriors of Avar origin. The first Avar incursions in the Transylvanian Plateau took place after 630 and aimed at occupying/conquering the salt-rich areas in the center of Transylvania. This was only possible after they established their direct control over the Gepid communities in the center of the Transylvanian Plateau. I do not believe we can speak of a conquest of Transylvania, but rather of an act of taking control over a territory that the Avars were interested in due to its salt resources. They did not decimate the Gepid communities, but lived alongside them and used them to extract salt. According to the archaeological data that can be attributed with certainty to the Avar warriors (cemeteries and graves), one can note the fact that the entrance of the Avars in the Transylvanian Plateau was not a large-scale phenomenon and the territory they actually dominated was much smaller than some specialists have estimated. This territory was restricted to the area between Câmpia Turzii and Teiuș, where the Mureș turns south, on both sides of the river. Current data do not allow one to form a general picture of the way in which the Avar domination in Transylvania ended. The history of the central province of Romania during the first half of the 9<sup>th</sup> century still holds many uncertainties that only future archaeological researches might decipher. Based on everything presented so far, I believe one cannot speak at all of an „Avarization” of Transylvania, but rather of a „Slavization” of the region, as Slavic settlements and cemeteries from the 7<sup>th</sup>–8<sup>th</sup>/9<sup>th</sup> centuries have been documented throughout the territory of the Transylvanian Plateau. The Avars made a place for themselves in this Slavic world, in a relatively small geographic area.

#### SOUTH-DANUBIAN BURIAL HORIZON, TYPE 2, WITHIN THE TERRITORY OF OLTENIA, PHASE I (11<sup>TH</sup>-13<sup>TH</sup> CENTURIES)

Silviu Oța

**Abstract.** The same funeral horizon of Byzantine origin is known, except for the Banat, in the northern area of the Danube, between the Southern Carpathians, the Danube and the Olt River, in the 11<sup>th</sup>–12<sup>th</sup> century up to the third quarter of the 13<sup>th</sup> century. This is the alone one

which was identified all along the studied area and within the noted chronologic interval. It makes the 1<sup>st</sup> phase of a larger horizon, from the end of the 13<sup>th</sup> century up to the 15<sup>th</sup> century (2<sup>nd</sup> phase) southward of the Carpathians. It could be noticeable in certain places, in the Banat, the Dobruđja, Moldavia, and southern and eastern Transylvania.

Some sites with necropolises or isolated findings were analyzed within the article, especially along the Danube (Drobeta-Turnu Severin–Roman Thermal Baths, Hinova-C. Trocan's property, Izâmbaşa-Dealul Fântânilor, Izvoarele-Unknown site, Celeiu, Orlea-Unknown site, Ostrovul Mare-Km. Fluvial 875), in the area of the Olt, (Ferigele) and the Jiu (Craiova-Făcăi). All the data referring to the funeral ritual we had at our disposal were taken into account. The findings consist mainly in female ornaments (tings, tiaras, shells necklaces, bracelets), but also in coins and buttons.

Part of those cemeteries functioned also during the next age (Drobeta-Turnu Severin-Roman Thermal Baths), others were probably abandoned.

## ARHAEOLOGICAL NOTES

### ON THREE PREHISTORIC AXES FOUND OUT IN OLT COUNTY

Iulia Răbâncă, Sabin Popovici

**Abstract.** Archaeological research carried out over time in the reference sites of the Neo-Eneolithic in Olt County has led to the discovery, along with an impressive amount of pottery, and an appreciable number of polished stone tools.

Unfortunately, their publication was summarized in studies where they were not the main object. The subject of our article is the presentation of three prehistoric axes, probably Neo-Eneolithic, unfortunately, accidental discoveries, without a clear stratigraphic context. From this point of view, we propose the composition of some synthesis works regarding the polished stone tools from Oltenia, works in which to be presented both from a typological and cultural aspect the evolution of the polished stone tools from the mentioned space.

### LIMES IN UPPER MOESIA AND SOUTHWESTERN DACIA: THE CONSIDERATIONS ABOUT THE MAJOR COMMUNICATION LINE

Vladimir P. Petrović

**Abstract.** The fortifications and civilian settlements of the limes in Upper Moesia were linked by a road that ran along the right bank of the Danube. They were quite different from each other due to their size and role in the common defense system and they were not entirely connected with the major communication axis. It seems very important here to outline one particular group of *castella* that served as the major crossing points from the right to the left bank of Danube, such as *Lederata* (Ram).

### A COLUMN BASE FROM MICIA

Marius Barbu

**Abstract.** This article aims to bring to your attention a new column attic base. The piece was reported in the courtyard of a family from Veșel, Hunedoara County and is part of a series of monuments recently identified, due to a local community awareness program, initiated by the research team of the Micia site.

The architectural element made of soft oolitic limestone, in which many shells of marine molluscs can be observed, is kept in a relatively good condition. Analyzing the appearance and proportions of this column base we can deduce that it was made in accordance with the canons of the time and in accordance with the principles issued by Vitruvius. Even if we do not know the location and nature of the building of which it was part, its characteristics indicate the presence of an elegant building, of appreciable dimensions made according to the canons specific to classical architecture. The numerous colonnade elements discovered at Micia attest here the development of an architecture specific to the urban centers of Dacia, the Attic column base exposed on this occasion being an additional argument regarding the increased level of development of the *pagus* on the Mureș Valley.

## A ROMAN CAMEO WITH THE REPRESENTATION OF GORGO MEDUSA FROM THE COLLECTION OF BOTOȘANI COUNTY MUSEUM

Ana Cristina Hamat, Adela Kovacs

**Abstract.** The current article brings back into discussion a special artifact discovered over 25 years ago and currently located in the deposits of the Botoșani County Museum. It is a cameo with the representation of Gorgo Medusa, which so far has not benefited from an adequate presentation, being brought to the attention of the general public through a short note in a local publication.

The cameo was discovered in 1994 (Pl. II, Fig. 1, 2), with the occasion of archaeological research carried out in the village of Coșușca (Botoșani County). It appeared in a survey conducted 1 km away from the necropolis of the 4<sup>th</sup>-5<sup>th</sup> centuries from Nichiteni. The item is a cameo made of onyx in two layers, being dated in II-III centuries AD. The depiction of Gorgo Medusa on cameos is one of the most popular subjects for such artifacts and therefore it became the pretext for one of the most famous glyptic series, with a popularity that predates the Empire era and lasts until late Antiquity, being also, one of the favorite symbols in the art of the Middle Ages and even in the modern times.

## A CASTING MOULD OF A PILGRIM FLASK WITH THE DEPICTION OF ST. SYMEON STYLITES THE YOUNGER

Ergün Laflı, Maurizio Buora

**Abstract.** In this short paper a formerly unpublished casting valve for a metal eulogy ampulla from the museum of Gaziantep in southern Turkey will be presented. This casting mould by soap stone has an inscription as *Εὐλογία [Κ]υρίου καὶ τοῦ Ἁγίου [θαυματουργοῦ] γού* (eulogia of the Lord and saintly thaumaturgist- a performer of miracles). It also bears the depiction of St. Symeon Stylites the Younger from the sixth century A.D. and two knights riding mounts in a heraldic position on below. The mould at Gaziantep can be dated to the middle Byzantine period, more precisely to the period between A.D. 969 and 1074. For its size and the unusual scene of the two pilgrims (?) on horseback our matrix appears to be a unique one.